Валерій Шевчук

Козацька держава

Очаковъ
Степь
Константинодаръ
Полтава
Части
Великаго
Княженія
Московскаго
Сѣверское
Княжение
Чернигов
Земля Черниговская
Стародубъ
Мили Украинская
Польская
Французская

Степь
Молдавія
Воеводство
Брацлав-
ское
Подолія
Воеводство
Киев
Часть Волыни
Часть Великаго Княженія Литовскаго
Карта,
представляющая Малороссію
подъ владѣніемъ Польскимъ
составленная
въ началѣ XVII вѣка
Инженеромъ Бопланомъ
на Россійскій языкъ
переложенная
Аншефомъ Бантышъ Каменскимъ
1829 г.

Козацька
Держава

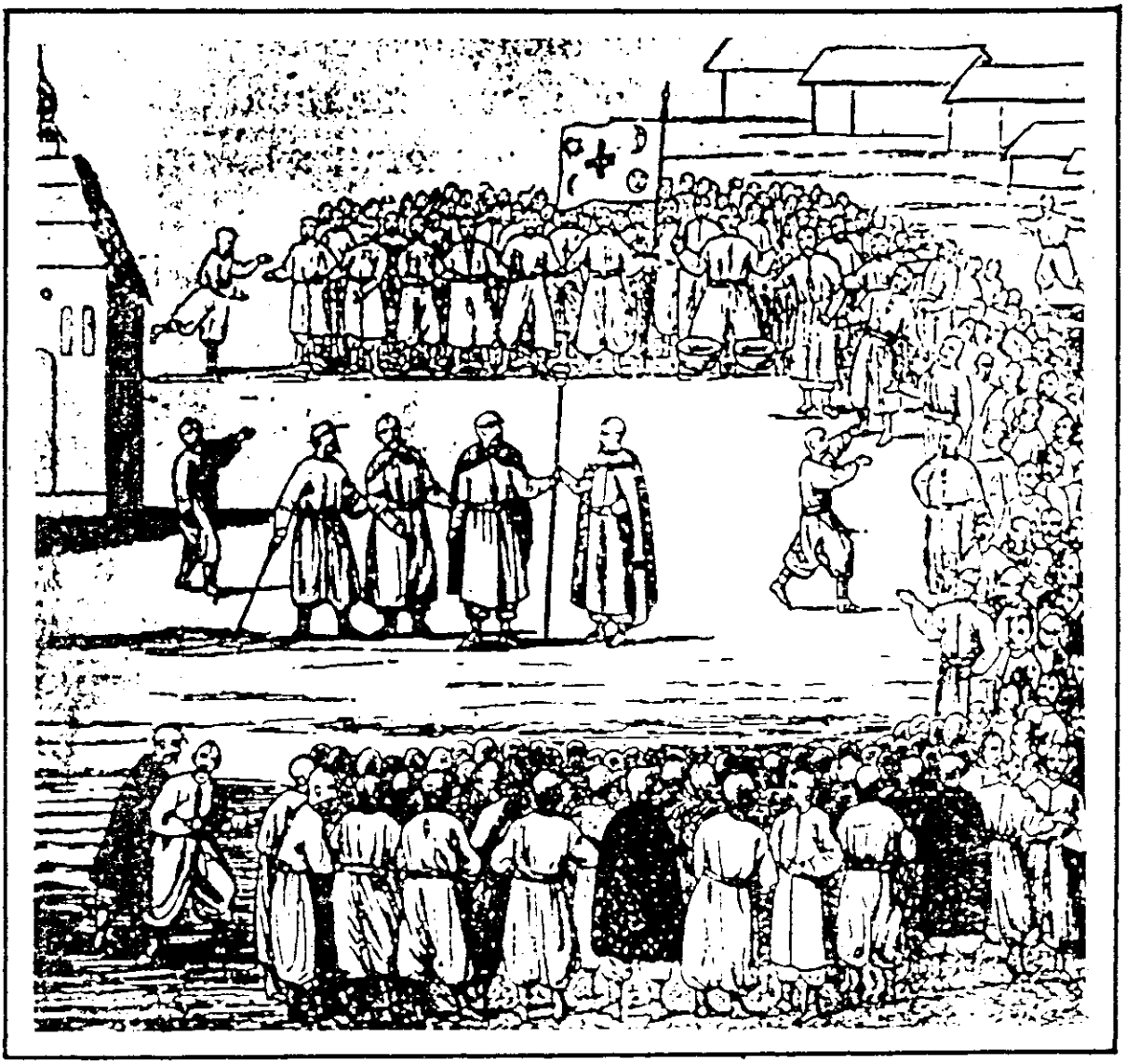

Валерій Шевчук

Козацька держава

Етюди
до історії
українського
державо-
творення

Київ
АБРИС
-1995

ББК 63.3(4УКР)46
Ш 37

Редактор *М.Т.Максименко*

Шевчук Валерій.
Ш 37 Козацька держава. — К.: Абрис, 1995. — 392 с., іл.

Книга відомого сучасного українського письменника та історика розповідає про становлення, розвиток та загибель Козацької української держави, створеної гетьманом Богданом Хмельницьким, яка проіснувала на нашій землі більше століття. Автор використовує великий літературний і документальний матеріал, досліджує процес становлення української самосвідомості.
Книга стане в пригоді не лише історикам, студентам, викладачам, а й усім тим, кого цікавить складна, бурхлива й до решти нами ще не пізнана українська минувшина.

Ш $\frac{4702750400}{95}$ **ББК 63.3(4УКР)46**

© Шевчук В.О., 1995
© Козій І.В. Художнє оформлення, 1995
© "Абрис". Комп'ютерний макет, 1995

ISBN 5-86828-040-7

Передмова

Ця книга постала як серія статей для журналу "Розбудова держави", який 1992 року перемістився із діаспори в Україну, за ініціативою його головного редактора Віктора Терена: спершу гадалося подати кілька статей, але вони пішли одна за одною і розрослись у книгу, адже було зачеплено вельми важливе й цікаве питання — козацьке державотворення. У 1994 році, на пропозицію українського радіо, я озвучив "Етюди" і вів по п'ятницях щотижневі передачі від березня по грудень, на ходу матеріал доопрацьовуючи.

Над історією Козацької держави розмірковувало і вивчало віхи її становлення та буття немало істориків: і об'єктивно, і з ідеологічним передзавзяттям — цей процес почався від козацьких літописців, тривав він і в XX ст., згадати б Д.Бантиша-Каменського, М.Маркевича, В.Антоновича, О.Єфименко, М.Грушевського, М.Аркаса та ряд інших, які розглядали цю тему чи з заданих позицій (літописці), чи з романтичних, чи народницьких, і часто, багато речей із тьми минулого вийнявши, немало в тому процесі й недобачали та й не завжди розуміли. Докорінний злам у історичному погляді на Козацьку державу бачимо в істориків-державників: В.Липинського, І.Крип'якевича (в довоєнному періоді його наукової діяльності), Б.Крупницького, О.Оглоблина та інших, які зупинялися не так на соціально-економічних процесах, як на вивченні самого механізму творення української держави і складнощах цього процесу. Скажу, що пішов цим шляхом і я, будуючи свою систему розмислів про Козацьку державу на матеріалі знаному, але не завжди ретельно прочитаному, зокрема аналізі правово-державних актів, власне, договорів гетьманів із державами, з якими вони входили в протекціональні чи мілітарні союзи: Польщею, Московщиною, Туреччиною, Кримом, Семигородом, Швецією, —

всіма, зрештою, своїми сусідами. Водночас я широко використав той матеріал, який раніше значною мірою ігнорувався, назвемо його літературним. Ще укладаючи двотомну антологію "Марсове поле" (К., Кн.І — 1988; Кн.ІІ — 1989), я помітив цікаву рису: давня українська поезія, яку раніше цілком безпідставно вважали схоластичною, має дивовижну, майже ніким не простежену вписаність у живе тодішнє життя, зокрема в державотворчі процеси свого народу, тобто відзначається великою актуальністю і часто стає не просто зразком (більш чи менш талановитим) словесного мистецтва, а й документом своєї доби, який приносить часом не лише новий, незвісний за іншими джерелами фактаж, а й подає цілком своєрідне освітлення тих чи інших подій, чим не можна ігнорувати. До речі, ще С.Величко в своєму літописі широко користувався віршами як історичними документами, але після нього ця традиція занепала. Саме тому в першому розділі цієї праці я спробував оглянути історію Козацької держави через поетичні пам'ятки XVI — XVIII століть, і результат такого огляду виправдав мої сподівання, навіть перевершив їх, бо саме через аналіз поетичних пам'яток мені вдалося й для себе збагнути ряд явищ, які раніше розумів недостатньо глибоко, можливо, в силу раніше установленої хибної, але прийнятої наукою традиції (взяти б хоча оцінку повстання К.Косинського). Річ конечна: наука історія не має творитися від наперед заданого — ідеологічного, емоційного чи наукового передзавзяття; вона повинна прагнути збагнути факти, відтак, коли факти нові руйнують установлені раніше висновки, ті висновки належить або скоригувати цими новими фактами, або просто відкинути, якщо вони фактам суперечні. Це, зрештою, я також чинив у цій книзі.

Той, хто прочитає її, зможе помітити, що не про всіх гетьманів я веду мову, а оминаю діяльність тих, які в державотворчому відношенні вели себе деструктивно: йдеться про Юрія Хмельницького, Якима Сомка, Івана Бруховецького, Павла Тетерю, Михайла Ханенка, Дем'яна Многогрішного. Так, Ю.Хмельницький у договорах з Московією (Переяславські статті 18 жовтня 1659 року) не тільки не встоявся на Березневих статтях 1654 року, укладених його батьком, а й дозволив їх, на догоду царському уряду, сфальшувати; так сфальшовано у договір вони й записані, а сам договір ще й було видано друком — саме це згодом у стосунках між Україною та Росією призводило до чималих ускладнень та непорозумінь, та про це далі буде мова. Допустився він і втрат козацьких прав та вольностей, укладаючи з поляками Слободищенський трактат 1660 року, Юрій Хмельницький тут відмовився від великого досягнення, здобутого в переговорах Івана Виговського з Польщею, — ідеї Великого князівства Руського. Всі подальші дії цього гетьмана мали міжусібний характер, і саме при ньому відбувся розкол на Правобережну та Лівобережну Україну з двома гетьманами, які й почали між собою криваве змагання, що

українському державотворенню не просто пішло на шкоду, а стало для нього фатальним. Діяльність цього гетьмана як турецького васала також не дала Україні нічого корисного, а тільки завдала шкоди. Я.Сомко та І.Бруховецький також сприяли розпаленню міжусібних змагань, перший був розкольником національної єдності, а другий дав себе окрутити російським дипломатам і підписав вельми некорисні для своєї землі Московські статті 1665 року, за якими на Лівобережжя вводилося російське окупаційне військо. Певною мірою Іван Бруховецький реабілітував себе тим, що отямився і, як пізніше Іван Мазепа, піднявся на національно-визвольне повстання (цього також не треба забувати), повиганявши російських воєвод із України; мав він і героїчні сторінки в своїй діяльності, зупинив-бо нахід на Лівобережжя поляків на чолі з королем Яном-Казимиром у 1663 — 1664 роках, але загалом при ньому Україна також немало втратила прав та свобод, отже, державотворцем його годі назвати, так само, як П.Тетерю чи М.Ханенка — польських сателітів, особливо другого, який розладнав переговорний процес Петра Дорошенка з Польщею в Острозі і посприяв розколу України вже не на два, а на три гетьманства. Д.Многогрішний також був розкольником і фактично посприяв новому розділові України на два гетьманства після того, коли вона з такими труднощами знову возз'єдналася після смерті І.Бруховецького. І хоч йому вдалося, певною мірою, виторгувати в Московії ряд прав та вольностей козакам та народові українському на Лівобережжі, однак і його гетьманування мало характер деструктивний, бо розкол України — це біда невідшкодовна, годі було змінювати національну єдність на непевні обіцянки московської дипломатії. Про так званих гетьманят — С.Опару, П.Суховія, Куницького, Могилу та інших — говорити не випадає: перші два були звичайні амбітники, які ставили власний інтерес вище державного, а останні — незначні польські маріонетки. Таким, зрештою, був і П.Тетеря, який, тікаючи після свого безславного правління з України, захопив гетьманський скарб та клейноди — як справжній злодій.

Важка й печальна історія українського державотворення в XVII — XVIII століттях. У своїй розповіді я намагатимуся подати її, не оминаючи гірких сторінок, помилок гетьманів та їхніх дорадників. Мав рацію Володимир Винниченко, коли казав: при читанні української історії треба вживати брому, тобто заспокійливого засобу. Але ми, жаліючи над помилками наших державотворців і на їхні невдачі, не повинні забувати й іншого: українці в XVII — XVIII століттях виклали неймовірні зусилля і з'явили немало геройства та самопожертви, щоб свою державу, в межах можливості, встановити та її втримати. Попри все, вона зуміла проіснувати 116 років, від 1648 по 1764 рік, а це час немалий. У неймовірно складних, винятково несприятливих обставинах дове-

лося творити Козацьку державу. Не перелічити мільйонових жертв, покладених в її ім'я і задля неї, і про них не маємо ніколи забувати, адже дуже часто гинули найкращі, найчесніші, найбільш патріотично настроєні, ідейні, сумлінні, а хитрі, безідейні, шкурники, безчесні виживали і сіяли своє лихе зерно в наш генофонд. Однак у часі проростало не лише воно, а й зерно чисте та відбірне — народжувалися нові й нові покоління, котрі кидались у боротьбу за нашу волю й незалежність, і тривало це від повстання Северина Наливайка в кінці XVI століття аж по Коліївщину 1768 року. У цій страшній, довготривалій, більш як на півтора століття, зверненій на всі боки проти поневолювачів (поляків, росіян, турків, татар) війні, ми потерпіли поразку, та й який народ міг би таку війну витримати? Але головна причина тієї поразки була не так у тому, що ми не змогли оборонитися від лихих своїх сусідів (хоч і не без того), як у тому, що не навчилися єдності і часто замість воювати супроти нахідника, ворога чужого, воювали самі з собою. І знову-таки, чи знайдеться історик, який скаже — скільки братньої крові навзаєм у нас пролилося? І це прокляття наше тягнеться за нами ще з часів Київської держави IX — XIII століть аж до останніх визвольних змагань. Отже, не втримувалися ми, і держава наша пропадала кілька разів в історичному часі не так через те, що вороги були сильні, а ми слабкі, як через незгоду, яку не раз оплакували українські поети — від автора "Слова о полку Ігоревім" до часів пізніших. "Чрез незгоду всі пропали, самі себе звоювали", — як писав Іван Мазепа.

І ще один неперехідний гріх ми мали, який вельми заважав нам сконсолідуватися й утриматися — не вірили в самих себе й у власну силу та спроможність незалежно існувати в цьому світі і правити самі собою, а все шукали, щоб хтось нам державу нашу організувати й утримати допоміг. І справді, дивовижна це річ! У IX столітті покликали на князів варягів, і ця варязька династія правила нами кілька століть; в XIV столітті піддалися Литві, а по тому й Польщі, і знову чужі правителі правили нами століття. А коли піднялися супроти Польщі, знову шукали чужого монарха — в Московщині, тій-таки Польщі, Туреччині, Швеції. Хотіли мати собі свободу й немало крові за неї пролили, але все бажали, щоб правив нами хтось чужий. Історія козацького державотворення про це свідчить на кожному кроці. Отож, ці дві великі речі — відсутність єдності і віра в те, що хтось нам допоможе стати на ноги і збудувати власну державу, більше всіх ворогів нас знищували й умаляли, і поки не усвідомимо цих найбільших своїх хвороб та болячок, поти не зведемося з колін і не станемо рівними серед рівних. Доки будуть у нас переважати партійні, конфесійні, групові інтереси і доки не осягнемо святої ідеї національної єдності, не будемо сильними; доки не збагнемо, що мусимо стати на ноги самі, доки не перестанемо сподіватися на іноземного "дядечка", котрий нам

допоможе, не будемо з іншими й рівними і не зживемо загніждженого і заглибленого в нас комплексу рабства. Раб перестає бути рабом не через мрії про свободу, а через віру в свою людську повновартісність — цей історичний урок треба пізнати і засвоїти передусім. Народ наш вільнолюбний, здатний на героїчний чин, на змагання за свою свободу, любить свою землю і вміє на ній працювати, але до того треба йому ще історичної мудрості, а мудрість — це і є: навчитися єдності та віри в себе, свою правду, силу, волю, бо таки мав рацію Тарас Шевченко, коли проголошував і навчав нас, що "в своїй хаті своя правда, і сила і воля". Не маючи єдності, пропадемо, з єдністю станемо сильними і нас почнуть поважати у світі. Коли повіримо в себе, перестанемо оглядатися за чужим володарем, то збудуємо собі дім, який стане для нас і нащадків наших вільним та вічним. Коли навчимося шанувати й любити себе самих, шануватимуть нас і сусіди; коли повіримо в свою силу та спроможність, на нас перестануть дивитися зажерливим оком: хижак б'є слабкого, сильного остерігається; і це закон природи, який неперехідний.

Розглянувши життя та діяльність гетьманів-державотворців, щоб викінчити свою тему, мені доведеться звернутися ще до двох підтем: про те, як бачили наші предки державу в ідеалі, тобто утопічно; як мріяли про справедливий і щасливий устрій і яким його уявляли; зрештою, якого правителя бажали в себе мати в супротилежність до реального. Мушу сказати, що ця тема в українській науці фактично не розроблялася, хоч певні принагідні міркування й розвідки в дослідників були. Адже це й справді цікаво: не лише докладно оглянути те, як ми боролися за свою державу, але яку висновували у мріях своїх. Про те, що утопічні суспільства омріювали мислителі Заходу, знає у нас кожна освічена людина, а про те, про яку державу мріяли ми самі, — таки мало хто. Виявляється ж, що й тут не пасли задніх, більше того, як показав зібраний мною матеріал, українці ідеально хотіли бачити свою землю як зосередження добра, свободи й добробуту, а образ правителя її розумівся супротилежний до тирана, мав той бути мудрий, лагідний, поміркований і турботливий за народ.

І нарешті ставлю ще одну проблему, як на мене, важливу в осмисленні державотворення: чим були і яку функцію виконували українські літописи, щедро творені в часи Козацької держави, тобто знову хочу продивитися ту ж таки її історію через літературні пам'ятки, цього разу літописні. Аналізуючи цей матеріал, я дійшов висновку, що українські літописи творилися з кількох спонук: державної потреби, в погодженні з політикою того чи іншого гетьмана, в інтересі чужих держав (колаборантські) і з індивідуальної спонуки. В такому розрізі українських літописів до мене не розглядали, а без цього й розвитку нашого історичного мислення не збагнути.

Оглядаючи українське державотворення, я не охопив, певна річ, її всю, а розглянув тільки один її великий період, козацький, зачепивши, певною мірою, епоху польську, в якій цей лад утворився. Загалом, історію української держави, на мою думку, треба поділити на ряд епох та періодів і відповідно їх і розглядати. Дозволю собі зробити таку періодизацію:

1. Епоха архаїчна, яку складають політичні утворення на нашій землі до становлення першої слов'яно-української держави — царства антів, незалежно від того, які народи і якого етнічного кореня їх творили, — духовно ми є спадкоємцями всіх культур, археологічних та державних, що існували на нашій землі, бо з тих коренів ми й вийшли. Я прихильник думки, що українці на своїй землі автохтони, але етнічне формування нашого народу — складна, переливна, з'єднана з різних стародавніх етнічних компонентів структура. Отже, всі народи, котрі жили на нашій землі і які з історичного ареалу позникали, більшою чи меншою мірою влили свою кров у наш етнофонд та генофонд. Вважаю, що саме на такій поліетнічній, різноплеменній основі ми й постали, як, до речі, й інші сучасні народи, через що і трипільську культуру, і Скіфську, і Кіммерійську держави, і історію всіх племен та народів, що жили й діяли на території України (готів, гунів, алан, роксолан, сарматів, аварів тощо), маємо вивчати як свій духовний спадок і як той гумус, на якому виріс наш народ. До речі, така точка зору проходить через усі наші літописи.

2. Епоха перших слов'янських політичних утворень на нашій землі: Антська держава і похідна від неї — держава Кия, Щека, Хорива; пізніші утворення: входження в Хозарську державу, Куявія, держава Дира та Аскольда тощо.

3. Епоха Київської Русі-України від князя Олега до створення Галицько-Волинської держави. Ця епоха розкладається на три періоди: дохристиянський, період самодержавний і період роздроблення.

4. Галицько-Волинська держава, створена виключно на українському терені.

5. Держава Великого князівства Литовського, яку маємо розглядати не як час іноземного поневолення, а як східнослов'янське утворення, що було політичним спадкоємцем Київської Русі-України, на чому активно наголошував історик цієї держави з XVI століття Матвій Стрийковський. На той час Україна входила в союзне утворення литовців, білорусів та українців, останні мали свої автономічні князівські структури.

6. Епоха польська, в яку загинули автономічні князівські структури в Україні, але почала зароджуватися, а тоді й активно створюватися Козацька держава.

7. Козацька держава від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського і до створення намісництва у другій половині XVIII століття.

8. Творення, після загибелі політичних державних структур, української духовної республіки через нове становлення та розвиток окремішньої літератури, науки, музики, театру, образотворчого мистецтва, науково-просвітницьких товариств, періодики, політичних таємних та легальних національних угруповань, партій, товариств, освітньої системи (зокрема в Галичині, недільні школи в Україні Східній тощо). Ця епоха тривала від Івана Котляревського до 1917 року.

9. Українська держава в час революції та Визвольної війни українського народу в 1917 — 1921 роках.

10. Доба УРСР, Галицької духовної республіки в межах Польщі, Буковинської — в межах Румунії, Закарпатської — в межах Чехословаччини. Закарпатська держава А.Волошина. Відновлення Української держави в 1941 році. Українська повстанська армія і її визвольна боротьба. Еміграційні структури. Цей період тривав від 1922 по 1991 рік.

11. І нарешті, створення нової Української держави в нашому часі.

Отже, на моє переконання, Українська держава має велику, загніжджену у віках історію, причому в усі періоди ми не зникали не тільки як етнічна субстанція, а й як політична, тільки наше державне життя у різночасся здобувало різні суспільні форми, існуючи в одні часи як самостійне утворення, а в інші — автономічне, але ніколи наше власне державне буття не припинялося. Також маємо періоди, коли наш народ жив активним політичним життям і пасивним, але він завжди був, завжди відчував себе як осібна соціумна категорія, творив свої державні структури і власну багатовікову культуру. Козацька епоха в цій мозаїці була одним із яскравих явищ нашого політичного буття, і я, по змозі, в своїх етюдах намагаюся його заналізувати та осмислити.

Гадаю, що натепер маємо в корені переглянути періодизацію і історії самої Козацької держави. Втрата державної незалежності Великого князівства Литовського, а цей процес був довготривалий та поступовий, завершився Люблінською унією 1569 року і поставив перед українцями проблему національної самооборони, тим більше, що Польща, яка взяла українські землі під свій протекторат, по певному часі вже не бажала зважати на права та вольності народу, який під її владу потрапив, а повела спершу менш активну, а тоді й активну, особливо за Сигизмунда III, політику заковтування, що відзначалася експансійними заходами, — це й призвело до національного гніту, тобто Польща дивилася на Україну не як на самодостатнє етнічне й політичне тіло (як його, приміром, окреслив в поемі "Роксоланія" С.Кленович — 1584 рік), а як на певну територію, яку потрібно колонізувати і розчинити в польському етносі, культурі і державній структурі, що й почала активно чинити. Але Польща зуміла розчинити і зденаціоналізувати, і то

певною мірою, лише горішні шари українського суспільства, народ же знайшов силу постати за власну самобутність і витворив із себе нового носія державності — козацтво, яке, з'єднавшись із частиною шляхти, стало державотворчою елітою-войовником, за визначенням В'ячеслава Липинського. Отже, перший період історії Козацької держави — її передісторія, формування козацтва в державоносну еліту, практично ж від початків козацтва, як автономної оружної сили, до повстання С.Наливайка та Г.Лободи, яке й почало епоху козацьких національно-визвольних повстань і, власне, поклало початок Визвольної війни українського народу. Повстання К.Косинського, як я доказую в етюді "Давня українська поезія як чинник державотворення", в систему національно-визвольних вводити не можна, бо воно було міжусібне і мало становий, а не загальнонаціональний характер, і в історії постання Української держави носило деструктивний характер.

Другий значний період історії Козацької держави — час національно-визвольних повстань, від С.Наливайка до Б.Хмельницького. В цей період фіксуємо дві тенденції в державотворчих змаганнях: еволюційну та революційну, кажучи сучасними термінами. Частина козацької еліти у з'єднанні із частиною шляхти виступає за автономістичне формування Козацької держави в державному тілі Річі Посполитої (еволюційний шлях), образно кажучи: як дитина при матері, щоб, вирісши, почати самостійне життя — природний і натуральний процес. Цю політику провадили С.Кішка, П.Сагайдачний, М.Дорошенко, останні два фактично сформували автономічну структуру Козацької держави на основі козацьких проектів (хоч і не повністю) Йосипа Верещинського, про які буде мова в етюді "Утопічне державотворче мислення в давній українській літературі", створених ще в часі повстання С.Наливайка. Але біда в тому, що не в родині матері мусила жити дитина, а з мачухою, яка не тільки не хотіла, щоб дитина виросла і стала до самостійного життя, а всупереч природі, як то підкреслював анонімний автор "Історії Русів", бажала, щоб те дитя ввійшло до її лона, розчинилось у нім і народилося вже дитям єдинокровним собі, котре усамостійнюватися не мало б ніякої потреби. Саме через цю кричущу протиприродність імперіалізму як суспільної субстанції й народжуються національно-визвольні змагання поневолених народів. Через це, за загальнолюдською шкалою моральних вартостей, імперіалізм — субстанція негативна, лихоносна і насильницька за своєю природою, вона ж ідентична із шовінізмом, тобто націоналізмом пануючої держави; а національно-визвольний рух — субстанція позитивна, яка прагне повернути природний стан речей, що є, як писали давні мислителі, поверненням до Бога як світової гармонії, бо кожен народ, малий чи великий, має жити за своєю волею та правдою на своїй землі і при своїх вольностях та правах, — це і є націоналізм пригноблених,

упосліджених та уярмлених, це націоналізм, так би мовити, прогресивний, бо веде до свободи й добра нації. Отже, козацькі повстання першої половини XVII століття мали характер цілком національно-визвольний, і провідники їхні Трясило, Павлюк, Гуня, Остряниця та інші робили реальні спроби революційного звільнення через збройне відсічення від мачухи-держави, удава-поглинача, котрий в основу своєї політики клав грубу експансію.

Третій період — повстання Богдана Хмельницького, його звуть ще Визвольною війною, яке й вибухло через те, що процес мирного, еволюційного виростання й утвердження Козацької держави став уже безвиглядний. Ця війна тривала до смерті великого гетьмана в 1657 році й далі, а зовсім не до 1654 року, як часом і тепер, цілком фальшиво, в догоду російській імперіалістичній історіографії, продовжують датувати деякі історики. Цей третій період, на мою думку, завершується встановленням Великого князівства Руського за Гадяцьким трактатом, що було вищою точкою прагнень самого Б.Хмельницького, — це сталося вже за Івана Виговського. Падіння ж Виговського (1659) позначило кінець епохи Б.Хмельницького, тобто цього третього періоду.

Четвертий період — Руїна. Вона почалася не з І.Виговського, як часом пишуть, а з Юрія Хмельницького, тобто з розколу України на два гетьманства, вбирає в себе гетьманування самого Юрія, Я.Сомка, І.Бруховецького, Д.Многогрішного, П.Дорошенка, М.Ханенка та частину І.Самойловича — завершується падінням Чигирина в 1678 році, а перед цим — падінням П.Дорошенка. Це період роздроблення України, час важких її бід.

Зрозуміло, чому наступає п'ятий період — стабілізація Козацької держави (в російській протекції) на Лівобережжі — народ утомився й прагнув спокою. На Правобережжі в цей час ведуться тільки спроби відновити козацьке управління, певною мірою і щасливі. Гетьманували тоді на Лівобережжі І.Самойлович та І.Мазепа. Період цей протягся до 1700 року, а на Правобережжі до 1702 року, коли було придушено повстання С.Палія. На Лівобережжі він завершився з початком Північної війни Росії із Швецією.

Шостий період 1702 — 1724 років, який завершився смертю Павла Полуботка, — час експансивної ліквідації козацької автономії Петром І, тобто російський цар почав запроваджувати ту ж таки політику заковтування, яку вела щодо України Польща. Через це повстання І.Мазепи, а потім і П.Орлика, було закономірною реакцією козацтва на цей процес, так само і "тихий бунт" І.Скоропадського, і "паперова війна" Павла Полуботка. Зі смертю П.Полуботка та ув'язненням його прибічників (дехто також загинув) в казематах Петропавлівської фортеці починається (точніше, він почався зі смертю І.Скоропадського, а після смерті П.Полуботка утвердився остаточно) той-таки процес, що й за Польщі після поразки повстання Я.Остряниці; тоді козацькою автономією

почали керувати польські комісари (навіть полковники були замінені на поляків); а за Петра І Україною почала правити Малоросійська колегія, так само й чимало полковницьких міст посіли іноземці, зокрема й росіяни. Отже, Петро І ліквідацію Козацької держави провадив за польською схемою, але жорстокішими та брутальнішими методами, вживши і відвертого геноциду (винищення козаків як державотворчої еліти в далеких військових походах та на канальних роботах, про що скажемо далі у відповідному місці; тотальний вивіз у Росію українських учених людей; ув'язнення і терор Таємної канцелярії, що передчасно обезкровило націю і не дало їй сили піднятися на нове національно-визвольне повстання, ідентичне до повстання Богдана Хмельницького). Цей період можна продовжити до 1727 року, тобто до року відновлення гетьманства.

Сьомий період, від Данила Апостола (1727) по гетьманство К.Розумовського (1764), на Правобережжі — по 1768 рік, коли вибухла Коліївщина: час агонії Козацької держави, хоч обидва гетьмани робили реальні, щоправда, нещасливі спроби її реанімувати — про це в нас буде докладна мова. Сюди ж кладеться дипломатична війна Пилипа та Григора Орликів із Росією з еміграції, їхні спроби організувати антиросійську коаліцію європейських держав, що допомогло б відновити Козацьку державу й гарантувало б її свободу та незалежність. Перехід Запорозької Січі під царську руку позбавив П.Орлика мілітарного скріплення його планів. Завершився цей період падінням Козацької держави.

Й нарешті, восьмий період: ліквідаційний, від 1765 — 1768 років до появи "Енеїди" І.Котляревського, а на заході України — до створення почаївського культурного осередку другої половини XVIII століття і закарпатського культурного осередку того-таки часу. На Лівобережжі йде поступове знищення державних структур Козацької держави, починається боротьба опозиційна ("Історія Русів", Новгород-Сіверський патріотичний гурток, місія Василя Капніста в Німеччину, діяльність Г.Полетики, Сковородинський проект "Горньої республіки" як духовного з'єднання освіченого стану, що було передтечним творенням української духовної республіки, створеної остаточно вже в XIX столітті зусиллями українських романтиків).

Така в загальних рисах найоб'єктивніша періодизація історії Козацької держави. Той, хто прочитає цю книжку, зможе помітити: Визвольна війна українського народу, і я вже про це говорив, почалася тоді, коли козацтво сформувалося як державотворча еліта-войовник, тобто в кінці XVI століття, і відтоді та війна фактично не припинялася, аж доки не була Козацька держава цілком знищена. Про що це говорить? А про те, що обставини виходу цього державного утворення із автономічного у нормальне, незалежне, виявилися настільки складні й непереборні, що козац-

тво, незважаючи на те, що постійно декларувало себе як "вільну націю", з неволі остаточно вибитися так і не змогло. Але змагатися воно не переставало, доки існувало, тобто доки його не було ліквідовано остаточно, зокрема й шляхом геноциду, що його запроваджували Петро І і цариця Анна Іоанівна. І ще один урок із цього історичного досвіду: вельми заважало козакам створити й утвердити власну державу те, що вони значною мірою задовольнялися автономією, а не стали відразу ж твердо й одностайно за незалежність і повну суверенність. Не перемігши збройно, український народ, хоч і втратив еліту-войовника, почав творити еліту літературну (визначення того-таки В.Липинського) і боронити свою самодостатність та етнічну окремішність уже не шаблею, а пером і розумами своїми.

І ще одне, вельми важливе питання треба поставити, бо я його не розробляю в окремому етюді-роздумі: конфесійне, адже в конфесійному відношенні, як і політично, Україна в ті часи не була єдиною, що значною мірою спричинилося до її розмежування та відсутності єдності; хоч і в межах однієї і тієї ж конфесії єдність політична не завжди витримувалася (і в римо-католицькій, і в уніатській, і в православній конфесіях були і націонал-патріоти й націонал-відступники). Цікаво те, що конфесійна роз'єднаність українців з'являється саме в тому ж XVI столітті, з якого починається новий виток національного самоусвідомлення нашого народу; тоді ж таки знову було серйозно поставлено постулат та ідею Української держави, ця ідея, як розповімо далі, вийшла з римо-католицьких українських кіл. У XVI столітті можемо говорити про три конфесії серед українців: так звана "католицька русь", яка формувалася з числа вихованців західноєвропейських університетів і частково з місцевої шляхти, що вже окатоличилася, — саме ця верства принесла на українські землі ідеї Ренесансу і форми ренесансної культури, передусім поезії (поезія так званих "рутенців", що писали латинською мовою). Явище "католицької русі" наукою поки мало ще вивчене, на неї вперше звернув серйозну увагу І.Вагилевич, а пізніше В.Липинський, але останній, займаючись в основному Хмельниччиною, докладно цієї проблеми не вивчав і не залишив на цю тему спеціальної монографії — на неї, гадаю, ще прийде час. Саме "католицька русь" витворила на зламі XVI — XVII і в першій половині XVII століть своєрідну латинську і польсько-українську літературу, пам'ятки якої введено останнім часом в український літературний процес виданнями: "Аполлонова лютня" (К., 1982), "Пісні Купідона", "Любовна поезія на Україні в XVI — поч. XIX століть" (К., 1984), Антологія української поезії в 6-ти томах. Т.І (К., 1984), "Марсове поле. Героїчна поезія на Україні в X — поч. XIX століть". — Кн. І (К., 1988), Кн.ІІ (К., 1989); "Українська поезія XVI століття" (К., 1987). Не знаючи її і не вводячи в український контекст, годі зрозуміти

й рух української історії того часу. З "католицької русі" вийшли визначні мислителі й поети: П.Русин з Кросна, С.Оріховський, С.Кленович, Й.Верешинський, Ян Щасний Гербурт, який постав на захист українського народу, брати Зиморовичі та інші, котрі відчували себе синами землі української, хоч і мислили себе громадянами Річі Посполитої.

Меншого поширення досягли реформатори-протестанти, які, в основному, мали прихильників у шляхетських колах: і між них були визначні особистості — як Христофор Філалет (Максим Броневський), автор полемічного твору "Апокрисис", чи Юрій Немирич, один із авторів Гадяцького трактату.

Головною ж конфесією українців лишалося православ'я, яке в XVI столітті переживало своє відродження (Острозький літературно-науковий гурток, львівський та волинський культурні осередки). Українське православ'я певною мірою стало ідеологією українського визвольного руху, особливо після з'єднання його із козацтвом, елітою-войовником і творцем Козацької держави. Це з'єднання сталося після акцій П.Сагайдачного, який разом із Військом Запорозьким вступив у Київське братство. Значною мірою сприяв з'єднанню православ'я з козацтвом Петро Могила, який навіть замислював національний патріархат і став творцем національної вищої освіти на православній основі. З'єднання української православної церкви з козаками дало ідеологічну наснагу Визвольній війні українського народу і грало свою поступову роль у становленні Козацької держави. З другого боку, саме в середовищі українського православ'я почала витворюватися деструктивна течія, бо ідея союзу з Москвою, така фатальна для України, була витворена саме в середовищі православної церкви: москвофільство З.Копистенського та його гуртка, створення ченцями Києво-Печерської лаври "Синопсису" на замовлення російського уряду і нарешті — приєднання до Московського патріархату за Г.Святополка-Четвертинського, що згодом призвело до ліквідації української православної церкви і переростання її в російську — цей процес завершився в другій половині XVIII століття. Немало православних владик та священиків стало колаборантами і служило Москві всупереч інтересам рідного народу (згадати б у XVII столітті єпископа Методія чи протопопа С.Адамовича, або митрополита С.Миславського у XVIII столітті, котрий провів русифікацію учбового процесу в Україні), хоча, з другого боку, в середовищі українського православ'я було чимало поборників Козацької держави, які часом ставали її ідеологами (Д.Балабан, Й.Нелюбович-Тукальський, Л.Баранович, В.Ясинський, Й.Кроковський та інші).

Не можна обійти тут питання й про унію — одне з найскладніших в українській історії. Це явище зі своїми темними та світлими сторінками, як, зрештою, й інші конфесійні явища, —

спробуймо в тому посильно розібратися. Скажу наперед, що ідея унії в її чистому вигляді, тобто без домішки політики, мене самого, значною мірою, приваблює. Більше того, вважаю, що коли б Україна прийняла християнську віру не за східною, а західною конфесією, тобто римо-католицькою, ще в часи Володимира або хоч би короля Данила Галицького, ми мали б сьогодні менше проблем і жили б як народ, твердо вписаний у європейський контекст, а отже, були б у цивілізаційному розвитку значно на вищому рівні, ніж ми є, адже римо-католицька конфесія значно більшою мірою сприяла розвитку літератури, культури, освіти, науки та мистецтва, аніж східнокатолицька (нагадаю, що слово "католицька" в перекладі означає "вселенська"). Але одне — суб'єктивне бажання чи бачення людини теперішнього часу, а друге — історія, яку змінити за своїм бажанням годі, хоч багато хто того суб'єктивно й прагне. Що було, те було навіки дане, і його можна лишень по-різному осмислювати, не умаляючи й не вигадуючи фактів, а не змінювати хід подій, більше того, кожну подію належить осмислювати не з позицій теперішніх потреб та бажань, а вписано в конкретну історичну ситуацію, тобто її треба *зрозуміти*.

Отже, давайте глянемо, в який час було реалізовано унію. Шістнадцяте століття — це був час консолідації українського народу, час його відродження із прагненням до самостійного життя. Саме в цей час фіксуємо активні спроби повернути собі історичну пам'ять, відчути себе повноцінним, самодостатнім етносом із глибокою історичною традицією та культурою. Відродження до нас ішло двома шляхами: його почали творити, як ми казали вище, православні (острозький, волинський, львівський культурні осередки, братства) та й так звана "католицька русь". "Католицька русь", цей факт ми ще згадаємо, навіть прагла в XVI столітті відділитися від дієцизійного підпорядкування Польщі, а підлягати безпосередньо папі римському. Здавалося б, ідея унії при такому розкладі сил мала виникнути сама від себе, тобто будителі римо-католицької та православної конфесій мали б об'єднатися навколо ідеї національного відродження, і коли б так справді сталося, унія була б фактом єднання, а не розбрату, і ми вступили б на нормальний еволюційний шлях самоозначення. Але відбулося щось зовсім протилежне: унія стала в першому своєму періоді рудиментом розколу нації, отже, явищем деструктивним, а не конструктивним. Чому ж так сталося? А тому, що в процес нормального конфесійного з'єднання силово втрутилася Польська держава, яка вже тоді була стурбована зростом національної свідомості в Україні, спротивом її політики заковтування України та імперіалістичної експансії, тобто Польща як держава почала впроваджувати давню імперіалістичну доктрину — розділяй та володарюй. Український народ, який виявив прагнення до консолідації та самоусвідомлення, треба було розколоти, для чого й було вбито в

його соціальну структуру кілька клинів. Перший — роз'єднати шляхту та козацтво, тобто еліту-войовника, головного тодішнього носія ідеї державності. Це й було з великим успіхом учинено: шляхта полонізувалася, по-польському католичилася, економічно й політично втягувалася в структуру Річі Посполитої через систему привілеїв, тобто полонізуватися шляхті було економічно й політично вигідно — це розкривало реальні перспективи до задоволення своїх інтересів, тоді як задоволення цих інтересів через здобуття власної держави ставало важке, вимагало жертв, відтак менше було перспективним. Природа людська така, що, топчучи стежки, людина вибирає найкоротший і найраціональніший скерунок. Але Польща розуміла: заковтнути шляхту — цього їй для втілення її імперіалістичних забагів замало, треба було ще одного клина, щоб розколоти українську суспільність духовно. Для того й використано було ідею унії, яка витала тоді в кращих умах (згадаймо, що й сам Костянтин Острозький був не проти цієї ідеї), щоб перетворити її із засобу консолідації в засіб розколу — ось чому таким гарячим захисником унії став єзуїт Петро Скарга, один із тих, хто цю духовну ідею хотів перетворити в політичну на користь Польщі. Тому й козаки сприйняли унію як розкол, а не акт єднання, і почали супроти неї запеклу боротьбу, та й переважна більшість українського народу: й міщани, і духовенство, і православна шляхта дивилися на унію як на замисел супроти себе, відтак витворили велику полемічну літературу, завзято супроти неї постаючи. Тому ж супроти унії палко виступили й провідники нації — П.Сагайдачний, Б.Хмельницький, І.Виговський (згадаймо пункт про знесення унії в Гадяцькому трактаті) та інші; ось чому гостро негаційно супроти унії були наладнані й офіційні козацькі літописи.

Загалом же, унійний рух у першому своєму періоді (тобто до повстання Б.Хмельницького) був рухом елітарним, а не загальнонародним, хоч і здобув певного поширення, бо толерувався Польською державою. Але тут випливає вельми цікаве питання: православні вважали уніатів зрадниками, але чи вважали такими вони себе самі? І чи мав рацію непримиренний Іван Вишенський, пишучи, що єпископи пішли на унію заради матеріальної вигоди та й тільки? Очевидно-таки, ні! Про це свідчить Декларація єпископів 1596 року. Іпатій Потій, Веніамін Рутський та Йоасаф Кунцевич були людьми непересічними і в правдивість своєї ідеї щиродушно вірили; повторимо, сама ідея унії була цілком світлою, хоч не кожне об'єднання приносить добро та злагоду, а часто й навпаки. Недаремно до уніатів згодом пристали такі уми, як Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович і Кирило Транквіліон-Ставровецький — не за матеріальною вигодою вони вганялися. Водночас, були серед ініціаторів унії і люди аморальні, згадати б К.Терлецького. Окрім того, уніатська церква, встановившись, не стала прислужником

Польщі й носієм ідеї поглинання в її колонізаційних заходах, вона відстоювала свій обряд і свою українськість, через що між уніатами та римо-католиками відбувалися зіткнення та конфлікти. Сама ж "католицька русь" поступово свою державотворчу українську місію в XVII столітті почала втрачати й поступово розчинилася в "польському морі", як зникла поступово й творена нею польсько-українська література — цей процес завершився, в основному, в кінці першої половини XVII століття, хоч не можна забувати й таких фактів, коли римо-католик із тієї ж "католицької русі" Михайло Кричевський рішуче перейшов на бік повсталого козацтва і героїчно поклав за Україну свою голову, ставши найближчим соратником Богдана Хмельницького. Та й не тільки він один.

У перший період унійного руху позитивним фактом цього акту було хіба те, що уніати розбудили православних до літературної діяльності, примусили їх писати полемічні трактати й книги, щільніше зайнятися питаннями освіти, книгодрукування, через що вони перенесли свою культурну столицю із Львова до Києва і тут заснували сильний Київський Парнас, а з ним і свій вищий учбовий заклад, знову вивівши Київ у загальнонаціональний культурний центр.

Визвольна війна Богдана Хмельницького потужно вдарила по уніатству, і цей конфесійний рух почав загасати; літературної продукції від уніатів почало виходити все менше й менше, хоча вона й була. Загалом же, полеміку супроти православних за унію в другій половині XVII століття вели вже не так уніати, як римо-католики (Теофіл Рутка, наприклад), зокрема, активно цим займалися єзуїти (М.Ціховський, Б.Бойм, З.Согникевич та інші) — це виразно показує, в чиїм вона була інтересі. Взагалі, унія в цей час стала ідеєю не визначальною, поки до неї не приступили львівський, луцький та перемишлянський єпископи, а особливо братства, які репрезентували українське міщанство.

Ідея унії знову воскресла, вже в українських колах, у 1677 році, коли львівський єпископ Йосип Шумлянський звернувся від свого гуртка (єпископ перемишлянський Інокентій Винницький та архімандрит, згодом єпископ, Варлаам Шептицький) до папського нунція з готовністю прийняти унію. Цьому сприяла, можливо, поразка турків під Чигирином, після чого відкривалася можливість російської експансії на Захід України. Але 1678 року Чигирин від турків упав, тож ідея унії не була втілена в життя. Однак після сумного 1686 року, коли було, з одного боку, постановлено Вічний мир між Росією та Польщею, що закріплював поділ України між цими державами, і коли українську церкву, з другого боку, було підпорядковано Москві, Йосип Шумлянський перестав підлягати владі київського митрополита, як такого, що перебуває в чужій державі і підлягає московському, а не константинопольському патріарху, й найменувався блюстителем Київської митрополії та

києво-печерським архімандритом, не допускаючи на свою територію людей київського митрополита, а загалом прагнучи стати осібним галицьким митрополитом. Отже, не помилимося, коли скажемо, що унійні настрої знову поширилися між західноукраїнського православ'я, і це сталося через увічнення розбиття України на дві частини, що входили до різних держав, і через шахрайське підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату.

Під вплив Й.Шумлянського в цей час перейшла й Луцька єпископія, де після відходу до Києва Гедеона Святополка-Четвертинського було поставлено єпископом Афанасія, брата Йосипа Шумлянського. Але от що цікаво: приймати унію, незважаючи на свою декларацію в 1677 році, Йосип Шумлянський не поспішав, хоча польський король Ян Собеський енергійно щодо того налягав, кілька разів безуспішно скликаючи собори українського духовенства. Зрештою, Йосипа Шумлянського тут можна зрозуміти: він не бажав безпосередньо підлягати Польщі, яка продовжувала вести римо-католицьку експансію, через це й вів свою досить тонку дипломатичну гру, принаймні, Яну Собеському схилити його до унії так і не вдалося, незважаючи й на те, що єпископ вважався ніби приятелем короля.

Другу унію було офіційно прийнято 1700 року. Згадаймо нашу періодизацію історії Козацької держави: саме в цей час почалася Північна війна, а вже в 1701 році російські війська ввійшли до Польщі і безцеремонно ганяли як зайця луцького єпископа Діонисія Жабокрицького. Історія цього єпископа показова (її докладно виписано в літописі Самійла Величка): він хотів залишатися православним, але, зіштовхнувшись із тупою російською формалістикою та диктатом, змушений був перейти до унії, потім загинув у російських казематах. Це все наочно свідчило, що Йосип Шумлянський та його прибічники, прийнявши унію, цього разу вчинили мудро, бо в такий спосіб вони українську церкву обороняли від російської експансії, яка провадилася не лише політично та мілітарно, а й у духовних сферах. Відтоді уніатська церква поступово почала набирати функцій національної, але в певному регіоні, про що свідчить діяльність сильного почаївського культурного осередку. В 1732 році тут розпочала діяльність друкарня, що видала велику кількість книг для потреб уніатської церкви, тут з'явилася знаменита антологія духовної пісні "Богогласник", саме тут почала культивуватися ідея заміни книжної української мови й церковнослов'янської народною українською (видання Юліана Добриловського), з цього гуртка вийшло ряд цікавих письменників, згадати б хоча Тимофія Шуровського.

Але так само, як православна церква не завжди була прихильна до національно-визвольного руху, так і уніатська церква не відразу стала національною, в ній були сильні полонізаційні впливи. Але в силу історичних умов саме їй випала місія стати духовним

провідником свого народу в тих теренах, де вона знайшла своє поширення. Досить згадати хоч би той факт, що в XIX столітті українську інтелігенцію Галичини в масі своїй складало уніатське духовенство, з його числа вийшло немало письменників, акторів, композиторів, художників, деякі були одночасно і священиками, й митцями. З другого боку, в колі уніатського священства сплодилося й таке почварне явище, як галицьке москвофільство, але це вже був другий бік медалі: нема доброго без лихого. Отже, кожну конфесію маємо розглядати в світлі історичної правди, а це значить не в чорних чи білих тонах, а в усій змінній та переливній складності, при тому якомога об'єктивніше. І римо-католицизм, і уніатська, і протестантська, і православна конфесії мали в своїй історії на нашій землі різні періоди, світлі й темні сторінки, як, зрештою, кожне суспільно-політичне й духовне явище. Така вже природа людського життя.

Ще одне хочу зауважити. Я не писав свою книгу як історичну розвідку чи навіть популяризаційний курс української історії певного періоду — це збірка етюдів на конкретні теми з історії українського державотворення, де я прагну не лише дослідити ті чи інші явища, а їх передусім осмислити. Тобто, бажаючи й самому їх збагнути, прагну, щоб це зробив разом зі мною і мій читач. На жаль, українська історія під пером частини її дослідників затемнена кривотлумаченнями, замовчуваннями тих чи інших колізій, ба, часом і нерозумінням складних історичних процесів, окрім того, побіч серйозних та глибоких розвідок нашої минувщини, зокрема історії Козацької держави, існувало немало фальсифікацій чи штучно творених картин, догідних тій чи іншій ідеології; особливо багато таких деформацій створено в тоталітарну епоху, коли історична думка не могла розвиватися вільно. Я ж хочу на теми козацького державотворення помислити вільно, без передзавзять, відтак висвітлити не тільки догідні нашому національному самолюбству сторінки, але й немало говорячи і про наші національні болячки та прокляття. Отож запрошую до цієї мисельної мандрівки й свого читача.

У наші часи вченими переконливо доказано, що українська поезія XVI — XVIII століть аж ніяк не була схоластичною, більше того — це був живий нерв складного, важкого, повного трагічних катаклізмів політичного життя українського народу, бо саме поезія активно і вчасно реагувала на актуальні події визвольної боротьби нашого народу, що протяглась у віках і була, значною мірою, визначником стану суспільного думання тієї чи іншої доби. Цікаво те, що цю традицію почали поети, які українцями й не вважалися, але доля землі української була для них аж зовсім не байдужа, — це Матвій Стрийковський, котрий урочисто проголосив, що йому за історичну й поетичну працю мають бути вічно вдячні не лише Литва та Жмудь, а й Русь, під якою тоді розумілася Україна та Білорусія; другим був Себастіян Кленович, очевидно, вірменин родом, який так само проголосив урочисто своєю поемою "Роксоланія" народження Руського (Українського) поетичного Парнасу у Львові. Варто розглянути ці пам'ятки докозацького часу (хоч козаки вже тоді існували, але ще не як державна субстанція), щоб зрозуміти, як народжувалася державотворча ідея в умах поетів уже козацької доби. "Хроніку польську, литовську, жмудську та всієї Русі" М.Стрийковський видав у 1582 році в Кролевці. Власне історії Русі він виділяє значну увагу, при тому пише про Русь з

повною симпатією, а в поезії "Про руйнування руських князівств через Литву та Жмудь" розмірковує про причини занепаду Київської Русі та й Галицько-Волинського князівства, де незгода між собою та змагання за владу — "хто там перший стане" — і вчинили те. Романів син Данило хотів мати Галич, а князь київський приходив змагатися з чернігівським, після чого поет дає цікавий розмисловий пасаж: Рим стояв на чолі світу через те, що мав у собі згоду, а коли почалась у ньому незгода, держава впала, і Рим втратив силу й свободу. Те саме славетні грецькі князівства, які змогли протиставитися персам та Риму, коли жили у згоді, а втративши її, віддали себе туркам у неволю і втратили державу, а відома Київська монархія, преславна діяльністю та мужністю "русаків", через незгоду мусила впасти і перевести свій стіл у Литву, а Литва у стан великий "вибилась від згоди". Міркування ці залишаються вельми актуальні й дотепер. До речі, українським історикам годилося б звернути увагу й на це особливе визначення історика, що Київський стіл перейшов не у Суздаль та Москву, а саме в Литву, отже, Литовське князівство вважало себе спадкоємцем Київського, чим і пояснювався його слов'янський характер — державна мова в ньому була руська книжна (білорусько-українська), та й сам історик через те вважає себе не лише литовським, а й руським (Марсове поле. — К., 1988. — Кн.І. — С.96 — 97).

Через два роки у Кракові (1584) вийшла знаменита "Роксоланія" С.Кленовича, польсько-українського поета, який виявив у цьому творі виразний український патріотизм. Свій історичний зарис Роксоланії (України) поет будує за тими варіантами "Повісті врем'яних літ" та й інших літописів, які до нас не дійшли. Перш ніж назватися Руссю, пише поет, у цьому краю жили різні племена. Перше — плем'я "батька Яфета", тобто сина Ноя. Мешкали тут бастерни, в "Повісті врем'яних літ" — воспорії, іллірійці (в літописі — ілюрики), савромати, гамаксобії (кочові племена). Руси мали ім'я від далеких прадідів, ті предки вийшли від Меотського (Азовського) моря й осіли в "зимній землі", заснувавши міста "аж під Воза сузір'ям", відділили собі поле, лани, оточили свої міста мурами (тобто кріпосними стінами). Дуже цікаве в Кленовича омеження Русі. Цей край простягається до литовських границь, зі сходу — до землі москвичів, які в Русь не вводяться, на Півночі кордони Русі значить "льодом одвічним закутий океан", тобто в Русь вводиться Новгородська земля. Від Авзонії (Італії) "Русь відтяли Альпи", тобто в Русь уводяться й землі Югославії, можливо, через те, що хорвати вийшли туди із Прикарпаття, та й досі там живуть русини-українці. На півдні від племен гетів природна межа — Чорне море (Евскін). Це, так би мовити, широке означення Русі, сама ж Роксоланія, власне Україна, омежується значно вужче (це бачимо через перелік її міст). Першим містом є Львів —

М.Стрийковський

"наше святе місто Львів, слава народу і честь", тобто стольний город; до речі, столичність для українців Львова підкреслювали потім у своїх поезіях брати Зиморовичі. До числа українських міст вводяться Замостя та Київ, "колишня великокнязівська столиця", — як крайні точки тієї землі на Заході та Сході. І хоч Київ у часи поета лежав у руїнах, саме С.Кленович проголосив його значення для України:

"Знайте, що Київ у нас на Русі значить стільки, як давній Рим для старих християн, має таку ж він вагу..."

Описує С.Кленович і Кам'янець — як могутню фортецю, що вважалася для ворога нездобутною, Луцьк, Буськ, Сокаль, Городно, Белз, Перемишль, Дрогобич, "багатий на ропу", Холм, Красностав, отже, визначається територія колишнього Галицько-Волинського князівства. Роксоланія для С.Кленовича цілком окреслений етнотериторіальний простір, він навіть словом не прохоплюється про його тодішнє державне входження в Річ Посполиту, і це на той час була вельми цікава позиція — визнання самодостатнім недержавного народу, хоч колись державний він був. Із опису С.Кленовича мимовільно випливає думка, що під країною, в даному разі Роксоланією, треба розуміти населення певного народу, а народ визначається системою своїх звичаїв,

занять, вірувань та навичок, переказів, навіть ремесел, що поет тут описує. Тобто народ визначається не державним статусом, а своєю соціально-психологічною природою.

Відома річ, що зародки козацького державотворення з'являються-таки в XVI столітті, і почалося воно від самоорганізації оборони населення від татарських нападів. Очолило цю самоорганізацію українське магнатство, саме тому в XVI столітті на чолі козаків бачимо князів (Вишневецькі, Ружинські), старост (Дашкевич, Претвич) тощо, тобто відбувався надзвичайно цікавий процес злиття верхів суспільства з низами (те, що М.Стрийковський назвав "єдністю" чи "згодою"), — процес, вельми необхідний для кристалізації національного тіла. Згодом Польща, треба признати, зрозуміла цю велику собі небезпеку і немало сили поклала на розбиття цього альянсу, переманивши аристократію нашу в католицизм і в той спосіб відірвавши її від свого народу, а це значить, що народ обезголовився, відтак натуральний процес державотворення почав творитися лише знизу, з козацько-посполитих мас, захопивши тільки незначну частину української шляхти, а з магнатів лише одного — Юрія Немирича, тобто нація змушена була тратити значну енергію на витворення своїх горішніх прошарків суспільства наново. З цього погляду звертає на себе увагу поетична полономовна пам'ятка, датована 1584 роком, тобто тим, у який постала й "Роксоланія" — "Epicedion" — жалібний вірш на смерть Михайла Вишневецького, каштеляна київського, старости черкаського, канівського, лютинського, який немало воював з татарами і в якого, хоч і зветься він оборонцем Річі Посполитої, інтереси — оборона власне України, причому зазначається: "добрих гетьманів також Україна мала, гетьманів з чужих країн не потребувала", крім того, тоді при магнатських дворах створювалися школи рицарства, де рицарі "повсякчас ремеслу навчались", і тим самим створювалося рицарство України, яке при військовій потребі миттю піднімалося, бо вояк "не удома, а в степу мусить вікувати" і "не допустить добрий син землю плюндрувати", буде заступати матір власними грудьми, і оця матір розумілася як Україна (Русь); більше того, Подільська земля зветься "Князівська Русь", а синові вмерлого поет подає науку, щоб він наслідував "батьківську справу, Україні послужив (зауважимо, не Річі Посполитій, а таки Україні) як державець правий" (Марсове поле. — Кн.І. — С.127).

Так поступово пробуджувалася українська державна свідомість. Цікаво, що магнати не соромилися тісного зв'язку з козаками та й самі себе так звали. Йосип Верещинський у своєму поетичному творі "Побудка", виданому у Вільно в 1594 році, свідчить про козацтво як про значну мілітарну силу, а князя Вишневецького (Байду) зве "козаком бойовим", що не раз бив татар. Згадує і Претвича, старосту барського. Зрештою, спілка між козацтвом та

українським вищим шляхетством не протривала довго, і цьому посприяло не тільки те, що поляки з ксьондзами таки зуміли зденаціоналізувати шляхетство, а й унутрішні суперечності між аристократією та козаками. Здається, край цій спілці поклало повстання Криштофа Косинського (вважають, що він був поляк родом), яке історики часто зображують як антипольське, хоч це була війна цілком внутрішня, міжусібна, про що й написав поему "Про Острозьку війну під П'яткою" Симон Пекалід (1600). Про свої наміри поет вістить уже в заклику до музи, з'являючи, що війну розпалила Алекто — богиня помсти, одна із фурій. Автор недаремно вияснює тут генеалогію князів Острозьких — для того, щоб показати, проти кого повстав К.Косинський. Короткий виклад української історії подає таке: пращуром нашим був Рус (до речі, оригінальна гіпотеза). Потім Кий побудував на Дніпрі фортецю, тоді були князями Рюрик, Ігор, Ольга, Святослав, Володимир, Ярослав, від яких і походять Острозькі. Отже, повстання проти Острозьких подається як повстання проти віковічних володарів Русі, через що похід Косинського зветься грабіжницьким, а почався він "через отруту якусь", що "зароїлась у душі", через прагнення влади і голод, а кажучи сучасним терміном, було антифеодальним. Найцікавіше ж те у поемі, що автор зовсім не осуджує козацтва як

такого, навіть славить "зброю й мужів з-за порогів", а Хортицю зве "вірною захисницею люду всякого" і захоплено пише про козацькі морські походи. Слава Запорозького Війська на цей час мала вже свою героїчну історію, і Косинський у промові перед козаками перечислює її віхи: походи проти Криму, Туреччини, Молдови, Московщини — подвиги, яких бажали б "могутні царі й полководці". Якихось виразних резонів на виправдання свого братовбивчого походу Косинський не знаходить. Пізніше, зазнавши поразки, козаки признають ганебність свого акту, бо Острозький завжди "бував милосердний до низових" і не раз виривав їх "з нещасть величезних", а саме повстання — це зневаження "честі Острозької", тобто перших князів України. Відповідаючи козакам через посланця, князь Острозький запитує: "Що ж наробило, розважте, шалене свавілля?" і відзначає, що ця міжусобна пожежа змогла розв'язати братовбивчу війну, знищити ларів (духів, охоронців домашнього вогнища) і вигнати русів із їхніх поселень. Є війни, вказує тодішній голова нації, справедливі (Божі), а є безбожні, в яких не варто брати участі, бо це розпалює гнів Божий, і Бог за те нашле на землю свою помсту (ці гіркі слова, зазначимо, згодом цілком збулися). Вказується також на непостійність козацтва. В останній своїй промові гетьман К.Косинський покаянно згоджується, що це він "сплюндрував ці міста, повні чару", від шаленого серця і бажання "надмірно зухвалої свободи". В заключній промові князь жалує на те, що стільки "душ одважних" полягло у братовбивчій війні замість того, щоб боронити Вітчизну.

Ми звикли вважати всі повстання соціальних низів прогресивними і справедливими, і я також свого часу писав, що автор "Острозької війни" не зміг "зрозуміти глибинних причин антифеодальних повстань" (Марсове поле. — Кн.І. — С.258). Коли ж подивитися на порушені проблеми з точки зору української державотворчості, то мусимо признати рацію Симону Пекаліду в осуді повстання К.Косинського, бо воно не було національно-визвольне, а національно-розкладове й фатальне за своїми наслідками, фактично зруйнувало міжкласову солідарність нації вже на початку відбудови власної держави, оту моральну погодженість та згоду української аристократії та шляхти зі своїм народом, козацтвом зокрема. І як тепер робітничі страйки вдаряють як хвилі по тільки-но посталій незалежній Українській державі, значно її руйнуючи й виконуючи цілком регресивні функції, так і повстання К.Косинського зруйнувало національну солідарність, що виникла у XVI столітті, і яка могла б привести до безболіснішого становлення Української держави, отже, мало також цілком регресивне значення, адже Польща миттю вбила клин, як це тепер намагається вчинити Росія, між українськими верхами та низами, не дала нації створити єдиний політичний фронт, а шляхту хитро на свій бік

переманила, до речі, цілком знищивши дім Острозьких як верховне начало, що вело свою генеалогію від великих київських князів. Не дивно відтак, що саме в цей час було організовано й Брестську унію, а вона розколола українське духовенство як силу морально-цементуючу для нації, — усе це були цілком свідомі акції (недаремно й тепер Росія, а раніше комуністи, розпалює в Україні міжконфесійні змагання). Цікаво, що українські поети цю велику політичну біду нашого народу в XVI столітті помітили, зголосили і спробували обмислити. Зрозумілі відтак стають думки брата Северина Наливайка Дем'яна в його вірші "На герб його світлості князя Костянтина Острозького", де він зве Острозького царем ("Костянтин-цар") і радить йому вживати свого меча, щоб уникати "зваб домових", занедбавши власні кривди, однослівно: "будь звитяжцем або вмри, змагаючись сміло за Вітчизну" (тобто за Україну, бо поняття Вітчизни і Річі Посполитої неоднозначні в поета), "щоби люди поминали тебе мило" (Марсове поле. — Кн.І. — С.147), а Мелетій Смотрицький також у вірші на герб Острозького закликає князя йти "шляхом предків власних" (с.149). Тільки після таких визначень можемо збагнути причини плачів українських поетів першої половини XVII століття на загибель родів української аристократії та шляхти (відхід їхній у стан ворогів — це теж загибель). Польсько-український поет Мартин Пашковський у книжці "Україна, татарами терзана", 1608 року виданій у Кракові (звернімо увагу, що наша земля дедалі частіше зветься Україна, а не Русь), подає такий лемент — чи не перший — і риторично запитує: де поділися оборонці України Баратинські, Струси, Вишневецький Дмитро, "козак милий", Претвич, Рожинські, Збаразькі, "іншії вкраїнські сили?" "Дім де Острозьких, — запитує поет, — до бою готовий?" Виняткова виходила річ: коли українське шляхетство почало ставати поляками, то й Україна значною мірою почала ставати безборонна: "Оборони нема й на окраєць", а з Україною татари, "погляньте, що чинять: рвуть мене (Україну. — *В.Ш.*), з вас же сміються і кпинять". І автор закликає, до речі, польською мовою: "Славний народе сарматського спадку, гада страшного не бійся нападку! О дорогії і милії діти, русьтесь (тобто українізуйтеся. — *В.Ш.*), бо мати одна є на світі". Автор ще перелічує українські роди зі шляхти, які збереглися: Гульські, Потоцькі, Течинські, Чорторийські, Збаразькі, Рожинські, Острозькі, Вишневецькі, Заславські, Гербурти і таке інше — всі вони згодом для України пропадуть. Подається тут цікава декларація: "Війни святі, як боронять свободу, несправедливі ж — прокляті з породу", засуджується тут і міжусіб'я, бо "внутрішні чвари синам моїм (України. — *В.Ш.*) шкодять" (Марсове поле. — Кн.І. — С.150 — 157). Одночасно з М.Пашковським цю ж тему підхоплює Мелетій Смотрицький у своєму "Треносі" (1609), де плаче вже не Україна, а Східна церква, тобто православна, і то за

те, що "сини мої, гадючому позавидувавши племені (полякам. — *В.Ш.*), утробу мою заразливими жалами жалять!" (мається на увазі унія. — *В.Ш.*). Відтак "священики мої посліпли, пастирі поніміли, старці мої подуріли, молодики мої здичіли, дочки мої в розпусту вдалися". По тому йде докладне перечислення української аристократії, яка відійшла від свого народу та віри — близько п'ятдесяти найзначніших родів, сила це величезна (Українська поезія XVII ст. Перша половина. — К., 1988. — С.121 — 130). Ця тема була вельми животрепетна і в 20-ті роки XVII століття. По-своєму вона звучить у поемі Івана Домбровського "Дніпрові камени", що писана була латинською мовою і вийшла близько 1619 року, її головна думка входить у накреслену нами проблему — відродження українського державотворення і стосунок до того української шляхти. Автор нагадує славу Русі, яку не змогли здолати ні Рим, ні Туреччина, а, зокрема, й славу Києва, який колись буяв пишнотою, а згодом у чужоземнім ярмі захирів, і подає докладний виклад історії Русі, до речі, мосхів у неї не вводячи, а вважаючи їх "плем'ям північним", яке Русь тримала в покорі, окреслює кордони Київської Русі, говорить про її війни. Автор вважає, що українці — це народ, що "зберіг цей престол аж понині", тобто є державним в суті своїй народом, і зовсім не є диким, як це вважають деякі чужинці, але, на жаль, "найславетніші подвиги прадідів наших сховала темінь безмовна". "Ми прадідів власних забули!" — вигукує автор. Отож він і хоче повернути державну пам'ять свого народу, говорить про Кия, Аскольда, Дира, Трувора, Синеуса, Рюрика, Олега, Ігоря, Ольгу, Святослава, Володимира, Святополка Окаянного, Всеволода, Ростислава, Мстислава, Ярослава та інших київських князів до короля Данила, а тоді переходить до прямих нащадків Данила Галицького — Острозьких і Заславських. Знову повертається до галицько-волинських князів, говорить про князів литовських і славить нащадків тих славних "рицарів визнаних, що за батьківський дім люті правицями, знай, погрожують недругам", зокрема, пише про Сомиковських, із яких походить Богуслав Радошевський, київський католицький єпископ, якому й присвячено поему; власне, переконує єпископа, що він, хоч і римо-католик, а має служити своїй предковічній батьківщині. Що особливе в цій поемі? А те, що на той час уже витворився значний прошарок так званої "католицької русі", і автор вважає, що це зовсім не перепона для них служити Україні, а не полякам. Для цього й треба не забувати героїчної історії Вітчизни і своє коріння. В подібний спосіб невідомий автор у 1621 році хвалить князя Семена Лика — "такого вождя віднайшло русинське плем'я", "рицаря неоціненної печалі", який боронив Україну від татар та Москви зовсім так само, як рицарі-князі України в XVI столітті. Виславляється в 1623 році і князь Стефан Святополк-Четвертинський з роду Володимира, Всеволода і Яро-

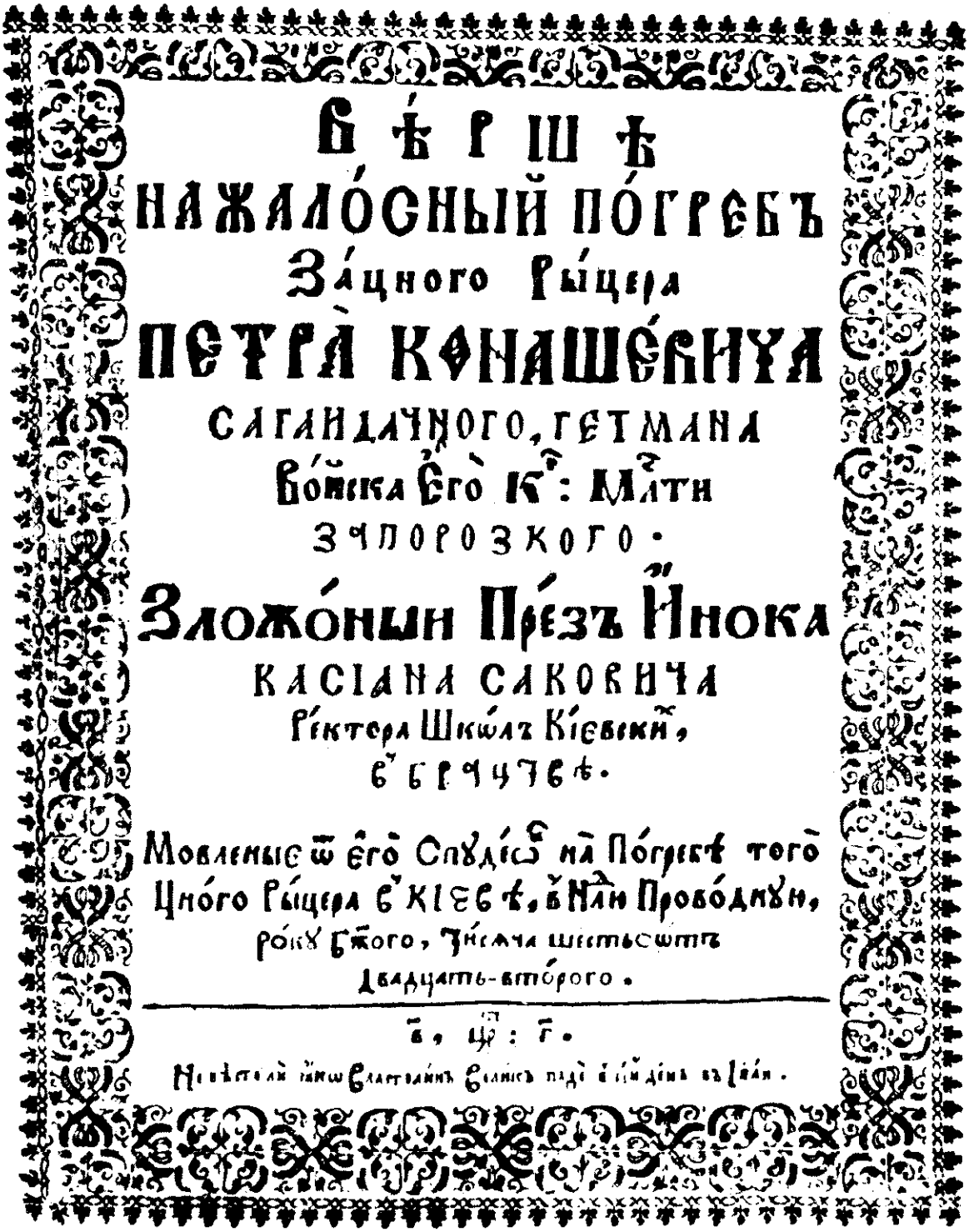

ВѢРШѢ
НАЖАЛОСНЫЙ ПОГРЕБЪ
ЗАЦНОГО РЫЦЕРА
ПЕТРА КОНАШЕВИЧА
САГАЙДАЧНОГО, ГЕТМАНА
ВОЙСКА ЕГО К: МЛТИ
ЗАПОРОЗКОГО.
ЗЛОЖОНЫЙ ПРЕЗЪ ЙНОКА
КАСІАНА САКОВИЧА
РЕКТОРА ШКОЛЪ КІЕВСКИ,
В БРАЧЕВѢ.

Мовленые ѿ его Служдеснѣ на Погребѣ того
Цного Рыцера в Кіевѣ, в Мнѣ Проводнуи,
року Бого, Тисячи шестьсотъ
двадцать-второго.

Ѣ, Ц: Г.

Титульна сторінка книги І.Саковича "Вірші на жалосний погреб П.Конашевича"

слава, який не відцурався віри і своєї землі. Але вже в 1638 році Афанасій Кальнофойський, оспівуючи тих-таки Четвертинських, мусить гірко провістити: "Переводяться люди, що з русів постали, вже не русь вони, кажуть, її відцурались", плаче за зникненням в Україні Олельковичів, Острозьких, Збаразьких, Прунських, Рожинських, йдуть "стопами Володимира, Гліба, Бориса" тільки самі Четвертинські, на котрих автор покладає надії (Марсове поле. — Кн.І. — С.222, 235). До речі сказати, що один із цих Четвертин-

ських — Гедеон став згодом київським митрополитом і віддав незалежну українську церкву в підпорядкування Москві.

Але ці спроби й бажання повернути погодженість із інтересами України магнатів та шляхти з поспільством та козаками вже були безнадійні, між ними прокопано було непрохідного рова, про що яскраво свідчить поема-лемент поета, що сховався під криптонімом М.Н. "Про нещасну пригоду, про лихо й мордування острозьких міщан" (1636). Римо-католицька святоша і бузувірка (перехрестила на католицизм кості свого батька Олександра) Анна-Алоїза Острозька безцеремонно врізалася своїм кортежем у великодній похід міщан на замковому мості, після чого почалося збурення міщан-острожан, і це закінчилося жорстокою над ними розправою. Тут мимоволі напрошується порівняння з повстанням К.Косинського, осуд того повстання можна зрозуміти й поділити, бо воно мало регресивне значення для національної злагоди, тут же віддалення Острозької від свого народу стало на межі не тільки станової, а й національної і віросповідної ворожнечі, тобто Анна-Алоїза з'явила себе типовою відступницею свого народу, отже, й ренегаткою, як стали ренегатами Потоцькі, Вишневецькі і цілий ряд іншої шляхти, котра підняла проти козаків зброю разом з поляками й вичорнила себе з доброї пам'яті свого народу. Зрозуміло, що М.Н., автор "Ляменту", цілком стоїть морально на боці повсталих, бо справедливість була-таки на їхньому боці. Тому ця маленька поема, на мою думку, є блискучою моделлю розкладки суспільних сил в Україні в 30-ті роки XVII століття, саме в ті роки, коли одне за одним почали спалахувати козацькі національно-визвольні повстання: наша трагедія була в тому, що пани й народ стали на різні боки барикад в цьому змаганні, хоч частина шляхти до повстання Б.Хмельницького таки приєдналася, і цей процес блискуче висвітлив у своїх монографіях В.Липинський. Ряд представників шляхти, як ті ж Б.Хмельницький, М.Кричевський, І.Виговський, Немиричі та інші, все-таки перебували на чільних місцях в козацькому війську, але маса їхня воювала зі своїм-таки народом і була виметена з України як сміття. І цей фатальний розлам спричинився до того, що Козацька держава, а ініціатором її державотворення стало все-таки козацтво, мусила творитися фактично на голому місці, тому й була ця держава така неміцна і мусила весь час удаватися до чужоземної допомоги, отже, держава була створена не повновартісна, в тодішньому загальноєвропейському розумінні, а аморфно-вторинна. Отже, ця держава мала ставити перед собою не лише національно-визвольні завдання, для вирішення яких потрібна була повна консолідація всіх станів нації, а й завдання соціальні, вирішення яких державу певною мірою руйнувало, як і залежність її від іноземних держав. У цьому розламі й ховалися, на мою думку, корені державотворчої поразки наших предків у цій добі. Саме цією причиною зумовлювалися й політичні

П. Сагайдачний

дискусії українського шляхетства із козацтвом в деяких пам'ятках тієї доби: у віршах Б.Зиморовича чи хоч би в "Діалозі про оборону України" Войцеха Кіцького в 1615 році, чи в "Думі козацькій" про Берестецьку битву 1651 року. До речі, про думи. Як в героїчних піснеспівах Київської Русі князі, часто їхніми героями була чільна шляхта, яка об'єднувала свої зусилля з козаками при обороні рідного краю: Вишневецький-Байда, С.Корецький ("Дума про С.Корецького"), Самійло Кішка, але в думах пізнішого часу такий герой закономірно зникає. Поезія звичайно творилась у вищих, навіть елітарних колах, поети часом жили при князівських дворах (як Д.Наливайко, С.Пекалід), отже, часто вони висловлювалися в інтересах шляхти. Водночас, із виходом на чільне місце в українському державотворенні козацтва, почали з'являтися поети, репрезентанти поглядів і системи політичного мислення саме козацького. Тобто, коли козаків описував Б.Зиморович, він дивився на них очима українського шляхтича, але коли описував їх К.Сакович, то дивився на них очима козака. Першою пам'яткою такого віршотворення й стали "Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного", хоч, замітимо,

Сагайдачний також був шляхтич, але з тих, що, як і Б.Хмельницький, в основу своїх інтересів ставили не свої станові, але козацькі інтереси, а саме вони відбивали інтереси загальнонародні. Однак рицарськість чи шляхетність героя ще в пам'ятці позитивно підкреслювалися. П.Сагайдачний був із тих козацьких державотворців, які розуміли, що шлях, яким пішли М.Шаула, Г.Лобода та С.Наливайко, тобто шлях прямого антипольського повстання, для України ще дочасний, поляки легко те повстання розгромили і поставили козаків поза законом. Треба було спершу домогтися, щоб козацьке військо стало признаним Польщею автономним тілом, а вже це саме по собі мало привести до автономізації України в складі Польщі. Перший таку політику повів Самійло Кішка, Сагайдачний її тільки продовжив. Кілька політичних акцій цього гетьмана мали для автономізації України вирішальне значення: з'єднання Запорозького Війська з духовенством та з міщанством (входження війська в Київське братство) і друге: утворення законних воєнних структур козацтва, які могли в собі закріпитися й охопити своїм впливом певну територію, де козаки мали б домінуюче значення. Цю політику довершив М.Дорошенко, добившись організації городових полків. Саме цим і пояснюється лояльність Сагайдачного до Річі Посполитої і участь його у воєнних акціях Польської держави. К.Сакович декларує цю думку досить виразно, заявляючи в передмові, що відданість королю "справляє нам те якнайбільше, що в світ посилає вольність", яка є найважливішою річчю поміж усіх, "тож освідчити можуть цю думку народи, бо вони до свободи ідуть од природи, золотою у світі її називають, доступитись до неї всі пильно бажають", і далі: "Мужньо рицар у війнах до неї простує, не грішми, але кров'ю свободу купує", а Запорозьке Військо саме так здобуває ту вольність. Що слова ці були весь час популярні для українців, свідчить, що про те саме й майже такими ж словами написав (про свободу) вірша Г.Сковорода. Як і інші поети, К.Сакович дає історичну довідку, що українці походять із коріння Яфета, вони нащадки Олега Роського і Володимира. "У тім війську, — пише поет, — стрічали і князя, і пана, не одного з них мали провідцю гетьмана", — тобто те, про що ми просторо говорили. Запорозьке Військо потрібне вітчизні, бо тим військом Україна захищає себе, а "де нема запорожців — татарин гуляє", ті ж, хто хотів знести козаків, як вівці упали б у сіті, отож, для вітчизни козаки — тверда оборона, заслона від турків і татар. Козакам поет ставить таку програму (не свою, зазначимо, це була програма Сагайдачного): "Нерушно лишатись у вірі, дотримуватися вірності королю", бо "за неї вам вольність була Паном дана", але за умови: "Є король, а крім нього не маєте пана", тобто те саме, що пізніше ляже в Гадяцькі пакти і чого домагався Б.Хмельницький. "Свободу, — вістить поет, — тримайте за великі клейноти" і уміцнюйте їх заслугами. К.Сакович, оповідаючи

життєпис Сагайдачного, рішуче виступає проти "домових війн" і вважає, що вони в Україні почалися через релігійні сутички, відтак, освячення Йова Борецького православним митрополитом мало для України величезне значення, бо "як за віру умирать йде християнин, то не дасться привести до лихих новин", а треба, щоб вітчизна жила безпечно. Через це гетьман дбав також, щоб на його землі "науки цвіли". За свої дії, завершує поет, Сагайдачний заслужив тієї слави, яку мають вікопомні грецькі герої, бо всі його дії були "за вітчизни волю" (Українська поезія XVII ст. — С.160 — 183). Як бачимо, К.Сакович здекларував ідею мирного становлення української державності в межах Річі Посполитої — це й була політична програма Сагайдачного.

Але життя пішло своїм шляхом. З одного боку, поляки завжди пам'ятали слова свого короля Стефана Баторія, які любили згадувати козацькі літописці, що з козаків, цих лотрів, колись постане своя Річ Посполита, й пильно стерегли, щоб того не сталося, з другого боку, деградація українського шляхетства і його національне відступництво, з третього, сваволя панства польського створювали в Україні постійне політичне напруження, а політика Річі Посполитої завжди відзначалася короткозорістю ("мудрий лях по шкоді"), що й привело до серії козацьких повстань. Цікаво, що про ці повстання маємо поетичних відгуків небагато і то у формі народної пісні. Це пісня "Про Сулиму, Павлюка й про Яцька Острянина" (Історичні пісні. — К., 1961. — С.176 — 178) і пісня з рукописного збірника Д.Рудницького з другої половини XVII століття (Марсове поле. — Кн.II. — К., 1989. — С.101). В першій пісні три повстання описуються купно, причиною їхньою кладуться польські наруги в Україні, а невдача їхня зумовлюється внутрішньою незгодою між старшиною та голотою. Друга пісня — це плач на невдачу повстання Сулими та Павлюка, елемент внутрішньої незгоди тут відсутній, а висловлюється жаль "за бідну долю козацькую", яку січе лядська рука. "Ой бідна наша доленько, — вигукує поет, — нема ж кому поради порадить". Цей відчай козацького співця цілком зрозумілий, адже політика П.Сагайдачного та М.Дорошенка, хоч і була по-своєму мудра, але в умовах загострення політичних суперечностей стала безперспективною знову-таки через нерозважну й сліпу польську політику, і українському народові, залишеному своєю соціальною верхівкою, відкривався тільки один шлях для самозбереження — державотворення оружним способом, тобто через національно-визвольну війну. Тому народ і заспівав: "Ой послав Бог Хмельницького, став-но він гетьманом" (Історичні пісні. — С.241). Про Визвольну війну Хмельницького народ склав серію пісень: про самого гетьмана, М.Кривоноса, Д.Нечая, Морозенка тощо, про битви під Корсунем, Берестечком, Жванцем та ін. — не будемо їх розглядати, бо то окрема тема, хоч і цікава; наш предмет — поезія книжна.

Дійшло ж до нас сучасних подіям пам'яток про це вельми небагато, зате пізніших осмислень повстання є ціла література, і то зрозуміло, адже це повстання і Визвольна війна заклали основи Козацької держави, яка протривала по 60-ті роки XVIII століття. Відмітимо в цій поезії елементи державотворчі.

Найдавніший твір — "Пісня про Миколая Потоцького, коронного гетьмана, і про Хмельницького" (1648). Цікаве тут зауваження, що бунти пробувають у серці не Хмельницького, а Потоцького, а його дії характеризуються так: "Невиннії душі береш за уші, вольності одеймуєш". Не проливай, — каже поет, — шляхетської крові, бо "світ чорніє, правда нічіє". Саме Потоцький повстав проти короля. Створив пісню шляхтич, який був на боці козаків і який постає за "заслугу славну запорозького люду". Висловлюється також радість, що "Україна чиста", а столиця України — Чигирин, "місто українне, не малую славу тепер в собі маєш, коли оглядаєш у руках булаву", тобто вітається постання Козацької держави. Другу пісню "Думу козацьку про війну з козаками під Берестечком" написав також шляхтич, і вона цікава тим, що цей шляхтич воює на боці Б.Хмельницького, але його симпатії польські, хоч він і розуміє, що королю Казимиру вже з козаками миру не буде. На боці поляків він не тому, що не співчуває козакам, він за них воює як православний, але позбавлений цілком українського державного мислення і не може уявити собі України поза Річчю Посполитою, як пізніше деякі кволі уми не могли собі уявити України без союзу з Росією. Він захоплюється лицарством шляхти: Казановського, Оссолінського, Вишневецького, Любомирського, Сапіги, "богатирями польськими", тобто велика шляхта українська й польська тут об'єдналися, але поету болить також, що козацька слава пропала і наші хоругви на вічні часи в тій битві пропали також. Винувате в цьому українське духовенство, вважає автор, бо воно підняло народ "за віру", а Польща завжди відзначалася віротерпимістю, захищав він навіть єзуїтів, а звертаючись до Хмельницького, автор закликає, що даремно він по численних землях розтікається, і має надію, що "на тичину піднесуть тя", закликає повернути мир, щоб війна закінчилася і згода настала (Друковані листки XVII ст. Не повністю цю пісню див.: Марсове поле. — Кн.II. — С.14 — 19), тобто державотворчих замислів ця людина не має зовсім. Загалом, з цього моменту книжна поезія ніби втрачає цільність політичного мислення, і це мислення стає, так би мовити, орієнтаційним, тобто хилить свої симпатії чи в бік Польщі чи Росії. Вельми оригінальні погляди вкладає в уста Польщі, описуючи Визвольну війну, невідомий автор вірша "Говорить Польща про колишню хоробрість свою". Польська держава плаче, що ляхи, литва, русь, її діти, "меча взяли в руки й стали гордіти", захотіли вбити молодшого брата ("юного"), тобто Україну, а саме це вбиває Польщу і "до клубів її оголяє". Україна

ж "в мужності власній велично підвелася", б'є ворогів, а "хоче миритися лише". Зрештою, сама Польща звеліла їй "благовірцю-царю покоритися" (очевидно, мається на увазі Андрусівський договір 1667 року, тоді й постала ця пісня), що Україна з охотою і вчинила (а насправді це була велика драма — розділ України між Росією та Польщею). Польща ніби закликає, щоб цар прийшов у неї і "змирив її чада" (пізніше це станеться за Петра І), але гіркий для Польщі був той прихід і те замирення (про що автор-москвофіл ще не міг знати). Цей же автор оплакує руїну України, що постала як наслідок Визвольної війни, і по-своєму заперечує ідею української державності, кажучи: "О гордине! (тобто національна гідність. — *В.Ш.*) Не до діла! В нас вітчизна вже не ціла!". Автор різко засуджує польське панство, яке постало проти України, тим самим "на Бога брань піднесли ви", і вірить, що Україну захистить цар (Марсове поле. — Кн.II. — С.22 — 24). "Свята простота!" — можемо сказати тепер, умудрені історичним досвідом, але частина козацтва, особливо в ті часи, в щиру поміч Росії вірила, включаючи і гетьманів І.Самойловича, І.Мазепу, П.Скоропадського і кінчаючи Полуботком, і це теж була історична реальність, хоч саме вона викликала в освічених умах того часу політичний сумбур, яким і відзначається період так званої Руїни, що виразно відбито в поезії того часу і що пізніше яскраво з'явив у своїй поезії "Всі покою щиро прагнуть" Іван Мазепа. Ми той вірш докладно розберемо в есе про І.Мазепу, а зараз визначимо тільки кілька його позицій: "През незгоду всі пропали, самі себе звоювали"; різномисля має такий характер: один закликає рятувати Україну-матір і не дати їй загинути, другий "ляхам за гріш служить", третій дав Україну "туркам аж по Дніпр", четвертий "Москві юж голдує і їй вірно услугує", через що "ліпше було не родити, нежлі в таких бідах жити". Вихід один — "пробувати вкупі лихо відбувати".

Дерево незгоди було посаджене, як яскраво з'явили українські поети, ще в XVI столітті з повстанням К.Косинського, і саме воно своїми отрутними стеблами й плодами пишно розрослось у столітті XVII, зробивши таким важким і фатально приреченим постання української держави. Через це й загорілася Україна "з жару від власної печі", як сказав у своїй поемі "Чигирин" Олександр Бучинський-Яскольд (1678). І так само, як видавали поети безсилі плачі на загибель чільних українських родів у першій половині XVII століття, так само починають видавати вони плачі на руїну другої половини XVII століття. Плаче Лазар Баранович, найвидатніший поет цієї доби, він просить Бога вгамувати кров і молить: "В кривавім морі не дай нас втопити" (Марсове поле. — Кн.II. — С.27). "Брат брату недруг, син батьку ворожий, — голосить поет, — скрізь недовіра і всі насторожі, своєї тіні жахаються люди". І далі: "На Україні постійно гинуть, Вкраїна то море, воно червоне,

хто сам — потоне, в гурті переоре" (с.28), і закликає, щоб Україна любила не чужих, а "хай любить русина". В своїх прогнозах поет доходить песимізму й оправданого: "Вже ніхто не допоможе". Єдиний вихід із цієї ситуації, вістить Л.Баранович: "Мойсея треба: щоб він у Червоне ударив море, хай геть собі гоне", але Мойсея в нас у тому часі не віднайшлося, отож поет тільки й може безсильно закликати: "Народе давній, мій руський славний, подбай про свободу, дбай краще, бо то цінніше злота — жий без переводу". Розумів поет і фатальність розламу між української шляхтою та "хлопом українським", який чи які в цьому зупину не знають, і просить Бога миру, бо поки цього не станеться, ми будемо "в загині"; але миру в Україні "ми зовсім не маєм, миру із неба хіба виглядаєм", мир же множить справи, а війна руйнує; народові поет подає таку науку: "Живім у згоді, підкоряймось цноті" (с.38). Водночас поет твердо переконаний, що "сонце правди з нами, справа нам не хмурна", тільки треба нам "своє змінити в наше" (с.43). А коли поет пише "Епітафіон" такому каламутному гетьману, як Бруховецький, він вважає, що той загинув не тільки через "свої злості", а через злості всіх, через що закликає не ставитися суворо до цього непутящого чоловіка, бо він був жертвою.

Не всі поети того часу мали таке високе мислення, часом вони думали цілком поземково, тобто були синами дня, а не віку, як писав Г.Сковорода. Це стосується двох поемок, що ніби вступають одна з одною в політичну дискусію: "Дума з 1686 року" Йосипа Шумлянського, який закликає козаків іти воювати з польським королем турка, навіть не ставлячи високих на той час (як це робив Л.Баранович) резонів загальнохристиянського змагання із турецьким нашестям на Європу, а спокушаючи козаків доброю платнею, а друга "Плач Малої Росії" А.Гарасимовича, який вважає причиною української руїни, яку оплакує також, "ляхолюбців, лихолюбців", і його нагінка була б справедлива, коли б сам він не бажав по-рабському бути "під щитом міцної влади, під рукою царів славних, самодержавців православних" (Марсове поле. — Кн.II. — С.108 — 116). До речі, в 70-х роках, як ми докладно подамо в есе про літописи, царським урядом було інспіроване видання "Синопсису", в якому проводилася імперська російська доктрина про наступність російськими царями держави Київської Русі. Українські поети, як це вже говорилося, традиційно вважали, що прямий наступник державного спадку Київської держави — Україна, але в цей смутний час один із анонімних поетів, здається той-таки москвофіл, що ми його згадували, цю ідею починає впроваджувати і в українську поетичну традицію (вірш "Про Велику Росію, і про змагання з ляхами, і про місто Київ". — С.24 — 26). Цей вірш з точки зору становлення українського історичного мислення має свій інтерес. Він веде родовід Росії від Рюрика, Ігоря, Володимира,

Ярослава. Після того "у русів гріх примножився" і вони занепали, а ляхи Русь "надвоє розділили". Тоді Велика Русь знизу (очевидно, на околичних землях) взялася, милістю Бога перейнялася і кріпко розляглась, аж до моря дотяглась. Вона воювала Литву, але без успіху, бо мала незгоди, тоді меч міжусіб'я пішов на Литву, і "малі їх смиряли, а лихі покоряли". Мала Русь потрапила у гніт до ляхів, а відтак піднялася проти них, тоді "сильнії і князі в сітці смертній погрязли", відтак Росія знову єднається — тепер "празникує, співає, торжествує", тобто увіч бачимо, що імперська схема історії, що її посіяв "Синопсис", почала вже тоді проникати і в українські уми; згодом із занепадом Козацької держави у XVIII столітті такі колаборантські погляди поширилися. Водночас, не бракує в цій порі віршів, в яких прославляються козацькі подвиги, — це особливо яскраво видно в поемі О.Бучинського-Яскольда "Чигирин"; але саме в цього поета вперше з'являються думки гегемоністичні, він закликає досягти Пропонтиди, "аж туди, де море", а славу України піднести від вищих вершин Кавказу, захопити "Гемус, гострі Родопи, Медіни багаті" і взагалі "дідизну Магомета" (с.60) — ще один нездоровий елемент у політичному думанні того часу, бо імперське мислення, загалом, було українцям невластиве. Водночас поет славить не тільки державні народи, а й ті, що у рабстві, бо "Господь у несилі свої славить сили" — цілком гуманістична думка. Такі ж рецидиви імперського мислення бачимо і у вірші з 1677 року "На Русі першим князем був Кий", в якому висловлюється певність, яку мала деяка частина українського суспільства, що об'єднання з Росією зробить Україну могутньою, через що поет закликає переробити рала на мечі, і хай не чекає турків вдома, а йде на них, щоб "не своє, його добро" спожити, "не свої, його краї густо кров'ю злити" (с.64). Це теж зразок поземкового мислення людей дня, бо життя доказало, що з'єднання України з Росією посилило не Україну, а таки Росію за рахунок України, і саме Україна була "густо кров'ю злита", а зрештою, й утратила своє державне обличчя і статус, а не Туреччина; загалом же, українські поети бачили ворогів у турках, татарах та ляхах, очевидно, сподіваючись на силу одновірності з Росією. Так було на лівому березі Дніпра, а на правому невідомий український шляхтич в рукописній віршованій хроніці другої половини XVII століття, навпаки, має надії на існування України в Польській державі і складає "Короткий опис Сіркових діянь", в якому прославляє І.Сірка також за його подвиги проти татар і турків, ганить його за антипольське повстання в 1664 році і захоплюється навіть цілком нелюдським ставленням кошового до татарських жінок та дітей (наприклад, Сірко захищається від татарських стріл, виставивши на вози татарських жінок) (Марсове поле. — Кн.II. — С.63 — 83). Цікаво відзначити, що раніше таких антигуманних мотивів у нашій поезії не було, очевидно, жорстокий час закономірно дегума-

нізував і поезію, що відзначав поет Іван Орновський, заявивши: "Як триматися музам у воєн заграві, чи їм славить залізо в упряжці кривавій?" (С.140); не можна не помітити також, що це явище зв'язується з ейфорією щодо спільної потуги українсько-російського війська, а отже, із союзом з Москвою, і це в той час, коли Г.Ромодановський та інші військові російські керманичі (воєводи зокрема) спалили в Україні не одне козацьке місто, коли знищувалися й грабувалися церкви, монастирі, розорювалися села, а в другій половині XVII століття відбулися антиросійські повстання І.Виговського, І.Бруховецького, Петрика та Переяславського полку, принаймні, перші два були на державному рівні; навіть на одного з чільних прихильників Москви Л.Барановича російський князь К.Щербатов здійснив напад у 1668 році, щоб його убити. А скільки прихильників Москви поїхало до Сибіру: Т.Цюцюра, полковник переяславський, єпископ Методій, гетьмани Д.Многогрішний, І.Самойлович і так далі — до речі, це окрема тема й

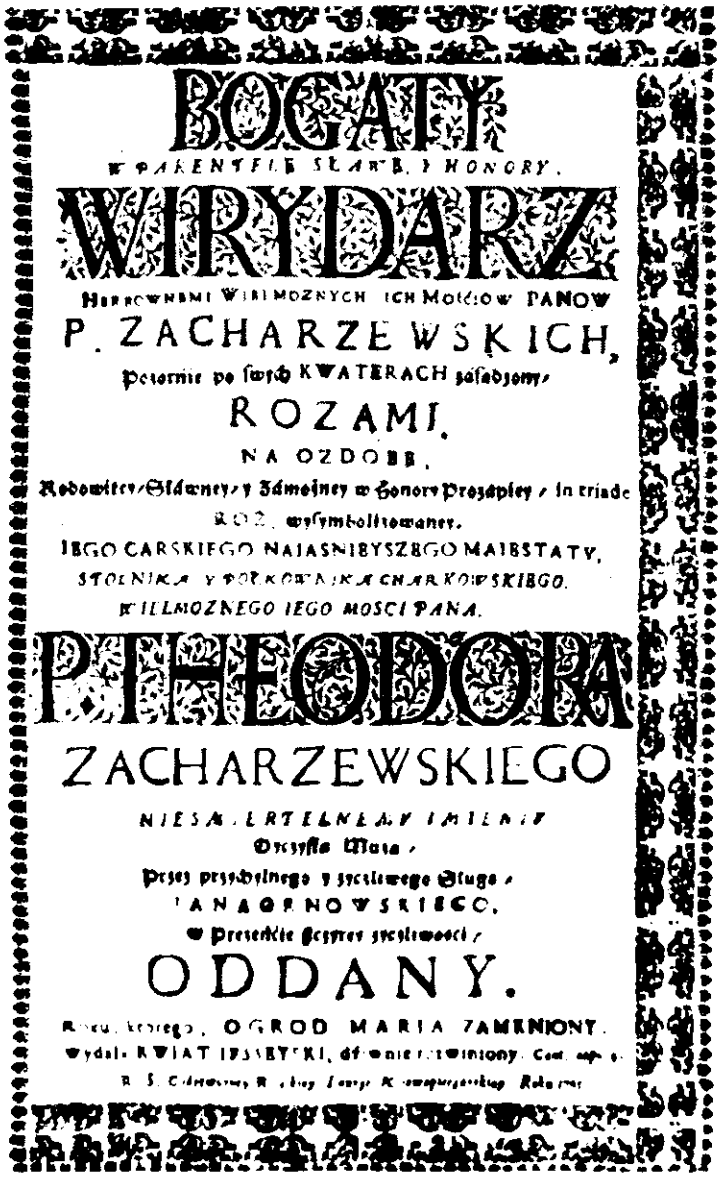
BOGATY
W PARENTELE SŁAWY, Y HONORY,
WIRYDARZ
Herrownemi Wielmożnych ich Mościów PANOW
P. ZACHARZEWSKICH,
Pocznie po swych KWATERACH zasadzony,
ROZAMI,
NA OZDOBE,
Rodowitey, Sławney, y Zamożney w Honory Prosapiey, in triade
ROZ, wyfymbolizowaney.
IEGO CARSKIEGO NAIASNIEYSZEGO MAIESTATY,
STOLNIKA Y POPKOWNIKA CHARKOWSKIEGO,
WIELMOZNEGO IEGO MOSCI PANA,
PITHODORA
ZACHARZEWSKIEGO
NIESKAZITELNEGO IMIENIA
Oczyszla Maria,
Przez przyzbelnego y szczelwego Sługa,
IANA ORNOWSKIEGO,
w Presentie Szczyrey szczelwości,
ODDANY.
Rzecz, ktorego, OGROD MARIA ZAMKNIONY.
Wydał KWIAT IESSEYSKI, dfwnie rozwinioney. Cant. cap. 4.

Титульна сторінка книги І.Орновського "Багатий сад"

немала: про репресивну діяльність росіян в Україні в другій половині XVII століття, але при тому прихильників російської орієнтації не збувало, в тому числі й серед поетів. З одного боку, були це підхлібці, улещувачі, зрадники, колаборанти, а з другого — й люди хибної, хоч і щирої віри. Але не всі були такі. В рукописному збірнику Д.Рудницького записано плач: "Ах, Українонько, бідна годинонько...", де прямо говориться: "Так панували, так нас опасали зо всіх сторон, що тільки нашої крові Запорозької сам ждеть ворон", а "на гетьманів голови вложила окови тяжка неволя", через це "не один онук діда, не один сусіда сусід забив, власний брат на брата, батько на дитята меч наострив" (с.99), а анонімний автор "Думи козацької" нарікає, що "бісу в неволю, вічную недолю, самохіть оддаємося" (с.97), де під "бісом" можна розуміти і турка, й поляка, й москаля. Але таких ясних голів було все-таки небагато. Знаменитий Стефан Яворський в книжці "Геркулес проти Атланта" (1685) відверто славить "залізні віки" без отого сумніву, який був в І.Орновського, і закликає, щоб на цезарство (Туреччину) звитяжцю кров пурпуром додала свого сяйва (с.134). "Залізний вік" він славить і в книжці "Луна голосу, що волає в пустелі" (1689), де прямо пише: "Хваліте мир ви, я ж — криваві хвилі" і "далеко більше цінності у бою, як у спокою" (с.134), його не бентежить, як І.Орновського, що "залізний вік розсіює рани" (с.140); зрештою, коли С.Яворський радив Палладі-Мудрості єднатися з Беллоною-Війною, то І.Орновський заявляє, що "Паллада чинить в мирі, Беллона — у війнах". Петро Терлецький уже славить у 1695 році не своїх, а боярина Шереметьєва і одноголосно з С.Яворським заявляє: "Хто залізо, може, засмакує, той у пугарах злотих канар зацукрує" (с.150) і "хто тільки рушив крізь ріку криваву, пливе щасливо у відвічну славу". Включається в цей хор і молодий Пилип Орлик в "Гіппомені сармацькому" (1698), його захоплює, що "Алцід російський" візьме в кайдани і Дарданелли, "попелом встелить" і "страшно потрусить ще раз Перекопом", славить "руські потуги" і в думці ще не маючи, що через десять років вдаватиметься до помочі і тих Дарданелл та Перекопів, які колись закликав так безжально нищити. Цю ситуацію, це засліплення частини української суспільності та й поетів пізніше П.Орлик пояснить у "Виводі прав України", що, мовляв, трактат з Росією 1654 року "повинен був, здавалося, назавжди встановити спокій, вольності і лад на Україні. Це дійсно було б так, коли б цар так сумлінно виконав би його, як у це **вірили козаки**" *(підкреслення моє. — В.Ш.)*. "Вони передали московському війську свої твердині і злучили свої війська з царськими задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставши з довір'я названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мовби господарі в цілій країні" (Вивід прав України. — Нью-Йорк, 1964. — С.86 — 94).

Протвереження почало приходити в початку XVIII століття після повстання Івана Мазепи. З'явилася злива антимазепинських віршів, що їх М.Драгоманов назвав "школярсько-попівською лайкою". Ми цих віршів не розглядатимемо, одне через те, що вони мали деструктивний характер стосовно українського державотворення, а друге тому, що їх докладно розглянуто в розвідці С.Щеглової "Вірші про Мазепу, складені після його "зради" (Науковий збірник за 1926 рік. — 1926. — Т.XXI.) — всі вони мають цілком прислужницький колаборантський характер. Патріотична поезія XVIII століття поступово починає дедалі менше й менше описувати злободенні політичні акти, зате служить більше поверненню народові історичної пам'яті, і саме цим часто й визначається її державотворчий характер. Такі вірші вставляють у свої літописи Г.Граб'янка та С.Величко. У "Похвалі віршами Хмельницькому від народу малоросійського" Г.Граб'янка, хвалячи гетьмана за те, що той вибив Україну з лядського іга, "хоч був смертю побитий, вождь наш не скорився, у краях живе руських, б'ється, як і бився" — фраза багатозначна, яка свідчить, що Визвольна війна українського народу, на думку поета, й досі продовжується і що Б.Хмельницький — її символ (літопис написано 1710 року, невдовзі після повстання Мазепи (с.204). В "Епітафіоні Б.Хмельницькому" з рукопису "Три книги про мистецтво поетичне" (1714) гетьман зветься: "Фенікс героїв усіх, слава безмежна Русі" — знову багатозначність (загалом, "езопова мова" стає в цьому часі загальновживана): Фенікс — птах, що відроджується у вогні, отже, Хмельницький як визволитель має відроджуватися в Україні весь час, а кінчається ця мудра епітафія також багатозначними словами: "Прийде призначений день і, як інші, на Суд Божий стане той, що здобув Русі волю" — тобто суд над Хмельницьким з вищої волі ще в майбутньому часі.

Цілком закріпленню історичної пам'яті служить поетична драма "Милість Божа" (1728), писана з нагоди повернення в Україні гетьманського правління і постановлення гетьманом Данила Апостола. І не даремно вона починається словами, вкладеними в уста Б.Хмельницького: "Видно нашої слави упадок послідній" (с.206), недаремно також декларується: "Коли шабля при нас є, то ще не змарніла знаменита у світі козацькая сила" чи "Бог живий і не вмерла козацькая мати". Недаремно Хмельницький вичислює запорозьким козакам "образи й невиносні озлоблення" і проголошує цілком сучасні для автора слова, що по численних бідах, яких не описати, та утисках "вже прірва невиглядна на нас розвернулась", і ставить питання, як жити Україні: "Чи добру волю мати, чи бути рабами?". А хіба не злободенно звучали для автора слова, що "ми вірності для ляха (читай: москаля) багато давали, немало лиха з їхніх голів поскидали, кров лили, головами не раз за

них клались" — це ж бо цілком перегукується із словами І.Мазепи: "Коли б Богу так вірно і дбало служив, то дістав би найбільше мздовоздаяння, а тут хоч би в ангела перетворився, не міг би службою та вірністю своєю дістати жодної подяки" (Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського // Основа. — 1862. — №10). Також ніби з "Думи гетьмана Мазепи" перефразовано слова: "Лише усі в один гуж зі мною тягніте... щоби козацькій славі таки не щезати". Не менш актуально мали звучати слова: "Добре знаєм, нам усім Вкраїна є мати, хто ж не хоче руку їй у поміч подати, матері, що гине, той каміння твердіший і од лева-хижака незмірно лютіший" (с.212 — 213). І вже зовсім інакше, без прикрого імперського присмаку, як у давніших поетів, звучить тут мотив про залізо. Автор закликає: "Залізо добре важте, цінуйте над злото", закликає кинути золото і срібло, бо "з срібних полумисків батьки в нас не їли", а дбали про залізо, любили залізо; славу й гроші щоб у ніщо мали і тільки на залізо покладали єдину надію (знову перегук із Мазепиною думою: "Самопали набувайте, острих шабель добувайте і за віру хоч умріте, а вольностей бороніте"); закликає поет до національної єдності і щоб пильнувати шаблю (в Мазепи: "през шаблі маєм права"), і щоб навчати дітей "козацької штуки" (с.224 — 225) — мотив тим стає шляхетний, що виходить з потреб національно-визвольної боротьби, а не закликається до нищення інших народів на їхніх-таки землях. "Народ завжди має право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час", — писав П.Орлик у "Виводі прав України" приблизно в той-таки час. На Данила Апостола автор "Милості Божої" сподівається, як на Б.Хмельницького: "Він, як другий Хмельницький, постане за тебе" (Україну. — *В.Ш.*).

Спільні мілітарні походи в цей новий час уже не викликають також щирої мілітарної радості, а часом і відвертий осуд, як це бачимо в "Псальмі Терківській та Бербениській" Захара Дзюбаревича (рукописний збірник 1728 — 1730 років, а "Псальму" написано 1722 року), де війни розглядаються як кінець світу: "Вже надходить кінець світу" (с.232). У "Псальмі" описується далекий похід проти Персії саме в рік смерті гетьмана І.Скоропадського і скасування в Україні гетьманського правління. Ця "Псальма" — плач на оті безглузді імперські походи, в яких марно гинуло козацьке військо. Через це ідеал автора дуже скромний: "Дай нам, Боже, мирно жити, вдома хліб святий спожити" (с.233). Коли ж такі походи описуються й позитивно ("Баталія під Солодківцями" — проти польського короля Станіслава Лещинського в 1733 році, чи в "Пісні Хотінській" — про взяття Хотині в 1739 році), то поетичного вогню в тих писаннях небагато, або ж такі вірші (як "Епінікіон" С.Вітинського) мають характер творів,

писаних на замовлення. Не дивно, що про інтереси України тут і не згадується, навіть більше — відчувається якась утома від усіляких змагань і дедалі більший потяг до мирного життя.

Що ж до повстання І.Мазепи, то в українській поезії з'являються не тільки грубі й голі лайки, тобто цілком офіціозні кон'юнктурні писання, але й спроби говорити про ті речі завуальовано, з певним осмисленням тих подій, але вкрай обережним. Більш прозоро це проступає в поетичній драмі "Образ пристрастей цього світу" (перша чверть XVIII століття), де Беллона подається як персоніфікація Росії, а Марс — України. Мазепа тут виступає в образі Бунту. Монолог Бунту дуже цікавий. Його жах бере, що Марс зробився рабом у Беллони, "чи хитро вловився, чи на власний він розгляд таки прихилився", тобто уми того часу виразно усвідомлювали, що вони Росії хитро вловилися. "Чи ж матиме честь Марс, отак учинивши?" — запитує Бунт, адже ми для Беллони поклали всі сили, яких та ніколи не мала сама. "Я скорблю й дорікаю на те невмолимо, — плаче Бунт-Мазепа, — марнота увійде в Русь (Україну. — *В.Ш.*) таки нещадимо". Він не хоче бути тому причасником, через що бажає ту сув'язь Беллони з Марсом перетнути і хоче зламати ту силу. Бунт також говорить, що для цієї мети він не боїться ні смерті, ні покари, бо не хоче "підхилитися під меча"; щоправда, потім нелогічно кається. Бунт осуджується знову-таки через бажання миру на нашій землі, але, принаймні, програму Мазепи тут викладено, якою вона була насправді, без офіційних брехень та фальсифікацій. Другий твір з'являє образ Мазепи більш завуальовано й обережно в образі Енея (в "Діалозі Енея з Турном" з поетики "Аполлоновий театр", Чернігів, 1745 року) — нам це по-особливому цікаво, бо пізніше в Івана Котляревського також подано Енея як провідника українського народу, а Трою — як синонім України. Еней зрадив Трою тим, що впустив у неї греків (читай: росіян) — ремінісценція Коломацьких статей 1687 року і всієї вірнопідданчої служби гетьмана — це він зробив для того, щоб самому стати володарем Трої. Але від цієї зради Троя загинула (опис облоги Трої дещо нагадує облогу Батурина росіянами і взяття його у 1708 році), а Енея прирікають на вигнання. Еней тут називається "лукавим", так називали й Мазепу, а Кассандра звіщає, що "Бог сильних лукавих так завжди карає, з землі, од лиця він таких оддаляє"; цікаво, що й Конкурент, і Кассандра просять у Турна (читай: російського царя) йому вибачити. Еней признається, що він винуватець "всіх зол троянських" (читай: українських), "хотів я престола собі захопити і землю троянську собі покорити", але Бог звелів "ріг пихи моєї зламать і зіпхнути". Еней жаліє на падіння Пріама (очевидно, Самойловича), який тут зветься "правдивим і добрим" і який "давав мені їжу, і честь, і надію, між люди поставив мене", що й справді було так: саме Самойлович звільнив Мазепу із ув'язнення

в запорожців і наділив його високими чинами, дав йому й маєтки. Про себе Еней говорить, що він із таких, що "в щасті тривали" і мали радість та веселощі, але "впав у найгіршу неволю і нещасливо доживає свій вік". Еней просить вибачити йому (Мазепа теж хотів просити вибачення в царя), і Турн, хоч і проганяє його, але не вбиває, а закликає "жити мирно, смирно і нелицемірно" — знову тут виступає мир не як акція відбудовча, а як акція упокорення. Отакі мирні, смирні й упосліджені форми приймало державне мислення українців у XVIII столітті, що й проголошувалися вустами наших поетів. Недаремно в цей час поширюються й апокаліптичні настрої, як це виразно видно у згаданій псальмі З.Дзюбаревича, а також у "Пісні про страшні літа" (з пісенника І.Югасевича 1761 — 1763 років), коли "віра проти віри в лютості повстала". Автор через те прорікає: "І земля і небо западуться в ночі, сповнитися мусять словеса пророчі" (с.269), бо "скипають люттю однокровні браття" — такого типу творів є в давній поезії більше.

Водночас немало дбають українські поети, як уже говорилося, й про повернення історичної пам'яті своєї землі, але чим далі в часі, тим одмінніше. Так, у гетьманство К.Розумовського постало два твори: "Розмова Великоросії з Малоросією" Семена Дівовича (1762) і вірші до свого літописного збірника Максима Плиски (1763), їх цікаво нам буде коротко розібрати.

Великоросія, за Дівовичем, нічого не знає з історії України, тож Малоросія оповідає їй про свої діла, власне, викладає історію козацтва та їхніх героїчних учинків, починаючи від гетьмана Лацлава Лянцкоронського, що ходив проти турків і татар у 1516 і 1528 роках. Козаки мужньо змагалися "за віру і Вітчизну" під гаслом: "Єдність предків, о небо, нам дай, вділи, щоб не служити своїм ворогам" (с.274), далі оповідається про Стефана Баторія, який "привів і козаків він у лад із гетьманом", далі оповідається про Конашевича (Сагайдачного), про Січ, війни з Польщею, а найбільше про Б.Хмельницького; коли російський цар узяв Україну "під свою руку", то "ствердив здобуте право усім навсякчас" і, що важливе для автора, "чини, раніше дані, усі потвердив". Потім ідеться про Бруховецького і його перемогу під Глуховим над Яном-Казимиром, польським королем, про І.Самойловича, Чигиринські війни, багато пишеться про Семена Палія, який воював татар, Якова Лизогуба, що взяв Азов, Якова Чалого, запорозького гетьмана, баталію під Солодківцями, полковника Галагана і так далі. Немало пише про зневагу від російських начальних людей в Україні, які ставили нижче себе козацьку старшину. Але все це було потрібне авторові не для того, щоб обстояти права української держави, а щоб доказати, що українська старшина має право дістати чини, рівні з російськими, тобто національні інтереси заміняються становими. Про І.Мазепу С.Дівович каже, що це

звичайний зрадник, а Росія і в себе мала зрадників, отож, це прикрий для України виняток, а загалом Малоросія готова віддано служити цареві. Ідея, як бачимо, колаборантська, однак в українському патріотизмі авторові відмовити не можна (повний текст поеми в "Киевской Старине". — 1882. — №I. — Приложения).

Максим Плиска ставить перед собою скромніше завдання. Свій історичний виклад, однак, він веде (в творі "Сказання про Малу Росію і про біди, які в ній були") з найдавніших часів, тобто пише "про витоки Росії Малої — Вкраїни", наводячи різні думки істориків, що народ наш походить від скіфів ("за давністю нелегко таке доказати"), від ріки Козари, від болгарів, аланів. Про Київську Русь не говорить нічого, а тільки звіщає, що Україну Польське королівство "підбило без брані", але при Польщі козаки "вольність тримали", але потім її поляки забрали, від чого стала Русь "безчесна, хоч була славна". Унію поширили ляхи, а Русь, неначе ворог, жила між поляків та євреїв — автор перечислює нагінки поляків, форми гніту; відтак, постав "Мойсей новий" Б.Хмельницький, описуються битви його, говориться про недотримання ляхами умов, після чого гетьман і Україна почали служити "східному цареві", а Польщу "лишили й не тужать", тобто російський гніт та нагінки автор до уваги не бере — позиція, в суті, також колаборантська (Марсове поле. — Кн.II. — С.297 — 299).

"Героїчні вірші" священика біля Умані Івана свідчать, що такий спосіб політичного мислення в Україні почав приживатися. Мета автора, як і у С.Дівовича, описати героїчну історію України, родовід її він веде, як і автор "Повісті врем'яних літ", від Афата, якого чомусь називає Гомером, від нього й походять слов'янські народи: від Гомера їх звали гомери, від римлян — цимбри, від греків — кумери; вони розійшлися по світі й почали зватися різними іменами — генеалогія фантастична, але саме так автор хоче доказати, що український народ предковічний. Козари — теж наші предки, вони так звалися від кіз, але, ймовірніше, ними правив Козак, від нього й звуться українські посельці козаками (і тут фантазії, але в XVII — XVIII століттях український народ у світі часто звали козацьким). Козаки були споріднені із готами, знали, де Волга із Доном, Дніпро і Дністер, пізнали Чорне й Каспійське моря (очевидно, йдеться про скіфів). Скоряли Європу, наганяли страх на Африку й Азію, з Тотилою-гунном (Атіллою) смиряли Рим, а з персом долали Царгород. Володіли Римом і "Африки скарби між себе ділили" — тут відбилася імперіалістична тенденція в мисленні автора. Потім осіли "на давньому місці" і заснували Київ. Був Володимир, а коли поляки підбили Київ, а турки Таврію, то вони розсіялися по всій Україні. Потім оповідається про "Козацьку громаду" — Січ, описуються їхні походи й подвиги. Описуються війни з турками, а тоді повстання Б.Хмельницького і його битви. Росія тут зветься "царів російських дружня держава",

Україна підхилилася їй "в честь собі і славу". Прихильно говориться про підпорядкування української церкви Москві. Олексій з руськими військами і з кошем Запорозьким "ніс непобідимо свою грізну зброю" — ще один відгук імперіалістичних тенденцій, що про них ми говорили вище. Гетьмани ж, котрі повставали за свободу України проти Росії, для автора "горді, за несталих знані", "віроломні, хижі, хитрі та єхидні", вони мутили Запорозьким Військом "і собі погибіль вічну заслужили" — фразеологія живцем узята із антимазепинських універсалів Петра І та грамот інших царів, скерованих проти непокірних гетьманів. Після того з похвалою віститься про загарбницькі походи Мініха на Крим за цариці Анни, в них брали участь і українці. За такі заслуги Війська Запорозькі від монархів "милість мають і мати довіку надію плекають". Автор закликає пам'ятати козацькі порядки й описує їх, йдеться про запорожців. Вони безженні, знак влади віддають на раді одному з честю, на раді ж його відбирають. Суд у них скорий і правий за вини, зло викорінює і насаджує страх. Велике багатство набувають трудом, бездомних та бідних наділяють добром, любов і милосердя в них — повсякденне явище, і Богу на жертву вони освячені в церквах, саме через те праведні люди їх завжди славлять — портрет певною мірою зідеалізований (Марсове поле. — Кн.II. — С.314). Отже, маємо політичне мислення, типове для цієї доби, таке ж, як і в С.Дівовича та М.Плиски, дивно тільки, що це писалося 1784 року, коли Запорозька Січ була знищена, як і автономія України, автор жив на території Польської держави, писав свій опус між першим і другим розподілами Польщі, отже, можливо, хотів висловити вірнопідданість новому пану.

Всі ці приклади — яскраве свідчення, як в українських поетів занепадало державне мислення. Є, однак, один надзвичайно цікавий для нас вірш, який езопівською мовою вияснює цю ситуацію. Його ввів у власний рукописний збірник 1791 — 1792 років Іриней Фальківський, отже, творився він не для публічного оголошення. Не варто зневажати, пише поет, "незручності малі" (читай: умови сучасного життя в Україні), інакше виникнуть "немалі завади". Хто не переміг у перших боях на війні, той не повністю зберіг свою силу, відтак у ворога виростає до подоланого "гординя і лютий гнів" (читай: ставлення Росії до України, а що це справді так, свідчить фраза — як цей гордий і лютий ворог уже "всіх противників бажає підкорити", увіч ідеться про замах Росії на світове панування). Отож поет радить: "Даремно силу тож ти будеш викладать, щоб з рідної землі чужі полки прогнать". (Для України це на той час і справді було безперспективно, можливо, І.Фальківський знав про місію В.Капніста в Берлін (1791) і задуми, які плекалися в Новгород-Сіверському патріотичному гуртку.) Отже, єдине, що залишається, —це мати для поради "тверезий

розум", лише він допоможе зламати всі завади. Покладатися треба на Божу поміч і на "мудрого примір", тобто воювати за волю України не зброєю, а розумом (Марсове поле. — Кн.II. — С.321). Цей вірш саме тому стає нам такий цікавий, що зовсім невдовзі після написання тих розсудливих слів заспіває на всю Україну своєю "Енеїдою" Іван Котляревський. Його моторний парубок, спершу гультіпака, а тоді герой і козак Еней, покине Трою (про Трою як символ України чи Києва дивись мій роман-есе "Мисленне дерево" (К., 1989. — С.15 — 35), перейде серію пригод, пройде навіть пекло, щоб висадитися на новій землі (читай: в іншому часі) для того, щоб збудувати ясне місто своєї держави. Але І.Котляревський був частково песиміст, через те козаки Енея замість будувати своє місто, вступають у неймовірну і безконечно криваву війну із козаками-таки Турна (чи не про Росію йдеться, адже Турн в "Діалозі Енея з Турном" — символ Росії?), і цій війні, вважає поет, таки не буде кінця. А може, він вістить описом цієї апокаліптичної битви і про віковічний український розбрат? Але цією своєю, хай трохи й песимістичною, картиною Іван Котляревський ніби за порадою І.Фальківського не зброєю, а мудрістю розбудив свій народ, відтак той народив свого апостола Тараса Шевченка, який поставив на сторожі його своє слово.

Як бачимо, поезія українська переживала різні часи й ступені свого розвитку, сповідувала різні думки. Вона бувала і ясномудра, і часом з обмеженим мисленням, і пророчиста, висока і низька, виходила із богоодуховлених мозків і з мозків людей пересічних, а то й недалекоглядних. Але її слово завжди було живим нервом, отже, не помиляємося, коли називаємо українську поезію речником українського державотворення. Так воно й справді було.

Визвольна війна

Процес відродження українського державотворення в XVI — XVII століттях мав свої етапи й характерні риси. Почався він із самооборони проти татарських нападів, тоді й з'явилося козацтво як оружна сила, котра ту самооборону ставила собі за мету. Організовувало й очолювало цю боротьбу українське шляхетство, навіть високого коліна, — князі (докладно ми оповідаємо про це в етюді "Давня українська поезія як речник державотворення"); відтак оце з'явлення власної оружної сили, що мала виключно український характер, по-своєму сприяло розвиткові самоусвідомлення народу та й появі державницьких тенденцій — частіше й частіше українці згадували, що вони прямі нащадки великої Київської держави; зрештою, й князі підкреслювали своє кровне споріднення із її володарями. Фатальна Люблінська унія, повстання Криштофа Косинського і свідомі акти Польщі на розлам між українським поспільством та шляхетством тимчасового обезголовили українську націю — народ був полишений сам на себе. Але розбуджена його самосвідомість не могла не скерувати українське поспільство до самоорганізації, а, отже, й творення власних державних форм. Повстання С.Наливайка та Г.Лободи в цьому процесі мало також вирішальне значення, бо то була перша справді серйозна спроба національно-визвольного повстання, недаремно

ватажка повстання називали "цар-Наливай" (до речі, є й драма така в П.Куліша), а прихильників ідеї національного визволення певний час нарікали "наливайчиками", зовсім так само, як пізніше "мазепинцями". У Вільні в 1600 році вийшла навіть поема невідомого автора "Воскреслий Наливайко". Але те перше повстання було розгромлене, а козаків поставлено поза законом. Відтоді політичну тактику провідники козацтва вирішили змінити: почався процес самоорганізації у легальних формах, а започаткував його знаменитий Самійло Кішка.

З'явилися дві течії у визвольному русі, репрезентованому й очоленому козацтвом: реєстрова й нереєстрова. В радянській історіографії методично прищеплювалася думка, що реєстрові козаки вели політику антинародну, а нереєстрові — народну, при цьому резони національно-визвольної боротьби до уваги практично не бралися, а наголос робився на антифеодальних, соціальних двигунах козацького руху, хоч навіть поверховий аналіз актів козацьких змагань першої половини XVII століття свідчить, що анти-

феодальна війна, особливо після виходу із визвольної арени значної частини українського шляхетства, мала всі ознаки, передусім національно-визвольні. І все-таки основну конструктивну роботу витворення козацької автономії провадили козаки реєстрові, і перші початки козацького державотворення належать таки їм.

Ось пунктирна лінія такого творення: Самійло Кішка відновлює козацтво як організовану, офіційно визнану українську національну мілітарну силу; Петро Сагайдачний не тільки робить цю силу потужною, а й проголошує альянс: козацтва, православної церкви та міщанства при скріпленні власної системи освіти. Наступний етап — діяльність, і то також визначна, Михайла Дорошенка (? — 1628), який був прихильником і продовжувачем політики П.Сагайдачного, взяв участь у повстані М.Жмайла, уклав Куруківську згоду 1625 року, узаконив існування не лише козацького війська, а й козацького землеволодіння, закріпивши за козаками певну територію. Саме М.Дорошенкові належить честь організації городових полків, що для творення української автономії мало вирішальне значення. Було полків створено шість: Білоцерківський, Київський, Канівський, Корсунський, Переяславський і Черкаський; коли доєднати до цієї території землі Низового війська, то матимемо поважну, щоправда, притиснену до Дніпра, територію. На ній було своє козацьке військо, своя адміністрація, хоч і залежна від старостинської польської, — управа полків та гетьмана, на цій території панувала єдина православна віра, була своя судова й освітня система, отже, маємо всі засновки держави, власне, автономного краю, який уходив у Річ Посполиту. Це все нам треба подати, бо Богдан Хмельницький у першому періоді свого життя (до початку Визвольної війни) також був прихильником цієї еволюційної течії, тобто його інтереси були тісно пов'язані саме з реєстровим козацтвом. Нереєстрове ж також прагло доступитися прав та свобод реєстрового, а на перепоні з'єднання цих двох національних сил твердо стояла Польща, яка розуміла небезпеку для себе утворення на своїй околиці нового державного тіла, а воно все росло і зміцнювалося. Посилення польської експансії та й національного гніту було не тільки, на мою думку, результатом анархії та панської сваволі в Річі Посполитій, а й видимою реакцією на українське державотворення. Чому ж Польща його допустила? А тому, що конче, життєво потребувала допоміжної збройної сили, притому не раз могла переконатися, що чудово організована й вивчена козацька піхота, з'єднана з польською кіннотою, не тільки могла протиставлятися турецькій — найбільшій тоді ворожій мілітарній силі, але і її долати. Єдиною ж платою козацькому війську могла бути тільки вольність, бо польська державна казна завжди була порожня, а це значило певний попуск у козацькій самоорганізації. Для застороги собі Польща й

Портрет Б.Хмельницького із факсиміле підпису

убила клина між реєстровим козацтвом та нереєстровим, тобто стримувала ріст узаконеної козацької сили, адже об'єднання обох суспільних сил, що мали в руках зброю, було для Польщі небезпечне. Спершу чинити так їй цілком удавалося, вона грала на козацьких суперечностях — в тому й була причина поразок козацьких повстань перед Хмельницьким, не кажучи вже й про недостатність навіть об'єднаної сили.

Богдан Хмельницький народився близько 1595 року, тобто саме тоді, коли палало перше національно-визвольне повстання Северина Наливайка, Г.Лободи та М.Шаули. Походив майбутній гетьман із дрібної української шляхетської родини. Батько Богдановий — Михайло був на службі у коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, а потім у його зятя Яна Даниловича, він загинув 1620 року у битві під Цецорою, що велася проти турок і татар. Мати Богданова, за деякими відомостями, була козачкою й одружилась удруге із шляхтичем, королівським жовніром В.Ставицьким — він служив у Білорусії й за Хмельниччини, але в польському війську, зате його син, брат по матері Богданів, Григорій був між козацької старшини. Де народився майбутній гетьман, точно невідомо, одні дослідники називають Черкаси, інші — Жовкву, Пе-

Портрет Б.Хмельницького із літопису С.Величка

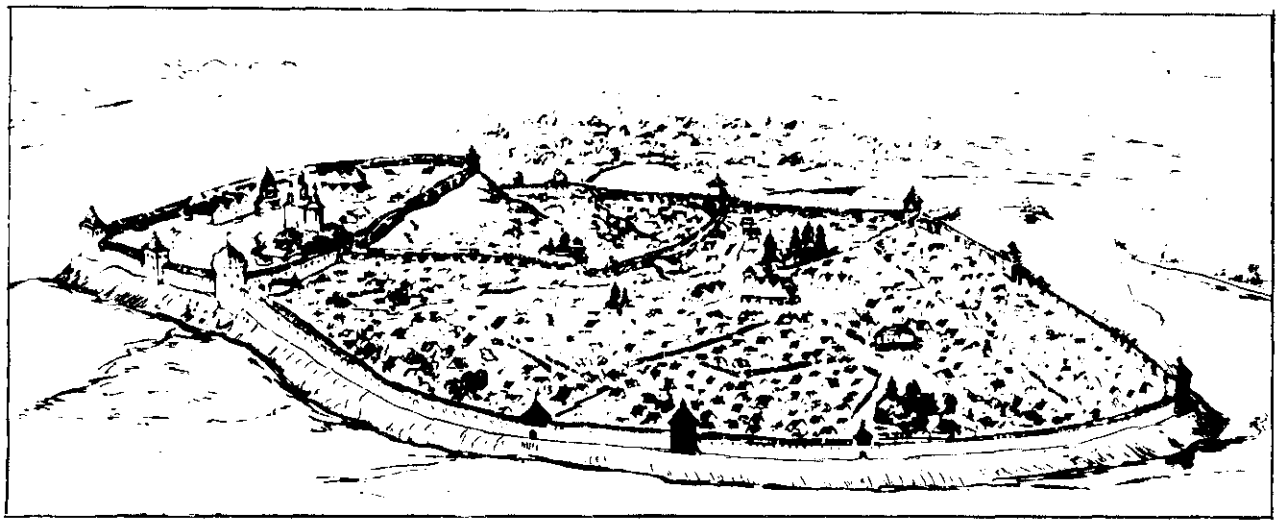

Чигирин за часів Б.Хмельницького

реяславль. І.Крип'якевич називає Суботів та Чигирин. Спершу вчився в українській школі, можливо, й у Києві, як вважає І.Каманін, потім у Єзуїтській колегії чи в Ярославлі, чи у Львові, де був учнем Г.Мокрського, відомого проповідника й письменника. Освіту Б.Хмельницький здобув достатню, знав він чимало мов: латинську, польську, турецьку, татарську, французьку. У битві під Цецорою потрапив у полон і був два роки в Царгороді (тут, очевидно, й вивчив турецьку). Викуплений з неволі матір'ю, повернувся в Україну. Період від 1622 — 1637 років досить темний для дослідників, хоч українські літописці звідомляють, що він брав участь у козацьких морських походах проти турків, у змаганнях із татарами, у Смоленській війні 1632 — 1634 років проти Московії — принаймні, в цьому нема нічого неможливого, бо служив-таки в козацькому війську, отже, брав участь у його акціях. Жив з родиною у батьківському хуторі Суботові біля Чигирина. В 1637 році він належить до козацької старшини — був військовим писарем і підписав капітуляцію під Боровицею 24 грудня 1637 року, тобто брав участь у повстанні Павлюка (Павла Бута). Це повстання разом із повстанням Я.Острянина і Д.Гуні мало особливе значення в національно-визвольній боротьбі, бо було етапове. Підняли його нереєстрові козаки, вони з'єдналися з частиною реєстровиків, але в Кумейківській битві зазнали поразки. Польща перелякалася, Павлюка було страчено у Варшаві, і вперше після Наливайка козаків практично було позбавлено автономії. За ординацією 1638 року козаччину було поставлено в залежність від польської влади, а козацьких полковників замінено поляками, принаймні з шести п'ятеро були поляками, і тільки один корсунський Кирик Чиж лишався українцем; поляки скасували гетьманське правління, поставивши свого комісара (першим таким комісаром був Петро

Коморовський); до речі, щось подібне учинить пізніше Петро І після смерті І.Скоропадського.

Це практично означало, що поляки, прагнучи зберегти оружну козацьку силу, без якої аж ніяк вони не могли обійтися, вирішили таки зліквідувати оте окраїнне державне тіло в Річі Посполитій, розросту якого вони не бажали.

На якийсь час учинити це їм вдалося, але то було все одно, що присипати мокрим листям жар. Україна була вагітна своєю державністю, і облудне десятиліття спокою — це час накопичення козаками енергії, потрібної для того, щоб те листя, яким було присипано її вогонь, цілком підсохло.

У 1645 році Богдан Хмельницький разом із козацьким загоном в кілька тисяч чоловік був у затягах, тобто на службі, у Франції (ось звідки і його знання французької мови), можливо, він брав участь і в облозі Дюнкерка.

Авторитет козацького сотника (писаря) став вельми значний у козацькому війську, він був серед делегатів від козаків, з якими польський король Владислав IV обговорював план війни проти Туреччини в 1646 році.

Козаки не могли примиритися із знищенням їхніх автономістських здобутків і вважали, як пише Самійло Величко, що "цілком були знесли і знищили вони (поляки. — *В.Ш.*) славу, честь і заслуги Запорозького Війська, а народ малоросійський, посполитий і шляхетний, уярмили й обклали невиносними бідами" (*Самійло Величко.* Літопис. — К., 1991. — Т.І. — С.298).

Розмірковуючи про тодішні польсько-українські стосунки з висоти свого часу (а то був час, подібний до смутного десятиліття 1638 — 1648 років, літопис писався в 20-х роках XVIII століття, в час знищення гетьманства й настанови російських урядовців з Малоросійською колегією), Самійло Величко із жалем тоді писав так:

"Корисніше було б полякам, коли б вони відкинули душею давнішню гордість та заздрість, зважали на королівські мандати і, не порушуючи давніх прав та вольностей Запорозького Війська й малоросійського народу, затверджених королівськими привілеями, тримали б народ у добрій протекції та ласці, самі не гнітили та й іншим гнітити та ображати не допускали б, а ображених щоб задовольняли судом і сатисфакцією; щоб улагодили Військо Запорозьке любов'ю та приязню, а кривдників і напасників людських... щоб належно покарали.

Тоді б дізнавали до себе навзаєм від усього Запорозького Війська та народу малоросійського приязні й прихильності" (с.299).

Слова ці ми навмисне приводимо на цьому місці, бо в них відбито позицію тих реєстровиків, які все-таки хотіли будувати українську державу мирним способом, у злагоді й погодженості; це їм певним чином і вдавалося, але позиція ця була безвиглядна, бо полякам прийняти в голову думку (як тепер росіянам), що

Україна може бути нехай і дружньою, але державою, було психологічно неможливо.

Ось чому і завершує Самійло Величко свій роздум такими словами:

"Зваж-но, читальнику! Адже через це злобство і недогляд поляків, через бажання безчесної зарозумілості невдовзі після закінчення Острянинової війни (в протязі часу до війни Хмельницького), мало що досягши й натішившись, відстраждали з обох боків від воєнної зброї натуральним правом власні свої брати — кількадесят тисяч війська їхнього, лядського, і нашого, козацького" (с.299). "Золоте десятиліття", як його тоді називали, увіч доказало, що погодження між поляками та українцями неможливе, перші хотіли панувати, а другі не бажали згинати шиї у ярмі. Тому й постала в той час приказка, як висновок довголітнього співжиття поляків з українцями: "Поки світ світом, не буде русин полякові братом". Майнові змагання Б.Хмельницького із Чаплинським стали тільки приводом для усвідомлення Хмельницьким, що стара тактика С.Кішки, П.Сагайдачного й М.Дорошенка, у свій час для козацтва вельми плідна, себе цілком вичерпала. Персонально утиснутий, сам він змушений був почати повстання, а оскільки вогнищем, у якому такі повстання розпалювалися, була Запорозька Січ, в кінці грудня 1647 року Б.Хмельницький з невеликим, менше півтисячі чоловік, загоном рушив на Січ, де знайшов підтримку і був обраний гетьманом. Отже, повстання розгорталося приблизно за тією ж схемою, за якою починалися й інші: з'являвся ватажок, ішов на Січ, діставав допомогу й підтримку Січі, забирав з собою охочих

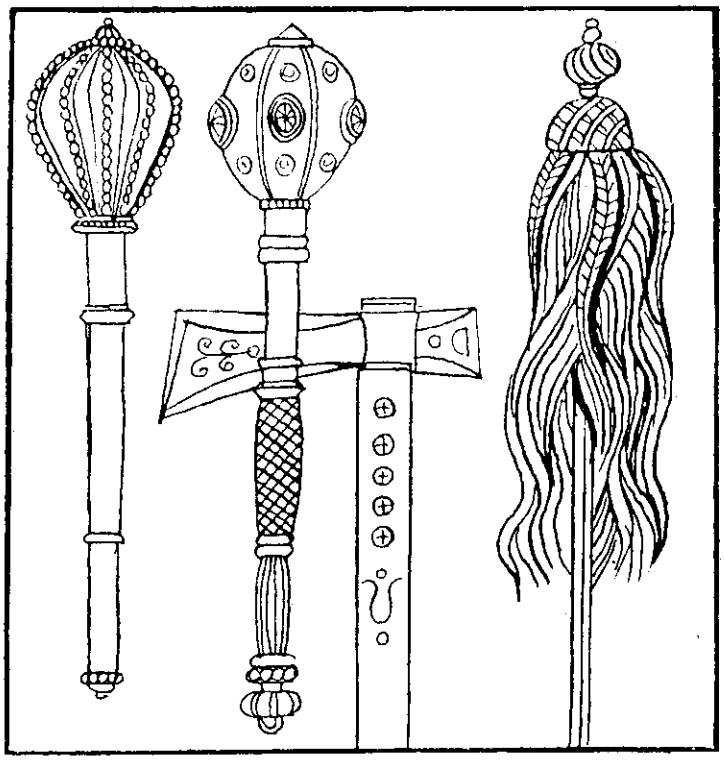

Козацькі військові клейноди

М.Кричевський

запорожців, ішов на городи і з'єднував незадоволених, здебільшого нереєстрових, зваблюючи до себе й частину реєстровиків. Для поляків, здебільшого, такі повстання не були страшні, хоч і прикрі, і досить легко регулярним військом долалися. Деякі історики та й літописці змальовують польського коронного гетьмана М.Потоцького дурним, і саме нерозважності приписують його розгром. Але він дурним не був. Сам українського роду, добре знав звичаї і тактику козаків, отож нічого не було дивного, що поставився до виступу Б.Хмельницького як до чергової ребелії (бунту), з якою йому при його мілітарній силі, при її — за тодішнім висловом — "валечній потузі" неважко буде справитися. Але він не зміг знати і враховувати, що на чолі козацького повстання став не черговий козацький "батько", а великий стратег і військовий геній, який почав діяти за цілком новою схемою, як пише В.Липинський: "У втеклому на Низ писарю Війська Запорозького не підозрівав він (в кінці року 1647) вождя майбутнього повстання" (Z dziejów Ukrainy. — K., 1912. — S.365). Б.Хмельницький перший із козацьких ватажків удається по допомогу до Криму. Це не було ви-

падковим. Козацька піхота, як ми вказували, славилася в той час у Європі, недаремно її затягували для своїх потреб європейські володарі, її поціновували вище німецької. Досвід показував, що з'єднання потужної польської кінноти з козацькою піхотою створювало могутній військовий кулак, який трощив турків, отже, Хмельницький відразу ж збагнув: щоб його повстання мало успіх, йому треба спромогтися на кінноту, якщо не рівнозначну польській, то близьку до неї за потугою. Такою кіннотою могла бути в тодішніх умовах тільки татарська — цим і зумовлюється те, що гетьман не починав повстання, поки персонально не побував у Криму і не вступив із ним у військовий союз — без цієї передумови розраховувати на успіх він аж ніяк не міг. До речі, поляки чудово розуміли небезпеку для себе цього союзу. Один із них, львів'янин, писав 24 червня 1648 року: "Не нова річ то, що з давніших часів Русь, із татарами з'єднавшись, ворожими військовими діями здолати й викоренити ім'я польське хотіли... За панування Болеслава Стидливого потужні руські князі Лев і Роман, великі орди татарські затягши, майже цілу Корону спустошили... За Лєшка Чорного Русь, із татарами і поганством литовським з'єднавшись, немало в землях коронних починила" (Z dziejów Ukrainy. — S.168 — 169). Цікаво, чи знав цей історичний урок сам Б.Хмельницький? Загалом же, це був перший його стратегічний крок, бо тим самим він досягав потуги Річі Посполитої, коли вона бувала об'єднана з козаками, а сама Польща, навіть із Литвою, без козацького війська була наполовину ослаблена, але тільки за однієї умови, коли реєстрове козацьке військо перейде на бік повсталих. Це був другий стратегічний крок Б.Хмельницького, так само проведений бездоганно. Не думаю, що перехід реєстрового війська на бік повсталих був акцією стихійною; здається, тут немало постарався пізніший герой Визвольної війни (досі належно не оцінений, хоч йому присвятив, щоправда польською мовою, велику монографію В.Липинський) Михайло Кричевський (Кречовський), український шляхтич із Берестейщини, чигиринський полковник реєстрових козаків (із 1643 року), той, який узяв арештованого Б.Хмельницького на поруки й випустив на волю, а згодом і сам пристав до повстання і загинув геройською смертю, обороняючи Україну від Литви. В.Липинський сумнівається, що М.Кричевський був утаємничений у плани Хмельницького (С.370), але не забуваймо, що це був приятель гетьмановий. Посприяло переходові реєстрового війська на бік повсталих те, що воно було відділене від польського і спускалося (з невеликим числом приданої німецької піхоти) Дніпром на човнах. Цікаво те, що Хмельницький реєстровиків чекав, розкинувши біля Дніпра караули, відразу ж уступив із ними в переговори і, як пише С.Величко: "Побачився він там із Кречовським, своїм другом, та іншим зичливим батьківщині товариством, і вони дали Хмельницькому усну обітницю,

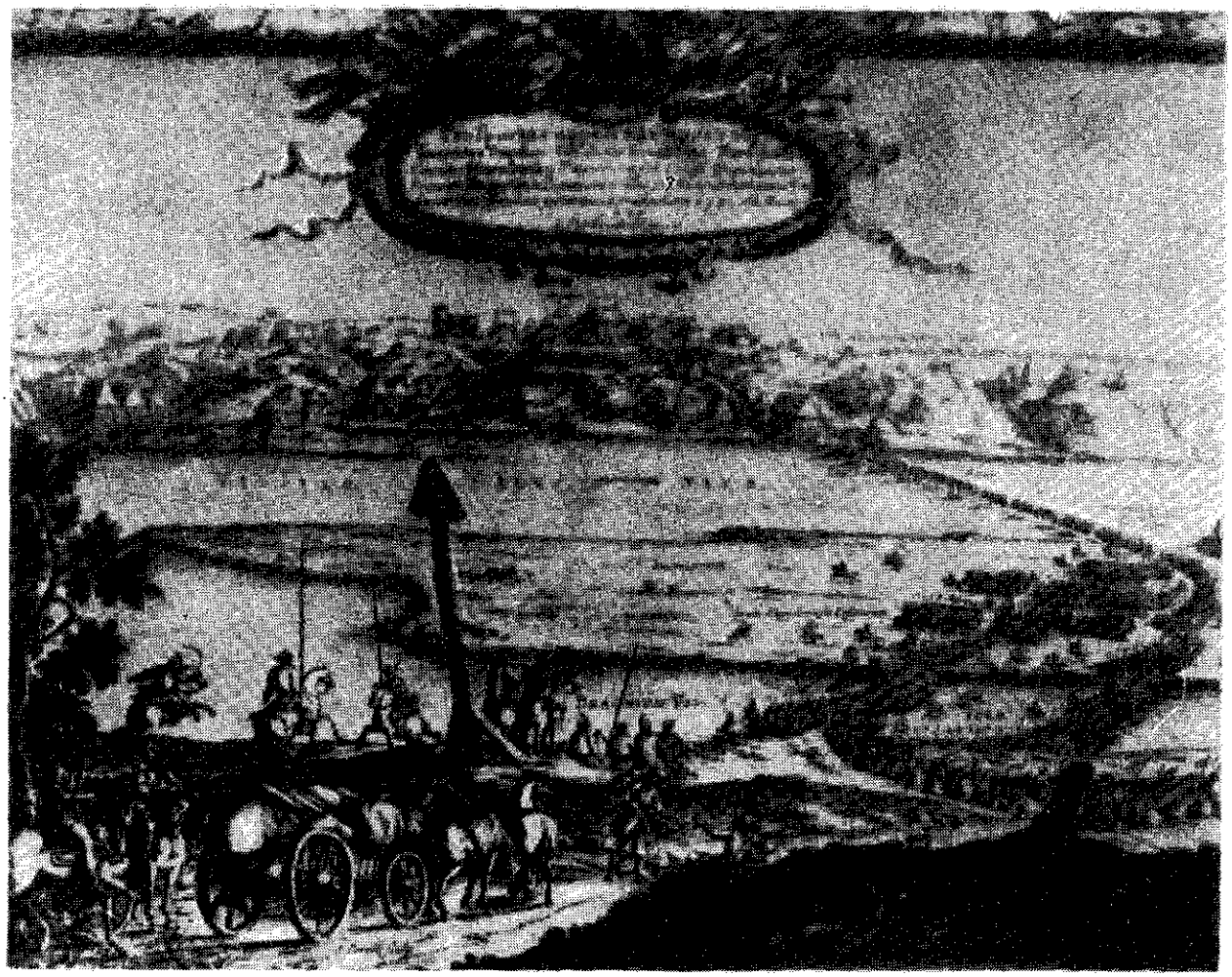

Козаки входять у Варшаву

що всі висадяться із своїх суден і, щоб здобути стародавні права і вольності, підуть одностайно війною проти поляків" (Літопис. — Т.І. — С.66).

Це й були передумови майбутніх перемог, притому аж таких блискучих, над поляками, які посіяли в Річі Посполитій жахливу паніку, шокувавши шляхту. Під Жовтими водами, Корсунем, Пилявцями потужне польське військо було вщент розгромлене, а перші перемоги сприяли тому, що Україна повстала одностайно вся: повстання підтримало поспільство, міщанство, духовенство (згадати б зустріч Б.Хмельницького в Києві після повернення з-під Замостя) і частина шляхти — всі ті, котрим дався взнаки державний розлад у Річі Посполитій, наруга, сваволя та явний гніт. Тріумф Богдана Хмельницького був повний, і от він, дійшовши до Замостя, не добиває ворога в його лігві, а повертається назад в Україну, визвольної справи не довершивши. По-різному оцінювали цей крок історики: військо було втомлене, почалися хвороби, надходила зима, але попри все залишається факт, що Хмельницький дійшов до етнографічних меж України, вигнавши з неї поляків, а на польську землю іти не захотів. Так, до речі, пізніше чинили й І.Виговський і П.Дорошенко, перший після Конотопської битви,

а другий після падіння І.Бруховецького — причина цього була, насамперед, та, що гетьмани вели (й усвідомлювали це) національно-визвольну, а отже, справедливу війну (в той час це чітко розділялося: війни справедливі й несправедливі) і, відповідно, не бажали, щоб вона переростала у загарбницьку, несправедливу. Це досить чітко заманіфестував поет Семен Дівович у поемі "Розмова Великоросії з Малоросією"; пишучи про гетьмана, поет заявляє, що при своїй потузі Хмельницький міг би, як Геркулес, пройти й через Альпійські гори, простеливши широку й простору дорогу і грозячи "жильцям усім тамтешнім" війною. "Та не було потреби туди йти йому, //із світом не старався почати війну//, а бився із одним лише нашельцем своїм, //який його народу був ворогом злим"//. — (Марсове поле. — Кн.II. — С.255).

Зрештою, це була одна із причин. Друга була та, що за собою гетьман залишав розбурхану революцією землю і перед ним поставали, як насущні, завдання державотворчі: треба було встановити лад і впорядкувати та заспокоїти посельців нової держави. Окрім того, козацьке військо не було регулярним, козацтво вже стало землеробським станом і мало лишень військову організацію, "пристосовану, — як пише І.Каманін, — до самозахисту" (Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1916. — Вып.II. — С.93). Із України було вигнано магнатів, польську шляхту й ту частину шляхти української, яка обросла вже польським м'ясом; ясна річ, що переможцям не терпілося прибрати те майно до своїх рук (до речі, питання повернення згодом маєтків шляхті та магнатам стало перепинним каменем при спробах козаків помиритися з Польщею). Ще одна причина була в тому, що хотіли повернутися додому татари, а також Хмельницький підтримував — як кандидата на польський престол — Яна-Казимира, і той став-таки королем, отже, гетьман мав надію домовитися з Річчю Посполитою щодо українських прав та вольностей, — оборона їхня тільки й стояла в тодішній програмі козаків, тобто Хмельницького задовольнила б автономія в межах Річі Посполитої і не більш.

Юридична форма погодження між козаками й польським урядом була вже вироблена: спершу постановлялися словесні договори (так було під П'яткою після повстання К.Косинського, і під Солоницею після повстання С.Наливайка та Г.Лободи, і в інших випадках). Згодом уряд призначав сеймові комісії, постанови яких утверджувалися на сеймі. Укладалися й письмові договори (такі були договори П.Сагайдачного з польськими комісарами, такий був Куруківський договір (1625), Переяславський (1630), на річці Старці (1638) — за одними поляки йшли на поступки, а за іншими щось із свобод відбирали, регламентували кількість козацького війська, давали право на самоуправління та суд, згоджувалися не

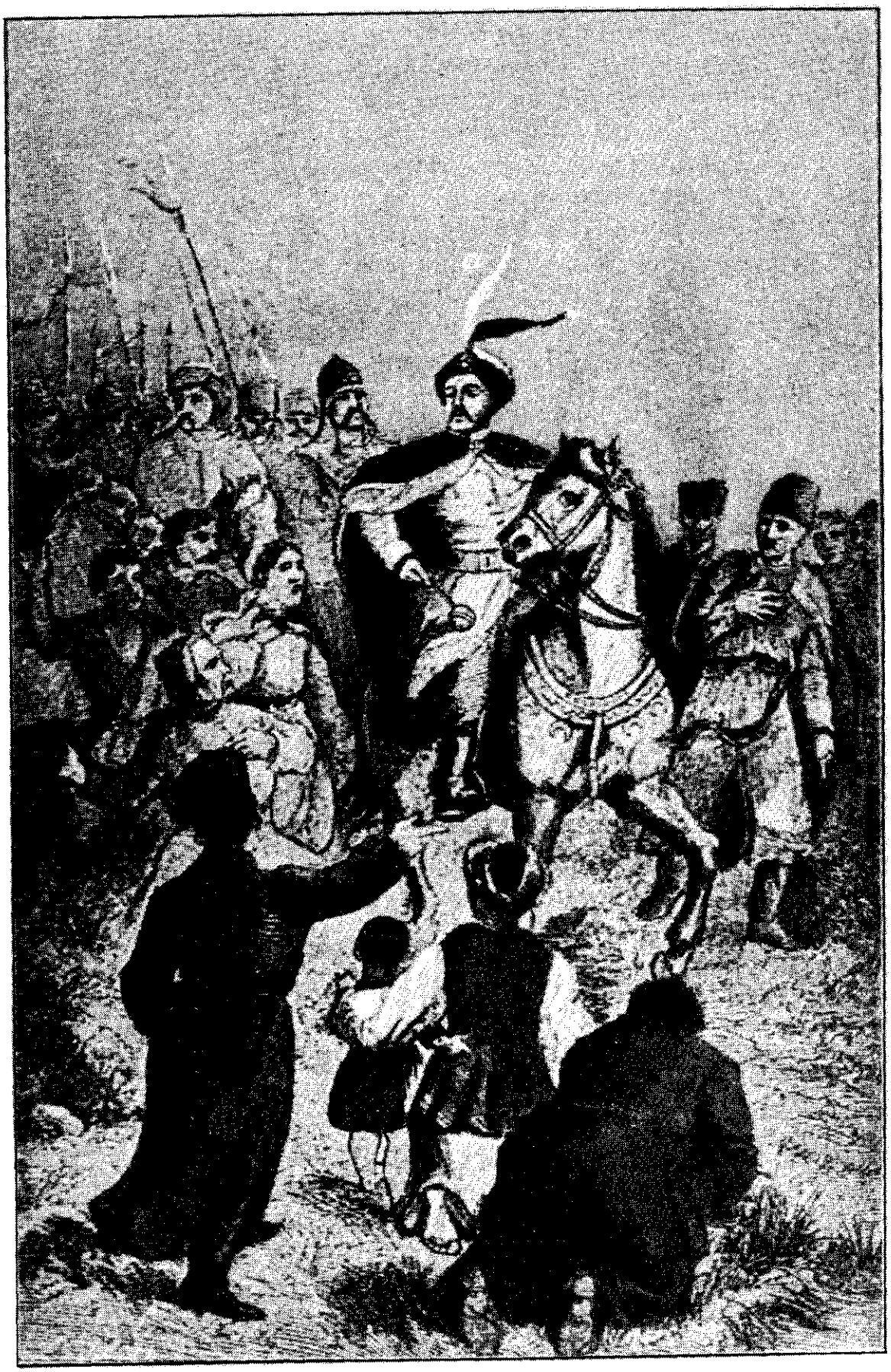

Б.Хмельницький у Києві

переслідувати за віру, повертали захоплені церкви та монастирі і так далі. Отже, розбивши поляків у 1648 році і заручившись обіцянкою новопостановленого короля, що козацькі свободи буде підтверджено, Б.Хмельницький і зважився дати своєму військові перепочити, самому розглянутися й спокійно обдумати становище і державотворчо визначитися.

Формальний вибір короля відбувся 7 (17) листопада, а за три дні по тому в нього були козацькі посли. Вимоги Хмельницький поставив скромні: амністія за війну, звільнення з-під влади панів і переведення козаків під безпосередню владу короля, скасування унії. Сам же Хмельницький "хоче зоставатися вірним слугою Річі Посполитої, як і перед тим" (*М.Грушевський.* Історія України-Руси. — Київ; Відень, 1922. — Т.VIII. — Ч.III. — С.114). Король давав на те свою принципову згоду. Відносини на майбутнє мали установити польські комісари, вислані до Б.Хмельницького (ними призначено, до речі, самих українців на чолі з Адамом Киселем).

Прибувши до Києва, Хмельницький не тільки був урочисто зустрінутий як переможець, він тут веде розмови (й таємні) з патріархом Паїсієм, який від імені православної церкви благословив його чин, і ввійшов у зносини з київською інтелектуальною елітою, що була тоді з'єднана в Києво-Могилянський атеней. "Для мене, принаймні, — пише про цей час М.Грушевський, — нема сумніву, що тою лабораторією, де творилися державні ідеї і програми, котрих відгомони потім долітають до нас із козацьких кругів, були передусім київські інтелігентські круги світські й духовні, і їм посередньо й безпосередньо завдячував Хмельницький ту переміну в своїх настроях і планах, що так здивувала сучасників" (с.128). Єдине, що було небезпечне в тих нарадах: патріарх Паїсій радив йому вступити в союз з Росією.

9 (19) лютого 1649 року польські комісари приїхали до Переяслава і вручили Хмельницькому гетьманські клейноди та оголосили про задоволення козацьких вимог королем. Але вже тут гетьман заявив послам: "Правда, що я лихий, малий чоловік, але мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержавцем руським" (с.145). Поляки пропонували 12-тисячний реєстр, і "нехай хлопи орють, а козаки воюють", обіцяли винагороду за кривди, на що Хмельницький заявив: "Виб'ю з лядської неволі руський нарід увесь. Перше за свою кривду і шкоду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру (виразний відгук перемов з патріархом. — *В.Ш.*), поможе мені чернь усяк" (с.146), і визначив, що Україна — це його князівство, яке виміряв по Львів, Холм та Галич. Цікаву річ зголосив гетьман щодо шляхти: "Не зістане у мене і нога жодного князя й шляхетки тут, на Україні, а схоче котрий з нами хліба їсти — нехай Війську Запорозькому буде послушний, а на короля не брикає" (тобто не сваволить. — *В.Ш.*) (с.146).

Тим часом поляки і князь Радивил в Білорусії почали військові акції проти козаків, що вплинуло на хід переговорів. Зрештою, гетьман згодився підписати пункти перемир'я. Були вони такі: унія в Київському воєводстві зноситься, воєвода й каштелян тут будуть православні, митрополит матиме місце в сенаті, заборонено тут мешкати єзуїтам, Я.Вишневецький не має бути коронним гетьманом. Перемир'я мало тривати до Зелених свят, а тоді комісія закінчить переговори, коронні та литовські війська не мають переходити за Горинь, від Литви — за Прип'ять, від Поділля — за Кам'янець. Поляки ж поставили свої умови: кордон по Случ, Бар, Вінницю і Брацлав. Хмельницький не поступився, і комісари згодилися на поставлені умови. В листі до короля Б.Хмельницький ставить питання свободи віри, видачу Чаплинського, щоб не ставити гетьманом Вишневецького, про воєводу руського в Києві, проти єзуїтів — тобто вимоги досить помірковані. Заявив при тому, що умови тимчасові, сумнівався, що козаки задовольняться 20 — 30-тисячним реєстром і "удільною, одрізаною своєю державою" (с.155). Король на умови Хмельницького змушений був погодитися. Цікава тут ще одна деталь: коли творилися перші форми Козацької держави, гетьман пробує вже тепер порозумітися з Москвою; Москва ж одразу нюхом вчуває (а імперіалістичний нюх у неї завжди був тонкий), що тут можна поживитися, й посилає свого гінця В.Михайлова до гетьмана; той же просить у царя помочі, навіть заявляє про бажання бути в підданстві царя — ось коли починає всовувати голову в пащу дракона, тобто від самого початку свого державотворення закладає передумову приреченості свого задуму на загибель, хоч та фатальна фраза про бажання бути в царя у підданстві, ясна річ, була вимовлена з дипломатичних міркувань про око. Водночас Хмельницький вів переговори про союз з Угорщиною (Семигородом) — із князем Ракочієм. Королівського посланця Смяровського відтак приймає в Чигирині зневажливо, в той час як послів угорського та московського — з великою пошаною. Загалом, поводився нервово й вражав іноземних посланців непослідовністю своїх заяв. "Гетьман міняється щодня, щогодини: раз потішить надією на згоду, а годиною пізніше знову зміниться, як ніч від дня" (с.163). Поляки поводились також двозначно. Король давав тільки загальні обіцянки, а умов Хмельницького не запропоновано на затвердження сеймовій комісії, чого вимагав Хмельницький.

Отже, обом бокам стало цілком ясно, що погодження між ними неможливе. Польща не відчувалася ще аж такою ослабленою, щоб іти на серйозні поступки козакам. Окрім того, вона була зобов'язана стояти на охороні, як називає В.Липинський, "економічно екстензивного великого землеволодіння магнатського" в Україні; а ще вона психологічно не звикла, як у наші часи

Росія, рахуватися з Україною, бо визнання її свободи умалювало її національну пиху і її відчуття панськості. Україна ж після блискучих перемог 1648 року увіч відчула, що вона в силі не тільки вибороти свої права, а й захистити їх, і що непереможність Польщі — лишень міф — це Україна вже практично довела, але свій успіх у 1649 році ще треба було підтвердити силою, збройно, відтак захистити й укріпити дрібне й середнє козацьке та шляхетське землеволодіння, що було економічною підпорою нової держави, котра народжувалася. Гетьман рушив у похід за цілий місяць після кінця укладеного перемир'я і в червні підійшов до Збаража, за цей час польське військо встигло об'єднатися, закласти табір і приготуватися до оборони. Від Литви йому в поміч мав іти Радивил, зі свого боку, козаки сподівалися, що їм допоможе Ракочій, але польська дипломатія зуміла забезпечитися від цього. Радивил тим часом розгромив козацького полковника Голоту, але туди рушив М.Кричевський і героїчно оборонив Україну з півночі, поклавши там і свою голову (в битві під Лоєвим 21 (31) липня). Польське військо під Збаражем було вельми утиснуте, йому на допомогу пішов король, Хмельницький зустрів його під Зборовом і взяв у міцну облогу. Здавалося, от він і наспів — момент остаточного розгрому Польщі, а відтак — придбання Україною волі і цілковитого становлення її як держави. Але тут сталося таке, чого гетьман, очевидно, не сподівався: його зрадив перший союзник — татари, які й примусили Б.Хмельницького поклонитися королеві і згодитися на умови так званого Зборівського договору. Цю подію, фатальну для українського державотворення, треба зрозуміти. Як ми казали, козаки самотужки не могли здолати Польщі, що виказав історичний досвід. Геній Хмельницького виявився в тому, що подолати Польщу він вирішив, вийшовши на міжнародний політичний обшир, тобто спробувавши зіграти на системі міжнародних конфліктів між Польщею та її сусідами, отже почав входити у союз та порозуміння із ворогами Польщі. Першим її ворогом була Кримська держава, васал Туреччини, яка на той час посідала не тільки Крим, а й все Північне Причорномор'я і частину степів України, в її склад, крім Кримської, входили Ногайська, Буджацька, Білогородська орди. Безпосереднім сусідом цієї держави була Україна, яка протягом століть стала традиційним для татар об'єктом грабування та полонення і тим самим давала Криму значну економічну підпору. Із становленням України як держави, притому мілітарно потужної, Крим цієї економічної підпори мав би позбутися, через що йому вигідно було, щоб Україна перебувала в державно-аморфному стані у складі Річі Посполитої, яка на той час приходила в стан, за висловом В.Липинського, "повної деградації державної", — саме цього моменту Хмельницький не врахував, тобто не врахував, що входити у тісні стосунки із сусідами — річ небезпечна, бо в природі людській

завжди було, що сусіди між собою мирно не живуть через постійне зіткнення взаємних інтересів; немале значення мало тут і різновірство, хоч і одновірство з Москвою Україні мало допомогло. Татари чудово знали: козаки не раз і не двічі їх били, входячи у самий Крим і плюндруючи його, а що було б, коли б Україна стала потужною державою? Отже, татар у їхній дворушності можна зрозуміти; можна зрозуміти й Б.Хмельницького, який тримався татар аж до Жванецької битви, бо йти з ними на розмир — це віддати їх у союзники Польщі, що й сталося після переяславських подій 1654 року. Отже, знайшовши такий, здавалося б, геніальний варіант союзу України з Кримом, Хмельницький відразу ж став його заложником, як заложником СНД став у наші часи Л.Кравчук з Україною, хоч для розвалу СРСР цей варіант також був ніби й геніальний. Чи ж не шукав гетьман засторог від цієї небезпеки? Шукав. Але не у внутрішній самоорганізації й мобілізації власних сил, а знову-таки у міжнародній грі, бажаючи втягти в неї фактично всіх сусідів Річі Посполитої: Туреччину, Крим, Молдавію, Валахію, Семигородщину, Московію, Швецію і через ці складні міжнародні маніпуляції виграти волю Україні, що, до речі, пізніше, також без успіху, хотів повторити Пилип Орлик. Гра була вельми ризикована, можна сказати, відчайдушна; з одного боку — вона зазнала фіаско через фатальний союз із Росією, а з другого — Козацька держава таки була створена, хоч і неповноцінна, якась ніби напівдержава, зовсім так само, як і в наші часи, і тільки під кінець життя Хмельницький спробував стати на власні ноги, але свій час він уже тоді програв.

Тут мимовільно постає питання: чи не був помилкою відступ з-під Замостя в 1648 році? І що було б, коли б Хмельницький у Польщу все ж увійшов? Очевидно, було б те, що сталося з Карлом-Густавом, шведським королем, в часи так званого "потопу" польського. Але марна річ гадати, що могло бути, — треба обмірковувати тільки те, що було і що сталося.

Отже, першим юридичним актом визнання Української автономної держави став Зборівський договір. "Зборівська умова, — писав В.Липинський, — єсть в розумінню правно-державнім першою спробою забезпечення української нації в рамах Польської державності: 1) політичної автономії на території козацькій (замітимо: не загальноукраїнській. — *В.Ш.*) і 2) культурно-національних прав у цілій Річі Посполитій" (*В.Липинський.* Україна на переломі. — Відень, 1920. — С.19). Розглянемо, що цей договір (він мав спершу назву "Декларація ласки його королівської милості") передбачав: амністію воюючим, оголошувалася незалежність українського народу, який мав право мати своїх правителів і посадових осіб, що їх сам вибиратиме за своїм правом; православна віра урівнювалася у правах з римською, митрополит має місце в сенаті, а єпископи українські — поруч з єпископами польськими;

держава мала означені межі (кордони): від Чорного моря по Дністру до річки Горині і річки Прип'яті, а звідти через Дніпро по річці Сож до московських кордонів, тобто включалися в Козацьку державу воєводства Київське, Брацлавське та Чернігівське, власне, вони і носили тоді спільну назву Україна, а Волинське, Подільське і Руське (Галичина) воєводства в неї не входили; верховним вождем і господарем України мав бути гетьман на рівних правах з гетьманами коронним та литовським; Чигирин призначався для гетьмана, тобто мав бути його столицею; на території, зайнятій козаками, польського війська не могло бути; не дозволялося поселятися і вести промисли і торгівлю євреям; всі посади й чини мали роздаватися королем лише православній шляхті. Цей договір мав бути затверджений сеймом (*И.Каманин*. Договоры Б.Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1916. — Вып.II. — С.97). Реєстр козацького війська визначався на 40 тисяч, признано також і потверджено права українських шкіл та друкарень, знесено мало бути унію. Договір фактично визначав, що підлягати Україна мала не Польщі, а лише польському королю. Умови ратифіковано на сеймі в січні 1650 року, але з урізаннями, які обурили українську суспільність: митрополиту не дали місця в сенаті, унію не було скасовано, обмежено амністію для шляхти, що брала участь у повстанні, і що найгірше: на Україну мали повернутися властителі латифундій — магнати, польська шляхта і шляхта-зрадники. Саме ці поправки і зробили неможливим польсько-українське примирення, хоч на початку, після укладення декларації з королем, Б.Хмельницький був задоволений результатом кампанії. Він сказав перед московським послом Г.Нероновим: "Бог милостивий зглянувся на наші сльози і терпіння, не допустив до кінця погубити, дав нам на них побіду — від їх проклятої віри (латинської) свободив, поступили (поляки) їм, православним християнам, в Запорозьку землю багато городів і рубеж між собою учинили" (*М.Грушевський*. Історія України-Руси. — Т.VIII. — Ч.III. — С.220). Що козаки все-таки оцінювали високо цей договір і згодні були за ним жити, свідчить і те, що він ліг в основу так званих Гадяцьких пактів 1658 року І.Виговського і був посилений тільки встановленням Великого князівства Руського. Щоправда, прикра була плата за договір: король дозволив, а гетьман із старшиною мусили під тиском згодитися, щоб хан узяв ясир із українських земель — отоді й народилася народна пісня — прокльон Богданові Хмельницькому. Татари вибрали й випалили Заслав, Меджибіж, Ямпіль та інші міста й села — з сімдесят і більше. Найсумніше те, що в цьому розорі України й народу брали участь і козаки, про що свідчить Самовидець. Тому народ і заспівав:

Бодай Хмеля, Хмельницького
перва куля не минула,
Що велів брати дівки й парубки
і молодії молодиці...

(*В.Антонович, М.Драгоманов.* Исторические песни малорусского народа. — К., 1875. — Вип.2. — С.116).

Після Збаразької та Зборівської війн починається війна дипломатична. Польща робить усе, щоб ізолювати Хмельницького й розбити українсько-татарський союз; зрештою, дозвіл татарам брати український ясир при сприянні козаків — була одна із цих акцій. Але Хмельницький за цей союз тримається обома руками, іде на неможливі поступки татарам, входить у дипломатичні стосунки з Туреччиною, щоб забезпечити цей союз, готується у спільний з татарами похід проти Московщини (до речі, цей факт свідчить, що він зовсім не ставився до Москви як до одновірних братів і що він, більш того, весь час тільки й мріяв, як би підпорядкуватися Москві і віддати Україну в рабство, як це наполегливо наголошувала імперська й проімперська історіографія та й деякі наші романісти, взяти хоч би "Я, Богдан" Павла Загребельного), а тільки хотів використати Москву як мілітарну силу в своїх планах. Через це й натискав на неї і на неї хотів іти, як заявляв, у помсту за те, що Москва в 1649 році йому не допомогла військом. "Гетьманові й старшині, — пише про це Михайло Грушевський, — хотілося бути в центрі якогось конфлікту, щоб грати ролю язичка при вазі, своїм союзом і поміччю даючи перевагу тій чи іншій стороні" (с.241). Москві ж він явно загрожував, говорячи посланцям путивльських воєвод: "Я все: і городи московські, і Москву зломлю, та й хто на Москві сидить, і той від мене на Москві не відсидиться, — за те, що не вчинив цар помочі на поляків ратними людьми" (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т.3. — С.353). Більше того, Москва тоді, коли козаки з татарами воювали з Польщею, інспірувала похід донців на Крим, і ті багато улусів повоювали та знищили, за що гетьман хотів мститися і донцям, але ті за свій учинок перепросилися.

І все-таки 1649 — 1650 роки були переломовими. "Вся величезна енергія нації, — пише В.Липинський, — в перших часах повстання була змарнована тодішніми політиками і пішла на торги за обмежену автономію" (Україна на переломі. — С.21). Але найгірше, що тоді стається: слабне участь в повстанні українського селянства, яке сильно потерпіло та й мало терпіти, бо магнати поверталися у свої маєтки (згадати б перші карні акції князя Корецького); знеохоченими до козацтва ставали й ті землі, що в Козацьку державу не входили. Отже, відбулося, за висловом В.Липинського, "фатальне розпорошення національної енергії" (с.22). Тратилася ця енергія на придушення народного незадоволення проти поляків

і шляхти та й на Запорожжі (повстання Худолія). З другого боку, саме в цей час відбувалося організаційне становлення української держави. Військо поділено на 16 полків, хоч під Збаражем у Хмельницького було 23 полковники (інші дані — 22). На Правобережжі розміщалося дев'ять полків, на Лівобережжі — сім. Полки ділилися на сотні, сотні й полки мали територіальний характер, гетьман ставав правителем чітко омеженої землі: отже, керівником держави.

Але Зборівська умова розв'язати суперечності між Україною та Польщею не могла. 1650-й рік показав увіч, що запровадження в життя умов договору нереальне. Відтак мала бути нова війна, і вона відбулась у 1651 році під Берестечком. І знову сталося те саме, що під Зборовим, тільки в гіршому варіанті: кримський хан не тільки зрадив союз з Україною, а й полонив у вирішальний момент Б.Хмельницького з І.Виговським. Козаки були поляками розбиті, не змогли вони перемогти й під Білою Церквою, тож змушені 18 вересня 1651 року підписати Білоцерківський договір, що був виразним кроком назад у становленні української державності. Територія козаків звужувалася, вони відрікалися Брацлавського воєводства, втримавши тільки Київське та Чернігівське. Права в козацьких воєводствах також значно обмежувалися; польські землевласники могли повернутись у свої володіння, дозволялося повернення і євреям, реєстрове військо скорочувалося із 40 до 20 тисяч, Україна позбавлялася права зносин із іноземними державами і мала розірвати союз із Кримом. Отже, договір практично анулював значні здобутки українського державотворення, автономія мала ще обмеженіший характер, а польсько-українські гострі суперечності не тільки не ліквідовувалися, а й підігрівалися; Україна ж на цей час уже була значною мірою знекровлена. Щастя увіч покидало Хмельницького. Берестецька поразка і Білоцерківські трактати поставили перед Хмельницьким дві конечності: самотужки Польщу він перемогти не міг, і друге: запорука його мілітарної могутності (українсько-татарський союз) вельми хитка. Татари розуміли вигоди поточного моменту, але, на жаль, не керувалися глибшими резонами, що союз України з Кримом створював альянс, вигідний надвобіч: татари за допомогою України могли вибитися з турецької залежності, уфундувати власну міцну державу і здобути (знову-таки за умови становлення Козацької держави) собі безпеку не тільки від Туреччини, а й від Польщі та Московії; існування в часі такої коаліції, з одного боку, не сприяло б зросту могутності Польщі як мілітарної держави і не дало б можливості вирости в імперіалістичного монстра Росії, а сприяло б значною мірою становленню загальноєвропейської рівноваги і стабільності. Таке політичне мислення було в Б.Хмельницького, але його не було в непостійних і політично недалекоглядних татар;

вони боялися більше України, ніж Польщі та Московії, а з турками, при певних суперечностях, їхні стосунки були більш-менш збалансовані. Отже, цілком не помилимося, коли скажемо, що, зраджуючи Хмельницького, татари тим самим готували собі загибель, що, як знаємо, і сталося через сто років.

У дипломатичній війні з Польщею Хмельницький безнадійно програвав. На цьому треба зупинитися окремо. Всі його спроби роздобути собі союзника впиралися в одну проблему: визнання законності Козацької держави і його проводиря як голови цієї держави. В очах же європейських правителів Хмельницький був бунтарем, збунтованим рабом, ребеліянтом, узурпатором влади, який повстав проти свого володаря — короля польського. Саме тому так неохоче входив у стосунки із гетьманом Ракочій, так огиналася й не хотіла йому допомагати Москва (водночас ковтаючи слинку, бо ласий шматочок ішов їй до рота). Ігумен Йона з Батурина говорив перед московськими властями, що козаків непокоїть згода Польщі із сусідами: "з Москвою, з турецьким султаном, з німецьким королем і з іншими окресними царствами, щоб король і пани-рада, з'єднавшись з котроюсь державою, на них, козаків, війною не пішли, бо вони, козаки, надіються тільки на одного кримського царя" (*М.Грушевський.* Історія України-Руси. — Т.VIII. — Ч.III. — С.241). Б.Хмельницькому з тим треба було рахуватися, отже, в його голові ще 1650 року народжується хитромудрий план династично укріпити свій рід. Цікаво, що козаки, хоч і пробували висувати в той час ідею повернення влади і гідності великих князів київських, на цій підставі не додумалися коронувати когось із живих ще в Україні Рюриковичів (хоч би князя Степана Четвертинського, який міцно тримався православ'я і мав повне співчуття до українського повстання та його вождя). На це було кілька причин: перша — та, що між українськими магнатами й козацтвом прокопано було непрохідний рів (дивись наш етюд "Давня поезія як речник українського державотворення"); друге — те, що Хмельницький ні з ким своєї влади ділити не хотів, отже, свої інтереси ставив все-таки вище державних; третє, що козаки вже витворили форми своєї державної структури (про яку — мова далі) і відступати від неї не бажали. Хмельницький же недаремно назвав себе самодержцем Русі (України), він своє самодержавство хотів реально, хоч і наївно, на наш погляд, закріпити — цим і пояснюються його молдавські інтереси і його не так політика, як авантюра в Молдавії, здійснена в 1650 і 1652 — 1653 роках, на яку навряд чи треба було тратити силу і заради неї жертвувати життям свого талановитого (як воєначальника) сина Тимоша. Загалом же, оглядаючи сьогодні ті події, можемо сказати, що молдавська акція була черговою в серії помилок Богдана Хмельницького.

Молдавський господар Василь Лупул був виразно польської орієнтації, ще й споріднений із ворогом і руйнівником (у 1651 році)

України князем Радивилом, великим гетьманом литовським. Як союзник Польщі Молдавія не воювала проти Б.Хмельницького, та й навряд чи могла бути йому страшна. Але Хмельницький конче хотів вивищити свій рід до рівня князівського, а заодно і знешкодити цього польського союзника. Цим і зумовлюються його походи в Молдавію у 1650 і 1652 роках. Головною ознакою їхньою була не справедлива визвольна місія, а все-таки насильство над сусідньою державою, диктат, бо Лупула таки примушено було видати дочку за Тимоша, за що той потім поплатився життям. Єдиною реальною користю Молдавських походів, власне походу 1652 року, була Батозька битва, в якій Хмельницький знову поправив своє військове щастя, вщент розгромивши поляків, що дало йому змогу відректися від Білоцерківського трактату і вимагати повернення Зборівського, для чого послано було до короля послів. Королівські посли, послані у відповідь, запропонували нову комісію, хоч Хмельницький вважав, що вона не потрібна, він згоджувався на поновлення Зборівського трактату. Переговори ці залишилися без наслідків, хоч визначено й термін комісії на 1 січня 1653 року, а отже, новий офіційний статус України як держави закріплено не було. Поляки почали готуватися до нової війни — так настав трагічний для гетьмана 1653 рік. "Рік це власне королівський, а мені й моїм замислам во всім противний" — казав сам Хмельницький (*В.Липинський.* Україна на переломі. — С.27). І справді, це був рік повного провалу молдавської авантюри, загибелі Тимоша, якого гетьман явно готував собі в наступники, для чого й мало б бути використане його споріднення із Молдавією. Відійшов від Хмельницького й Ракочій, який з'єднався з господарем волоським і пішов проти Тимоша; спроби порозумітися з польським королем також не мали успіху, бо король уперто вимагав, щоб Хмельницький розбратався з татарами. Зрештою, розпочалася нова польсько-українська війна, яка завершилася битвою під Жванцем. І знову відбулася стара історія, як і під Зборовом. Полякам загрожувало повне знищення, але зрадили татари, першими почавши з поляками переговори, причому зовсім усунувши від них козаків. 15 грудня 1653 року було постановлено усно Жванецький мир. Татари вимагали віддати борги, труд їхній мав бути винагороджений ясиром (звісно, українським), козакам забезпечувалися Зборівські пакти, але без присяги на це. З козацьким послом Іваном Виговським поляки й говорити не захотіли.

Становище було безвиглядне, і саме тоді Хмельницький остаточно зважується на новий план поборення Польщі, а заодно й Криму — союз із Москвою, тобто спробу побудувати українську державу під протекторатом Москви. "Нічого іншого, — писав польському королю молдавський воєвода, — козаки не замишляють, як тільки спільними силами з Москвою в державу вашої королівської милості вторгнутись, її знести, а по перемозі в Києві

столицю свою мати хотять" (Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т.XII. — С.285). Так і настав сумної пам'яті акт не приєднання України до Московської держави, а входження у підданство царя; до речі, приєднання України до Російської держави відбулося тільки в 1764 році після остаточного знищення української автономії, що було актом з боку Росії насильницьким, навіть більше — неправосильним і мало характер узурпації. На цьому я наголошую, бо саме цей момент — входження у підданство цареві і приєднання до Російської держави — історики дуже часто сплутують, а це речі далеко не тотожні.

У зв'язку з цим хочеться зробити одну корективу. В російській імперській історіографії побутувала теза, що Визвольна війна українців у XVII столітті, почата Б.Хмельницьким, закінчилась у 1654 році актом так званого "возз'єднання" (термін також чисто імперський), бо, мовляв, конечною метою повстання й було оте "возз'єднання". Коли ж об'єктивно схарактеризувати історичні події Визвольної війни, то не можемо не прийти до висновку, що Визвольна війна закінчилася після падіння П.Дорошенка, а точніше, в 1678 році після знищення турками (при сприянні Росії та І.Самойловича) Чигирина, отже, тяглася 30 років, завершившись підлеглістю частини України — Росії, частини — Польщі, частини — Туреччині, а частина нашої землі перетворилась у руїну. Юридично закінчення Визвольної війни, власне, її поразку, оформлено Вічним миром між Московією та Польщею в 1686 році. Після того фіксуємо тільки окремі спалахи національно-визвольних повстань (Петрика, Палія з Самусем, Мазепи, визвольні акції Пилипа Орлика і, нарешті, Коліївщина) — були, отже, локальні акти тієї-таки Визвольної війни. Тому коли взяти до уваги й ці факти, то Визвольна війна закінчилася з поразкою Коліївщини в 1768 році, отже, від початку війни Хмельницького тривала, разом із своїми локальними актами, 120 років. Коли ж узяти до уваги, що повстання Б.Хмельницького не почало Визвольної війни, а тільки її продовжило, що початком її стало повстання С.Наливайка, то Визвольна війна українського народу зі спорадичними актами тривала 174 роки, з більшими чи меншими перервами. Не будемо дивуватися, що відтак Україна в другій половині XVIII століття вичерпала свої визвольні ресурси та й потенцію на довший час, вже аж до 1917 року.

Коли ж говорити про Переяславський договір, то це був акт не так з'єднання, як непорозуміння, і в цьому треба розібратися, бо, як пише В.Липинський: "На Переяславську умову ми звикли дивитися крізь призму пізніше створеної Переяславської легенди" (Україна на переломі. — С.28), яка творилася як з російського, так і з українського боку. Що насправді було? По-перше, в Переяславі ніякого договору не уклали, тут було здійснено тільки усний акт присяги, а умови договору лише обговорювалися, тому й Пе-

реяславськими їх назвати не випадає. Акт же присяги був усний, отже, й трактувати його можна довільно. У сумнівному щодо автентичності листі Б.Хмельницького до запорожців ця спілка зветься протекцією, а у відповіді запорожців гетьману — "монарший союз і протекція" (*Самійло Величко*. Літопис. — Т.І. — С.132 — 135); зрештою, козаки цей договір так і трактували, і ця традиція тяглася аж до Величка та "Історії Русів". Росіяни ж такого поняття не знали й не розуміли, вони знали, в силу специфіки їхнього державного устрою, одну форму — підданство цареві (не Росії, підкреслюю, а цареві). Досить точно це непорозуміння схарактеризував у цитованій вище статті І.Каманін: "Не допускаючи ніяких інших відносин між державою і козацтвом, окрім підлеглості, московський уряд і надав актам такий характер; він не міг не розуміти, що підлеглість буває двояка, вимушена й добровільна; вимушена — при завоюванні краю — може не допускати будь-яких милостей, тоді як добровільна має в основі взаємні вигоди" (с.102). Отже, "Прохальні пункти" Б.Хмельницького росіяни трактували як визначення меж царської милості, а не як міждержавний договір, тоді як українці приймали ці пункти як міждержавний договір чи, точніше, умови царської протекції, на яких вони її у свій край допускають, і на цій основі постала низка непорозумінь між українцями та росіянами, тобто українці розуміли договір у європейському понятті цього слова, бо вони звикли до європейської правової системи, а росіяни мали про ці речі поняття своє, адже в них верховодила не система законів, а воля царя, а закон — це й було тимчасове висловлення царської волі, яка могла мінятися як завгодно. Ось чому Бутурлін рішуче відмовився присягати на тому, що цар дотримається умов домовленостей, — така присяга для росіян була неможлива, і величезна помилка Хмельницького була в тому, що він всі ці факти злегковажив, адже виходило, що присягала одна сторона, а друга присяжних зобов'язань на себе не брала — це й було, як потім образно визначали: "всаджувати голову в пащу дракона". Отже, в Переяславі пакти не приймалися, а обговорювалися тільки їхні умови, відтак ніякого Переяславського договору не було, а чинність клятви гетьмана та старшини сягала тільки до кінця їхнього життя, власне, до кінця життя гетьмана, через що згодом кожен новий гетьман приймав присягу й умови правління наново. Не читалися ніякі пакти й на Переяславській раді. Їхню редакцію в 23 пунктах подано російському урядові 14 березня. Боярин Бутурлін лише вручив гетьману царську грамоту. Березневі пункти і вважаються Переяславськими статтями, хоч їх правильніше було б назвати Московськими, бо постановлялись вони у Москві. Цікаво те, що за життя Б.Хмельницького вони козакам не були відомі, більше того, як історичний автентичний, підписаний сторонами документ вони не збереглися, а тільки в копії — вважаєть-

ся, що цей документ був знищений в часи Катерини II, як недогідний Росії. Пізніше ці пакти, починаючи з Ю.Хмельницького, подавалися російським урядом сфальшовано, тобто у зміненому вигляді.

На більшість пунктів козаків цар дав схвальну ухвалу, але відхилено бажання старшини, щоб гетьман збирав прибутки, заборонялися зносини з турецьким султаном і польським королем, визначено затримувати послів інших держав, які прийдуть із ворожими замірами супроти Москви, цар відмовляв українському війську у платі. Загалом договір не був глибоко й ретельно продуманий, а складався як короткотривалий, і мав рацію В.Липинський, пишучи, що "умови прилучення сформульовано неточно, а особливо ті пункти, на підставі яких те прилучення мало відбутися". І далі: умова Хмельницького "була таким самим випадковим союзом, зверненим проти Польщі і заключеним для визволення України з-під Польщі, якими були всі його попередні такі ж союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною" (с.29). Отже, умова підданства носила увіч тільки риторичний характер для козаків, а в основі договору був усе-таки чисто мілітарний союз проти Польщі, забезпечений правами протекторату, поки він існував, бо інакше Московія входити у подібний союз вважала б для себе недопустимим. З цього боку всі пункти побудовано точно і ясно. Війська царські мали йти під Смоленськ на Польщу, українські війська на Україні будуть підсилені російським військом (пункти 7, 8, 10). За це цар хотів плати, тобто вибрати собі данину (пункт 1), з якої відчислено буде суму на козацькі витрати (пункти 2, 3, 4, 11), цар же не бажає мати збитків.

Треба при цьому визнати, що російські дипломати при укладанні договору виявилися хитрішими, зручнішими й далекоглядніші за українців, вони не тільки домовилися про військовий союз, а й спритно накинули на шию своєму новому приятелеві мотузок (згадаймо, що ще Микола Рей, польський поет українського походження, писав у кінці XVI століття, що ознакою розуму в росіян було вміння обдурити того, з ким має діло), тоді як Б.Хмельницький поставився до цього договору цілком легковажно, бо, очевидно, добре ще не відав, з ким має діло, відтак і допустився кількох кричущих помилок, які й стали для України фатальними: не визначив чіткої форми підданства, не взяв клятви з російського боку на виконання умов, не сам присягав, як спершу хотів, а допустив, щоб присягав народ, що морально здезорганізувало його (а він загалом був порядний і моральний) до відпорності перед російською експансією, пустив російське військо у Київ, дозволив (хай і формально) збирати в Україні данину на царя і не дав цареві рішучої відсічі в його бажанні мати воєвод у містах українських. Інша справа, що за життя Хмельницького не було жодного московського воєводи, де того гетьман не бажав, також цар не дістав

жодного гроша з України; але, як виявилося пізніше, це був той роковий момент у нашій історії, коли Хмельницький політично мислив на рівні татар, тобто дбав про сучасний момент, а не думав про майбутнє своєї землі, через що С.Величко — у пізнішому часі, коли Україна вже пожинала гіркі плоди цього недодумства Хмельницького, — вкладе в уста запорожців такі слова: "Але як писатимете пакта, то звольте, ваша гетьманська милосте, додивлятися до того самі, щоб не було в ньому чого зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковічним правам та вольностям... Не забувай і давнього прислів'я: "Чинь мудро, але дивись у кінець" (Т.І. — С.134 — 136). І ось саме тут Богдан Хмельницький "у кінець"не дивився. Його можна зрозуміти: втративши татарську поміч після Жванецького договору, він утратив нездоланну жодним сусідом мілітарну потугу, при цьому увіч бачив, що після п'ятирічної війни ресурси українського народу таки вичерпуються, сам же він ставав відтак безборонним, тому й був такий податливий у переговорах з Москвою, явно її легковажачи, отож і забув "дивитись у кінець"; гетьмана в даний момент цікавило лише одне: здобути за будь-яку ціну військову поміч, а де ще він її міг здобути? Ракочій від союзу з ним відійшов, авантюра у Молдавії провалилася; Туреччина тоді входити у війну не могла, була-бо ослаблена двірцевими переворотами, отже, гетьман зусібіч опинився стиснутий мов огненним кільцем. Власна сила була на вичерпі, тоді як з Польщею далеко не було покінчено, адже Польща й тепер не хотіла йому признати навіть Зборівської угоди. Ось чому на Переяславській раді він сказав оті слова: "Не можна нам більше жити без царя!" — і ці слова зовсім не означали, що він тільки й мріяв, як би цареві піддатися, — всі інші варіанти мілітарного союзу, необхідного Україні, щоб витримати нову війну проти наймогутнішої тоді в Європі держави Польщі, вичерпалися, і в нього залишався тільки цей єдиний варіант — союз із царем, на який, треба признати, він пішов у крайній біді і взяв його як останній, тобто найгірший з усіх попередніх варіантів. Легковажив Москву, бо вона тоді була слабка, хоча ще кілька років тому загрожував піти на неї і зсадити з трону царя, і Москва тоді тремтіла з ляку. І саме в цій його засліпленій самовпевненості й була, на мою думку, одна з причин його фатального кроку, коли в нас, за висловом Тараса Шевченка, "уродила рута, рута... волі нашої отрута" ("Чигирине, Чигирине..."). Точно про це сказав В'ячеслав Липинський: "Щоб "груба й дика", в розумінні тогочасних українців, Москва могла коли-небудь знайти на Україні місце єзуїтської, європейської, блискучої своєю культурою і привабливої своїм "раєм шляхетським" Польщі — така смішна на ті часи думка ні одному політикові українському, ту Польщу ненавидячому, але в школі польській вихованому, не могла прийти навіть у голову" (*В.Липинський.* Україна на переломі. — С.33). Окрім того, Хмель-

ницький не врахував ще одного моменту (який, до речі, розумів І.Виговський), що коли цивілізованіша країна потрапляє під владу менш цивілізованої, то не тільки має згубити свій цивілізаційний розвиток, але з часом опуститься нижче свого володаря.

До Переяславської легенди належить ще й те, що старшина й народ ніби приймали присягу з радістю та однодушно. Це теж історична фікція. Про те, що не присягнув Іван Богун, більш-менш відомо, але не хотіли приймати присяги й прості козаки. В полках Кропивненськім та Полтавськім козаки побили киями московських урядників, що прибули для тієї мети, полки Уманський та Брацлавський присяги не виконали, міщани чорнобильські Москву прийняли неохоче, а переяславських гнали до присяги насильно. Відмовилося присягати й українське духовенство, зокрема київський митрополит і архімандрит печерський, заявляючи, що ліпше їм померти, ніж присягнути цареві. У січні 1654 року протопоп чорнобильський писав до чорнобильського підстарости: "Просив я усильно Господа мого, щоб добрі речі сталися, але бачу лихі, бо видав усіх нас Хмельницький у неволю московському царю по Володимир, і по Турів, і ще що далі... І місто Київ силою під страхом покари мечем до того привів, що присягли всі, тільки духовенство не присягало... сам це бачив очима своїми нещасними, як Москва на Київ наїжджала" (Україна на переломі. — С.258). Отака, бачимо, була та "радісна одностайність". Слова ці нам тим більш жахливо тепер читати, знаючи конечний результат московського панування на нашій землі, — саме Чорнобильську катастрофу, ніби той протопоп це нещастя в далеких віках передчував.

Хмельницький сьогочасні свої потреби задовольнив, тобто поміч мілітарну собі дістав, але дуже швидко побачив, якого ж союзника він собі роздобув, і це увіч стало видно на білоруській землі. Але перш ніж розповісти про це, треба зробити маленький екскурс, щоб ті події були зрозумілі. В етюді про давню поезію я відзначаю, що під Руссю (чи й Росією) тоді часом розумілася сама Україна, а часом Україна з Білорусією, а Московщина — ні. Вважалися Руссю й Новгородщина із Псковщиною, але вони відійшли до Московської держави і також у XVII столітті у Русь не вводилися. Загалом же, Руссю (чи "всією Росією") називалися землі, духовно підпорядковані київському митрополиту, — саме ця земля вважала себе спадкоємцем Київської держави IX — XIII століть, вона ж цільно увійшла у Велике князівство Литовське, яке вважало себе також спадкоємцем київського трону. Отож, коли Б.Хмельницький говорив, що в його меті звільнити всі "руські землі", то малися на увазі й Україна, й Білорусія. Саме через це депутація частини білоруської шляхти, духовенства, міщанства й селянства подала Хмельницькому прохання ввести їх у козацьку

юрисдикцію, на цій підставі у Гетьманщині згодом утворився Стародубський полк. Білорусія в XVII столітті усвідомлювалася як край етнічно відмінний від України, але в обох народах ще відчувалася сильна традиція співжиття державного й культурного, а перш за все вони були зв'язані духовним правлінням, що давало підставу називати обидві країни спільною назвою Русь: Україна була власне Русь, а її північний сусід — Біла Русь; — "біла" означає північна, так як "червона" — західна, а київський митрополит через це мав титул "Всієї Русі (Росії)", тобто "не вся" Русь — це була Україна, а вся — Україна з Білорусією. Москва, входячи в союз із Україною, чинила це не для того, щоб допомогти Україні як одновірній країні, а для того, щоб козаки допомогли їй завоювати частину польських, як тоді вважалося, земель, які вона хотіла прилучити до своєї держави. Отож, коли московське військо вступило в Білорусію, то воно не визнавало там ніякої козацької влади, як і влади київського митрополита, тут і почалися українсько-російські непорозуміння і навіть протиставлення. Москва відбирала білоруські міста, переманюючи на свій бік шляхту, — все це вона робила з конкретною метою — для узурпації собі спадкового права Київської держави, щоб уписати в титул царя "самодержець Великої, Малої і Білої Росії", чого, скажемо, й було досягнуто. Безпардонне поводження московських військових в стосунку до українських у Білорусії, у Києві і у спільній воєнній кампанії 1655 року проти Польщі в Україні, незгода й конфлікти між союзниками виявилися уповні, відтак і ставлення Б.Хмельницького до Москви починає кардинально змінюватися. Більше того, він немилосердно карає тих українців, котрі зносилися із Москвою за його спиною (пізніша біда, зв'язана з узаконеним доносительством). Під Гусятином гетьман розігнав російське військо, яке штурмувало це місто. Під час облоги Львова І.Виговський, за дорученням Б.Хмельницького, застерігає львів'ян, щоб не входили в переговори з Москвою. Були конфлікти в Білорусії (й немало), під Любліном тощо. Кампанія скінчилася тим, що Хмельницький порозумівся з татарами й покинув російське військо, а Бутурлін ледве відкупився з полону і віддав ординцям усе награбоване в Україні добро. Кульмінацією непорозумінь став мир, постановлений при посередництві польської союзниці Австрії, між Московією та Польщею у Вільні в серпні 1656 року. Це був один із тих ударів по Хмельницькому, які, зрештою, передчасно звели гетьмана в могилу, загалом — третій після Берестечка та Молдавії великий програш у Визвольній війні, цього разу дипломатичний, адже в союз із Москвою гетьман тільки і вступив, щоб здолати Польщу, — цей же мир дав козакам знати, в яку халепу вони вскочили, Москва робилася союзницею Польщі, отже, московська протекція ставала немалою небезпекою для України.

Сама Польща в цей час утрапила в ситуацію вельми складну і стала на межі національної катастрофи, в ній із 1655 року збройно гостював і майже підхилив під себе всю Польщу шведський король Карл-Густав, було здобуто польські столиці Краків і Варшаву, навіть Ян-Казимир змушений був покинути коронні землі. Але згодом польські справи дещо покращали: поляки відбили у шведів Варшаву, їм на поміч прийшли австрійські війська — тоді-то й визрів план миру з Москвою, а жертовним козлом цієї згоди мала стати Україна. Козаки послали на Віленську комісію своїх послів, але їх до нарад не допустили, бо там, де ведуть переговори монархи, їхнім підданим не місце. Це був жахливий для українців моральний удар. Козацькі посли, які повернулись із Вільна, сказали: "Нині Військо Запорозьке в Україні пропало. Помочі нема нізвідки, і голови не маємо де притулити. Нічого не знаємо, яку угоду заключили з комісарами лядськими повновласні царської величності посли. Бо не тільки не радилися вони з нами, а навіть іздалека до наметів посольських не допустили, наче собак до церкви Божої". Гетьман був уражений не менше. "Не журіться, діти! — сказав він. — Я знаю, що робити! Нам треба відступити од руки царської і підемо туди, де Всевишній владика бути скаже — не тільки під володаря християнського, а хоч би й під самого бісурмана" (Україна на переломі. — С.41). 2 (12) жовтня в Чигирині було зібрано старшинську раду, на якій фактично проголошено незалежність України. "Всі полковники, — доносив Бутурлін — осавули й сотники складали собі взаємно, проміж себе присягу, що коли хто-небудь на них наступатиме, то вони проти того ворога всі як один муж разом стояти будуть" (Акты Южной и Западной России. — Т.III. — С.551 — 552). В гетьмана залишалася тепер одна можливість: вступити в коаліцію із шведським королем та його союзниками. В цю коаліцію ввійшли Швеція, Литва, Пруссія, Україна, Семигород, Молдавія, Волощина. Другу, ворожу коаліцію складали Польща, Австрія, Данія, Москва, Крим. Російському цареві за Віленський мир поляки, звісно, облудно, пообіцяли польський престол. Росіяни розуміли цю облудність, але вони завжди хапались навіть за ниточку, коли з'являлась можливість зажерти чужу землю. Зі свого боку поляки пробують домовитися і з Хмельницьким, на що гетьман розповів їм баєчку про домашнього вужа, якому господарі обрубали хвоста, а отямившись, вирішили вужа перепросити. На це вуж сказав: "Не можу залишатись у вашій хаті, бо завжди пам'ятатиму наругу над собою, а ви, її раз учинивши, не зупинитеся і при першій же нагоді її повторите". Відповідь же послам Хмельницького при цьому була симптоматична: "Хай королівство Польське зречеться всіх прав своїх, що воно заявляє **на ціле князівство Руське** (підкреслення моє. — *В.Ш.*) і хай віддасть козакам Русь по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль з умовою, щоб вони від ворогів Річ Посполиту

захищали" (Україна на переломі. — С.43). Другому послу, гетьману польському Лянцкоронському гетьман сказав при відправі: "Хай поляки всіх русинів вільними проголосять, хай з нами як з приятелями й сусідами чинять, хай зречуться всіх своїх претензій до Русі, бо поляк і спокій укупі на Русі перебувати не можуть" (*L.Kubala.* Wojna szwiedska. — Lwow, 1913. — S.304). Ці вислови надзвичайно цікаві, вони свідчать, що в Хмельницького вже цілком визріла ідея Руського князівства, при номінальній підлеглості польському королеві, Московію до уваги зовсім не беручи, — це було саме те, що згодом намагався здійснити і майже того досяг вірний соратник Богдана Хмельницького та його ідеолог Іван Виговський і що він не полишав ідеї соборності українських земель, хоч би у якому важкому становищі перебував. Поляки ж зі свого боку подавали досить скромні умови (*И.Каманин.* Договоры Хмельницкого... — С.103 — 104), які стосувалися, в основному, погодження релігійного.

Отже, Хмельницький входив у нову стадію державотворення, а відтак, і дипломатичних розправ. 7 вересня 1656 року між Україною та Семигородом було підписано трактат вічної приязні, за яким сторони зобов'язувалися боронити взаємно одна одну. Ракочій обіцяв сприяти Хмельницькому дістати Червону Русь (Галичину) і частину Білорусії, визнавав титул князя за гетьманом і підтримав його намір передати цей титул синові Юрію — ще одне підтвердження, що Україна стала на шлях повної незалежності. У грудні 1656 року король шведський підписує з Ракочієм трактат "вічного союзу", а перед тим 26 червня в Мальборку підписано шведсько-брандебурзький трактат.

Дипломатичні стосунки зі Швецією Б.Хмельницький почав у 1652 році і провадив у пізніші роки: в 1653 і 1654. Вже у вересні 1655 року, коли розпочалася польсько-шведська війна, Хмельницький пропонує Карлу-Густаву союз проти Польщі з умовою, щоб усі руські (українські) землі Річі Посполитої були віддані Україні. Згодом гетьман запропонував шведському королеві план коаліції проти Туреччини, яка була настроєна в той час проти України і схилялася на бік Польщі. У 1656 році зносини України із Швецією стали регулярними, але шведи не хотіли віддавати українські землі, що були під Польщею, бо самі на них претендували. В січні 1657 року привезли проект союзу, але тільки з визнанням незалежної держави на козацькій території. Хмельницький від договору відмовився. У червні прибув до Чигирина відомий дипломат Густав Лілієкрон та звідомив, що Карл-Густав погоджується віддати гетьману українські землі під Польщею, частину Білорусії і Смоленськ, собі залишає землі Польщі — йшлося про повний поділ Річі Посполитої. Просив шведський король собі допомоги — 20 — 30 тисяч козаків. У присутності російських посланців хворий уже гетьман заявив, що він не задовольнить царя, який хоче

відтягти його від союзу із Швецією, а хоче бути приятелем Швеції. 19 червня Хмельницький заявив Бутурлінові, що союз України із Швецією давніший, аніж союз із Москвою. Цар же хоче віддати Україну полякам, тож коли б він, гетьман, не постановив союзу із шведами, Україна загинула б. У листах до шведського короля Хмельницький почав підписуватися титулом "Гетьман великий Військ Запорозьких", знявши прикладку підлеглості царю.

Значну увагу кладе він на призначення й утвердження наслідником сина свого Юрія. "Угрунтування — у формі наслідственної князівсько-гетьманської влади — суверенітету й незалежності Української держави мало стати доконаним фактом, — пише резонно В.Липинський. — Коли той, що царствує в Москві, був сином боярина, настановленого на царство служилим воїнством московським, то чому самодержцем українським не міг стати син також представника такого ж самого лицарського військового стану, поставленим самим служилим воїнством — козацтвом українським" (*В.Липинський.* Україна на переломі. — С.55). Саме виходячи з цієї настанови, у квітні 1657 року відбулася старшинська рада у Чигирині, яка затвердила гетьманським наслідником Юрія Хмельницького. Але одну велику моральну помилку зробив під кінець життя Б.Хмельницький: він офіційно не відрікся від союзу із Москвою, хоч проголошував це на словах. Причина зрозуміла: союз із Москвою мав поприсяжну силу до кінця життя гетьмана, і сам гетьман заявляв, що син його цією присягою ніяк не зобов'язаний і вільно зможе із цього тимчасового союзу виступити.

Зрештою, розрив стосунків із союзником у ті часи не потребував офіційної декларації чи правного проголошення: одна сторона поривала з іншою — та й по всьому, тобто припиняла вести спільні акції, що й зробив Б.Хмельницький стосовно Москви. Інша справа входження в союз: для цього офіційна декларація у формі договору проголошувалася. Моральна ж помилка гетьмана була в тому, що він, допустивши присягати на союз народові, тепер народ спеціальним універсалом не звідомив, чому союз з Москвою касується, тобто старшина з гетьманом учинили це келійно — робилося так, певна річ, з дипломатичних міркувань, щоб мати розв'язані руки при політичній грі з Москвою, небезпеки якої ні Хмельницький, ні його наближені ще гаразд не розуміли, і щоб забезпечитися від воєнного на себе находу Росії, тобто, щоб її до певного моменту нейтралізувати.

А доля старому гетьману знову не посприяла і таки не дала змоги збудувати Руське князівство. Корпус Антона Ждановича, який з'єднався із армією Ракочія, спершу мав щастя. Ракочій очолив з'єднані угорські, українські, волоські та молдавські війська, здобув Перемишль, а тоді рушив до Кракова. 29 березня Краків було взято. 4 квітня з'єднане військо Ракочія зустрілося в селі Модлішеве під Опатовим (на півдорозі між Краковом та

Варшавою) із шведами. Потім було здобуто Варшаву. Але Польща зробила диверсію на Семигород (польний гетьман Любомирський), і шведи з Ракочієм розлучилися. 20 травня семигородський князь із з'єднаним військом переправився через Віслу й поспіхом пішов на Замостя. Під Магеровом та Куликовом відбулися битви. Ракочій пішов на Зборів, а звідтіль повернув на Семигородщину. І саме перед вирішальною битвою з поляками козаки, бачачи, що справа програна, покинули союзника. І тут на Ракочія напали поляки з татарами — це сталося біля Меджибожа. Ракочій був розгромлений ущент. Коли ж А.Жданович став перед гетьманом, повернувшись з походу, й оповів про те, що сталося, Хмельницького розбив апоплексичний удар, а через п'ять днів, 27 липня за старим стилем, о п'ятій годині дня він помер, і причина цієї смерті одна: Богдан Хмельницький увіч побачив, що всім його величним планам здійснитися так і не судилося, а Руське князівство встановити йому не вдалося, саме те князівство, де його рід став би дідичним володарем. І справді, під кінець життя політичні плани гетьмана були надто ясні: він увіч прагнув стати князем на землях, що мали відвічну державну традицію Київської держави, отже, бажав ту державу не так створити, як відродити. Іван Виговський у своїх державотворчих замірах був прямим продовжувачем та й утілювачем цієї ідеї. Якоюсь мірою Юрій Хмельницький, наступник Б.Хмельницького, — також, але постала вона таки в голові "Гетьмана великого Військ Запорозьких". Утілити свій задум він не зумів, тож титули київських князів миттю перехопив московський цар, назвавшись "самодержцем всієї Великої, Малої і Білої Росії", а крім того, ще й великим князем київським, волинським, подільським, чернігівським, вітебським, мстиславським і так далі, тобто вклав у свої титули право на володіння Україною та Білорусією, і гетьман Богдан Хмельницький це легковажно допустив, не зрозумівши, що такою, здавалося, формальною поступкою він не тільки неважить свою ідею князівства Руського, а й створює в майбутньому передумови для російської експансії — мав би він, до речі, знати, які криваві війни точилися між Польщею та Швецією через непорозуміння в титулах. Потім гетьман отямився і почав робити все можливе, щоб ті титули здобути для себе, а з необачного та небезпечного союзу із Москвою вирватися, та це йому так і не вдалося, тож він і покинув Україну на розтерзання сусідів. Відтак можемо зрозуміти глибше плач козаків над померлим Богданом Хмельницьким, написаний Семеном Дівовичем у 1762 році, саме о тій порі, коли українська автономія невдовзі мала пропасти повністю:

Нема надії, впала, —
отак всі кричали, —
Вже захисту не буде,
навіки втеряли!

Ласкавий ти наш батьку,
наш батьку коханий,
Чого це ми діждались?
Сльозливої рани!
О батьку наш ласкавий,
в зловісні часи,
Невже вовкам сиріток
своїх оддаси?
Ласкавий ти наш отче,
о батьку наш любий,
Невже прийде без тебе
гонитель для згуби...

(Марсове поле. — Кн.II. — С.286).

І "вовк та гонитель" прийшов, розбив і розпорошив козацьку силу, частину землі козацької перетворив у руїну, стравив поміж себе козаків, щоб били і вбивали один одного, розчленував землю українську; і не один то був вовк, а три: перший (Польща) звів гетьманську владу й українську автономію нінащо, другий (Туреччина) нищив землю свого союзника гірше ворога (це стосується й Криму); третій (Москва) установив гетьманство маріонеткове, яке все умалювалося й умалювалося на силі і стало аж таке малоспроможне, що знищити його згодом царському урядові не склало труду. Ще багато сили, й енергії, і святих поривів та й життів найкращих синів буде покладено в землю наступниками Богдана Хмельницького, але це вже будуть жертви на погній, а не на будівництво своєї держави, жертви невідшкодованої печалі, бо тих героїв перед наступними поколіннями "вовки і гонителі", при сприянні своїх ренегатів, весь час оганьблювали і обпльовували.

Отже, Б.Хмельницький програв свою гру, тобто спробу відновити стару Київську державу на старій Русі без Новгорода, Пскова і без північної Білорусії (московські землі, як ми вже казали, традиційно в Русь не вводилися) і стати родоначальником нової української династії. Але гетьман при тому виграв гру малу, тобто встиг збудувати українську автономію, своєрідну напівдержаву, яка по ньому проіснувала по 1764 рік. Як ми вже бачили, польський уряд не хотів згоджуватися навіть на Зборівські умови; щоправда, за І.Виговського він згодився на більше: на встановлення Великого князівства Руського, але самі українці цього досягнення втримати не змогли, чим їм поляки потім кололи очі. Російський уряд погодився фактично на умову, яка дорівнювала Зборівській (за рівнем суверенізації української землі), на Велике князівство ж погодитися аж ніяк не міг, бо це суперечило б його узурпації права Київської Русі-України, а в його практиці раз здобуте вже ніколи не віддавалося.

Ще одна легенда поширювалася після смерті Б.Хмельницького в українській суспільній думці, зокрема в тодішній поезії: ніби

великий гетьман вибив Україну з польського іга. Це далеко не так. Він контролював тільки територію, означену Зборівським договором, із додачею до неї частини південної Білорусії, під кінець його життя присягала йому пінська шляхта. Але дуже швидко по смерті Б.Хмельницького, вже за І.Виговського (Гадяцький трактат) та Ю.Хмельницького (Слобожищенський трактат) Україна знову піддалася польському королеві, а в 1667 році за Андрусівським договором Росія визнала Правобережжя (тобто більшу частину України) за Польщею, звільнивши його жителів від присяги собі. Вибилося з-під польської влади тільки Лівобережжя, але ціною підлеглості Росії, отже, повну рацію мав Тарас Шевченко, коли писав у своєму посланні "І мертвим, і живим...": "А чванитесь, що ми Польщу колись завалили!.. Правда ваша: Польща впала, та й вас роздавила! Так от як кров свою лили батьки за Москву та Варшаву, і вам, синам, передали свої кайдани, свою славу!"

Яку ж державу чи напівдержаву, як ми визначили, Б.Хмельницький таки збудував? Це був різновид архаїчної, по-своєму модернізованої республіки, про яку докладно йдеться в етюді "І.Виговський і його державотворча програма". Уся територія оголошувалася власністю Війська Запорозького. Населення розділялося на кілька станів, які мали своє самоуправління, але всі разом підлягали гетьманському уряду: селяни (виконували господарську повинність, тобто були піддані власнику землі, але мали свою управу і свій суд — так званий копний суд); міщани, які розділялися на тих, що володіли Магдебурзьким правом (отже, мали свій магістрат і суд), і які ним не володіли (підлягали козацькій, тобто державній, юрисдикції); духовенство, що мало власне самоуправління та суд, і шляхта, яка, в принципі, ще за Хмельницького злилася із старшинською козацькою верствою. Тримав владу військовий стан — козаки, які в мирний час ставали землеробами і землевласниками, інколи займалися промислами, отже, входили в територіальні одиниці (сотня, полк), кожна з яких мала своє самоуправління й суд, але була тісно підпорядкована: сотня — полку, полк — гетьманському урядові на чолі із гетьманом, який у військовий час був головнокомандуючим над армією, а в мирний — повновладним главою держави. Вся система була виборна: селяни вибирали своїх старших і членів копного суду, так само чинили міщани й козаки. Духовенство також обиралося, зокрема священики приходів. Обиралися сотники, полковники і гетьман, але генеральна старшина, загальний уряд формувалися гетьманом. Поспільство (селяни й міщани) платило державі податки. Посполитий міг перейти в козаки й навпаки, козак — у посполиті. Генеральна старшина складалася із генерального обозного (перша особа по гетьмані), судді, писаря (який дорівнював канцлеру: відав канцелярією, печаткою, вів дипломатичне листування), хорунжого та осавула. Полковник у полку виконував ті

функції, що й гетьман, тільки на своїй території. Через це при полковнику була старшина того ж типу, що й при гетьмані: полкові обозний, суддя, писар, хорунжий та осавул. Сотник був адміністратором сотні, а водночас і суддею; сотенної старшини, подібної до генеральної та полкової, не було.. Б.Хмельницький перший увів право дожиттєвого обрання гетьмана, доти цього твердо не дотримувалися, через що, коли Худолій був обраний запорозьким гетьманом при живому Хмельницькому, той наказав його стратити. Пізніше це правило не встоялося: вже І.Виговський і Ю.Хмельницький були зміщені, щоправда, після самовідречення від булави. Самовідреклися від гетьманства П.Дорошенко та М.Ханенко; П.Тетеря просто покинув гетьманство та й утік, захопивши й клейноди. Долю Д.Многогрішного та І.Самойловича вирішував уже цар, а не козацтво. І.Бруховецький та Я.Сомко, на мою думку, були вбиті козаками зовсім не безправно, а згідно звичаєвого права: оскільки гетьман вибирався дожиттєво, то, скинувши його, мали й убити. Корені цього звичаю вельми древні: згадаймо, як став князем у Києві Олег, при цьому на вічі був убитий Оскольд. Це ж звичаєве право було використане, коли гетьманом став П.Сагайдачний (Бородавку було вбито). Козаки, як правило, судилися за Литовським статутом, тобто вони мислили себе як спадкоємці Великого князівства Литовського, міщани — за Магдебурзьким правом. Поруч із цим існувало міцно впроваджене звичаєве право. Для вирішення загальнодержавних питань збиралася козацька рада (прообраз парламенту, але без виборчої системи, загалом — це продовження вічової традиції Київської держави та й часів ще раніших). Рада збиралася двох різновидів: старшинська та чорна. Старшинська вирішувала більш локальні, загальні питання, чорна — всезагальні; згодом старшинська рада почала переймати функції чорної. Так, І.Виговського, а згодом Я.Сомка вибрала гетьманом уже старшинська рада, через що частина козаків вважала їх незаконними гетьманами. Старшинська рада могла бути вужчою та ширшою: генеральної старшини, генеральної старшини з полковниками, а ще ширше — із сотниками, через що згодом козацька старшина як правляча еліта почала визначатися в окремий суспільний стан, вона володіла ранговими маєтностями, вирішувала основні державні питання, в її руках була адміністративна й судова влада (в наші часи подібний суспільний стан витворила партійна номенклатура), згодом почали траплятися випадки спадкового передання старшинського чину або ж, коли цього не траплялося, діти старшини складали стан військових товаришів, тобто безчиновних представників старшини, але це вже було пізніше. Гетьманська влада здобувала тенденцію до переросту в монархічну (Б.Хмельницький, І.Самойлович), але в неї так ніколи й не переросла. Шляхетство, як ми казали, входило в стан козацької старшини, але вже за І.Виговського намітилася тенденція

переростання козацької старшини у шляхту, проти чого активно протестувало козацтво; відтак у певних колах козацтва висувалася ідея перетворення у шляхетство всього козацького стану. При занепаді Козацької держави, за К.Розумовського, цей процес переходу старшини, але вже в російське дворянство, набрав масового характеру.

Сама структура Козацької держави не була витворена Богданом Хмельницьким, вона — продукт суспільного розвитку всього історичного життя українського народу, засновки такого устрою бачимо вже в антів. Б.Хмельницький цю систему тільки офундував, реформував і скріпив. Але певна її архаїчність, очевидно, гетьмана не задовольняла, хоч створена суспільна схема була струнка й розроблена; гетьман, особливо при кінці життя, хотів цю систему європеїзувати або ж, принаймні, повернути форми правління князівської Київської держави; цим і пояснюється його схильність до монархічного правління. Нічого дивного в тому нема, вся Європа тоді була монархічна, навіть республіки мали монархічний характер (як і Польща). Але при всій схильності до монархізму гетьман до абсолютної влади російського зразка не прагнув: у важливіших справах він збирав старшину і з нею радився.

Насамкінець хочеться додати й таке. В українській суспільній думці щодо Б.Хмельницького витворено дві тенденції: апологетичну й нігілістичну. Апологетичну витворено козацькою старшиною російської орієнтації, здебільшого на Лівобережжі, пізніше її використала імперська історіографія, а ще пізніше — комуністична — як продовження імперської. Але між двома видами цієї апологізації є істотна різниця: перша виводила Хмельницького як нового Мойсея, що звільнив українську землю від іноземного (польського) іга і створив українську державу, зумівши зоднодушити націю, відтак його гетьманування ставилося за зразок для наслідування; друга апологізація (імперська) славила Хмельницького тільки за те, що він з'єднався з Росією, і витворила легенду, що тільки це й було конечним пунктом його мрій та прагнень. Нігілістична тенденція починається як реакція до перших двох і веде свій родовід, очевидно, від Т.Шевченка: вона осуджує гетьмана за те, що, звільнивши свій народ, віддав його в російську неволю, а це й стало віковічною українською драмою. Ця тенденція, зокрема, культивувалася в 20-ті роки нашого століття. Активною реабілітацією Б.Хмельницького від нашарування отих легенд і створенням його об'єктивного образу грунтовно зайнявся В'ячеслав Липинський у своїх історичних монографіях і, хоч і в нього не обійшлося без приладження до власних політичних поглядів (крен у бік шляхетський та монархічний), йому, а за ним і Михайлу Грушевському (в томах 8 — 9 своєї "Історії України-Руси") вдалося з'явити справжній образ великого гетьмана. І справді, те, що сталося в Україні і з Україною після Б.Хмель-

ницького, була не його вина, а біда. Свій же народ і батьківщину він любив безмежно і віддав усього себе для їхнього визволення. Було в його діях, як і в діях кожної людини під сонцем, багато помилкового, трагічного, недомисленого, але було й немало великого, навіть геніального, отож, у рівновазі величі й малості найвидатнішого нашого гетьмана треба шукати істину. Одне можна сказати напевне: він зробив для свободи рідної землі усе, що міг, тому його образ назавжди залишиться серед титанів нашого духу.

В оцінці діяльності державних та політичних діячів є одна характерна особливість — вона не тільки формується на основі об'єктивної оцінки діянь, але також і за допомогою штучно творених міфів про ту чи іншу особу; такий міф здебільшого твориться не лише сучасниками діяча — політичними противенцями, а й наступниками, прихильниками супротилежних доктрин. Інколи міф "скеровується", так би мовити, в бік позитивний (міф про Б.Хмельницького), але, здебільшого, в бік негативний; зрештою, і в тому і в тому випадку реальний образ політичного діяча модифікується або й фальшується. Міфи, як правило, творяться про особливо визначних людей, так, наприклад, ніхто ніколи не творив міфу про Юрія Хмельницького чи М.Ханенка, зате творили його про І.Виговського, П.Дорошенка, а особливо про І.Мазепу. Коли придивитися уважніше до цього явища, можна помітити, що поява такого міфу тісно зв'язана з історією суспільно-політичної думки того чи іншого часу і є своєрідним результатом змагань між певними групами. Зрозуміло також, чому саме навколо Івана Виговського з'явилося стільки нашарувань, адже його діяльність — одна з найяскравіших сторінок українського державотворення, відтак, і до його особи було прикуто особливу увагу, а це значить, що його діяльність не тільки викликала до себе інтерес, а й систе-

матично огуджувалася, це огудження йшло як з боку офіційних чинників російської імперії, так і з табору українських діячів російської орієнтації, і це при тому, що й сам І.Виговський довгий час такої орієнтації дотримувався, до речі, як пізніше й Мазепа. Відтак, вірна російська служба таких діячів грунтовно забувалася, але ніколи не забувалася їхня так звана "зрада", тобто повстання за інтереси власного народу. Загалом же, коли вибудувати ряд діячів козацької доби, творців української державності та борців за автономне функціонування українського народу, то ім'я Івана Виговського обов'язково спливає на одне із чільних місць, дарма що йому випало прогетьманувати тільки кілька років; відтак, і в подальших оцінках прихильники російської орієнтації ставилися до гетьмана із особливою, я б сказав, статичною негацією, його невтомно огуджували, і чинилося це із завидною послідовністю та затятістю, що, зрештою, й зрозуміло, адже для російської імперської ідеології постать І.Виговського цілком несприйнятна і це тому, що в основу своєї діяльності — як гетьман — він клав не інтереси сусіднього, а власного народу. Цікаво й те, що суголосну до цієї негаційної точку зору щодо І.Виговського мали й українські літописці, притому цілком шановані, як Самовидець, Г.Граб'янка, С.Величко та інші, чому так сталося — це окрема тема, і я постараюся її згодом докладніше розкрити; тут тільки скажу, що причина цього бачиться також проста: козацькі літописи, здебільшого, не були пам'ятками індивідуального суспільного думання, а пам'ятками думання певної верстви, у цім випадку кола діячів саме російської орієнтації, отже, й мусили писати відповідно до опінії свого часу; очевидно, саме вони й спричинилися найбільшою мірою до творення негативного міфу про Івана Виговського, і цей негативний міф живився і укріплювався не тільки російською, а й офіційно, залежною від неї, українською історіографією, ця традиція існувала аж по кінець XIX століття, і тільки в кінці його й початках століття XX на гетьмана стали дивитися об'єктивно, зважаючи на його дії й коло його правдешнього політичного думання; згодом же, коли встановилася так звана радянська історіографія, вона знову повернулася до оцінок проімперських. Отже, впродовж століть офіційна російська і залежна від неї українська ідеології активно намагалися скомпрометувати, як і П.Дорошенка та І.Мазепу, визвольну акцію Івана Виговського, послуговуючись при цьому аж зовсім не науковими, а таки ідеологічно-міфотворчими постулатами й засобами, і це так сильно в'їлось у свідомість освіченого стану, що навіть ті, котрі визначалися яснодухістю в своєму політичному мисленні (як, наприклад, автор "Історії Русів"), ставилися до І.Виговського з осторогою, і це часто творилося через незнання фактичних діянь гетьмана, бо його, як правило, ототожнювали з таким колаборантом, як Павло Тетеря, а головного документа державотворчості І.Виговського —

І.Виговський

Гадяцького пакту й не знали; навіть такий знавець документів, як С.Величко, знав цей договір лише в переказі. Але, як любили казати древні: скільки не плюй на сонце, воно світитиме, а плювок повернеться на того, котрий плює, так і з діячами світлоносними: скільки б не ганили їх, яснодухість їхня постійно проступатиме крізь умбру наклепів, аж доки не очиститься як золото, кинуте у багно.

Спробуймо нагадати коротко події другої половини 50-х років XVII століття, на які й кладеться основна діяльність І.Виговського, — це потрібно, щоб зрозуміти причини постання Гадяцького трактату 1658 року. Визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького зовсім не закінчилася у 1654 році, як це донедавна подавали радянські історики, вона продовжувала точитися з тим-таки запалом, більше того, Україна потрапила у становище непросте. Ще за життя Б.Хмельницького намітилися неузгоди, при тому досить гострі, з російським царизмом, який аж зовсім не дивився на Україну як на землю братнього народу, а лише як на об'єкт нової експансії, цілком незважаючи на те, що Україна

ввійшла в союз з Росією добровільно. Принаймні, на з'їзді послів, які складали Віленські пакти в 1656 році, Україну було повністю зігноровано, а козацьких послів на з'їзд не допущено. Більше того, цар обіцяв віддати Польщі всі краї, що від неї відійшли, взамін за право електорства Польщі, тобто цар мав вважатися наслідником польського престолу. Тож чи не через те Б.Хмельницький, остерігаючи долю рідної землі, ввійшов у зносини із шведським королем та князем семигородським Ракочієм, створивши антипольську коаліцію, в той час як Росія стала польською союзницею. До Польщі було послано козацький корпус на чолі із А.Ждановичем, в Білорусії постала надто виразно конфронтація російських та українських військ, котрі там стояли, хоч на повний розрив із царем гетьман не пішов.

В українській суспільності після смерті Хмельницького виразно формується два угруповання: автономістичне, куди входила українська шляхта, яка пристала до Б.Хмельницького, більшість козацької старшини й усе Правобережжя; друге угруповання було промосковське, яке гуртувалося навколо честолюбця, який і проти Б.Хмельницького повстав, полтавського полковника Мартина Пушкаря, котрий сам бажав бути гетьманом. Його підтримувала частина запорожців на чолі з Яковом Барабашем; на Запорожжі сформувалася опозиція проти І.Виговського — запорожці вважали незаконним обрання гетьмана, бо це сталося без участі Запорожжя, а саме Запорожжя дало булаву Б.Хмельницькому, законним спадкоємцем якого і став І.Виговський. Духовенство в цей час також було в опозиції до Росії, бо та вимагала вже тоді прилучення української церкви під владу московського патріарха: принаймні, після смерті митрополита Сильвестра Косова цар відразу ж зажадав, щоб духовенство "пошукало милості государя і виявило цілковиту правду свою до великого государя: захотіло б іти в послушенство святійшого патріарха московського". В цей час І.Виговський активно зсилається із сусідніми державами: Швецією, Польщею та Кримом, з останнім на той час козаки були розсварені, а щодо Росії гетьман займає цілком лояльну позицію; більше того, навіть прагне потвердження себе на гетьманстві саме від російського царя. Але, бачачи його нетривке становище через заколот М.Пушкаря, царизм ставить гетьманові вимоги, які мали б призвести до скасування багатьох прав та свобод козаків, обумовлених Московськими статтями 1654 року: введення в українські міста воєвод (за Хмельницького воєводу було введено тільки до Києва) з гарнізонами, зірвання стосунків із іншими державами, підпорядкування української церкви російській тощо. Росія рішуче вимагала вивести українські війська із Білорусії. Водночас царизм потурає заколотникові проти законної влади гетьмана, якого й сам визнав, Мартинові Пушкареві, і той зважується на відвертий бунт, а на всі численні листи Івана Виговського відповідає відвертою не-

покорою. М.Пушкар закликав до себе запорожців і зібрав біля себе здекласоване козацьке гультяйство, яке жило розбоями та грабунками, — всього війська зібралося близько 20 тисяч. У своїх посланнях російському урядові М.Пушкар згоджується на значне обмеження української автономії, а нова спроба І.Виговського залагодити конфлікт мирним шляхом знову залишилася без наслідків. Зрештою, 25 січня 1658 року гетьман послав проти Пушкаря відділ сербів на чолі з Іваном Сербином та козаків на чолі з Іваном Богуном, але біля Жукового Байраку пушкарівці напали на загін і розбили його — загинуло триста козаків. Робив спроби умовити Пушкаря отямитися й новий київський митрополит Д.Балабан, але також безрезультатно — міжусібна війна почалася. Тим часом з Москви прибув для потвердження гетьманства російський посол Хитрово, який також почав сприяти розпаленню братовбивчої війни між Виговським та Пушкарем.

На початку лютого в Переяславі відбулася козацька рада, на якій Виговський пробує скласти із себе гетьманський уряд, але козаки його відставки не прийняли. Хитрово уперто наполягав на впровадженні в українські міста воєвод, стояв на тому, щоб податки збиралися в Україні в російську скарбницю, тобто йшлося про різке скорочення автономних прав України. Виговський пообіцяв для вирішення цих питань поїхати до Москви. Тим часом Хитрово подався до Пушкаря й виказав йому прихильність. Відчуваючи, в яке скрутне становище потрапляє, гетьман змушений був відновити приязні стосунки з татарами, хоч робив ще одну спробу підняти проти заколотника царський уряд, навіть обіцяючи згодитися на більші поступки, однак російський уряд продовжував політику: розділяй і пануй. Зволікати було годі, і гетьман вирушив у червні 1658 року разом із власним військом і татарами супроти відщепенців, розгромив їх і взяв Полтаву. Мартин Пушкар у битві загинув. Розбиті рештки пушкарівців утекли в порубіжні російські міста, де їх люб'язно прийняли. Тим часом росіяни ввели воєвод та своє військо до Білої Церкви — важливого стратегічного пункту Правобережжя. В розмові із послом Скуратовим Виговський різко проти того протестував, він все ще мав надію домовитися з російським урядом, вимагаючи, щоб Росія дотримувалася раніше постановлених умов, більше того, відмовляється вступати в переговори з поляками, хоч ті відверто пропонували свою спілку. Заворушилися й пушкарівці, зокрема, зі спонуки Якова Барабаша, якого пригрів біля себе російський воєвода Григорій Ромодановський; згодом козаки цього зрадника зловили і стратили. У серпні І.Виговський зважується на рішучі дії. Російських посланців було ув'язнено, а сам гетьман вирушив з військом до Чигирина. Спонукою до цього став перехоплений лист до Шереметьєва, який сидів у Києві, з вимогою таємно схопити гетьмана й відправити до Москви. Росіян почали виганяти з України. Гетьманів брат Данило

рушив, щоправда, невдало, проти воєводи Шереметьєва, який у цей час поводив себе на українській землі по-тиранському: хапав козаків, мучив їх тортурами, стинав голови. Сам гетьман із військом, з польськими послами Беневським та Євлашевським, рушив до Гадяча, порубіжного з Росією міста, — хотів дочекатися російського посла і через це відтягував переговори з польськими послами. 31 серпня нарешті прибуває до нього російський посол Кикин, козаки прийняли його з пошаною та церемоніями. Послові виказали всі насилля, які чинили російські війська в Україні: порушення козацьких прав, спалення церков, вигублення ченців, черниць та козаків. Посол загрозив гетьманові війною. Виговський заявив, що він не ворог цареві, але боярам, які начинили злочинств, буде мститися. Тим часом почав палити й плюндрувати українські міста й містечка київський воєвода Шереметьєв, зокрема, в Борисполі було вибито всіх без винятку людей; на Переяслав пішов полковник Корсаков, по дорозі мордуючи козаків та посельців. Посол Кикин відмовився встрявати у ці справи, а умовляв Виговського не воювати. Саме в такій обстановці 16 жовтня 1658 року під Гадячем скликано козацьку раду, на якій було складено й написано знамениті Гадяцькі пакти; на думку їхніх авторів, зокрема гетьмана, — це був єдиний вихід із кризи, в якій опинилася Україна.

В істориків не виникає жодного сумніву, що значення Гадяцького договору непрохідне, незважаючи на те, що його не було втілено в життя, тобто Україна за ним практично не жила. І справді, коли приглянутися до суспільно-політичних змагань другої половини XVII століття, можна помітити: вони точилися здебільшого на основі ідей, викладених у Гадяцькому договорі: його взяв в основу своєї діяльності гетьман Дорошенко, його таємно тримали в себе й вивчали інші гетьмани, в тому числі й Іван Мазепа. Зрештою, політичний ідеал Івана Мазепи, про що буде мова окремо, не відходив далеко від ідеалу, закладеного в Гадяцькому пакті, і його союз із шведським королем Карлом XII грунтується на майже тих-таки засадах. Отже, так склалося, що саме Гадяцький договір став вищою політичною ідеєю українців, котрі змагалися за свою державність і хотіли відстояти політичну суверенність України. То окрема тема, яку треба розробляти спеціально: вплив Гадяцького договору на розвиток суспільно-політичних поглядів українців у другій половині XVII століття — першій чверті XVIII, ми її по змозі в своїх "Етюдах" розглядатимемо, тут же важливо відзначити те, що цей пакт не був мертвонародженою дитиною, хоч, може, й не вистоявся належно, не був продуманий у всіх деталях, та й містив у собі не тільки ті позиції, які сприяли рухові України до суверенітету, а й позиції, які не дали йому можливості бути втіленим у життя, і не тільки діяльність тодішніх ворогів України — Польщі та Росії — були тому причиною. Але перш ніж

заговорити про те, я хотів би зробити невеличкий історичний огляд.

Загалом, коли поглянути на державні форми, які творилися козацтвом, не важко помітити, що вони мали характер республіканський. Такий уклад існував перш за все на Запорозькій Січі, а згодом перейшов в організацію козаків городових, де знайшов свої специфічні риси. Але що таке республіка?

Республіка — це держава, в якій суверенітет належить народові, і тому особа чи особи, наділені владою, користуються нею не за власним правом, а за правом, делегованим тим народом. Форми республіки були вельми різноманітні. Найдавніші держави, що їх описано, наприклад в "Іліаді" та "Одіссеї", перша єврейська держава після виходу з Єгипту, Рим у перші століття його існування, стародавня Греція, кельтські та німецькі держави, Новгород, Псков, а перш за все Київ навіть після появи історичних князів — все це були республіки. Тут існувала влада народного зібрання, а голова держави не був навіть спадковий. Грецька та Римська республіки творилися двох типів — аристократія та демократія, поруч із ними — олігархія як виродження форми аристократичної республіки. В демократичних республіках суверенітет належав народові, тобто вільним громадянам чоловічої статі, верховна ж і законодавча влада перебувала в руках всенародного зібрання, яке вибирало посадових осіб. В аристократіях та олігархіях влада належала тільки привілейованому станові; бували і змішані форми республіки. В середні віки знову почали виникати численні республіки, наприклад, швейцарські общини, вільні міста в Німеччині, італійські держави (Венеція, Генуя), де в особі дожа вибирався пожиттєвий голова виконавчої влади; зрештою, там панувала аристократія. Демократичні були швейцарські общини (Цюрих, наприклад). Аристократичною республікою була й Польща, а властиво демократичні республіки з'явилися в Європі та Америці тільки наприкінці XVIII століття. В Голландії ще 1465 року встановилася монархічна республіка, коли Філіп Добрий скликав перші генеральні штати, що складались із провінціальних делегатів; у XVI столітті після звільнення від влади іспанського короля Філіпа Другого (1578 року) проголошено Утрехтську унію, на якій засновано державний уклад республіки з'єднаних Нідерландів — носіями влади тут були провінції, штати яких складались із дворянства та міського патриціату, приблизно числом дві тисячі чоловік. Депутати провінційних штатів складали генералітет, або генеральні штати, що почали збиратися з 1584 року в Гаазі. Виконавча влада належала намісникy провінцій, або штатгальтеру. Існувала також державна рада із провінційних чинів, депутати були зв'язані інструкціями своїх виборців, тобто це — аристократична республіка з елементами монархічної. Дещо подібний до цього устрій мала республіка Польща. Посли з повітів складали повітові

сеймики, водночас вибиралися посли на сейм вальний, чи генеральний, у Варшаві. Король — виборний і не мав права спадковості, його рішення сеймом затверджувалися, але право правління мав дожиттєве. Послами як у повітові, так і на вальні сейми могли бути шляхта й духовенство, отже, Річ Посполита мала характер аристократичної монархічної республіки.

Яку ж картину розвитку республіканських державних форм бачимо в Україні? Так, Кий, Щек і Хорив жили наприкінці епохи, яку Л.Морган назвав епохою військової демократії, — це була форма державної влади на стадії переходу від родової демократії, бо й родова община — це також своєрідна форма республіки, але ще в ембріоні. Зате так звана сусідська община мала форми архаїчної республіки, й існувала вона у слов'ян у першому тисячолітті нашої ери. Правління було громадське, але немале значення мали вожді-родоначальники, князі наймогутніших племен, які підкоряли своїй владі інші споріднені племена, створюючи союзи племен. Вищою формою сусідської общини ставала община територіальна — це був союз осіб і сімей, що живуть на одному місці і зв'язані не кровною єдністю, а зв'язками економічними, територіальними. Прокопій із міста Кесарії, візантійський історик, який жив у VI столітті нашої ери, описав так антів: "Цими народами, склавинами й антами, не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи, щасливі і нещасливі (лихі), до громади йдуть". Отже, маємо яскраво виявлену форму архаїчної республіки, при тому демократичної, яка жила на звичаєвому праві. Це не значило, що в антів або склавінів не було князів, але князі не володіли монархічною владою, вищою ж політичною владою володіло віче, а влада князя підлягала йому. Віче фіксуємо і в часи Київської Русі: в Києві, Новгороді, Пскові. Саме київське віче, на нашу думку, поставило на князівський стіл Олега, водночас він сам у Києві не резедував, а поруч, заклавши город біля торгової пристані. Віче існувало при Ользі і при Святославі, звістки про його діяльність зникають із розвитком самодержавної влади за Володимира Великого і Ярослава. Загалом же, київське самодержавство не триває більше 70 років — автономні області знову обстоюють свої права, і знову набирає ваги віче. Отож, коли придивимося до козацького суспільного устрою, побачимо, що він недалеко відійшов від устрою антів, тобто мав у собі всі риси архаїчної демократичної республіки: існувала загальна рада (віче), якій належала верховна влада, ця рада делегувала її кошовому чи гетьману, якого обирали вільними голосами і якого, коли служив громаді не так, як їй хотілося, скидала, заміняючи ватажком новим, — на Запорожжі цей уклад дотривав до другої чверті XVIII століття, а в кінцеві роки існування Запорозької Січі помічаємо вже появу старшинської корпорації, тобто зачатки аристократичного правління. Городові

козаки жили за тими-таки суспільними порядками, але не могли не переймати республіканських форм, які існували в Польщі (до речі, Річ Посполита — це і є видозміна слова "республіка"), де панувала, як ми казали, аристократична монархічна республіка. Богдан Хмельницький у військових умовах значною мірою зміцнив свою персональну владу до рівня ледве не монархічного, мріяв уже й про її спадковість, бо таки хотів передати її синові. Він розумів, що Україні доводиться існувати в системі європейського державотворення, спершу перед собою ставив чисто станові завдання (вольності Запорозького Війська), а згодом його ідеалом стало відновлення в Україні Великого князівства, але під протекторатом якогось монарха (спершу короля польського, а тоді царя російського) — недаремно офіційні козацькі літописці так активно й послідовно ведуть державотворчу лінію України від Київської Русі. Входячи ж у союз із російським царем, він сподівався, що Росія як одновірна і на той час порівняно слабка країна не загрожуватиме суверенітетові України, але вже за життя зрозумів, що глибоко помилився, бо російський уклад був абсолютистський, тобто за природою своєю ворожий демократичному українському, відповідно й мав нахил до нівелювання всіх інших державних форм, а відтак і суверенітету України.

Отже, сама ідея Великого князівства Руського належить таки Богдану Хмельницькому, принаймні, під кінець життя він виразно хотів, щоб Україна була князівством, і це князівство мало складатися із двох воєводств — Київського та Чернігівського, а уряди щоб там були, як у Литві (*В.Герасимчук*. Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т.89. — С.59). Б.Хмельницький навіть просив у Польщі визначення комісії для укладення пунктів. Відчуваючи смерть, гетьман не бажав порушувати присяги російському цареві, однак казав: "Я присягав московському цареві, але як король віддасть гетьманство моєму синові, то той може чинити, як хоче, бо цареві на вірність не присягав" (Там-таки. — С.59).

Уже ці слова Б.Хмельницького свідчать, наскільки зайвим був акт відречення від присяги російському цареві, що його здійснили "козаки" В.Чорновола 1992 року. Переяславський акт був чинний тільки до кінця життя гетьмана, новий гетьман постановляв нові статті, а з ліквідацією гетьманства цей акт взагалі втрачав свої юридичні чинники, не кажучи вже про те, що давно не стало й царів, яким присягали.

Польський посол Беневський уже виробив проект угоди й поїхав до Чигирина, щоб Б.Хмельницький її підписав, але не застав гетьмана живим. Це був, так би мовити, перший крок до Гадяцького трактату. Короткий начерк його зробили Беневський і Тетеря в липні 1658 року, але він не обіймає всіх постулатів Гадяцького трактату, немає в ньому, зрештою, основного: визначення політично-автономних відносин обох держав. Цей начерк

опубліковано у згаданій вище статті Василя Герасимчука (с.69). Михайло Грушевський щодо такого начерку пише так: "Порівнюючи ці пункти з пізнішим Гадяцьким пактом, бачимо багато подібного, місцями буквально тотожного, — очевидно, Тетеря привіз той начерк умови, що потім ліг основою Гадяцької унії, — але спільною рукою з Беневським вони вичистили з усяких "єретичних видумок Немирича", не утрималися навіть на рівні Зборовських пактів, спустившись до Білоцерківських. Не тільки вичернено всяку удільність України, "Велике князівство Руське", але й вимежування козацької території" (*М.Грушевський.* Історія України-Руси. — К., 1937. — Т.Х. — С.327). Це й не дивно, бо Павло Тетеря, як писали поляки, був "наш" і очолював крайнє полонофільське крило в тодішній українській політиці.

І тут постає питання: хто ж був автором Гадяцького трактату? Є думка, що ним був Юрій Немирич, один із видатних і цікавих українських політичних діячів середини XVII століття, людина вельми близька до І.Виговського. Історик Орест Левицький свого часу писав: "До речі зауважимо, що найголовніша, а заразом найрозумніша частина Гадяцьких статей належала європейсько освіченій людині Юрієві Немиричеві. Сам гетьман Виговський не здужав піднятися настільки, щоб стати в рівень персонального безкористя в такій важливій справі, як вироблення й переведення проекту (нового) політичного і соціального життя свого краю і бути співробітником Немирича" (*М.Грушевський.* Історія України-Руси. — Т.Х. — С.377). Це була крайня точка, супряжена з традиційним негативним міфом щодо гетьмана Івана Виговського, при цьому забувалося, що саме І.Виговський був, значною мірою, керманичем політичних акцій самого Богдана Хмельницького. Є інша крайня точка, висловлена там-таки Михайлом Грушевським: "Як побачимо далі, трактат складався нашвидку, експромтом, під натиском обставин, як висловився головний його творець Беньовський, і, думається мені, що і з козацької сторони мало хто загадував щось тривке на нім будувати. Найбільше клалося на Юрія Немирича, і це можливо, що він задумував якісь плани в зв'язку з ним договором; але він сам був занадто змінною в своїх планах людиною — це одно, а друге, він мало значив у політичних розрахунках, не мав ніякого впливу, його використовували з одної і з другої сторони, але його ідеї не проникали в грунт подій. Розуміється, пізнішим дослідникам було приємно знати, що в тодішніх актах брала участь і руку свою прикладала людина широких ліберальних поглядів великої європейської освіти, безпосередньо обізнана з західними і культурними формами життя. Але його вплив перебільшено" (*М.Грушевський.* Історія України-Руси. — Т.Х. — С.286).

Нам важко зараз добутися досконалого знання з цього предмету, але заперечити участь Юрія Немирича у складанні Гадяцького

Ю.Немирич у групі шляхти

трактату, як і чільної участі в тому гетьмана І.Виговського, годі. Принаймні, Виговський скаржився на Немирича, що "міцні єретичні думки, які виявляє без відома Виговського, в його голові уродилися" (*В.Герасимчук*. Виговщина. — С.70). Що то за думки, можна судити хоч би з того, які умови уклав Юрій Немирич разом із Іваном Богуном 5 — 15 жовтня 1657 року (так звані "Корсунські умови") із шведським королем від імені гетьмана Івана Виговського. Тут, зокрема, казалося: "Світлий король шведський признає і проголосить Військо Запорозьке з підвладними провінціями за народ вільний і нікому не підлеглий, і його свободу й інтереси боронитиме проти всіх ворогів". Союз із Москвою визнавався формальним, а "кордони і територію володінь Запорозького Війська признає (шведський король) і проголосить, що вони простягаються не тільки до Вісли, а й до границь Пруссії, пообіцяє спільними силами здобувати і до рук Запорозького Війська віддати, як-от у Литві, воєводство Берестейське і Новгородське" (*М.Грушевський*. Історія України-Руси. — Т.Х. — С.65). Остання заява особливо цікава: кордони України тут кладуться на всю територію, на якій у давнину фіксуємо республіканське правління русів, це, до речі, перегукується із визначенням Русі С.Кленовича в його

поемі "Роксоланія" (XVI ст.): в Русь вводилася Україна, Білорусія, Псков, Новгород, а Московія — ні.

Є підстави вважати, що Юрій Немирич був дотичний до складання "Маніфесту до європейських держав", посланого 1658 року від українського уряду (переказується в книзі: *W.Lipinski.* Z dziejów Ukrainy. — K., 1912. — S.589 — 590, надрукований латинською мовою в "Архиве Юго-Западной России". — Ч.III. — Т.VI. — С.362 — 369). Важить і те, що Ю.Немирич як канцлер Великого князівства Руського був головою української делегації на сейм у Варшаві 1659 року для ратифікації договору; він-таки очолював український бік і у Гадячі (разом з П.Тетерею), козацькі полки були тут представлені комісарами; до речі, українські полки в тривалих пересправах вимагали, щоб до Великого князівства Руського входили Волинське, Подільське і Белзьке воєводства, тобто мали тривке почуття національної єдності української території (це мав і Б.Хмельницький), але змушені були поступитися.

Отже, я далекий від того, щоб заперечувати участь Юрія Немирича у складанні Гадяцького договору, але так само було б неприпустимо думати, що свої акції Немирич чинив без погодження із Виговським, зручним дипломатом і керманичем у недалекому минулому, та й тепер, української політики. Брав участь у тому й Павло Тетеря, але як польський сателіт. Знову-таки, не можна забувати, що договір був складений не однією стороною (українською чи польською), отже, частина статей була сформульована поляками в своїх інтересах, а частина — українцями в інтересах своїх, а сам договір є своєрідним консенсусом сторін, через що за ним треба чітко визначати точку зору саме українських політичних діячів.

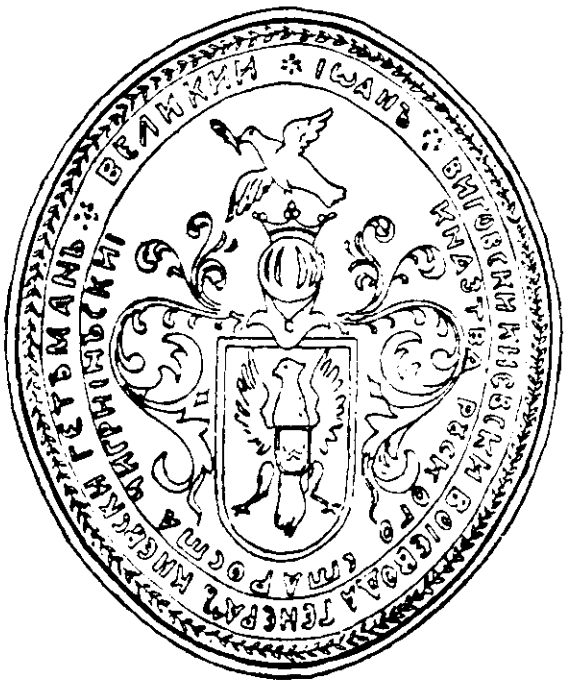

Печатка І.Виговського

Але перш ніж до цього перейти, продовжимо виклад наших спостережень про характер Козацької держави. Це була республіка, але своєрідна. Влада Б.Хмельницького, як ми казали, мала виразні монархічні форми. Існував і інститут козацької ради і Генеральної ради, в яку входила старшина, — прообраз парламенту. Але й Генеральна і Чорна (Всекозацька) ради не мали юридичного статусу й існували не на державному, а на звичаєвому праві, яке звалося "вольностями Війська Запорозького". Більше того, Генеральна і Чорна ради були чисто станові організації, тобто виключно козацькі, хоч на радах бували присутні й духовенство, й міщани (селяни — ні) , але знову-таки не на праві юридичного статусу, а на праві звичаєвому. Отже, це була своєрідна демократична республіка архаїчного типу, вона мала свою систему судочинства (одне для козаків, інше для духовенства, ще інше — для міщан, для селян існував так званий копний суд), побудовану на засадах Литовського статуту, а у міщан на засадах Магдебурзького права, коли місто таким володіло, і на праві звичаєвому; мала свою податкову систему, яка регламентувалася гетьманськими універсалами, а також свою систему власності майна й будови війська, яке об'єднувало елементи регулярного (найманого) і посполитого рушення (розпускалося по домівках, саме себе утримувало, а скликалося універсалами). Гетьман мав владу авторитарну, але не міг передати її дітям і не вибирався пожиттєво.

У Гадяцький договір щодо устрою України вводився ряд новин, а деякі положення традиційно підтверджувалися. Безсумнівним козацьким пунктом було закріплення їхнього домінуючого значення в трьох воєводствах (як сказано вище, козаки бажали розширити це й на решту українських воєводств, але не вдалося), які складали відтепер Велике князівство Руське, православної віри із запорукою свободи цій вірі на всіх українських землях, унія при цьому касувалася, бо вона "роздор примножує між римським і старогрецьким законом", права ж римської церкви у згаданих воєводствах урізувалися. До урівнення прав православної церкви стосується також пункт про сенаторські місця владикам. Консенсусом бачиться наступний пункт про сенаторів трьох воєводств: козакам удалося відстояти тільки виключне право на сенаторство православним Київського воєводства; немає сумніву, що альтернативність вибору в двох інших було введено під польським тиском. Важливий пункт про рівність людей римської та грецької віри, він стосувався передусім міщан, зокрема у Львові, право вступати в цех чи брати участь у міському самоврядуванні надавалося тільки римо-католикам, що сприяло полонізації й католизації населення. Пункти давніх жадань українців — власна система освіти. Петро Могила не зміг добитися Київській колегії статусу академії, а його мав надавати король; зараз же козаки добилися дозволу на дві академії, гімназію, колегії, школи й друкарні, "скільки

їх потрібно буде", свободу книгодрукування, навіть скерованого проти римо-католицизму, — тут досягнення українського боку значне. Скажемо принагідно, що другої академії відкрито не було, але Київська згодом таки дістала підтвердження своєму статусові від короля Михала Вишневецького в Острозькій комісії 1670 року, а невдовзі ввела в себе вищий богословський курс, тобто стала нею практично; колегії згодом було відкрито в Переяславі, Чернігові та Харкові, але вже без сприяння Польщі. Школи існували при кожній церкві, зате проти вільного книгодрукування ярісно поставав російський уряд, згодом заборонивши його цілком. Важливий був пункт про заборону переслідування учасників війни Б.Хмельницького. Це все виразно козацькі пункти, а от далі йдуть цілком польські. Визвольна війна вимела з України колонізаторів, яким король надавав начебто порожні, а насправді козацькі землі (згадати б хоча конфлікт Б.Хмельницького із Чаплинським). Здебільшого, це була шляхта — часом ця шляхта була й українська. Частина її перейшла на бік Хмельницького, а частина лишилася ворожа до козацтва. Відповідно, в час війни на землю й маєтності помінялися власники, отже, польський бік за Б.Хмельницького та І.Виговського вперто домагався повернення шляхетської власності до рук попередніх господарів. Хмельницький на те погоджувався, ці пункти входили у договори, але практично не виконувалися та й не могли виконуватися, бо суспільно-політичні обставини в Україні зробились уже інші, і повернення до довоєнного землеволодіння стало неможливе. Отож, пункт про кадуки був вельми для козаків важким, але він у Гадяцький договір увійшов, що не могло викликати схвалення в козацьких масах. Загалом же, тенденція повернути все так, як було до війни, була також козакам несприйнятна, надто багато вони пролили крові у війні за свої вольності і не тільки старі, а й нові. Число війська обмежувалося. У варіанті договору польсько-латинськім, опублікованому в ЗНТШ (Т.89. — С.82 — 90, переклад його дивись: Україна. Наука і культура. — К., 1991. — С.147 — 152), цю цифру поставлено в 60 тисяч, в іншому варіанті — в 30 тисяч, а взагалі тут є придаток, що визначає довільність будь-якої цифри: "Чи як його вельможний гетьман на реєстрі подасть". Чисто козацький пункт — про звільнення від повинностей козаків, що задовольняло їхні станові інтереси, але тут є придаток, який між козацтва викликав бурю: з кожного полку мало виділятися по сто осіб, які переходили в стан шляхетства. Практично це означало, що козацька старшина ставала шляхтою, а рядове козацтво лишалось у простому стані, і це в той час, коли козацтво як стан, котрий виборов Україні волю, претендувало на ту роль, яку грало в Польщі шляхетство, тобто шляхетством мав уважатися весь козацький стан. Логіку Виговського (чи Немирича,чи Тетері, чи всіх разом), який вводив цей пункт, можна зрозуміти: вони хотіли вирівняти суспільний статус

України й відтворити на її терені занепале шляхетство, тобто шари аристократичні, а тим самим перетворити Україну із демократичної в аристократичну республіку, і так уписати її у суспільну структуру тогочасної Європи за зразком, що на нього вказав ще Б.Хмельницький, Великого князівства Литовського. Отже, Виговський ставив собі за мету витворити чи повернути в суспільну структуру України втрачений суспільний прошарок, без якого на той час будь-яка цивілізована нація не мислилася і якої в Україні залишилися тільки уламки. Зрештою, в польському війську жовнір був шляхтичем при офіцерській посаді — до цього прагнув і Виговський. Але козацька маса такої логіки не сприймала і знову-таки з простої причини: шляхта втратила в Україні моральний авторитет, козаки твердо дотримувалися звичаєвого права і шляхту приймали в свої ряди не тому, що вона була шляхта, а тому, що ті згодилися бути козаками. Отже, введення цього підпункту в договір було з боку І.Виговського невчасним і стало однією з причин його неуспіху. Зате досягненням була заборона перебувати польським військам в Україні, тобто у Великому князівстві Руському, — це укріплювало й значною мірою визначало козацький суверенітет, адже польська шляхта без опори на польське військо була б на терені контрольованої гетьманом території безсила, тоді й усі постанови про знесення кадуків стали б без значення, адже пан на території той, хто тримає там військо. Новиною було й дожиттєве гетьманство на території України й новий спосіб його обирання. Коли перше могло йти від І.Виговського з бажання уміцнити власне становище, то друге: вибір електорів і повторний вибір із них королівський — порушувало одну із основних козацьких вольностей — вільний вибір гетьмана. Це козакам також не могло подобатися, бо це, як, зрештою, і витворення української шляхти, надавало козацькій республіці не демократичного, а аристократично-республіканського статусу, уподібнюючи її до структури коронної і Великого князівства Литовського — вищі сфери до цього прагли, а нижчі — заперечували. Зате встановлення власної менниці для виготовлення грошей у Києві було великим здобутком і свідчило, що Виговський та його коло твердо йшли до повної суверенності України. Власне військо, власні гроші, своя система освіти, книгодрукування, кордони — все це робило польську владу в Україні, принаймні в обмеженій її частині, недієвою. Цікавий чисто польський пункт про навігацію Річі Посполитої на Чорному морі. Досі тут плавали тільки козаки, але вихід на море мав велике державне значення (згадаємо, як рвалася до морів Росія), — і це вже було в інтересах Польщі, а не України, яка той вихід мала. Зате значно урізувала суверенітет України заборона стосунків із іншими державами, окрім Криму, з яким союз дозволявся. Такого настійливо домагався в козацьких гетьманів і російський уряд.

Б.Хмельницький і тут погоджувався (хоч би в московських статтях), але продовжував такі стосунки вести на повну силу й цілком самостійно, повністю зневажаючи цей пункт. Це саме чинили й інші гетьмани, особливо І.Мазепа, але останній зносини з іншими державами провадив часто таємно, — пункт це чисто польський. Чисто польським пунктом було й повернення на українські землі католицького священства, але вирішення його відкладалося; очевидно, й польський бік розумів, що це питання не на часі. Зате козаки добилися встановлення свого трибуналу, для суверенітету — це річ також необхідна. Для судів над шляхтою відновлювалися Овруцьке та Житомирське судові староства. Мало також значення, що козаки прагли входити в союз народів (поляків, литовців, білорусів та українців) "як вільні до вільних, рівні до рівних і чесні до чесних", а не підлеглі підніжки, чого з них вимагав російський цар. Цікавий пункт і про печатарів. Під юрисдикцію українського уряду підлягало все православне духовенство з усієї української території (з Білорусії — ні), а світські тільки з трьох воєводств — це пункт, очевидно, козацький. Важливим оговоренням було й те, що польський король мав у переговорах з Московією "охороняти честь цієї комісії", тобто не домовлятися щодо України ні про що за її спиною. І Польща, і Росія зрадливо не дотримали цього пункту і 1667 року в Андрусові розділили між собою Україну, не питаючись про те українців, — маємо подивуватись прозірливості І.Виговського та його кола, що таке передбачали. Своєрідний ще один момент: оговорюючи собі право на дожиттєве гетьманство, І.Виговський не забуває і родинні інтереси, бо вставив у договір, що після нього гетьманом може бути хтось із його братів — маємо виразний відголосок бажання Б.Хмельницького монархізувати своє правління і перетворити його у спадкове.

Отже, які можемо зробити висновки? Іван Виговський і його найближче оточення відверто хотіли витворити з України державу європейського зразка типу великого князівства чи герцогства, як Велике князівство Литовське чи князівство Бранденбурзьке під протекторатом польського короля, але з усіма (крім вільних зносин з іншими державами) ознаками суверенної держави. Вони хотіли, певною мірою, відійти від засад демократичної республіки, йдучи тут слідами Б.Хмельницького, і перетворити Україну у змішано аристократично-демократичну республіку або й у аристократичну, типу Великого князівства Литовського з близьким до монархічного гетьманським правлінням, але цей монархізм мав би мати риси обмеженого. Водночас і різниця між вимогами Богдана Хмельницького та Гадяцькими трактатами була значна: в першому випадку король або цар підтверджував давні права та вольності українців, відповідно, вважав себе в праві ламати їх чи урізувати, тобто йшлося про тимчасове забезпечення звичаєвого права українського народу чужою державою. В другому випадку залежність від чужої

державної структури зберігалася, але номінально, водночас починало творитися власне державне право, яке тільки погоджувалося із звичаєвим, — передумова до самостійного державного існування. Іван Виговський неохоче йшов на договір саме з поляками, бо з ними надто багато було пролито крові та й не визначалися вони вмінням дотримуватися й законів, і власних обіцянок, але більше ні з ким у подібні державні стосунки вступити він не міг, аби ввести Україну в державний статус, що існував тоді у Європі, а всі спроби порозумітися з царем розбивалися з цілком зрозумілих причин: Росія була побудована як східна деспотія, а деспотія законів та прав не визнає; коли ж і визнає, то тільки як тимчасову поступку, яку незабаром треба ліквідувати, щоб привести здобутий край у повну державну залежність, тобто відповідність до деспотичного правління. І.Виговський був розумний й освічений політичний діяч, і це чудово розумів, через що він і пішов на розрив союзництва із Росією, бо та вимагала не союзництва, а повного підданства, але переконати свій народ, що він хоче йому добра, не зміг, бо народ вимагав те, що й Б.Хмельницький: не власної держави, а підтвердження звичаєвого права та власних індивідуальних вольностей. Сприяла такому непорозумінню й дочасна автократизація республіканських форм, що значною мірою суперечило віковічним демократичним традиціям українського народу, хоч це й справді могло утвердити тоді ще аморфні українські державні форми, які освячувала традиція. Гетьман усвідомлював, що ввійти в європейську державну систему з неміцною гетьманською владою, з демократичною анархією й при невиробленості державних інституцій було годі — рано чи пізно якийсь хижак такий народ підкорив би. Саме на цьому резоні, здається, й засновувалася державна побудова І.Виговського, бо гетьман хотів зберегти республіку, але прагнув обмежити анархію, тобто хотів збудувати державу, перевівши козацьке звичаєве право на типові для Європи рейки республіки аристократичної чи напіваристократичної. Це було його заслугою, а водночас і помилкою, бо народ до таких перетворень не був готовий, отже, гетьмана не зрозумів. Народ зрозумів, і певною мірою резонно, що мають повернутися пани, ксьондзи, мають відібрати освоєні ними маєтки й землі, які панам колись належали, тобто повернеться панська наруга. Поляки ж, складаючи цього договора, тільки цього й прагли, та не цього хотіли Виговський та його оточення — вони прийняли оті неприємні собі пункти позірно, не гадаючи їх виконувати, однак справу програли, бо козацтво таки відкинуло від себе І.Виговського з його проектами, а заодно, як дитину з брудною водою, виплеснуло й велику ідею вписання в європейську державну систему, тобто ідею Великого князівства Руського. Згодом вони схаменулися, але момент було згаяно: Польща вже на такі поступки не йшла, а Росія тим більше

не прийшла в Україну, щоб давати їй волю, а щоб цю землю зажерти, що вона з успіхом і вчинила.

В кількох словах оповімо подальші події. Між українськими та російськими військами почалися локальні зачіпки. 24 вересня прийшла царська грамота до всіх українців, скерована проти І.Виговського, якого тут названо зрадником. З'явилися нові претенденти на гетьманство: приятель Пушкаря Іскра та Безпалий. Росія шле в Україну велике військо, яке почало грабувати й плюндрувати українські землі. Почалися бої. 26 березня 1659 року вирушив в Україну князь Трубецькой. 10 квітня він пішов на Конотоп і взяв його в облогу, Ромодановський та Скуратов плюндрували Чернігівщину. Під Ніжином відбулася битва, після якої Ромодановський відступив до Трубецького. Українцям прийшли на поміч татари. 28 червня було вщент розгромлено 30 тисяч росіян на чолі з Пожарським. Росіян було з меж України викинуто. В час цих подій у Варшаві було ратифіковано на сеймі Гадяцькі статті, а 22 травня на них присягнув польський король. Здавалося, події складаються для України сприятливо, коли б не була вона, як писав тогочасний поет, запалена "вогнем з власної печі". Проти Виговського почалися інспіровані Москвою заколоти. Почав домагатися гетьманського права і Юрій Хмельницький, постать у політичному відношенні жалюгідна. У цьому міжусібному вогні І.Виговський скликав раду в Германівці, на якій спробував зачитати й витлумачити Гадяцькі пакти. Але на раді зчинилася колотнеча, сам гетьман з ради ледве втік, а після цього склав булаву. На козацькій раді під Білою Церквою гетьманом було оголошено Юрія Хмельницького. Так козаки самі відмовилися, що любили пізніше підкреслювати поляки, від найвищого, що витворила їхня суспільно-політична думка. І.Виговський прожив після того ще п'ять років і 1664 року був поляками розстріляний, його звинуватили у співучасті в антипольському повстанні.

Так закінчилася ця сумна історія, історія одного з найбільш видатних політичних умів України, якому, на жаль, не судилося перевести свої високі політичні помисли в життя свого народу; але не згинули його задуми, тому що кожен новий борець за свободу і незалежність України обов'язково клав в основу своїх домагань постулати саме Гадяцького договору.

Друга половина шістдесятих років XVII століття в Україні була надто бурхлива. Подамо огляд подій, починаючи із 1665 року. 14 квітня правобережний полковник Дрозд ущент розбив гетьмана Павла Тетерю. Захопивши клейноди, козацькі скарби, архів, майно, гармати й амуніцію, цей щирий полонофіл утік із Брацлава у Польщу. Лівобережний гетьман Іван Бруховецький рушає на Правобережжя і під Білою Церквою на друзки розбиває польське військо на чолі із Яблуновським. Після того, надихнутий перемогою, з величезною свитою їде до Москви, куди прибуває 1 вересня 1665 року. Російська дипломатія вправно обкручує гетьмана і примушує його підписати кабальні умови для України, отже, гетьман привіз в Україну, як пише літописець Самійло Величко, "несмачного гостинця". Татари нарекли на Правобережжі гетьманом Петра Дорошенка, який відразу ж пішов на Брацлав, де добув свого суперника, москвофіла Дрозда, і, зрештою, по тому підкорив собі усе Правобережжя. На раді восени цього ж року в Чигирині Петра Дорошенка обирають названим гетьманом, а цілковитим нарікають у наступному 1666 році знову-таки на раді в Чигирині. 22 лютого 1666 року правобережні козаки на раді в Лисянці вирішують розірвати з Польщею. Оскільки Петро Дорошенко дістав законне гетьманство й був прямим наступником булави

Богдана Хмельницького, він чинить ряд акцій, щоб об'єднати розколену на дві частини Україну і прихилити до себе Лівобережжя, де правив сателіт Москви Іван Бруховецький. Статті, поставлені цим гетьманом у Москві в жовтні 1665 року, означали фактично окупацію російським військом українських міст (воєводи мали бути в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Полтаві, Новгороді-Сіверському, Кременці, Кодаку, Острі та інших містах). Іван Бруховецький проводить акції проти Правобережжя і жорстоко розправляється зі своєю опозицією (лубенським полковником Г.Гамалією, лисянським Височаном, військовим суддею Ю.Незамаєм та іншими). Саме в такій ситуації приходить в Україну 1667 рік, роковий для її долі. Переконавшись, що гетьман І.Бруховецький — людина без самостійного політичного мислення, і окупувавши Лівобережжя, російський уряд вирішив закріпити розкол України на дві частини, бо об'єднавчі тенденції такого небуденного політичного діяча, яким виявив себе Петро Дорошенко, його турбували. Цілком зігнорувавши думку козаків, Росія йде на зговір із Польщею, завершує ж його в Андрусові в січні 1667 року — від імені цього села договір і почав зватися Андрусівським. Стаття четверта цього договору прямо стосувалася козаків: "І те пильнуємо, щоб жодна не була учинена помста над українськими козаками, що живуть по той бік Дніпра від Переяслава, за те, що дехто ставав на бік його королівської величності й Річі Посполитої. А тих козаків з другого боку Дніпра, що від Києва, його царська величність звільняє від присяги, виконаної собі на підданство, протягом тих примирних літ не прийматиме їх собі в протекцію, не вступатиме до міст і городів, що там розташовані, й не наказуватиме робити цього. Навзаєм його королівська величність не прийматиме в свою протекцію тих козаків, що живуть по інший бік річки Дніпра від Переяслава і не буде та не наказуватиме вступатися протягом тих примирних літ у ті міста і городи" (Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. — Спб., 1830. — Т.І. — С.657 — 669). Стаття чотирнадцята установлювала кордон між Росією та Польщею біля Києва й по Дніпру й постановляла, щоб "свавільних і неслухняних людей карати без милосердя" — читай: козаків, які цей договір не приймуть. Крим і Туреччину мали про договір повідомити, в козаків щодо нього думки не питали і погодилися, що кожна держава із свавільниками має розправлятися, як захоче (стаття 25). Було домовлено також, що коли Туреччина і Крим підтримають козаків, воювати проти них спільно (стаття 30).

Для України Андрусівський договір був жахливим політичним ударом. Король Ян Казимир весною відразу ж посилає в Україну коронні війська на чолі із рейментарем С.Маховським, щоби збройно прихилити її до Польщі. Маховський плюндрує Правобережжя, як тільки може. Петро Дорошенко, не маючи сили його

П.Дорошенко

зупинити, вдається до хана Адель Герея по допомогу. В Україну приходить Нурадин-султан із ордою і біля села Печери, а потім біля Браїлова козаки із татарами розбивають Маховського вщент. 8 червня 1667 року кримський хан пише Яну Казимиру листа, в якому, між іншим, зазначає: "Хоч козаки й піддані ваші, однак задля нашої приязні ви присягалися, що не чинитимете їм ніякої кривди, а зараз вони внівець обернені — мало вже що їх і лишилося. Той плач безперервно доходить до Криму, але ми не зважали на те через приязнь до Польщі. Хоч ми козаків і охороняємо, але то для вашого ж добра, щоб вони через більше пригнічення не віддавалися комусь іншому; знаємо те добре, що підданими нашими вони бути не можуть" (*Самійло Величко*. Літопис. — Т.2. — С.72). Ян Казимир вислав в Україну польного гетьмана Яна Собеського, і біля села Підгайці почали точитися бої, які завершилися так званим Підгаєцьким трактатом. Татари пообіцяли вийти з України, а для погодження козаків із Польщею мала бути призначена королівська комісія. Знову-таки татари визнають козаків Правобережжя як підданих польського короля, хоч Дорошенко на цей час з Польщею, як ми згадували, розірвав і стояв у цей час на позиції так

званої "неутральності", тобто незалежності ні від кого. Але тут, під Підгайцями, очевидно, під тиском татар, він змушений був поступитися.

У Підгаєцьких пактах стояли такі неприємні козакам речі: "Його милість пан гетьман запорозький і Запорозьке Військо обіцяють відтепер цілковите й вірне підданство його королівській милості й Річі Посполитій, щире бажання на всілякі послуги і вирікається напотім всіляких протекцій, покладаючи свою безпеку на саму тільки ласку його королівської милості й Річі Посполитої" (Підгаєцький трактат подано в літописі Самійла Величка. — Т.2. — С.76). Більше того, гетьман згоджується на повернення панам їхніх добр в Україні; козакам же гарантується їхня станова воля і їхні хутори. Поляки зобов'язувалися до комісії не вводити на козацьку територію своїх військ, а козаки не мали вимагати жодних міст, де досі козаків не було (ясна річ, міст українських). У Білій Церкві зменшувалася польська залога, але звідти вона не виводилася. Отже, присягаючи на цих пактах, Петро Дорошенко визнав себе й козаків у підданстві польського короля, вирікаючись усілякої сторонньої протекції: "Зі сторонніми без відома його королівської милості не матимемо кореспонденції ані посольства, але покладаємо все наше майно і власне здоров'я його королівської милості та Річі Посполитої в надії, що його королівська милість милостиво вдовольнять наші прохання" (с.77). Що це все значило? А тільки те, що Петро Дорошенко був приневолений татарами згодитися на такий мир. Навіть більше, тим самим він начебто визнавав Андрусівський договір. Але Підгаєцька умова була тимчасова і фактично не правочинна до комісії, на якій козацькі права буде визначено й затверджено. Отже, Підгаєцькі акти державних суперечностей між Польщею та Україною не знищували, а тільки примушували Україну на певний час перед королем схилитися. Загалом же, нечітка визначеність умов тільки підкреслювала несталість і тимчасовість цього миру, бо все відкладалося до комісії, саме тієї, яка пізніше назветься Острозькою.

На Лівобережжі гетьман Іван Бруховецький схаменувся. У листопаді 1667 року він з'їжджається із своїм приятелем єпископом Методієм — постать доволі темна в українській історії, бо Методій очорнив себе "доносительством" цареві, але тепер і він мав підстави бути Москвою невдоволеним, — вони обговорюють становище, в яке Україна не без їхнього сприяння потрапила. Воєводи вже перебували в Україні і вели себе тут як загарбники, від чого в народі почало виростати ремство. На Водохрещу, тобто на традиційному з'їзді до гетьмана полковників та старшини, Іван Бруховецький таємно радиться, як спровадити з України воєвод. Полковник Лазар Горленко зраджує свого гетьмана, переказує про все російському шпигунові чи, як тоді звали, конфіденту, ніжинському протопопу С.Адамовичу, а той доносить про таку

І.Бруховецький

нараду ніжинському російському воєводі І.Ржевському. Із Запорожжя прибуває полковник Соха з полком запорожців і реально починає антиросійське повстання. Гетьман Іван Бруховецький повстає в Гадячі, що збудило відразу ж усе Лівобережжя, яке одностайно піднялося проти немилосердних нахідників: воєвод проганяли, а російських ратників убивали. Так із 200 ратників у Гадячі 120 було вбито, тридцять утекло й пропало в дорозі, решту полонили, а воєводу Огарьова поранили. Цар посилає в Україну велике військо на чолі з князем Г.Ромодановським, і той почав добувати порубіжні українські міста Котельву та Опішню. Іван Бруховецький збирає козацьке військо на відсіч, а зупинився на Сербиновому полі біля села Диканьки. На допомогу йому пішов із Правобережжя, закликавши татар, Петро Дорошенко.

Отут, на Сербиному полі, й розігралася одна із смутних, самоїдських українських трагедій, бо коли Дорошенко приспів під Диканьку й Сербинове поле, військо Бруховецького збунтувалося, а самого лівобережного гетьмана було, як писав в "Епітафіоні" на смерть Бруховецького Лазар Баранович, "без жалю замордовано":

Нема в світі статку,
з мого знай випадку,
Я був і гетьманом,
мене звано паном.
Одна є година,
та сталась одміна.
Жорстоко я вбитий —
оглянься тож і ти.
Ніхто з людей смерті
не може відперти,
І царська корона
не є оборона,
Гетьманська булава
у смерті не слава...

(Марсове поле. — Кн.II. — С.44).

У такий спосіб було на короткий час зліквідовано двовладдя на Україні. Князь Ромодановський спішно з України втік, а Дорошенко невчасно повернувсь до Чигирина, бо йому в той час зрадила дружина, як пише Самовидець: "Через пліт скочила з молодшим".

Не встигла Україна прийти до єдності, як із Запорожжя підіймається темна хвиля міжусіб'я: на гетьманство став претендувати Петро Суховій, який і рушив із військом на Лівобережжя, його підтримали татари, яким об'єднання України увіч було не в інтересі. Росія миттю скористалася із цього — на Лівобережжя рушив князь Ромодановський, погодившись із чернігівським полковником Дем'яном Многогрішним, — ще один акт національної нестабільності та роз'єднаності. Дивно себе повів у цій ситуації Петро Дорошенко. Не маючи сили боротися із Суховієм та російським військом, він хоче використати Суховія проти росіян, тож посилає до нього свого брата Григорія на з'єднання. Можливо, в такий спосіб хотів залишити на своєму боці й татар. Але цей політичний хід був увіч нещасливий, бо Суховій відверто хотів стати на Лівобережжі гетьманом замість Бруховецького, тобто виходило, що Дорошенко ніби сам посприяв розпаленню міжусіб'я в Україні замість того, щоб його припинити. Справді, П.Суховій розгромив російське військо на чолі із сином Г.Ромодановського Андрієм, але це справи не поправило. Побачивши справжні наміри Суховія, Григорій Дорошенко від нього відстав, а заколотник рушив на Чигирин. Зрештою, він тут був розбитий Дорошенком і відступив. Проти Суховія пішли Іван Сірко та Гнат Улановський, після чого від заколотника відстали запорожці, татари були розбиті біля Канева, і Суховій відійшов у Дикий степ.

Тим часом у Польщі змінилися королі. Ян Казимир склав із себе корону (1668), після чого був рік безкоролів'я, а в 1669 році вибрано королем Михала Корибута Вишневецького. Саме цей момент і вирішив використати Петро Дорошенко, щоб улагодити свої сто-

сунки із Польщею. Хоч юридично він визнав підданство Польщі, але фактично досі не був підвладний нікому. Підгаєцькі пакти були тимчасові, отже, сили закону не носили. Кримський хан повівся щодо Дорошенка, якого сам-таки висунув у гетьмани, зрадливо — оказія із Суховієм виразний тому приклад. На те були свої причини: хан хотів бачити в українському гетьмані коли не свого сателіта, то людину ординарну, а Дорошенко виявив державний розум і навіть досяг об'єднання розшматованої України. Для Криму це вже ставало небезпечно. Водночас, утративши союзництво Криму, Дорошенко потрапив у вогняне кільце. Із Запорожжям згоди не було, тут його підтримувала тільки частина запорожців, друга ж половина була — суховіївці; Лівобережжя втримати також було нелегко, тим більше, що тут уже з'явився російський сателіт. Польща, як і раніше, загрожувала із заходу. Сили ж у Дорошенка при всій зручності його політики були недостатні. Саме цим і зумовлюється його наступний політичний крок: він, знаючи, що з Яном Казимиром не домовитися, послів до нього із проханням про домовлену Підгаєцькими пактами комісію не посилав: обидві сторони розуміли, що вони ні до чого не домовляться. Але як тільки став король новий, відразу ж шле своїх посланців Петрановського й Тарасенка, король же відразу визначив до Острога комісарів — для поляків це означало, що П.Дорошенко в своїй "неутральній" затятості подається, тобто сходить із небезпечного, як вони вважали, шляху до повної незалежності України, а схиляється до ідеї протекторату; гарячково шукаючи виходу із вогненного кільця, гетьман згадує свого попередника Івана Виговського та й Гадяцький трактат з його прийнятними умовами автономії України і пробує ще раз розіграти ту ж таки політичну карту, бажаючи повернути до життя ідею Великого князівства Руського. Ясна річ, що це він робить під тиском подій, що розгортаються на Лівобережжі, але то була й справді достойна для обох сторін форма міждержавного компромісу.

З початком 1669 року лівобережці споряджують у Москву ціле вірнопідданче посольство на чолі із Петром Забілою з проханням вибачити відступництво й дозволити вибрати гетьмана, а від Петра Дорошенка, як відступленого полякам, відрікалися. В лютому відбулася Глухівська рада, і гетьманом Лівобережжя було постановлено Дем'яна Многогрішного, недавнього Дорошенкового відступника. У Глухівських статтях козаки просили прибрати воєвод із України, але це було надто велике завоювання росіян, які за щось здобуте звикли триматися руками, ногами й зубами; отже, цар постановив: воєводам в Україні із ратними людьми бути. Козаки з цією постановою покірно згодилися, хоч це вельми обмежувало їхній суверенітет. Було заборонено козакам міжнародне спілкування з іншими державами, але козаки, з огляду на Андрусівські договори, просили, що коли цар учинятиме з кимось комісію і

йтиметься про Україну, то там мають бути козацькі посли. Цар тут позірно поступився, згодившись на козацьких посланців на посольський з'їзд із поляками, але ніколи цього пункту не виконував. Козакам було також віднято право змінювати собі гетьмана і так далі — одне слово, автономні права України було значно урізано ніби в покару за повстання Івана Бруховецького — царський уряд міг святкувати чергову свою над Україною перемогу[1]. У відповідь на це Петро Дорошенко 22 березня 1669 року скликає Чорну раду на річці Росаві біля Корсуня — було тут 500 правобічних і 20 лівобічних старшин; прибули сюди й турецькі посли — це свідчить, що Дорошенко вже почав здійснювати ідею союзу з Туреччиною, то давало йому змогу остерігатися відступництва Криму, а відтак здобути підтримку супроти двох великих хижаків-сусідів Польщі та Росії. На Корсунській раді Дорошенка було обрано гетьманом обох боків Дніпра, тобто він, трохи запізнено, спробував юридично закріпити своє становище, хоч право спадкоємства булави Богдана Хмельницького й так давало йому цей титул. Після того між Правобережжям та Лівобережжям почалася міжусібна війна, Полтавський, Миргородський та Гадяцький полки перейшли на бік Дорошенка. Д.Многогрішний послав проти Дорошенка своє військо на чолі з компанійським полковником М.Кияшком — військо Дорошенка в бою під Гогинцями неподалік Ромна зазнало поразки.

Змагання на Лівобережжі тривало, а тим часом Петро Дорошенко шле два посольства: одне на сейм з Петрановським і Тарасенком і друге в Острог з Вуяхевичем та Гапоненком, подавши їм інструкції, що виявляють його програму. (Обидві інструкції подано у виданні: "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России". — Спб., 1878. — Т.9. — С.196 — 206.) Заналізуємо, чого ж хотів Петро Дорошенко. По-перше, привести до чинності Гадяцькі пакти і знести всі юридичні акти, що суперечать вольностям Запорозького Війська. Запорозьке Військо мало обмежувати свою територію в Київському, Чернігівському і Брацлавському воєводствах, яка мала бути відділена від Корони Польської, тобто в полках Київському, Паволоцькому, Брацлавському, Уманському, Кальницькому, Подільському, Торговицькому, Чигиринському, Черкаському, Корсунському й Білоцерківському — на Правобережжі. В Україні не повинні стояти війська коронні й литовські. Сенатори й пани дідичі не мають наїжджати на цю територію чи насилати своїх слуг, але брати із своїх підлеглих у маєтностях належний чинш, обумовлювалися козацькі вольності. Коронні війська можуть прийти на козацьку землю тільки на за-

---

1 Докладніший аналіз Глухівських статей дивись у етюді про Івана Самойловича.

клик українського гетьмана і бути під його командою. Запорозьке Військо на війну має закликати король, а не гетьмани коронні — коли ж військо має йти в далекий похід, то посилатиметься частина його з наказним гетьманом. Прибутки на військо також мали йти так, як обумовлено в Гадяцьких пактах. Польська залога із Білоцерківського замку мала бути виселена. Митрополита мають обирати стани православного українського народу вільною елекцією, а поза українськими межами ніхто митрополитом називатися не може. Йшлося також і про знесення привілеїв уніатам та й взагалі про знесення унії.

Коли порівняємо ці вимоги із Глухівськими статтями, то не важко помітити, що вони є прямою реакцією на принизливі Глухівські статті, а фактично відновлюють Велике князівство Руське, тобто йдеться не про стан безперечної підлеглості монарху під контролем чужоземного війська, а про встановлення протекторатного укладу: українська держава мала бути цілком самостійна, жити своїми законами без найменшого державного й мілітарного контролю, а монарх має над Україною лише право протектора, його влада обмежена рядом цілком визначених умов, які оберігають суверенітет України. У Глухівських же статтях ішлося не про державний суверенітет, а про збереження козацьких вольностей — обмежувалася при цьому не влада монарха, а влада й функції Козацької держави — різниця між двома договорами, як бачимо, істотна. Дорошенко це чудово розумів. Інша справа, чи він щиро хотів миритися з Польщею, принаймні, М.Костомаров у цьому сумнівається. Але політика залишається політикою, одне можемо сказати точно: Петро Дорошенко випробовував усі можливі варіанти, при яких міг би встояти як "неутраліст", бо "неутральність" України — перша його позиція. Добрих наслідків вона не дала (а саме це було політичним ідеалом П.Дорошенка) — він реально переконався, що з тими силами, які в нього були, втриматися не зможе — був оточений звідусіль ворогами. Однак існувала інша, більша причина: українське суспільство тієї доби не було підготоване до ідеї "неутральності", отже, визначалося політичною нестабільністю та різнодумністю, легко змінюючи свої орієнтації. Погляньмо з цієї точки зору на той, здавалося б, щасливий епізод, коли Дорошенко став гетьманом обох боків Дніпра. Згубив він принагідний момент, що не розбив тоді Ромодановського й не закріпив своєї перемоги — і програв свою акцію. Але вражає інше: як тільки він покинув Лівобережжя, воно відразу ж відстало від ідеї єдиної України і повертається під російську руку, хоч уже на своїй шкурі пізнало, як та рука вміє дерти з нього шкуру. Вражає ще одне помічення: між собою українці воюють, здається, з більшим завзяттям, як із чужинцями, котрі приходять на їхню землю й успішно її грабують, плюндрують та поневолюють.

Портрет П.Дорошенка з літопису С.Величка

Отже, Дорошенко, опинившись у вогненному кільці із своїм "неутральством", змушений був змінити курс політики, принаймні, хотів повести її на ту дорогу, якою вів наймудріший з-поміж гетьманів після Богдана Хмельницького Іван Виговський, — це була ідея якнайширшої автономії при протекторальній підлеглості чужоземному монархові. Саме тому, мені гадається, що спроба замиритися з Польщею не була звичайним політичним маневром, а однією із спроб виходу із важкої ситуації. Спілка з татарами виявилась ефемерною, спроби порозуміння з Росією, а Дорошенко робить і такі заходи, навіть неодноразово, безнадійні, бо в усі часи російська політика була — брати, а не давати; з Польщею ж порозумітися ставало пожиточно, хоч би з огляду на умови Андрусівського договору. Але саме з Польщею існували непере-

М.Ханенко

йдені суперечності, а перша та, що вона вимагала повернення панам-дідичам та магнатам їхніх маєтків в Україні, що мало б зруйнувати новоутворений козацько-маєтковий устрій.

Отже, не дивно, що Дорошенкові посли вертаються із сейму та з Острога ні з чим, як пише Самійло Величко: "Поляки, побачивши Дорошенкові пункти й побажання всього війська, вельми ними лишились уражені й почали дихати таємним, схованим у їхніх серцях, гнівом і відпровадили їх, Дорошенкових послів, ні з чим, відклавши комісію на інший час, а Дорошенка обіслали через тих його посланників одними тільки фіглями та листовними комплі-ментами" (*Самійло Величко*. Літопис. — Т.II. — С.117). Акція примирення з Польщею та Росією Дорошенкові не вдавалася, тож він мимоволі почав скеровувати свою увагу в бік Туреччини, тим більше, що йому самому вже не вдавалося не тільки з'єднати всю Україну, а втримати у з'єднанні й Правобережжя. Розкольник знайшовся й тут, і ним виявився уманський полковник Михайло Ханенко, особа бліда й безідейна, яка, як і П.Суховій, керувалася більше власними амбіціями, ніж інтересами України. На раді суховіївців 23 липня 1670 року його було вибрано замість Суховія гетьманом, Суховій став у нього писарем.

Портрет П.Дорошенка з бойовими регаліями

Ситуація для Дорошенка склалась украй трагічно: Україна розколювалася не на два, а вже на три гетьманства, отже, сила Дорошенкова ущерблювалася ще більше. Поляки миттю цим скористовуються. Але в першій половині 1670 року вони ще ведуть переговори із Дорошенком. Комісію було відправлено до Острога у квітні, і Дорошенко запраг від неї копію інструкції, щоб знати, чого все-таки хочуть поляки. Інструкцію цю було видано 30 березня 1670 року. Перше, що падає у вічі: поляки у діях Дорошенка були проінформовані добре. Вони звинуватили гетьмана, що не виконує Підгаєцьку трансакцію (це була правда), за те, що козаки не пустили дідичів на їхні землі, за пошуки протекції в Туреччині та Росії. Цікава ще одна деталь: пишучи до польського короля, Дорошенко не вживав при написанні титулів польського короля титулу князівства Руського, що поляки відразу ж застерегли. Вони уперто наполягали, що "з огляду на шляхетські дідичні добра не мають дозволяти ніякого відірвання" (текст інструкції дивись у Самійла Величка. — Т.II. — С.123 — 128). Щодо унії комісари мали ухилитися й відкласти ту справу на потім, хоч, у крайньому разі, згоджувалися на її знесення, як це стояло в Гадяцьких пактах, але "щоб не було якої шкоди унії" (типова казуїстика). Щодо самостійного судочинства поляки українцям відмовляли, а хотіли, щоб

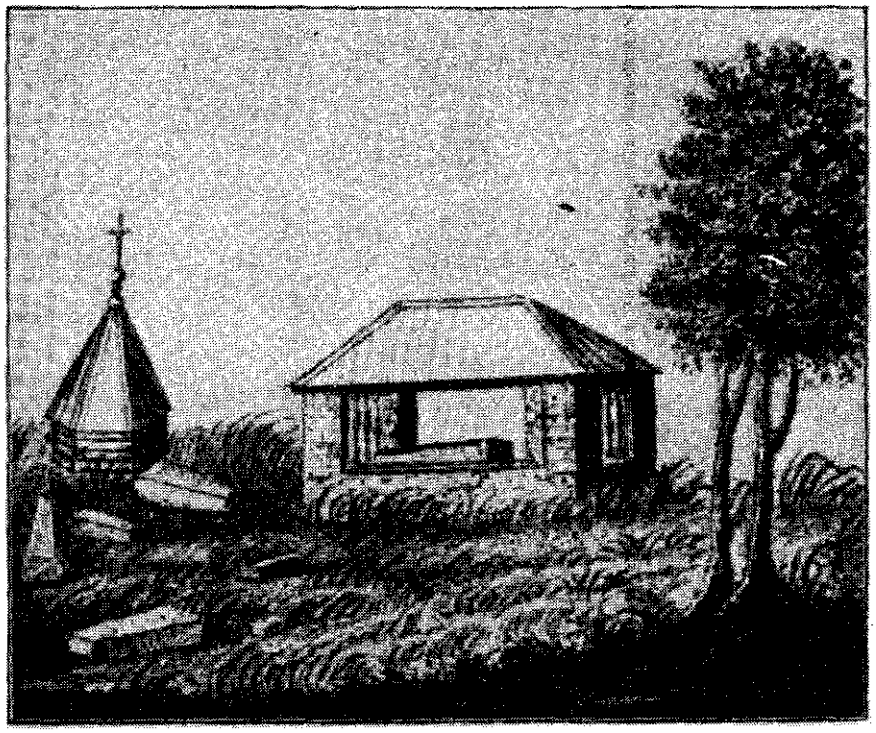

Могила П.Дорошенка

було судочинство в Річі Посполитій скрізь однакове, тобто станове. Згоджувалися на вольності православному духовенству, згоджувалися також дати право відкривати академії і школи, коли "комісари не зможуть справити інакше" (с.126); згоджувалися, щоб козацькі вольності були непорушні, але заперечували обмеження козаків у певних воєводствах, тобто державне козацьке утворення, і непідлеглість козаків та українського гетьмана гетьманам коронним. Вибір гетьманства мав контролюватися королем, заборонялося вести міжнародні стосунки, залогу з Білої Церкви поляки виводити відмовлялися, та ще й ставлять умову, щоб "фортеці були осаджені жовнірами" (с.127), зокрема Канів і Корсунь. Заборонялося змагатися за об'єднання України. Що ж до Гадяцьких пактів, то в інструкції написано категорично: "А що Запорозьке Військо в своїх суплікатах, поданих на сеймі елекції й коронації його королівській милості й Річі Посполитій, вимагає, щоб Гадяцькі пакти були приведені до чинності, то панове комісари доведуть певними причинами, що того бути не може, вказуючи на те, що під час війни зі шведами козакам було дозволено так багато тільки тому, щоб були вони вірні королівській милості й Річі Посполитій. А вони відразу, мало не в півроку, їх порушили, удалися до Москви і знову піднесли, повставши з московським військом, руки на пана і свою вітчизну. Потім удруге, коли чинилося Чуднівське постановлення, вони самохіть відцуралися тих пактів, не потребували Руського князівства і домагалися на сеймі 1661 року, щоб те Чуднівське постановлення було потверджене публічним правом. А потім супроти тієї Чуднівської згоди вчинили переступ, а в Підгаєцьких

пактах про те не було жодної згадки" (с.128). Одне слово, поляки казали: дбайте про свої вольності, а не про свою державу.

Перше, що впадає у вічі при порівнянні цих документів, це те, що поляки пропонують правобережним козакам ті умови, на яких згодилися жити під російським царем лівобережні козаки і не більше, активно протестуючи (й поборюючи) проти всього, що дало б змогу встановити Козацьку державу з усіма її атрибутами. Це в корені суперечило політичній програмі Петра Дорошенка, і переговори з поляками ставали безвиглядні.

Тоді польські політики роблять хід конем. Вони визнають законним гетьманом Правобережжя не Дорошенка, а Ханенка і пропонують йому послати в Острог для переговорів своїх посланців, а Дорошенкових відтак уневажити. Ханенко радо на те схиляється і посилає послів до короля. Тих послів відсилають до Острога на комісію. Польські комісари й Ханенкові посли відразу знайшли спільну мову, і 2 вересня 1670 року Острозьку комісію було фактично завершено. Дорошенкові ж посли, дочекавшись кінця переговорів, зневажені поїхали із Острога геть. Отже, Дорошенку в цій ситуації не залишалося нічого іншого, як послати своїх представників у Константинополь і віддати себе й Правобережжя в протекцію Оттоманській Порті, бо більше оборони він собі знайти не міг ніде. Султан із Дорошенком не торгувався, послав свого посла, який потвердив Дорошенка на гетьманстві, і вручив йому клейноди. Так закінчилося Дорошенкове "неутральство", але цей акт ні йому, ні Правобережній Україні полегші й вирішення проблем не приніс, більше того, вкинув Україну в ще більший вогонь із попереднього полум'я. Не виграли нічого із свого політичного фіглярства й поляки, бо хоч і декларували замирення і "з'єднання так дуже роз'єднаних сердець", своїми діями фактично лише підлили олії у вогонь, який немало попалив і їх самих. Петро ж Дорошенко відчайно вхопився за рятівну соломину, якою й була спілка з Турецькою Портою, але занадто пізно виявив, що то не соломина, а жар. Жар, який нещадно спопелив його землю замість того, щоб принести їй сподівану волю й державний спокій. Нічого не виграв у цій акції й розкольник М.Ханенко, бо й він немало спричинився до розпалювання пожежі, яка невдовзі запалала на Правобережжі, перетворивши його в пустку, а потім перейшов на Лівобережжя і здався тамтешньому гетьману І.Самойловичу. Не виграла нічого від цього й Оттоманська Порта, бо й вона, як і Польща та Росія, входила в союз із Україною не для того, щоб їй по-доброму допомогти, а щоб її пожерти. Отож і впала Україна у тому змаганні, розтерзана і потоптана сусідами-хижаками, але найбільша трагедія була в тому, що пожежа була запалена, як писав тодішній український поет Олександр Бучинський-Яскольд, "жаром від власної печі". Процитуємо ці слова, їх написано в 1677 чи 1678 році:

Суне сила велика,
іде в Україну,
Плаче вже тридцять років
вона на руїну.
Ворогами обдерта
з плодів усіх гарних,
І своїми побита
з амбіцій примарних,
Переділена, повна
вона ворожнечі,
Загорілася з жару
від власної печі!
Що їм доля в ці літа
принесла щербата?
Батька син убиває,
іде брат на брата!

(*Марсове поле.* — Кн.II. — С.51).

Але оглянемо коротко, що мала дати Україні Острозька комісія. 22 грудня 1670 року вона була апробована королем і потверджена сеймовою конституцією, видрукована й розіслана по Правобережжі (дивись: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т.9. — С.348 — 357). Надавалася свобода грецькій вірі, забезпечувалися козацькі вольності: право на добра, хутори, козацькі маєтки. Козаки одержували свій становий суд, вдови козаків користувалися козацькими вольностями, вибір гетьмана потверджувався королем, але вибирався він і скидався військом, козаки відрікалися всіляких сторонніх протекцій, посольств приймати й відправляти не мали права, козацьке військо підлягало коронним гетьманам, на козацьких добрах жовніри не мали стояти постоями, шляхта й римо-католицьке духовенство поверталися до своїх маєтків. Щодо унії заявлено, що це питання не належить до світської влади — хай це вирішує духовенство (маємо тут явне лукавство). Київська колегія здобувала права академії (це, здається, єдине досягнення козаків, вмовлене й узаконене в Острозькій комісії), минулі "провини" козаків піддаються забуттю, право митрополита і православних єпископів засідати в сенаті заперечувалося, бо "не можна згодитися подавати жодного приводу на відділення України від Корони Польської і дозволяти це" (позиція, скажемо, досить відверта!), відділення воєводств і цілих провінцій до Запорозького Війська неможливе й не потрібне, "бо в той спосіб князівство чи Руська держава, — пишеться в документі, — яку дехто має на думці (йдеться, звісно, про Дорошенка. — *В.Ш.*) і до цієї цілі пристосовує всі свої ради і дії, була б установлена", залога з Білої Церкви не виводиться як така, що "дуже потрібна", гетьману віддавався Трахтемирів і тамтешній монастир, Софія та Печерський монастир, інші церкви в Києві мали залишатися при давніх правах.

Так нещасливо завершився ще один етап боротьби за Українську державу в XVII столітті. Історичний урок цієї боротьби такий: у свідомості частини тогочасного українського суспільства були чітко означені державницькі, навіть самостійницькі тенденції, які в тому часі означалися терміном "неутральство", репрезентантом цих поглядів був Петро Дорошенко. Як законний спадкоємець булави Богдана Хмельницького він продовжував політику великого гетьмана, яку той вів до нещасливого 1654 року, тобто був фактично незалежний у своїй політиці та діях, а з союзників опирався тільки на мілітарну, хай і ненадійну, поміч кримського хана. Опинившись у вогненному кільці і після відступництва хана, Богдан Хмельницький скерував свої дії на пошуки нових союзників, вибираючи їх між Оттоманською Портою та Росією. Вибрав таки Росію і фатально помилився. Перед смертю в Богдана Хмельницького помічаємо злам: він іде на союз із Семигородщиною та Швецією проти Польщі, а фактично й проти Росії, яка була на той час союзницею Польщі, хоч з Росією остаточно не порвав. Петро Дорошенко, не втримавшись у своєму "неутральстві", як і Богдан Хмельницький, спробував випробувати той варіант, який не використав Б.Хмельницький, тобто вступив у спілку із Туреччиною. І знову-таки гірко помилився. Але перш ніж стати на цей фатальний шлях, Петро Дорошенко випробував інший варіант, тобто спробував так само, як Іван Виговський, домовитися з Росією і, як і Виговський, змушений був відкинути цей шлях, бо самодержавна темна й напівдика країна могла нести іншим народам тільки темряву й культивоване в ній рабство, а не свободу. Звівшись у цьому й переконавшись, що з Росією домовитися ні про що, окрім безумовної підлеглості не можна, Дорошенко повторює другий хід Івана Виговського — починає переговори з Польщею, тобто намагається відновити чинність Гадяцьких статей, але через зраду Михайла Ханенка не досягає й цього. Отже, саме Польща й Росія фактично штовхнули Дорошенка під турецький прапор, бо це була остання в нього з усіх невикористаних можливість. Виграла в цій битві народів, здається, Росія, вона укріпилася й почала виростати в державу-монстра, хоч із загальнолюдської та загальногуманної точки зору — це далеко не виграш, а скоріше навпаки. Польща ж через свою сліпу політику почала хилитися до все більшого занепаду, вона впала і, як писав Тарас Шевченко, задавила й Україну. Туреччина своєю темною й тупою мілітарною політикою звела себе до рівня другорядної держави, залишивши в світовій історії про свої завоювання тіньову пам'ять, а Крим через нестале й часто віроломне щодо України поступування поплатився чи не найбільше: його розтерла своїм кованим чоботом північна монстр-держава.

Другий історичний урок з цієї боротьби: Україні, як жодній країні, треба дбати про загальнонаціональну єдність та внутрішню злагоду — це передумова її державного становлення та поступу.

Становлення Козацької держави

Гетьман Іван Самойлович в історії українського державотворення займає особливе місце уже тим, що це був перший із українських гетьманів, котрі твердо й настійно трималися московської орієнтації; зрештою й упав він і потрапив до Сибіру не тому, що таку орієнтацію хотів змінити, як чинили це інші гетьмани, не тому, що його політичні плани царський уряд розгадав, його наміри побачив, просто він став жертовним козлом у політичних іграх російського вельможі Голіцина.

І справді, Богдан Хмельницький, як ми писали, дивився на союз із Московією як на тимчасову політичну гру, інша справа, що він у тій грі таки зав'яз. Іван Виговський, дуже швидко прозрівши, до чого йдеться, від Москви відкинувся, Юрій Хмельницький так само. Яким Сомко, хоч і тримався російської орієнтації, але свого політичного обличчя виявити не встиг — здається, це був предтеча І.Самойловича; принаймні, самойловичівці зберігали до Сомка своєрідний пієтет. Іван Бруховецький дозволив російським політикам обкрутити себе мов хлопчика, але, збагнувши це, повстав, тобто він був ніби предтечею І.Мазепи, який аж доти гнувся перед російським царизмом, аж доки не відчув, що його вже загнали в клітку і готуються заплеснути дверці — тоді й вирвався з тієї клітки і зважився на повстання, достатньо його не підготувавши, а може,

Д.Многогрішний

й не міг при своїй попередній вірнопідданчій службі підготувати. Чи ж був москвофілом Дем'ян Многогрішний, безпосередній попередник Івана Самойловича? Очевидно, номінальним. Так, він по-зрадницькому відступився від П.Дорошенка, свого законного гетьмана, і з'єднався з росіянами — вчинив це, можливо, тому, що був полковником чернігівським, і інтереси порубіжного з Росією полку в ньому переважили — хотів у той спосіб захистити і свій край, і людей, яким грозило щочасне сплюндрування. Він був російським сателітом, але до певної міри, тобто мусив ним бути, як і П.Дорошенко згодом у турків, однак політику вів досить самостійну і швидко побачив, що його відхід від П.Дорошенка не на користь України, а на її шкоду. Через це почав знову входити у стосунки із П.Дорошенком, за що й потрапив до Сибіру і там пропав. Той факт, що тодішня українська суспільність оголосила бойкот доносителеві на Многогрішного генеральному писареві Карпу Мокрієвичу, свідчив, що Многогрішного не вважали винним і що його дбання щодо збереження автономних прав України лівобережцями шанувалося, незважаючи на те, що їх дратувала

схильність гетьмана до автократизму. Здається, коли б Многогрішний пробув на гетьманстві довше і скооперувався б із Дорошенком, можливо б, дійшло до того, що Правобережжя з Лівобережжям з'єдналося знову, а це була запорука свободи України, але до того не дійшло, і то знову-таки не так через ворогів як своїх людей: москвофільська лівобережна старшина вчасно той хід Многогрішного застерегла, і гетьмана, що виявляв вільнолюбні тенденції, хоч чогось істотного в державотворчому плані вчинити не встиг, було зліквідовано. Однак Глухівські статті, постановлені Д.Многогрішним із царем, треба признати, хоч як би не програвали порівняно з Гадяцькими пактами Івана Виговського, все-таки козаками оцінювалися досить високо, бо коли Гадяцькі статті раніше ми називали вищою точкою політичного мислення українців XVII століття взагалі, то Глухівські статті були вищою точкою політичного мислення лівобережців, рівень національної свідомості яких був завжди нижчий, як у правобережців. Отже, лояльність Дем'яна Многогрішного стосовно російського царя була видима, і царизм, який завжди розставляв довкола гетьмана свої вуха та очі, не міг того не засікти. Іван же Самойлович перший із гетьманів вирішив російської орієнтації триматися твердо, послідовно й незмінно, відповідно й Українську державу хотів будувати, виходячи з цього основного постулату, тобто з використанням російської мілітарної сили, постійно підкреслюючи своє вірнопідданство, але й українських державних інтересів не забуваючи також. Хто ж він був, цей Іван Самойлович?

Гетьман Іван Самойлович походить із попівської родини, через що його називали Поповичем. Рід його йде від Самуїла, священика міста Ходоркова на Сквирщині, який згодом попував у Красному Колядині Прилуцького полку. Троє синів отця Самуїла були священиками в Лебедині та Ромні. Майбутній гетьман учився в Київській колегії. Перейшовши з батьком на Лівобережжя, почав свою кар'єру сотенним писарем у Красному Колядині, бо, як пише С.Величко, "достатньо знав козакоруське письмо, був розумний, красної вроди, добрий, схильний та прихильний до всіх людей" (*Самійло Величко.* Літопис. — Т.II. — С.147) — це було за гетьмана Бруховецького. Йому сприяв тодішній генеральний писар Стефан Потребич-Гречаний, за допомогою якого І.Самойлович став сотником у Веприку, місті Гадяцького полку, потім це сотництво перемінено на красноколядинське (1665). З цього сотництва І.Бруховецький, знову-таки за сприянням С.Гречаного, поставив його наказним чернігівським полковником (жив він при цьому в Седневі); інші дані: був у І.Бруховецького охочекомонним полковником (О.Оглоблин). І.Бруховецький доручав Самойловичеві дипломатичні місії (зокрема, їздив у 1663 році до Москви). За гетьмана Д.Многогрішного став чернігівським полковником (1668 — 1669),

а згодом і генеральним суддею (1669 — 1672) — кар'єра, як бачимо, блискавична, тобто за якихось п'ять років із сотенного писаря він виріс до чину генеральної старшини. Після падіння Д.Многогрішного біля Козацької Діброви його вибрано гетьманом Лівобережної України, при цьому було підписано з російським урядом так звані Конотопські статті. Ними права та вольності козацького війська потверджувалися за Глухівськими статтями, додано ряд статей нових.

Коротко про Глухівські статті. Їх було постановлено 12 лютого 1669 року при затвердженні гетьманом Дем'яна Многогрішного. Перш за все цими статтями потверджувалися права й вольності Запорозького Війська, дані Б.Хмельницькому, але у фальшованому варіанті. Таку фальсифікацію, як ми уже писали, було вжито вперше при постановленні гетьманом Юрія Хмельницького, що є певною загадкою: очевидно, козаки не мали в себе автентичного договору Б.Хмельницького з російським царем. Так, за статтями Б.Хмельницького російські воєводи були впущені тільки в Київ, у Глухівських же статтях пишеться, що, за договором 1654 року, вони мають бути ще в Переяславі, Ніжині, Острі та Чернігові — навіть у статтях Ю.Хмельницького сказано лише про воєвод, які виїдуть в Україну, але без позначки, куди саме. Отже, Глухівськими статтями перебування воєвод у лівобережних містах узаконювалося, козаки домоглися тільки контролю за поведінкою російських ратних людей. Платити реєстровому війську цар відмовлявся, плата

мала йти із поборів в Україні. Статтями було заборонено перехід селян у козаки, підтверджено шляхетські права, цар зобов'язувався наділяти шляхетством заслужених козаків (традиція, яка йде від Гадяцьких статей І.Виговського), майно гетьман міг розподіляти сам, але це мало затверджуватися царем. Вимоги козаків про оборону православної віри у правобережців було відкинуто, бо такі речі лівобережцям не належать. Було обумовлено питання про підводи під послів та посланців, самостійний вибір гетьмана, зате рішуче заборонено дипломатичні стосунки та листування із сусідніми державами. Заборонялися постої російського війська в козацьких дворах, дано амністію полоненим росіянами українцям, які зуміли втекти на рідну землю. Козаки домагалися права бути козацьким послам при російських переговорах з іншими державами, особливо з Польщею та Кримом, коли б ішлося про Україну; узаконювалися доноси на гетьмана, коли б він хотів чинити "посвари", але козакам заборонялося самим скидати гетьмана; українців, замішаних у так само "посварних справах" (сюди зачислювалися й національно-визвольні змагання), дозволено карати смертю. Встановлювався охотницький полк у тисячу чоловік, який мав би нести поліційну службу, заборонено українцям продавати в Росії горілку й тютюн. При нападі на Україну ворожих військ козаки просили швидких воєнних посилок, але в цьому їм було відмовлено, бо російське військо не звикло швидко пересуватися, відтак мала надаватися поміч із російських гарнізонів у містах (до смішного мала — по двісті чоловік піхоти). Гетьманська резиденція встановлювалась у Батурині. Йшлося також про мирні стосунки з правобережними козаками. В придатках до статей говорилося про полегкості міщанам і про їхні права, які уневажувалися російськими воєводами, — щоб вони не порушувалися. Цар ці прохання задовольнив.

Які можна зробити висновки з аналізу цих статей? По-перше, вони закріплювали розкол України на Лівобережну й Правобережну, тобто лівобережці потверджували фатальний для України Андрусівський договір 1667 року, — це сприяло російській політиці: розділяй і володарюй, що давало передумови для подальшого наступу проти української автономії. Друге завоювання царизму на шкоду козакам — узаконення перебування в Україні окупаційного російського війська по містах. Пізніше в 1707 році Іван Мазепа, пишучи листа до польського короля Станіслава Лещинського, визнає: "Київ та інші фортеці в Україні великими гарнізонами осаджені, під якими козаки, як перепелиця під яструбом, не можуть голови піднести" (Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського). Узаконивши ці два найбільших своїх завоювання, зроблених з далеким прицілом, цар підтверджував часткові права та вольності, створюючи видимість своєї толеранції Україні, отже, зашморга на Україну було накинено, але не затягнено, а ніби трохи

й послаблено. Дем'ян Многогрішний прогетьманував три роки і впав через обвинувачення у приятельських стосунках із Петром Дорошенком, які були, до речі, обумовлені статтею 29 Глухівських статей, — це ще раз підтверджувало, які вони були ненадійні й непевні. Було й третє завоювання російського царизму, проведене у Глухівських статтях: офіційно схвалювалося доносительство українців на свою старшину та гетьмана іноземному володарю, тобто встановлювалася інституція колаборантства, що також мало фатальне значення для пізнішої загибелі Козацької держави. Більше того, патріоти, котрі зважилися б постати за свободу своєї Батьківщини, заздалегідь прирікалися на смерть, отже, по-своєму прирікалася на смерть і сама держава, бо вона була сплутана, як то кажуть, по руках та ногах. Повністю це відчув той-таки Іван Мазепа. У згаданому нами листі до короля Станіслава Лещинського він писав: "В Україні і начальні, і підначальні, і духовні, і мирські як різні колеса, а не в однодушній згоді", — відповідно не шанують своїх проводирів, а це значить, що не мають державного мислення і не прагнуть до повної свободи своєї землі. Такі ж пункти, як цей (про кару смертю інакодумцям) та сприяння доносам, ще більше сприяли впровадженню отого знеславленого "поділяй та владарюй"; отже, й виходило, що наші предки замість скріплювати власну державу та свою єдність палили Україну "із власної печі". Це прокляття підкріплювалося іншим, про що також сказав Іван Мазепа: "Одні доброволять до протекції московської, інші є схильні до протекції турецької, треті смакують собі побратимство татарське, чинячи те із вродженої до поляків антипатії", тобто довгий час українці жили за логікою: коли нам недогідна така протекція, змінимо її на іншу, а не за логікою більш самозрозумілою: жиймо самі собою. Сусідоньки ж наші вельми вправно користувалися цим нашим ганджем і на таких послаблених струнах нашої душі творили свою музику, яка нас і вбивала. Отже, розклад української державної єдності, почавшись ще за І.Виговського через честолюбців М.Пушкаря та Я.Барабаша, продовжився. Дорошенко спробував об'єднати Україну, як ми вже казали, тільки на короткий час, а Глухівські статті розкол її знову узаконили. Царські урядовці писали про те в Глухівських статтях із відвертим цинізмом: "Тільки ж ті справи, що належать тому бокові Дніпра, не є ваші — вони самі захотіли бути відлучені від царської пресвітлої величності і самі стали під рукою королівської величності ще раніше з'їздів і Андрусівських договорів, і в Андрусові договір учинений уже після їхнього відлучення" (текст Глухівських статей дивись: *Самійло Величко*. Літопис. — Т.II. — С.98). Отже, логіка виходить така: "Так, ми вас розсварили, але ви після цього самі побили один одному голови, отже, ви й винуваті. Котрий нам ближчий, тримайся нас, бо брат твій більший тобі ворог, як ми".

Отакий спадок Глухівських статей прийняв собі Іван Самойлович, мораль його дещо видозмінивши. Його логіка була така: навіть об'єднавшись, Україна не встоїть перед силою Польщі та Росії, відтак її об'єднання привело б до конфронтації проти тих тепер союзних держав (до речі, це увіч відчув на собі Петро Дорошенко, і І.Самойлович чудово це бачив). Отже, український гетьман вирішує з'єднати силу російську та лівобережців і кинути її на Правобережжя, приєднавши до себе його силою (скажемо, до речі, що раніше цього прагло Правобережжя), і в такий спосіб досягти державної єдності українських земель, тобто відійти від тактики оборонної і відступницької чигиринського гетьманства, а самому перейти в наступ. Правобережжя з'єднати свою силу із Польщею не зможе, бо між ними прокопано й налито кров'ю рів, а з несталими татарами вони, правобережці, не встоять. Розрахунок був точний і по-своєму мудрий, він влаштовував царя із його експансійною політикою, але загалом гарна ідея національного об'єднання обумовлювалася нещадним братовбивством — ось чому І.Самойловича звинувачували пізніше, що саме він був причиною руїни Правобережжя, хоч прихильники російської та проросійської історичної школи звалювали цю вину на Петра Дорошенка. Цікаво відзначити при цьому, що пам'ять про П.Дорошенка (не офіційна російська чи проросійська, а українська традиційна, навіть народна: "Веде своє військо, Військо Запорізьке хорошенько") залишилася назагал позитивна, а про Івана Самойловича — ні, хоч він значною мірою сприяв стабілізації Лівобережжя — як державного утворення у підданстві російського царя.

Про це ми ще поміркуємо, а тепер повернемося до Конотопських статей, які підписав Іван Самойлович із старшиною в 1672 році. Здавалося б, козаки самі упередили так звану "зраду" Д.Многогрішного, тобто виявили цілковиту вірність російському цареві своїм доносом, за що їх мали б похвалити, але російський уряд миттю використовує нову можливість міцніше закріпитися в Україні, а це означало обмежити функції Козацької держави: за вірність вашу зашморг на вашій шиї затягнуть тугіше. І справді, вже перший пункт, який іде від царського боку, визначає формулу залежності України — це не протекторат, як пізніше писав у "Виводі прав України" Пилип Орлик, а підданство: протекторат, загалом, не виключає зміни протектора, а підданство її виключає. Козаки знову просять, щоб їх не оминали при переговорах із Польщею, а щоб вони брали в тому участь, але відповідь царя тепер відверто негативна, отже, відповідний пункт Глухівських статей заперечувався. Старшина робить спробу обмежити владу гетьмана, заборонивши йому самовільно судити й карати, що робив Д.Многогрішний, — царський уряд цей пункт залюбки задовольняє (інша справа, що він згодом не виконувався). При цьому заборонялося не тільки вести зносини із сторонніми монархами,

що було і в Глухівських статтях, але заборонялося листуватися і зноситися і з Дорошенком (це просить начебто старшина, але тут відчутно руку російських політиків — розлам України на дві частини набував відверто антагоністичних форм). Установлювався твердий кордон із Польщею, який козакам заборонялося порушувати, хоч це було на споконвічно їхніх землях. П.Дорошенко на цей час вступив в союз із Туреччиною, через що турки почали війну із Польщею. Козакам лівобережним царський уряд забороняв допомагати П.Дорошенку, оголошуючи себе на боці Річі Посполитої. Обумовлювалося вільне пересування російських ратних людей по водяних шляхах, для чого нищилися козацькі греблі. Полк компанійців, встановлений Глухівськими статтями, козаки просили зліквідувати "через те, що від таких компаній чиниться жителям малоросійських городів, містечок, сіл всілякі розори та образи" (*Самійло Величко*. Літопис. — Т.II. — С.159) — цар з цим погоджується, але полк розформований не був. Підсумок статтям зроблено у "Записі, за яким гетьман приведений до віри". Його треба зацитувати, бо він виразно окреслює державний статус, що його діставав Іван Самойлович. Гетьман обіцяв "постійно перебувати у підданстві, звершувати всілякі істинні й бажані послуги його царській пресвітлій величності, не мати ніяких зносин ні з якими сторонніми государями, які не тільки перебувають у ворожнечі з його царською величністю, але і з тими государями, з якими його царська величність лишається у святій дружбі й любові, — без указу й повеління його царської величності; та не бажати й не шукати собі, Запорозькому Війську цього боку Дніпра, іншого государя і ніякою мірою не шкодити країнам, які перебувають під державою великого государя, його царської пресвітлої величності. А коли почуємо якихось ворогів, від чого, либонь, Боже борони, польських, чи турецьких, чи кримських, чи зібрання якихось інших держав, то мені, гетьману, і всім нам стояти за достойність його царської пресвітлої величності і його государських наслідників за нашою обіцянкою, що обіцяємо нині перед цим святим Євангелієм стояти супроти всякого їхнього государського ворога і чинити в допомогу промисел та битися, не хоронячи своїх голів до самої смерті. А де звелить його царська величність бути на своїй, великого государя, службі нам, Запорозькому Війську цього боку Дніпра з військовими людьми, то нам з тим ворогом мати промисел і з тим ворогом битися, і ні в яких належних військових потребах не їхати зрадою ні в яку державу і воєвод та ратних людей не видавати й не покинути. А мені, будучи на гетьманському уряді, і нам, начальним людям, і всьому війську, посварних і бунтарських слів ні від кого не слухати і не вірити ніяким плевосіятелям, а нам також, старшині і війську, гетьмана не покинути і государському ворогу не видати. А бути нам у його царської пресвітлої величності, його царської величності благородних дітей та в їхніх наслідників

у підданстві за його милостивими, царської величності жалуваними грамотами і за старими статтями, які було дано попереднім гетьманам і за нашими правами та вольностями" (*Д.Бантыш-Каменский.* Источники малороссийской истории. — М., 1858. — Ч.І. — С.247 — 248). Отже, зашморг на шиї України затягся ще дужче, хоч і не так, щоб її автономну державність задушити. Впадає в очі не тільки підкреслення підданства царю, а й повна несвобода оперувати власними збройними силами (у що це вилилося, знаємо, — дальні походи, канальні роботи і т.д.) і повна залежність гетьмана від царя. Фраза "бути за старими статтями" звучить уже риторично. Цар міг вирішувати долю України сам, нічого не питаючи про те в самих українців. Але лишалося ще автономне управління, військо, суд, одне слово — свої "права та вольності", але самостійної політики гетьман уже вести не міг, а кожну свою дію мав узгоджувати з царем, що й визначалося поняттям "підданства" — інша справа, що гетьмани не всі обіцянки свої виконували. "Самойлович, — пише С.Величко, — піднявшись із худопахольства до високої гетьманської влади і почавши збагачуватися, став змінювати і свою обичайність" (с.161).

Тим часом надходили в Україні круті події. Петро Дорошенко піднімає Турецьку державу на війну з Польщею. На початку 1672 року полякам поставлено ультиматум: або залишити у спокої П.Дорошенка, або воювати. Турецькі війська вийшли з Андріанополя 22 травня, а 25 вирушив сам султан. П.Дорошенко розбиває на Батозькому полі польського ставленика Михайла Ханенка і йде на з'єднання з турками під Кам'янець-Подільський. 4 серпня українсько-татарське військо з'єдналося з турецьким і почалася облога Кам'янця. 17 серпня Кам'янець було взято. В другій половині вересня турки заволоділи Бучачем. Ця війна закінчилася Бучацьким мирним договором, постановленим 17 жовтня. Польща відрікалася Поділля, козацькі території віддавалися козакам, Ханенко позбавлявся гетьманства. Дорошенко з ханом здобув Львів, вернувся до Жванця, а звідтіля пішов у свої землі.

Здавалося б, становище П.Дорошенка зміцнилося, але наступного року поляки перемогли турків під Хотином (1673), проти П.Дорошенка повстала Умань, яка підтримувала Ханенка. Готує свої акції проти Правобережжя й Іван Самойлович. У лютому 1674 року разом із російським військом Г.Ромодановського він рушає на Правобережжя і починає прихиляти до себе правобережні міста. П.Дорошенко був сильно притіснений і знову вдався до Туреччини по допомогу, тим більше, що на цей час майже все Правобережжя змушене було присягати цареві: за гетьмана стояв тільки Чигирин і кілька містечок. Сам П.Дорошенко сидів у замку і не наважувався звідти вийти. Турки пішли рятувати козацького гетьмана. І.Самойлович зупинився в Черкасах і розсилав звідсіля свої розпорядження. Непокірні Ладижин та Умань гинуть від

турків, розорено й розграбовано інші міста — правобережці почали масами переселятися на Лівобережжя. І.Самойлович селив їх по річці Орелі в Полтавському полку. Восени прийшло в Україну й польське військо. Утиснутий зусібіч, П.Дорошенко вирішує відректися від гетьманства і віддає клейноди Івану Сірку, а сам присягає на вірність цареві.

Тож Іван Самойлович свою програму здійснює, тобто позбувається головного суперника Петра Дорошенка; Михайло Ханенко ще раніше відрікся від гетьманства й перейшов на бік Самойловича. Лівобережний гетьман заволодіває гетьманством обох боків Дніпра, тобто клейнодами Богдана Хмельницького і козацькою столицею Чигирином, у 1674 році на старшинській раді представників десяти правобережних полків І.Самойлович був визнаний гетьманом Правобережної України, але фактично міг стати ним тільки після повного зречення П.Дорошенка, що сталося в 1676 році. Перемога, але Піррова, бо невзабарі Правобережжя не тільки було розорене, а й опустіло. Загалом же політичні плани І.Самойловича в цей час були широкі. Він пробує приєднати до свого регіменту ще й Слобожанську Україну. Але Москва рішуче цьому спротивилася, і тут досягти бажаного гетьман не спромігся. Друга точка непогодження з російським урядом — це були стосунки з Польщею. Росія робила ставку на мир з Польщею і війну з Туреччиною та Кримом, І.Самойлович був противником російсько-польської згоди коштом України, а прихильником порозуміння Москви з Туреччиною та Кримом. Але й тут йому довелося відступити; зрештою, винуваті були, значною мірою, в розладі цих планів і турки, які не припиняли своєї жорстокої експансії в Україні. "Турецький цар, — пише С.Величко, — поставив собі за зневагу, що Дорошенко, відкинувши його протекцію, схилився під високу руку православного монарха, хоч і мусив те учинити, як сказано вище, не за своєю волею" (с.210). Турки вирішують свої позиції в Україні будь-що втримати. Вони звільняють від ув'язнення в Едикулі Юрія Хмельницького, султан наказав константинопольському патріарху розрішити його з чернечого габиту і постановив князем Малоросійської України. Водночас турки почали готуватися до військового походу на Правобережжя. Так настав 1677 рік. Іван Самойлович, доконавши свого суперника і здобувши законне українське гетьманство, тобто наступництво по Б.Хмельницькому, роздрочив дракона. Як уже було сказано, за Бучацьким договором Польща відступила Туреччині Поділля і визнала турецький протекторат над козацькою територією, поступившись тут своїм правом. Дії Лівобережжя, а відтак і Росії і захоплення ними цієї території Порта законно розглядала як оголошення собі війни. Попередній похід на Умань та Ладижин був здійснений лише в обороні Дорошенка від його заколотників, а точніше від Польщі. Тепер же було щось інше —

це було захоплення земель, що були під турецьким протекторатом, отже, виявлено ворожі акції проти Турецької держави. В Україну, а власне Чигирин, іде величезна турецька армія, яку одні числили на сто, інші — на сорок п'ять тисяч чоловік. Ішов із цим військом і Юрій Хмельницький, щоб замістити впалого Петра Дорошенка (мав, однак, при собі лише 120 козаків із невільників). Турецькі війська прийшли під Чигирин 3 червня 1677 року, за старим стилем.

Український поет Олександр Бучинський-Яскольд у панегірику "Чигирин", що вийшов у Новгороді-Сіверському в 1678 році, політичну програму Юрія Хмельницького подає так. У зверненні до турецького султана той ніби сказав:

Найясніший царю наш і непереможний,
Християнам є твій меч, наче гнів той Божий,
Бо за тебе на землі дужчого не чули,
Ти до Господа найближч, сторож його чулий.
Біля гробу Бога ти внук неначе власний,
Місяця страшливий син, навіть тінню жасний.
Що на зорі Фаетон — ти на християни,
Від Єгови лютий бич на всі їхні рани.
Хто настирний спротивля тій потужній силі?
Можеш волею ти гнів свій правдивий вилить.
Твоя воля — і міцне надійне діяння,
Наше ж денне і нічне має буть старання,
Доки місто Чигирин із його гетьманством,
А Вкраїну всю під меч із всім християнством
Взявши, трупом не вкладеш місяцю під ноги,
Решту — в ласку у твою, чи під гнів твій строгий...

Сьогодні важко сказати, чи ці жахні слова, цілком ренегатські треба сказати, були вифантазувані тогочасним поетом, чи є до них реальна підстава; важливо те, що на колишнього гетьмана мали підстави так дивитися, тобто як на безумовного турецького підніжка, котрий своєї волі не мав, а таки згодився, щоб Україна підхилилася не в союз із турками, а в повне їхнє володіння, власне, упокорення на межі рабства. Це, зрештою, можливо, бо Юрій Хмельницький власної сили не мав, підтримки від рідної землі також, отож і міг діяти за приказкою: "Скачи, враже, як пан скаже!". І справді, в наступній своїй діяльності Ю.Хмельницький не зробив нічого, щоб його згадати добрим словом. Нам цікавий цей віршовий уривок ще з одного боку: турецький султан після падіння Дорошенка ішов в Україну війною таки для прямого її завоювання, а не щоб давати їй якісь права. Самійло Величко, принаймні, вістить, що це була ніби помста правобережним козакам за те, що вони підхилилися І.Самойловичу, а отже й Росії. Не думаю, що це було цілком так. Турецький султан не міг не знати, у якому розпачливому становищі перебував П.Дорошенко.

Л.Баранович

Правобережжя за тодішніми договорами із Польщею перебувало під турецьким протекторатом. На цю ж землю рушила інша держава — Московія. Отже, султан підіймався на війну супроти неї і відвойовував, як він вважав, землю, що йому вже належала, хай і протекторатно. Інша справа, що українську сторону він мав підстави тепер цілком ігнорувати, бо вона таки підхилилася під сателіта Московії Івана Самойловича.

В Україні цей похід викликав жах, але не тільки: козаки були повні енергії та завзяття із немилосердним нахідником боротися, тим більше, що вони могли з'єднати свої сили з російськими та польськими. Українське духовенство взялося за консолідацію нації. Щодо цього є надзвичайно цікаве свідчення того-таки О.Бучинського-Яскольда. Його варто зацитувати, бо воно точно відбиває тогочасну ситуацію:

...Найгірше, що гак уже пада,
Тепер бідам давнішим вона[1] була б рада.
Уже власні хвороби забула б навіки,

[1] Тобто Україна. — *В.Ш.*

Вже б пробачив брат брату провини великі,
Бо всіх дрож охопила — гряде вже навала
І для віри святої загроза настала.
Бо старання велике було всього люду,
І отця пресвятого святий дух нас будить,
Барановича йменням — архієпископа.
Що на Сівері вчули його добру стопу.
Він рецепти, як лікар умілий, не значить,
Аж допоки хворобу гаразд не побачить.
Тож до ради святої зове капітулу,
Трьох згадаєм, одної були всі інфули[1]:
Гізеля[2], щоб жить свято, він завше поборця,
Галятовського[3], також Лежайського[4] — тройця
Ця одним духом скута, усі три прелати,
Інших ще ігуменів, вродженої братії
З усієї Вкраїни — усі послушенство
Учинили і в пильне ввійшли набоженство.
Узяли в богомисля війни всі причини,
За що Бог нас приводить, бува, до руїни.
І не бачать нічого, лиш гріх непокритий
Між людей[5], тож складають подання для світу:
Щоб всі люди молитви, також призивання
Богу щиро давали і звечора, й зрання
За монарха, що в вірі святій пробуває[6],
Під яким ми опіку і ласку приймаєм[7],
Також і за Вітчизну, свойого гетьмана,
За усіх — кардинала і примаса-пана[8].
І рецепт на біль лютий синове слухняні
Заживають охоче, бо сцілює рани...

Уривок багатозначний. Українське духовенство, на чолі з Лазарем Барановичем, ніби очолює й надихає народ, бо сподівається на спільнохристиянське з'єднання сили (в даному разі України, Росії та Польщі) для поборення ворога хреста. Недаремно О.Бучинський-Яскольд заманіфестовує:

Чутка давня, віщала одна пророкиня,
Як у згоді христьяни, то турок загине...

Зрештою, сам Лазар Баранович у книзі, що вийшла в Чернігові в 1680 році, "Відмітка п'яти ран Христових" друкує вірша, написа-

---

[1] Інфула — духовний чин, власне єпископська шапка.

[2] Гізель був тоді архімандритом Києво-Печерської лаври.

[3] Галятовський був архімандритом Єлецького монастиря в Чернігові.

[4] Лежайський — архімандрит Новгород-Сіверського монастиря.

[5] Тобто відсутність єдності.

[6] Йдеться про російського царя.

[7] Підкреслюю: не підданство, а опіка і ласка.

[8] Тобто і Польщу.

ного саме в цей час, що має заголовок: "Турка зіб'ємо при хрестовім знаку, вийди поляку, русаку і козаку при власнім сагайдаку", де прямо пише:

Монархам християнським згоди тільки треба,
Тоді із турком буде неважка потреба[1],
Як християнам турок згуби забажає,
Бича беріть у руки, хай його хльостає.
Й Орда, що її турчин научивсь ярмити,
Як золотом купити, стане турка бити.
Вона також на волі хоче собі матись,
Набридло перед турком завше улягатись.
Є спосіб цей у Бога, улекшімо ж справу,
Бог турків допоможе вибити на славу!

Отже, відбувся момент у нашій історії дивовижний. Перед загрозою тотальної турецької навали українці зуміли сконсолідуватися, з'єднати свою силу, забути розбрат та непорозуміння, чвари й міжусіб'я, більше того, здобули ентузіазм, саме той, що з'єднує націю в потужний кулак, проти якого важко щось учинити. Але не всі сподіванки здійснилися: Польща в цій війні, хоч і претендувала на Правобережжя, хитро-страшкувато участі не взяла, татари від Туреччини не відкинулися, а взяли участь в акції з ними разом. Росія прислала тільки допоміжне військо на чолі з Г.Ромодановським, яке билося в цій першій битві чесно і завзято, треба віддати тому належне, хоч між українцями та росіянами, як пише О.Бучинський-Яскольд, були й незгоди. І саме цією силою І.Самойлович зумів Чигирин відбити, більше того, турків з України із ганьбою для них прогнати.

29 серпня ст.ст. турки покинули облогу козацької столиці та втекли. Анонімний панегірист того часу з'являє тодішню позицію І.Самойловича (скажемо, дещо наївну), але вона була така тоді:

Русь хоч зараз турку із
примусу підвладна
Та до царських вона військ
доєднатись ладна.
Бо вони **овечки лиш**[2],
турки — вовк заклятий,
То й готовий він овець
завше похапати.
Тільки цар отарі тій
голова пристойна,
Бо на ласку панську і
на все інше гойна.

---

[1] Потреба — змагання.

[2] Підкреслення моє. — *В.Ш.*

І в сподіванці отій
вівці будуть знову
Бити турка, аж візьме
він біду готову.

(Марсове поле. — Кн.II. — С.64)

Більше того, автор і сам виявляє імперіалізм і висловлює думку, яка пізніше дуже полюбилася російським експансійникам: турки мають загинути, від них тоді відберуть Господній гріб, а землю їхню буде захоплено, щоб:

Не свої, його краї
густо кров'ю злити —
Буде краще, ніж би нас
він почав губити.

Але тріумф був передчасний. Прийшов фатальний 1678 рік, у який Івану Самойловичу випало переконатися, який підступний його союзник і що це, зрештою, за "овечка". Коли докладно проаналізувати тодішні події, не можна не помітити, що російський провідник Григорій Ромодановський майже відверто не хоче воювати із турками. Пояснювали це тим, що османці пригрозили йому скарати на смерть полоненого сина, що також могло бути. Але реальніше інше пояснення (до речі, Г.Ромодановський дістав перед походом таємний царський наказ: коли оборона Чигирина буде важкою, знищити його): 1) Росії було політично вигідно знищити бунтівне Правобережжя, бо тут годі було сподіватися на спокійний процес "заковтування" українських земель Російською імперією (процес "заковтування", скажемо до речі, був традиційний для російської політики: спершу дати тій чи іншій землі гарантії свободи й автономії, а тоді повільно ту свободу урізувати, поки вона не буде знищена цілком); 2) законне українське гетьманство мало свій осідок також на Правобережжі, в Чигирині; 3) розкол між двома частинами України, який так майстерно вдалося провести Росії та Польщі, використавши недалекоглядність українських провідників, все-таки був явищем тимчасовим, природний порядок речей мав би рано чи пізно привести до з'єднання тих земель; 4) Росія віддала цю територію Польщі, отже, не вважала її своєю.

У другій половині XVII — на початку XVIII століття щодо російського імперіалізму вживали термін-метафору "московський дракон" — визначення цілком точне, адже план знищення Правобережжя був воістину драконівський і дивоглядний за своєю нелюдською жорстокістю (до речі, цей самий хід було вжито вже в наші часи Йосипом Сталіним у війні 1941 — 1945 років, коли необмундированих і ненавчених українців гнали на німецькі кулі, докошуючи ззаду кулями енкаведистських полків — в такий спосіб

і було знищено значну частину населення України); тут же роль, що її виконували в наші часи німці, мали виконати турки. А що ж Іван Самойлович? Самойлович із такою драконівською політикою Московії погоджується. Годі сказати, що українці того часу цього не усвідомлювали: Самійло Величко, принаймні, пише про це прямо: "Гетьман, знюхавшись із князем Ромодановським і *слідуючи за його волею* (підкреслення наше. — *В.Ш.*) не зблаговолив до козацького бажання воювати" (Т.II. — С.244). Отже, Чигирин упав, українсько-російське військо веде незначну оборонну війну, провідники стримують козаків од бойового чину; зрештою військо переправилося через Дніпро на Лівобережжя, і хоч Самойлович розпустив тільки частину війська, а з рештою пішов до Переяслава (почув про похід турків до Канева), але спокійно дав туркам Канів знищити. Чому гетьман так чинив? По-перше, мусив, бо не міг не улягати політиці Москви, але реальніше друге: І.Самойловича знищення Правобережжя, певною мірою, влаштовувало, бо він не мав великої надії втримати Правобережжя, отже, не мав надії на стабільність і власного гетьманування. Саме в тому ми вбачаємо найбільший злочин цього гетьмана. Коли вже вдаватися до історичних аналогій, то подібну помилку зробив у час Української революції 1917 — 1921 років Симон Петлюра: бажаючи втримати за собою Україну Центральну та Східну, він іде на зговір із поляками і жертвує Україною Західною: такі речі жодному політикові честі не роблять, а навпаки.

Історики російські та проросійські, як ми вже казали, звикли дорікати за руїну Правобережжя П.Дорошенкові. Не будемо Петра Дорошенка ідеалізувати: і в його діях не все було розважне й розумне (дивись нашу статтю про нього), але він був стороною, яка оборонялася, а навіть за юридичними нормами судять не того, хто обороняється, а того, хто нападає; у даній ситуації таким напасником був все-таки І.Самойлович, керований царськими указами, відтак, і винуватцями руїни України, перш за все, були вони, а що жар загрібався чужими руками, а саме турецькими, то це було результатом звісного турецького політичного тугодумства; зрештою, коли знову взяти до уваги загальнолюдські моральні та юридичні норми, то побачимо, що в убивстві звинувачують і найманого вбивцю, і того, хто його найняв. Звісно, російський уряд турків на знищення Правобережжя не наймав, але вміло політично його на те спровокував, отже, прямими винуватцями руїни, можна з упевненістю сказати, були обидві сторони: і турецька, і російська разом із Самойловичем, і тут уже нікуди дітись (так само й у випадку із необмундированими: стріляли в них і німці, і росіяни).

Існує дуже цікавий лист, підписаний Іваном Сірком, його датовано 25 вересня 1678 року і послано із Запорозької Січі. Перевірити автентичність листа змоги немає, але Микола Костомаров його визнає. Зрештою, писав його І.Сірко чи, може, це одна

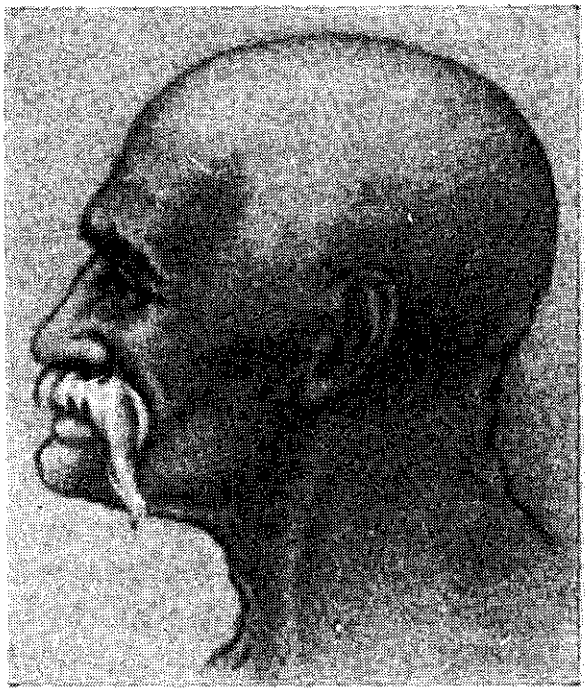

із стилізацій Самійла Величка, значення в даному разі не має, бо лист подає нам, як осмислювали події того фатального року козацькі політичні мислителі.

Отже, в листі прямо сказано: "Не подивуй отож, ваша вельможність, на нас, низове Запорозьке Військо, що через нинішнє розорення турчином Чигирина, Канева й усіх інших цьогобічних міст та сіл українських малоросійських довелось нам і тебе записати в реєстр з колишніми нещирозичливими до нашої вітчизни гетьманами. Бо коли зважити, яку показали ви щирість на слізні суплікації ладиженців, уманців та інших міст і повітів і яку надали оборону від турецького находу, то інакше не можна думати про вашу милість милостивого пана, лише так, як вище вимовлено (...) Про вашу ж нещирість до Чигирина ми вже й не пишемо до вас, бо не тільки ми, низове Запорозьке Військо, але й увесь світ великоросійський та малоросійський ясно бачить і бачити може, що через нещирість і незичливість вашу з князем Ромодановським мусив Чигирин з іншими остатніми містами і селами українськими пропасти від турчина і кінчити постійним неоплаканим запустінням, з великим пролиттям християнської крові і пагубою справжніх наших братів. Бо як могла бути у вас приязнь до Чигирина, коли більшу силу мала у вас щодо нього давня озлоба! І коли раніше ваша милість, милостивий пан, не соромився зі своїм та російським військом несправедливо воювати на Дорошенка й Чигирин, то чому мали ви соромитися не боронити його і зичити йому занепаду? Зважай же тепер, пане гетьмане Самойловичу, чого доказав єси, яку послугу Богові і Вітчизні зробив єси: допустив пролиття великій християнській крові і від таких непевних гараздів почав титулуватися гетьманом обох боків. Що ж тобі на цьому за-

пустілому боці? Якого сподіваєшся собі з неї пожитку і збагачення? — роздивися. Здається нам, що краще було б вам обом пообабіч Дніпра гетьманам жити, як брати поміж себе в любові й однодумстві, через що й ворогам ви були б страшні і завжди змножувались у користях для себе й для малоросійської Річі Посполитої. А так ти є властивий погубитель Чигирина й решток цьогобічної України, бо коли б не добував його і не взяв би під свою владу з Дорошенком, то й турчин не приходив би його здобувати" (Т.II. — С.247). Сильні й гіркі це слова, щоправда, вони писані прихильником російської орієнтації, через що тут говориться, що вина запустіння падає на Ромодановського та Самойловича і "великоросійський світ" це бачить і осуджує разом із малоросійським, а не береться до уваги, що й Ромодановський, і Самойлович були фігурами у грі, яку грали не вони, а ними. Отже, головним винуватцем був все-таки той, хто тими фігурами рухав, граючи, — а це був безсумнівно російський царизм. Рація елементарна: коли б Самойлович та Ромодановський робили все це зі своєї волі, то навряд чи за такі їхні "подвиги" цар був би до них милостивий. Але й вини із Самойловича не можна знімати: Ромодановський служив своїй державі (до речі, російський посол Пронтишев на розмові з польськими сенаторами сказав: "Московській державі є пожиток з того, що сильні війська входили в Україну супроти турчина й кількаразово його громили"); Самойлович же очолював державу чи Річ Посполиту, як писали козаки, свою. Через це мав рацію І.Сірко чи той, хто прикривався його іменем, коли писав: "Хто подивує сліпоті ума твого? Хто, роздивившись таке твоє жорсткосердя, може прихилитися до тебе з приязню й зичливістю? Коли одного праведного Авеля кров волала від землі до Бога на помсту свою Каїнові, то що гадаєш — не скаржитиметься на тебе і не проситиме справедливості у свого творця Господа, судді праведного, пролита через тебе кров багатьох і пребагатьох братів наших, православних християн?" (с.248).

Іван Самойлович чудово розумів, що Правобережжя він утратив. Через те в наступному році, як пише Самовидець, "виправив сина свого Семена за Дніпро, перед яким Яненко з Корсуня втік, а він, гетьманич, Корсунь, Мошни, Драбівку, Черкаси і Жаботин з людьми в Малу Росію (тобто Лівобережжя. — *В.Ш.*) перегнав" (Літопис Самовидця. — К., 1878. — С.285); згодом гетьман і далі займався отим згоном (це так і звалося тоді — "згін") правобережців на Лівобережжя. З другого боку, на нараді під Путивлем із Голіциним та Ромодановським (1680) він радить примиритися з турками, очевидно, прагнучи хоч у такий спосіб затримати за собою Правобережжя, бо воно офіційно продовжувало належати Туреччині (Польща відступилася від нього за Журавницьким трактатом). Договір між Росією та Туреччиною було постановлено 3 січня 1681 року в Бахчисараї, кордоном мав служити Дніпро; Ро-

сії віддавалися лише Київ з Васильковом, Трипіллям та Стайками. Оце й усі були здобутки фактичні, коли не рахувати тих, політичних, про які говорилося вище. Так сумно закінчилася бойова акція гетьмана Самойловича, спрямована на об'єднання України: вільнолюбного, мудрого й патріотично настроєного Петра Дорошенка замінив нікчемний Юрій Хмельницький (резиденція його була в Немирові), і хоч носив він титул князя, його влада й потуга були мізерні, а Самойлович вирішив зайнятися упорядкуванням гетьманської держави на Лівобережжі; тепер хіба Юрій Хмельницький із Яненком вряди-годи робив наскоки на Лівобережжя.

Загалом же Правобережжя потрапило в жахливу руїну. Про це є разючі документи, назвемо з них два. Невідомий український шляхтич у другій половині XVII століття написав віршовану хроніку, в яку вводить цікаву поему про полювання і пише, що Правобережжя тоді було дике, спустошене і населене дикими звірами (Київська Старовина. — К., 1993. — №3). Другий разючий опис подав у передмові до першого тому свого літопису Самійло Величко:

"Перед моїми очима постали численні безлюдні міста й замки, порожні вали, колись висипані працею людською, як гори і горби. Всі вони правили тоді за пристановище і поселення диких звірів. Я побачив, що фортеці, які траплялися нам на шляху у військовому поході, одні стоять малолюдні, інші зовсім спорожніли — розруйновані, зарослі землею, заплісняві, обсаджені бур'яном і повні лише червів, і зміїв, й усякого гаддя, що там гніздилося. Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогобічні україно-малоросійські поля і розлогі долини, ліси і великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера. І це був той край, який правдиво колись, уже шкодуючи за втратою його, називали й проголошували поляки раєм світу — він був перед війною Хмельницького немовби друга обітована земля, що кипіла медом і молоком. Бачив я, окрім того, в різних місцях багато людських кісток, сухих і голих — їх покривало саме тільки небо".

Коментарі, як то кажуть, зайві. Отже, що вийшло? Саме та частина України, яка найбільш послідовно, свідомо й завзято боролася за Українську державу, за волю свою і своїх нащадків, лягла в цій боротьбі трупом на руїнах своєї знищеної землі: змагатися вже не було кому і як. Рештки населення І.Самойлович перегнав на Лівобережжя, хоч і не всіх, і вже тільки там пробує утвердити свою державу; Правобережжя потім буде здатне тільки на короткі повстанчі спалахи. Більше того, і Московія, і Польща стануть у договорах між собою підтримувати статус цієї землі як порожньої, тобто там, де було основне гніздо козацтва, — їм і справді це було вигідно. А що ж Самойлович? Самойлович своє становище під Російською державою спробував укріпити. До речі,

не всі правобережці прижилися на Лівобережжі, куди були перегнані; згодом почався їхній відтік на порожні, недавно свої землі, але й тоді до попередньої потуги повернутися вони не могли. Тодішні поети гірко оплакували те, що сталося з рідною землею:

Ах, Українонько, бідна годинонько тепер твоя:
Згинули козаки, добрії юнаки, ах, кров моя!
Де ви, Дорошенки, де ви, Хмельниченки, і ви, Івани,
Смілії сотники, битні десятники, і ви, гетьмани?
Десь в поля дикії, десь вас в нелюдськії смерть загнала,
А вісті нашого нещастя гіркого вам не дала.
Колись татарському народу дикому страх був козак,
Ах, тепер страх новий мужньому людові —
кримський сагайдак.
Так панували, так нас опасали зо всіх сторон,
Що тільки нашої, крові запорозької сам ждеть ворон,
Браття хорошії, молойці гожії во крові лежать,
Без голови тії, без плеча другії пісок зоблять,
Кров ллється ріками, устлані трупами побитих поля,
На гетьманів голови вложила окови тяжка неволя.

(Марсове поле. — Кн. II. — С.93).

У внутрішній політиці Іван Самойлович укріпляв гетьманську владу як авторитарну. "Як абсолютний "владітель Малоросійського панства", — пише О.Оглоблин, — Самойлович, мабуть, перший з гетьманів сформулював свій погляд на владу гетьмана як інститут монархічного типу. І він, і його сини не раз заявляли в офіційних документах, що гетьман є "зверхнійший владца й господар Вітчизни" і що тільки "найвищий неба і землі справца отміною до часного живота" може гетьманську владу перемінити" (Енциклопедія українознавства. — Париж; Нью-Йорк, 1973. — Т.7. — С.2700). Можливо, тому, бажаючи закріпити спадковість гетьманської влади, він надає своїм синам кращі полковницькі уряди й маєтки. Так Семен Самойлович (бл. 1660 — 1685) був одружений з онукою гетьмана І.Сулими і посів уряд полковника стародубського (1680 — 1685), виконував функції наказного гетьмана — в 1679 — 1680 роках. Григорій Самойлович (? — 1687) був зятем гетьмана І.Бруховецького — полковник чернігівський (1685 — 1687) (згодом страчений росіянами у Севську) був також наказним гетьманом (1687). Яків Самойлович (? — 1695) заступав брата Семена на стародубському полковництві (1685 — 1687), згодом засланий з батьком у Сибір. Небіж гетьмана Михайло Самойлович був у 1678 — 1687 роках полковником гадяцьким.

Про характер правління І.Самойловича найкраще свідчить анонімний вірш, який був написаний відразу ж після падіння гетьмана в 1687 році одним із його наближених спідручних, найочевидніше Іваном Мазепою, бо, наскільки знаємо, із спідручних Самойловича тільки він і писав вірші. Уривок вірша варто зацитувати, бо це не

просто художній твір, а першорядного значення документ до історії української державності і державотворення:

Ей, Іване, Поповичу гетьмане,
Чому ти так пустив себе в недбання?
Ой був єси ти добрим усім паном,
Та потім протиставивсь усім станам.
Став цілодушно ти гетьманувати,
Щоб і нащадкам звичай той віддати.
Ти вольність війська став ламати славну,
І гідність станів зневажати давню,
У пиху впавши, став надмір амбітний,
Казав уже, що й рід твій старожитний.
Забув: тебе з любові ми обрали
І старшим собі паном забажали.
Вже й ради теж тобі не стало треба,
Ти мислив: начебто зійшов із неба.
Поміж людей не визнавав любові,
Всі бесіди дорівнював до змови,
Щоб поміж себе хліба вже не їли —
Хотів усіх пересварить на ділі.
Чому не йняв ти нашим речам віри?
Від того і з'явилися невіри.
У людях Бог любов плекає, згоду —
Постать на уряд ти шукав нагоду.
А не хотів такого догледіти,
Щоб дружно з кимось міг у світі жити...

(Марсове поле. — Кн.II. — С.131 — 132).

Не гадаємо, що у вірші є якісь пересади, ситуацію він віддає досить точно. Тож спробуймо цю пам'ятку проаналізувати. Вона повністю підтверджує думку О.Оглоблина про монархізм І.Самойловича і про його бажання зробити гетьманство спадковим. Це, зрештою, суперечило козацьким традиціям: "вольність війська став ламати". Зрозуміло, що самодержавство веде до персонального вивищення й вивищення власного роду — так чинили всі монархи. Цілком закономірним було зневаження Самойловичем так званої старшинської ради та й інституції рад взагалі. Відтак з'явилась у гетьмана надмірна підозрілість, очевидно, він запроваджував щось на зразок таємного нагляду: підслухи розмов, стеження за генеральною старшиною і контроль за її діями. Робити так він мав певні підстави, бо й за ним невсипущо стежили російські доносителі, як завербовані, так і добровільні. Дещо загадкова фраза: "Постать на уряд ти шукав нагоду" — очевидно, тут ідеться все-таки про уряд російський. Коли так, то фраза могла постати як оправдання доносу цареві старшини; коли ж ця фраза правдива, то це свідчить, що "владітель Малоросійського панства", тобто Української держави, Іван Самойлович не був безсумнівним підніжком Москви

чи, як писав Т.Шевченко, її "гряззю", від своєї залежності конче мав утяження, але бувши людиною хитрою та обережною, принаймні, не залишив після себе документів, які б це підтверджували. І хоч він і вважав, що тільки Бог може зняти його з гетьманства, але прикладу свого попередника Д.Многогрішного не міг забути, бо й між Богом та ним була сила, що могла це вчинити легко, — цар російський. Владу гетьман тримав на страху, як свідчить поезія, з жорстокими налягами, але тільки таку владу може тримати самодержець. Зрештою, Самойлович мав приклад для наслідування — був такий передусім Богдан Хмельницький, отже, не він сам із гетьманів тягнувся до самодержавства. Коли цього вірша написав Іван Мазепа, то не можна не сказати, що такі думки були в нього хіба до того, як сам "вкусив" гетьманської влади, адже значною мірою спосіб правління І.Самойловича І.Мазепа таки перейняв, він, однак, любив радитися зі старшиною, але рішення приймав одноосібно, так само вивищував родичів (І.Обідовський, А.Войнаровський), бо власних дітей не мав; так само жорстоко розправлявся з інакшедумаючими і милосердя тут не знав. Був підозрілий, мав біля себе довірених, але їм до кінця не довіряв; мав, зрештою, підозру навіть до найближчого — Пилипа Орлика.

І все-таки сильна влада, яку зумів установити в Україні Іван Самойлович, дала деякі добрі результати: почала розвиватися внутрішня і зовнішня торгівля, всілякі галузі промисловості: гутництво, млинарство, гуральництво, селітроваріння, рудництво, будництво тощо — досить згадати перелік ремесел з того часу в поета Климентія Зиновієва, щоб увіч у тому пересвідчитися, — ремісництво тоді справді здобуває значного розвитку. Іван Самойлович зачав будівництво пишних храмів (і тут його політику продовжував І.Мазепа), виходили книжки, зокрема й поетичні, серед яких було кілька панегіриків самому гетьману; саме в його правління Київська академія фактично стала академією. Зате на його совісті було опанування Москвою української церкви у 1686 році, про що ми скажемо просторіше.

У зовнішній політиці гетьман сприяв, як ми вже казали, замиренню Туреччини з Росією, після чого в Переволочній почалися регулярні розміни полоняниками; водночас, незважаючи на старання гетьмана взяти під свій регімент слобідські полки, було встановлено твердий кордон між Гетьманщиною та Слобожанщиною, що конечно закріпило політичний програш гетьмана у цій справі.Небажання входити у дружні стосунки з Польщею було в гетьмана аж таке, що він забороняв козакам відходити у затяги на поміч королю Яну Собеському для Віденської війни з Туреччиною, хоч Польща тоді була союзником Росії; більше того, перегнавши правобережців на Лівобережжя, він робить усі заходи, щоб правобережці не поверталися у рідні краї на заклик волоського господаря

І.Дуки, боячись, щоб знову не відродилося правобережне гетьманство; навіть посилає компанійців для нового згону вже втікачів. Ці факти свідчать, що гетьман, незважаючи на значну залежність від Росії, все-таки вів і самостійну політику. Козаки, щоправда, І.Самойловичу чинили й певний спротив. Попри заборону, правобережці переселялися в рідні місця, до Яна Собеського, для участі у Віденській війні пішли не тільки прості козаки, а й лівобережна старшина (Киліян, Апостол, Мовчан), були там і запорожці; загалом Запорозька Січ стала супротивна до надмірного скріплення гетьманської влади — це був оплот козацького демократизму. Саме в той час виникла ідея будівництва міст, власне фортець, які мали б витіснити запорожців з їхньої території; очевидно, ідея не була Самойловичева, її прагнув провести ще польський уряд перед Хмельницьким (будівництво Кодака), а російський її перейняв. План знову-таки був підступний. Зовні виглядало, що міста-фортеці мали оборонне призначення проти турків та татар, так, зрештою, й було, але цим заходом вбивався клин між Запорожжям та Гетьманщиною (знову-таки елемент політики "розділяй та владарюй"). Політично короткозорий Іван Самойлович цього, здається, не добачав. Гетьман робить ще один крок проти "давніх вольностей війська": пробує зліквідувати вільний вибір сотників в Орільських містах, караючи ті міста за сваволю(напад на кримського та російського гінців), і настановляє сотників від себе. На Орелі осіли, в основному, жителі Правобережжя; обурені таким учинком гетьмана, вони збиралися переселятися назад на Правобережжя. Гетьман схаменувся і своє рішення відмінив.

Тим часом настав 1686 рік, пам'ятний двома великими подіями. 16 травня було постановлено Вічний мир між Польщею та Росією, який потвердив фатальний для України Андрусівський договір 1667 року. Лівобережжя, Запорожжя, Київ з околицями, Стародубщина були закріплені за Російською державою. Спустошене козацьке Правобережжя мало стати нейтральною територією із забороною українцям там поселятися. Західна Україна, Волинь і північна Київщина визначалися за Польщею. З Туреччиною та Кримом мир Росія розірвала. Домовлено, що невдоволених козаків з одного й другого боку ні Польща, ні Росія не підтримуватимуть. Ясна річ, що в тих домовленнях українці участі не брали і про їхню думку ніхто й не питав.

Про другий акт ми вже згадували — це було підпорядкування української церкви московському патріарху. Новообраний київський митрополит Гедеон-Святополк князь Четвертинський поїхав до Москви і привіз звідти грамоту патріарха Іоакима, видану 15 грудня ст.ст., яка й оголошувала про здійснення цього сумного акту. Цьому передувала російська дипломатична акція до Царгорода, туди було послано піддячого Алексєєва та гетьманського

посланця І.Лисицю, які й здобули від царгородського патріарха Діонисія це право, — ще одна перемога царської дипломатії і поразка України. Загалом, російський уряд заходився біля цієї справи ще з 1684 року: патріарху Якову було послано 40 соболів із проханням передати українську церкву Москві. Потім російський уряд ще раз посилає гроші й соболі. Коли ж приїхали до Царгорода Алексєєв та Лисиця, єрусалимський патріарх гостро запротестував проти цієї незаконної акції, бо таке заборонено правами святих отців, і заявив, що "за велику казну такого діла не зробив би" (Архив Юго-Западной России. — Ч.І, т.V. — С.135) і відписав у Москву, що задумане ними діло "незаконне й недоцільне". "Присилаєте гроші, — писав патріарх, — і з розуму людей зводите, берете грамоти, супротивні Богові і церкві" (С.144). Саме тоді посли і взялися за новопостановленого царгородського патріарха Діонисія, але й цей спершу відмовив. Відтак Алексєєв удався до великого візира і пообіцяв, що за цю акцію Росія дотримається миру з Туреччиною — Порта в мирі в цей час була зацікавлена, — і візир наказав патріарху константинопольському задовольнити прохання послів. У такий безчесний спосіб у травні 1686 року Київська митрополія була передана Московському патріархату. За це патріарх дістав "три сорока соболів і двісті червоних" (с.144). Патріарх Досифей дістав 200 золотих. Зрештою, й тут історія не закінчується. Патріарха Діонисія за такий переступ було з патріархства собором духовенства скинено, а Діонисій хоч згодом і просив обіцяних собі від Росії подарунків, так нічого і не дістав (*Митрополит Іларіон*. Українська церква. — Вінніпег, 1982. — С.229 — 232).

З українського боку справа діялася так. Спершу (1685) особи, які зібралися в Києві для вибрання митрополита (між ними був і І.Мазепа), подали І.Самойловичу листи, в яких викладається, чому вони не згодні на підпорядкування Москві Київської митрополії — це мало б порушити закони і звичаї, в яких жила українська церква. Гетьман І.Самойлович в листі від 20 липня 1685 року, загалом погоджуючись із вимогою Москви, говорить про автономію української церкви, і що це може статися за тієї умови, коли константинопольський патріарх їх відпустить з-під свого володіння. Царі в грамоті від вересня 1685 року з цим погодилися, а Самойловичу за його згоду пообіцяли "сотворити божественну благість мздовоздаяння" (Архив Юго-Западной России. — Ч.І, т.V. — С.62). Гетьман одержав золотого ланцюга і два діамантових клейноди. Як бачимо, небагато заслужив "вірний підданий і найнижчий слуга" російських царів. А вже наступного року він міг побачити увіч, що його вірна 15-річна служба в російських царів ставиться ними в ніщо: надійшов час його падіння.

Настав фатальний для Івана Самойловича 1687 рік. Рік, коли Москва зважилася на експансію Криму. Похід готувався помпезно,

мало йти в нього 150 тисяч російського війська і козаки. В.Голіцин вирушив із Охтирки 27 квітня ст.ст., десь тоді ж вирушив і гетьман. Розповідали, що коли виїжджав із Батурина, на замковому мості спіткнувся йому кінь — ознака лиха. Відомий український поет Іван Величковський ще встиг піднести гетьманові останнього панегірика — було то в Полтаві. Про нього варто сказати кілька слів. Поет бачить гетьмана шестикрилим: три крила — Віра, Надія та Любов, і три — Смирення, Чистота та Убогість. Як бачимо, крила були вигадані. Про яку любов можна говорити в людині, яка знищила Правобережжя, про яку чистоту? Смирення та убогість аж ніяк не були чеснотами Самойловича. Та й віру свого народу він віддав у владу тоді темній Москві, а надія його, скажемо прямо, одурила. Тож крил для льоту ця людина вже не мала. Відзначає І.Величковський у гетьмана чесноти, які справді годі заперечити: він був побожний, мурував церкви, вбирав їх "у пребагаті і чесні ікони", хотів тримати в любові учених, волів вкривати їх патронатом. А ще мав єдину булаву із двох.

Ця похвала в устах прихильника гетьмана звучала так:

Єдиний Бог у Тройці для тебе єдину
Дав булаву і хоче: у ясну годину
Їх дві постав належно на сильній підпорі —
Господь тебе тримає в своєму дозорі.
Нехай у тебе стане Побожність праворуч,
А Доброчиння щедре розміщуй ліворуч.
Скажу: коли у грудях палке серце носиш,
Без сумніву у Бога, що хочеш, упросиш.
Оце керує серцем твоїм, потішає,
Тебе відтак боронить, нещастя долає.
Тому і починаєш церкви мурувати,
В ікони пребагаті і чесні вбирати.
А ще в любові хочеш учених тримати,
Волієш патронатом науки вкривати.
Зростає з того слава, оздоба, підпора,
Вітчизні нашій шана, утіха є скора...

Неважко помітити, що у вірші викладено, так би мовити, програму стабілізації життя в Україні, як її замислював гетьман Іван Самойлович: об'єднання України, спокійне, доброчесне правління, будівництво церков, розвиток науки та освіти. Все це було. Але згадаймо, що ці слова Іван Величковський проказав гетьману, який із походу повернеться вже в кайданах, отож, цілком по-пророчому звучать слова вірша, де сказано, що тому скоро прийде час іти до неба. Щоправда, ніби схаменувшись, поет зичить йому ще довгих літ життя. Але зірка Івана Самойловича вже заходила.

Похід був увіч нещасливий. Літо випало сухе, татари випалили пожежами дикі степи, коням не було корму. Війська не дійшли й

до Січі і 17 червня повернули назад. На річці Кілчені генеральна старшина та полковники І.Самойловича в погодженні із В.Голіциним написали доноса на гетьмана — В.Голіцин шукав жертовного козла, і ним став І.Самойлович. У змові взяли участь генеральна старшина: В.Бурковський, М.Вуяхевич, С.Прокопович, І.Мазепа та полковники К.Солонина, Я.Лизогуб, Г.Гамалія, Д.Дмитрашко-Райча, С.Забіла і лихої слави Василь Кочубей. На українському політичному небі з'явилося, як любили писати тоді поети, нове світило — Іван Мазепа.

Іванові Самойловичу першому з українських гетьманів удалося протриматися на хиткому гетьманському столі 15 років. Перша частина його гетьманства була войовнича, друга відносно мирна — політика стабілізації. Своїх планів на побільшення підпорядкованої собі території здійснити гетьман не зумів і рішуче став на шлях уладнання внутрішнього життя країни. Він збагнув одне: проти Москви іти не варто, рватися до самостійності в міжнародному плані також, натомість треба укріплювати й стабілізувати ті державні фортеці, на які Москва погодилася. В цьому він певною мірою нагадує комуністичних правителів України, що були в наші часи. Але автономних прав мав значно більше: військо, суд, утримував загальноєвропейську грошову систему і тільки під кінець гетьманства йому було нав'язано російські чехи, які бойкотував, як писалося в Коломацьких статтях 1687 року: "Він не велів розіслати по містах універсалів, щоб ті чехи брали безвідмовно" (*Д.Бантыш-Каменский.* Источники малороссийской истории. — М., 1858. — Ч.1. — С.305 — 309, статья 19). В Україні була власна система освіти й податків, тобто власне фінансування. Російське військо числилося як нахідне, або окупаційне, тобто на правах чужоземного. Це були здобутки. Зате гетьман цілком відмовився від зовнішньої політики, активно сприяв імперіалістичним заходам Росії, винуватий був у знищенні Правобережжя і сприяв початку ліквідації національної церкви, хоч і обумовив її автономний статус. Іван Мазепа, ставши його наступником, пішов тією ж дорогою, тобто і один, і другий укріплювали Козацьку державу, міцно трималися її автономних форм, але дозволяли "російському ярму" не просто лежати в себе на шиях, а дедалі більше стягуватися. Зашморг той затягували повільно, але неухильно, і протидії цьому ні один, ні другий практично не чинили, хіба що останній схаменувся під кінець життя. Іван Самойлович не розумів небезпеки російської політики "заковтування" і її не стерігся, йому залежало тільки на збереження прав і вольностей українського народу. Чи не тому, зрештою, "дракон" ковтнув і його, бо праг в Україні мати все більше поживи.

Незважаючи на політику стабілізації, яку провадив Іван Самойлович після своїх воєнних "подвигів", доброї слави в національній

пам'яті він, як уже казалося, не залишив, його не вельми огуджували, але й не хвалили, як, приміром, його наступника Івана Мазепу, котрого різко огуджували (одні) і надто вивищували (інші), хоч саме за Самойловича припинилися національні незлагоди та міжусіб'я. Але припинилися вони не тому, що І.Самойлович був такий мудрий, а тому, що Правобережжя було знищене. Гетьманові не можна відмовити в сталості його політики і в намаганні дозволені форми автономії укріпити та їх триматися, але, з другого боку, саме він почав звітуватися у кожній своїй дії перед царем. Потерпівши невдачу, коли хотів розширити свою владу на інші українські території, він почав жити як удільний правитель, вірний своєму сюзерену і цілком од нього залежний чи, принаймні, такий, що вдає із себе цілком залежного. Чинячи так, гетьман мав і програш і виграш: програш той, що вправив Україну у глибоку підлеглість, а виграш — що в деяких справах розв'язував собі руки, хоч це були справи більш внутрішні, не політичні, а економічні та культурні, та й то в певних межах. Цікаво й те, що Самойлович після себе залишив партію прихильників, які згодом стали в опозицію до І.Мазепи, її очолювали батько і син Полуботки (про це ми розповімо далі), і це при тому, що способу управління Україною Мазепа не змінив, а фактично йшов тут за схемою, накресленою та закріпленою Самойловичем. Хитра й обережна політика гетьмана дозволила йому протриматися досить довго, і її можна назвати "малим рабством".

Історичний урок з цього гетьманування можна вивести один: мале рабство веде за собою велике, малі поступки ведуть за собою великі, бо така вже природа хижака: малим він не задовольняється. Згадаймо вовка з відомої української казки: той уміщує на санки одну лапу, потім другу, потім сідає весь. Про аналогію з нашим часом можна й не говорити: кожен її бачить увіч: теперішня політика українського уряду з постійними поступками північному сусіду — це безперечна гра з вогнем. Стабілізація не мусить досягатися коштом утрати національного суверенітету.

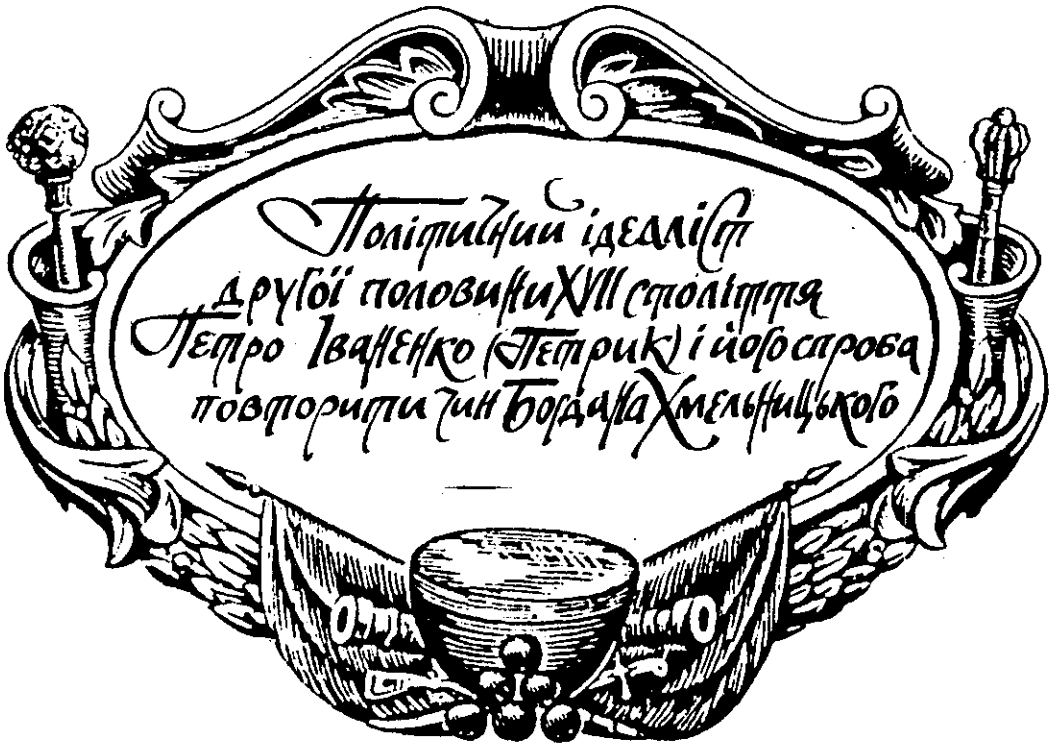

Процес українського козацького державотворення у XVII столітті висовував у політичні провідники різних людей, великих та малих, гетьманів та гетьманят, людей достойних та недостойних, тих, які хотіли добра Україні, і тих, котрі прагли тільки задоволення власних амбіцій та шкурних інтересів. Не про всіх однаково добре знаємо, про всіх отих Безпалих, Іскор, Куницьких, Могил, Драгиничів, Самусів, Опар, Суховіїв та інших, які були, здебільшого, людьми безідейними або ж з елементарним політичним мисленням, отже, й не були посильні витворити власної політичної програми; зрештою, не будемо тут категоричними, бо, як я казав, про них знання наше недостатнє, адже й гетьмани й гетьманята за щось змагалися і якимись ідеями зваблювали до себе прихильників та й охочих класти за них свої голови. Однак один із них, а саме Петро Іваненко, чи Петрик, як його звали, викликає до себе інтерес більший через свою явну неординарність. "Петрик у малоросійській історії, — писав Микола Костомаров, — явився таким типом, яким був Дон-Кіхот в історії людської поетичної творчості" (Исторические монографии и исследования. — Спб., 1905. — Кн.VI, т.XVI. — С.439). Оцінки цього діяча в істориків цілком суперечні. Так, "Радянська енциклопедія історії України" (К., 1971. — Т.3. — С.373) називає його: "політичний авантюрист,

ставленик султанської Туреччини", його дії характеризуються "зрадницькими", а походи "грабіжницькими". Ф.Уманець у книзі "Гетьман Мазепа" (Спб., 1897. — С.109) пише, що це був "писар, що мріяв про булаву, вивертливий, як Виговський, і відчайний запорожець", а загалом "людина не без талантів, яка щиро захоплювалася й готова була віддати голову за вітчизну" (с.115). М.Грушевський вважав його за "останнього демагога", який "з допомогою Запорожжя та Криму хотів підняти повстання серед українського населення проти гетьманства і московського владарювання" (Украинский народ в прошлом и настоящем. — Спб., 1916. — Т.І. — С.269) — вже навіть така різнорідність оцінок примушує пильніше придивитися до цієї постаті; принаймні, в історії українського державотворення варто виділити належне йому місце; зрештою, річ відома: авантюристами й демагогами часто називають тих, котрі свою акцію програли, а ті ж, котрі її виграли, зчаста звуться і героями. О.Оглоблин, автор розвідки про Петрика "Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року" (Ювілейний збірник на пошану акад. Д.Й.Багалія. — К., 1927. — С.722 — 723) слушно пише: "Загострюючи увагу на не досить виразнім соціальнім характері справи Петрикової, дослідники начебто випустили з ока яскравіші політичні моменти. Тому відповідні малюнки вийшли нереальними, одноманітними, скорше негативами. Отож історії цього повстання не маємо й досі. Щоправда, сама особа Петрика дуже цікава". І далі: "З його численних універсалів, листів, розмов тощо видно неабияку людину, енергійну і завзяту, сміливу і заміристу. Глибоке розуміння політичної ситуації, добра обізнаність і орієнтування в міжнародних відносинах того часу, певна освіченість і життєвий досвід, нарешті відданість громадським справам і вогневий патріотизм — все це надавало акції певної моральної сили й національної свідомості".

Почалося все з 1691 року. Гетьман Іван Мазепа послав до полтавського полковника Федора Жученка ("на Всеїдну", як пише С. Величко) свого старшого канцеляриста Петра Іваненка з монаршою платнею. Той доручення виконав і відібрав від полковника письмову подячну відповідь (зазначимо, що грошей не привласнив, як це вчинив би авантюрист) і від'їхав до Нового Санжарова, начебто щоб навідати там своїх кревних. Звідтіля у Великий піст від'їхав таємно за Ворсклу, в полі під скиртою сіна залишив санки і, всівшись на коні зі своїми служками, подався до Запорозької Січі, де був незабаром поставлений січовим писарем. Уже по тому І.Мазепа виявив, що Петрик, від'їжджаючи, захопив важливі папери, а коли почув, що той баламутить запорожців, просив кошового видати його як злочинця. С.Величко, який оповів цей епізод, вважав, що акція Петрика була інспірована самим Мазепою і що той мав од гетьмана "таємні інформації". Сам

Петро Ивановичъ зъ Божей ласки Гетманъ войска Запорожского.

Вамъ всѣмъ товариству и посполитимъ обывателемъ мѣстъ Орѣлскихъ доброго отъ Господа Бога зичу заживати здоровя и щасливого поводженя! Уже Вашимъ Мостемъ маетъ бути вѣдомо, ижъ я знаючи, же войско Запорожское живетъ въ стислости, а видячи и ваши незносніи кривди и долегливости, отъ Москви и отъ пановъ нашихъ немилостивихъ вамъ дѣючіеся, а хотячи васъ уволнити отъ подданства, удаемъ до панства Кримского, зъ якимъ дѣдомъ до Криму ѣздилемъ: а теперь кгди зъ Ордами зъ Криму війшлисмо ку Камяному подъ Сѣчу, чинило все войско Запорожское при Атаману Кошовому и при всеи атаманѣ куренной войсковую раду: тди утвердили зъ панствомъ Кримскимъ вѣчній миръ, зъ обохъ сторонъ присягали, а натомъ въ другой радѣ, зъ волѣ Бога Всемогущого, обобрано мене Гетманомъ и велѣно зъ Сѣчи зъ тими Ордами всѣми и зъ войскомъ Запорожскимъити на оборону вашу, противъ Москви на войну. Зачимъ теперъ зъ войскомъ Запорожскимъ отъ Камяного рушивши, и зкупившися зъ тимъ войскомъ, которое было на Молочной, и зо всѣми Ордами при Калзѣ Солтану его Милости будучими, пришлисмо до Самари; отколь васъ засилаемъ симъ листомъ нашимъ, абысте, давши тому вѣру и учинивши межи собою слушній порядокъ, вислали противъ Солтана его Милости и противъ насъ войска Запорожского свою старшину, и сами зъ ними въ тую военую дорогу на непріятеля своего Москаля цѣле зо всѣмънаго товалися, яко бысте не носячи болшъ неволничого ярма на своихъ волнихъ козацкихъ шіяхъ, за помощію Божіею могли скинути оное. А тое вѣдайте, що сяя война на Москаля вечалася не для чого иншого, але для вашихъ волностей и общого всенародного посполитого добра; кгдижъ не треба вамъ того много писати, сами знаете, що вамъ дѣютъ Москалѣ и свои дранѣжніи пани, и що ся вамъ чинитъ отъ арендаровъ, все тое добре знаете, поневажъ обиздили вамъ шіи и худобы ваши всѣ пообѣрали;

Сторінка універсалу Петрика

Петрик на Січі заявляв, що гетьман його прихильник, так само й Кочубей, однак у Кази-кермені казав, що його послав тільки Кочубей. Після Святого Юрія (23 квітня) 1692 року Петрик у супроводі 60 козаків-січовиків вирушив у Крим, перед цим пробувши на Січі рік. У того, хто хоч трохи знає історію України, мимоволі має виникнути аналогія: у 1647 році Богдан Хмельницький захоплює королівські листи в полковника Барабаша, від'їжджає на Січ, а звідтіля їде у Крим, щоб вступити із Кримською державою у союз. М.Костомаров також помітив цю подібність: "Петрик, очевидно, розігрував із себе Богдана Хмельницького, — писав він у монографії "Мазепа й мазепинці", — але часи, коли Б.Хмельницький міг здійснювати свої великі діла, минули безповоротно" (с.439).

Але перш ніж податися в Крим, Петрик заїхав до Кази-кермена, тодішньої татарсько-турецької фортеці, де 26 травня 1692 року між Україною та Кримом було постановлено статті Вічного миру, в яких і було відбито політичні ідеали Петрика. Це вельми цікавий акт українського державотворення, і його треба розглянути докладно.

У преамбулі говориться про "видільне", тобто виділене, князівство Київське та Чернігівське, яке разом із городовим Військом Запорозьким прийшло "до миру і вічного братства" із Кримською державою. Статей було шістнадцять. У першій декларується, що "видільне" князівство Київське та Чернігівське має залишатися при всіх своїх вольностях. В другій статті говориться, що хан зобов'язується обороняти з ордами князівство, і то завжди, "від поляків, і від Москви, і від усіх ворогів", так само й Україна має обороняти Крим від тих-таки ворогів, за що ні Крим Україні, ні Україна Криму платити не будуть, хіба давано буде харч і відпочинок війську в час походів. Далі йдеться про те, що поки "малоросійська Україна" не звільниться від "московської влади", Крим даватиме в допомогу орди. Україна мала залишатися разом із Чигиринським боком, тобто Правобережжям, яке Хмельницький відвоював з ордами від поляків, що ж до Слобідської України, яка була тоді під царською юрисдикцією, то Охтирський та Сумський полки мали бути "під володінням держави Малоросійської", а полки Харківський та Рибинський планувалося переселити на Чигиринський бік, а їхню місцевість залишити порожньою, що було вигідно татарам, а українці, відповідно, заселяли свою пустелю на Правобережжі. Татарам заборонялося брати українців у полон, а кого взято, повертати. Рибна і звірина ловитва і добуток солі дозволялися по цілому Дніпру і по всіх річках, що течуть із обох боків Дніпра. В нагороду ордам за те, що допоможуть вибитися з-під московської влади, відкривалися Муравські шляхи, які раніше закривали Харківський та Рибинський полки, тобто відкривався шлях на Росію (нагадаємо, що цей шлях ішов від Перекопу між верхів'ями річок Молочної та Кінської, перетинав річ-

ки Вовчі Води, Самару та Орель, далі йшов територією Харківського та Охтирського полків біля міст Коломак, Валки та Охтирка, з'єднувався з Ізюмським шляхом, із Кальміуським, а тоді йшов до Тули). Ні один, ні другий бік не мав чинити одне одному шкод, а коли б це трапилося, мала чинитися управа з винагородою збитків. У цьому-таки пункті Україна зветься не тільки "видільним" князівством Київським та Чернігівським, а й князівством Малоросійським. Торгівля мала бути без перешкод, а з платою "за уставом", як це ведеться в одній і другій землі, купцям визначався й шлях: українським — на Переволочну й Кази-кермен, а кримським — також на Переволочну. Коли будуть якісь потреби Україні, то Крим це прийме й задовольнить. У пункті XI говориться про те, що Малоросійське князівство має бути "вільною державою", "щоб право собі природне і порядок, який уподобають, учинити вільно". Фортеці на Самарі мають бути знищені (це вже був запорозький інтерес), дозволялося тут мати лише монастир "законників руських", тобто ченців українських, що й раніше тут жили в лісі, а окрім того "ніякого міста і будівлі не буде". При потребі в Криму житиме резидент, а в Україні — резидент кримський, посли тимчасові, послані, будуть користуватися однаковою пошаною, в малих потребах слатимуться гінці чи поштарі, поштові пункти мають установитися в Кази-кермені та Переволочній. Коли Крим встановлюватиме мир із Польщею та Москвою, то чинитиме те з взаємною порадою із Україною "з пожитком спільного добра обох боків". Статті з татарського боку підписав Келин-мурза,

кази-керменський бей. (Договір опубліковано як додаток до згаданої статті О.Оглоблина, с.741 — 744.)

Пам'ятка, як бачимо, напрочуд цікава. В основу її клалася ідея Гадяцького трактату про князівство Руське (українське), але це князівство мало бути вільною державою, про що прямо говориться, отже, не встановлюється жодної державної залежності України із договірною стороною; відповідно, слово "виділне" треба читати не як "удільне", тобто під протекцією, а виділене, окреме, самостійне, так воно, до речі, й пишеться в преамбулі договору — "виділанноє", а стосунок між Кримом та Україною визначався як тимчасовий військовий союз, необхідний для того, щоб Україна звільнилася і встановила свою державність.

Уже саме прочитання договору свідчить, наскільки неправдива оцінка діяльності Петрика, подана РЕЇУ, де цей діяч зветься "ставлеником султанської Туреччини", адже про Туреччину в договорі не згадано й словом. Україна мала жити лише за своїми правами, а українсько-татарські державні суперечності та змагання локалізувалися. Крим та Україна, відтак, мали жити в повному добросусідстві, жодна не втручаючись у права й свободи одна одної. Таким чином намічалася дуже цікава й далекоглядна коаліція обох держав, яка без взаємного знищення ліквідовувала татарські напади на Україну й біди України від того, заодно і українські нашестя на татар. Водночас мав створюватися сильний військовий бар'єр від зазіхань сусідів-хижаків: Польщі та Росії. Отже, в позиції Петрика не було нічого й зрадницького, бо свій народ він не зраджував, а навпаки, хотів йому волі та добра, і це також безсумнівна річ. У своєму універсалі до орільських міст, виданому 29 липня 1692 року на Самарі, Петрик писав: "Я, знаючи, що Запорозьке Військо живе ущемлено, і бачачи невиносні кривди й ущемлення ваші, які діються від Москви та наших немилостивих панів, і бажаючи звільнити вас від підданства, удався до Кримської держави й до Криму їздив" (*Самійло Величко*. Літопис. — Т.II. — С.392 — 393). "Про це не треба вам багато писати, — декларує далі Петрик, — самі знаєте, що діють москалі та й свої драпіжні пани і що чиниться вам від орендарів, — все те знаєте добре, оскільки об'їздили вам шиї і худобу вашу позабирали. Отож візьмітеся всією щирою правдою, без жодної одмовки за свої вольності разом з нами, Запорозьким Військом, бо коли тепер, дасть нам всемогутній Бог, виб'єтеся з-під московського ярма, то учините поміж себе такий порядок, як самі схочете, щоб заживати собі вольностей, яких заживали предки наші за Хмельницького (...), а коли б тепер не повстали за свої вольності, то знайте самі, що втратите собі, оскільки залишитеся вічними московськими невільниками і ніхто за вас не заступиться ніколи" (с.393). Сильні це й пророчі слова, а згадка тут про Богдана Хмельницького цілком недаремна, бо

Петрик таки планував свою акцію цілком за тією ж стратегією, яку обрав собі Б.Хмельницький, починаючи повстання.

Отже, завдань ставилося два: визволення національне з-під "московського ярма" і соціальне — з-під влади своєї ж таки старшини, що йшло цілком врозріз із тодішньою політикою Івана Мазепи, який тоді твердо дотримувався російської орієнтації і свою державну політику будував, посилюючи і виводячи у привілейований стан козацьку старшину, через що, можна цілком доказово вважати, чутки, ніби сам Мазепа був інспіратором повстання Петрика, таки безосновні — не в його тодішньому інтересі була така політика, про що переконливо свідчить універсал І.Мазепи проти Петрика, так само й універсал полтавської старшини, виданий у тому-таки часі. Яка ж їхня логіка? Перше, чим побиває Петрика полтавська старшина, а тим самим і гетьман, бо напевне із його спонуки писано того листа, — це підкреслення його незнатного походження, тут Петрик зветься "щенюком", і взагалі лист вражає своїми непристойними методами полеміки; відома-бо річ, коли нема достатніх аргументів, людина лається. "А ти сам, будучи злидарем, бідним і безрідним, нічого про себе доброго не можеш сказати. Всі ми знаємо, що батько твій був жебрак і мешкав у нашому місті Полтаві, а ти, валяючись поміж нищими (так звали спудеїв, що жили по школах, здобуваючи милостиню на проживання. — *В.Ш.*) і під вікнами нашими ходячи, вигодовувався крихтами. І не тільки ти в рицарському навчанні, але і в домових науках не бував" (с.394). Слова вельми цікаві для характеристики Петрика, бо сам він хвалився спорідненістю з полтавською старшиною Жученками та Іскрами, родичами Кочубея. Є думка, що він був сином четвертої дочки полковника Жученка, сестри жінок Кочубея та Іскри. Але нема підстав брати під сумнів і слова полтавської старшини про безрідність Петрика, здається, ймовірніша думка, що Жученкова онука була дружиною Петрика, і в такій спосіб він і був зв'язаний із ними родинно. Але не про це йдеться, а про те, що полтавська старшина дорікає Петрику низьким походженням, хоч сама стала панством у недалекому минулому. Отже, шукалися аргументи для моральної дискредитації повсталого канцеляриста, а для цього додавалася й лайка, його звуть "скаженим собаком", "божевільним глупцем" і так далі, а сильні визвольчі аргументи Петрика збуваються слабким запереченням, що неволі український народ не несе, а Петрик тут просто бреше; це ж пише й Мазепа, про що буде далі. Не переконує нас і звинувачення в малій освіті Петрика, вдома він від приватних учителів, може, й не вчився ("домові науки"), рицарським також, але в Київській академії навчався конечне, інакше не бути б йому старшим канцеляристом генеральної канцелярії. Старшина заявляла, що й посполитий народ не заживає ніяких утяжень, і це

було відвертою неправдою, бо утяження посполитому народові були — старшина таки захоплювала маєтності бідніших козаків, перешкоджала переходові посполитих у козаки, намагалася закріпити їх у підданстві, від чого виникали й заворушення, як після падіння Івана Самойловича, а щодо московського гніту, то досить про це сказано в наших попередніх етюдах цього циклу. Іронія долі була в тому, як писатиметься в етюді про І.Мазепу, що під кінець життя І.Мазепа почав проголошувати ті ж таки думки про "московське ярмо", що їх виголошував і Петрик. Гетьман, очевидно, й тоді розумів силу Петрикових резонів, тому, може, й трактував його так серйозно, як оповімо про це далі.

І тут постає питання: чи був Петрик зв'язаний із антимазепинською старшинською опозицією 90-х років XVII століття, зокрема з В.Кочубеєм. Примушує ставити це питання хоч би факт, що В.Кочубей у листі до митрополита В.Ясинського дуже вже заповзятливо відрікався від того зв'язку, більше того, людина Кочубеїв С.Величко теж надмірно пристрасно захищає свого пана від таких підозр, скидаючи "провину" на мертвого вже тоді І.Мазепу, як видно, цілком безосновно. Василь Кочубей писав про це так: "Щодо втечі Петрика-канцеляриста, котрий утік на Запорожжя, його милість (Мазепа. — *В.Ш.*) спочатку почав підозрювати, що була вона за моїм відомом та виправою. Він і тепер того замислу свого не покинув, і за ту Петрикову втечу наклепники через різні причини обносять мене брехнею" (*Самійло Величко.* Літопис. — Т.II. — С.398). Петрик і справді тоді служив під началом В.Кочубея, який був генеральним писарем, подейкували, що він дав Петрику три тисячі золотих чи дві тисячі червоних золотих (дукатів), чи й 30 тисяч битих талярів; підозрювали також, що генеральний писар таємно листувався з ханом. Кочубей був по-справжньому переляканий, знаючи добре, що в той час "багато невинних людей за брехливими й частими поданнями марно погинули та й тепер гинуть без суду" (с.393), особливо в московських руках. Істину тепер, із плином такого довгого часу, встановити важко, але те, що Петрик свою соціальну опору бачив у покривджених низах, а не в старшині, й відверто проголошував антистаршинські заклики, велить нам ставитися до цих поголосок із осторогою.

Тим часом з допомогою татар Петрик стає гетьманом — документальні дані вказують на липень 1692 року (приблизно 18 липня, у Величка — у червні). Його наміри величні, сміливі й замислені з розмахом, а соціального опертя шукає таки в низах, а не в козацькій еліті. І.Мазепа, розуміючи силу його гасел, вийшов проти нього з великим військом; можливо, й сам мав потаємну гадку, що загальнонаціональне визвольне повстання в Україні можливе. Іван Рутковський, гетьманський дозорець у Переволочній, звідомляв у липні 1692 року "про постановлення присяжне, що мають війну зачати з великою державою Московською і як, ту війну скінчивши,

жити удільною державою Малоросійською і братством з татарами, про що страшно помислити, не тільки писати, на що той облудник із своїми **радниками** (підкреслення наше. — *В.Ш.*) важить" (*Д.Эварницкий.* Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т.І. — С.435). І тут-таки І.Рутковський пише: "Багато хто, як з Війська Запорозького, так і з наших поважних осіб та мудрих людей дивуються, звідкіля б те в них, проклятих синів, мало таке Богові всемогутньому і пресвятій Діві Богородиці й посполитому народові зачинатися супротивне і непотрібне діло і чи його голови це сенс та умисл" (с.435 — 436). Отже, знову маємо натяк, що Петрика таки підтримувала старшинська опозиція, а думки Кази-керменського договору були йому підказані. О.Оглоблин у своїй розвідці коло тієї опозиції пробує окреслити — це таки мав бути полтавський полковник Ф.Жученко, адже недаремно його було тоді ж таки з полковництва скинено і поставлено супротивенця його й Іскри Павла Герцика. Реальною силою була й група старшини із колишнього близького оточення упалого гетьмана І.Самойловича, про що свідчить і М.Костомаров: колишній полковник гадяцький, небіж І.Самойловича, Михайло Василевич (Самойлович); зять колишнього гетьмана князь Юрій Святополк-Четвертинський, небіж митрополита Гедеона; родичі й друзі М.Василевича — Леонтій Полуботок, полковник переяславський і син його Павло; Дмитрашко-Райча, колишній переяславський полковник; можливо, генеральний суддя М.Вуяхевич; невдоволені Мазепою були генеральний обозний В.Бурковський, колишній полковник київський К.Солонина, миргородський полковник Д.Апостол та інші — група й справді вельми поважна, але реальних даних, що саме вони інспірували повстання Петрика, все-таки нема; більше того, чимало з них були виразно російської орієнтації ще більше, як І.Мазепа; зрештою, це й справді були розумні й обережні люди, які могли акцію Петрика інспірувати для спроби, щоб реально пересвідчитися, чи підтримає повстання козацтво та народ, адже між козацтвом та старшиною вже й тепер було вбито клин, і це фатально згодом позначилося й на повстанні І.Мазепи. Але на підтримку високої козацької старшини Петрик напевне не сподівався, його основним завданням було підняти Запорозьку Січ, як це зробив, зрештою, Б.Хмельницький, а з її допомогою запалити загальнонародну війну, скеровану, як ми вже казали, не тільки проти Московщини, а й проти власної старшини. Коли б Петрик сподівався на підтримку старшинської опозиції із прихильників І.Самойловича (а той гетьман був-таки твердої російської орієнтації), то він у своїй програмі враховував би їхні інтереси, а цього не було. Отже, радники П.Іваненка, за винятком кількох осіб, залишилися-таки в тіні, а сама його акція дістала перший роковий удар саме від запорожців, бо коли Петрик 22 червня послав на Січ текст свого трактату із Кримом, Січ цю

угоду схвалила, але приєднатися до повстання відмовилася. Приєдналася тільки голота в невеликій кількості, а загалом Петрик зібрав біля себе тільки 500 охотників, здебільшого запорожців. Сам же Петрик після постановлення договору пішов до Перекопу, а звідціля в Україну рушило 20 тисяч татар на чолі із калгою (престолонаслідником) Девлет-Гіреєм та Батирчою-мурзою. Гетьманом Петрик був поставлений саме тут, біля Перекопу, на Коланчаку, а назвали його "козацьким ханським гетьманом" — і вже це передбачало його залежність від хана, а не суверенну непідлеглість, — був тут із ним його ближчий дорадник, запорожець Василь Бузький, про якого, на жаль, докладніше нічого не знаємо. С.Величко пише, що тут при Петрику було п'ятнадцять чоловік товариства і запорозькі посланці, їх і було обдаровано подарунками. "А даючи ті подарунки, — пише С.Величко, — ханський візир вимовив до всіх козаків такі слова, щоб більших собі подарунків не сподівалися, бо ми вправі не давати, сказав він, але хочемо брати собі" (*Самійло Величко*. Літопис. — Т.II. — С.389). Ці слова вельми показові, і на них варто зупинитися.

Коли уважно прочитати договір Криму з Петриком, можна вразитися з продуманості його й справедливості. Союз України з Кримом давав величезну перспективу обом державам, адже недаремно Богдан Хмельницький пішов на союз передусім із Кримом. До цього схиляла й військова потреба. Татарська кіннота разом із козацькою піхотою, як ми вже казали, взаємодоповнювала себе як тогочасна мілітарна сила, — саме таке військо успішно громило поляків, які заслужено вважалися потужними войовниками, та й росіян, котрі до війни тяжіли з природи своєї держави (згадаймо битву під Конотопом). Цілком недаремно, отож, звертався до Криму і І.Виговський і П.Дорошенко, тобто ті великі гетьмани, які хотіли Україні волі і незалежності, — це була, можна сказати, єдина запорука мілітарно вистояти проти Польщі та Росії, які завжди між собою вміли знайти погодження. В союзі України з Кримом була запорука й для державного існування самого Криму, бо й Туреччина не оборонила його перед падінням у XVIII столітті. Але на перешкоді цього союзу обох держав і земель і тривкості їхніх міждержавних стосунків лежало кілька непрохідних ровів: 1) татари були мусульманами, а українці християнами, отже, роз'єднаними в дусі; 2) татари цілком помилково вважали (й поплатилися за це), що Україна мусить бути слабкою державою, бо це її безпосередній сусід, тож становлення української держави боялися, адже навіть державно ослаблену Україну вони мілітарно посилити не могли, відтак завжди вели себе, як союзники, непевно й по-зрадницькому, через що в масах українського населення підірвали до себе кредит довіри. Саме тому, на нашу думку, ідеально продуманий Кази-керменський договір, підписаний із Кримом Петриком, мав цілком утопічний характер, отже, практично був безперспективний,

бо татари, як свідчать вище подані візирові слова, трактували відразу ж Петрика як свого сателіта і хотіли використати його в своїх інтересах, тимчасових та корисливих, щоб з України брати, а не давати їй, цілком безперспективно не дбаючи про своє власне майбутнє та й своєї держави і короткозоро не розуміючи такої елементарної істини, що для їхнього існування запорукою може стати не так союз із одновірною собі Туреччиною, як із посталою й укріпленою неімперіалістичною державою Україною, яка завойовницьких тенденцій ніколи не практикувала, хіба що в часи Київської Русі-України; саме вона могла прикрити Крим від посягання держав-хижаків, якими завжди були Польща та Росія. Отже, з самого початку повстання Петрика зіштовхувалося з цілим рядом перепон: у чесний союз із Кримом українське населення після численних зрад кримчаків і безконечного вибору полону з населення уже не вірило, в суспільстві існувала втома і вичерпання після недавніх заколотів та руїни, через що Україна не мала того національного піднесення й бажання визволитися, як це було за Б.Хмельницького, та й силу мала значно ущерблену, отже, була й матеріально й духовно вичерпана: Правобережжя лежало знищене і не могло сконсолідуватися з Лівобережжям, відтак ідея українського "неутральства" трималася в кращих умах хіба як жарина під попелом. Суспільство увіч хотіло відпочити й набратися снаги; і саме цей його стан майстерно, маємо признати, використовувала Москва для урізування автономних прав України, поступово затягуючи на її шиї імперіалістичну петлю, доки українську автономію (десь за 30 років після описуваних подій) змогла майже зліквідувати. Петрик же всього цього не враховував. Сидячи біля татар на Колончаку, він, як пише С.Величко, переповідаючи розповідь очевидця подій козака Микити Сластюна, "говорив їм те, попиваючи вино, що має через нього початися така війна, що батько на сина, син на батька і брат на брата воюватиме, але він те залагодить, аби тільки пристало до нього Запорозьке Військо, як прийде до Кам'яного Затону. І про те, сказав він, подбаю, що люди, вийшовши з московських слобід, селитимуться на Чигиринській стороні і житимуть спокійно на обидвох боках, так як жили за старого Хмельницького, не знаючи оренд, індукт, сердюків, підвід, ральців та інших тяжарів. Сподівався також, що з малоросійських військ приходитиме йому в допомогу військо, і може прибуде до нього якийсь Василь, що живе тепер убого" (чи не про Михайла Василевича йдеться? — *В.Ш.*) (с.389). Кримський хан у цей час рушив на Манджари на поміч турецькому війську, а калга-солтан, разом із Петриком, у кінці липня 1692 року пішов на Україну. Під Кам'яним Затоном і чекав на Петрика той удар, який не дав йому змоги розгорнути своєї акції: запорожці до нього не пристали. Гетьман же Мазепа послав проти татар і Петрика охотницькі полки: кінний і піший, а згодом і компанійський

Г.Пашковського, а з городових Ніжинський та Лубенський; з іншими став під Гадячем, надчікуючи російських військ, які мали прийти від Бєлгорода та Севська. Як бачимо, гетьман в авангарді послав в основному вірні собі охотницькі полки, тобто платні, залежні од нього війська, а не городові, котрі могли Петриковим намірам і співчувати. До речі, текст Петрикових статей Мазепа знав, їх йому надіслав кошовий отаман І.Гусак, а гетьман переслав їх до Москви, називаючи "автентичні зрадника Петрушки статті, рукою його, Петрушчиною, писані" (*Д.Эварницкий.* Источники... — С.383, 397), хоч це могли бути й не Кази-керменські статті, а універсал Петрика, де вони переповідаються. Стоячи під Гадячем, І.Мазепа 28 липня 1692 року розіслав в усі полки свого регіменту універсала, досить просторого, розуміючи, що ідеологічну антипетриківську акцію треба вести солідно. Цей документ має своє значення в історії української державотворчості, тож на ньому варто зупинитися.

Спочатку Іван Мазепа наголошує на повинності козакам дотримуватися заприсяженої вірності російським монархам і "міцно стояти за православну віру, за Божі церкви, за вітчизну і за цілість домів своїх та свого добра" — цілком демагогічний пасаж; адже Петрик не повставав проти віри, церков та вітчизни, також і домів своїх співвітчизників, — вістря цього пасажу було спрямоване проти союзу П.Іваненка з татарами. Далі І.Мазепа визначає, що пожиточне, а що шкідливе усьому народові. Перша потреба: не слухати "бунтівливих зваб та заколотних оман, постійно триматися свого старшого, віддавати йому послушенство і "неодмінно дотримуватися існуючих порядків". І тут гетьман нагадує про політичну нестабільність недавнього часу, кажучи, що стабільність настала лише тепер, коли люди "на все добро збагатилися" і мають у своїх господарствах досить статку і хліба — це була, до речі, правда. В часи колотнечі та замішання "уносилось між народ розрізнення та внутрішнє замішання". У приклад згадується повстання на Правобережжі, яке очолив Іван Сірко (1664), "який приніс колотнечу в Умань та інші міста" — цікаво тут те, що І.Сірко повставав проти поляків та їхнього сателіта П.Тетері, але національно-визвольний момент гетьман не бере до уваги, а засуджує будь-які повстання проти законної влади. Огуджує він і Сулимка (Сулиму), який підтримав Сірка, зрештою, й загинув. В один ряд із ним ставиться Суховій, який справді був заколотником через власні амбіції. Осуджується й М.Ханенко, який непорядно й нечинно взяв гетьманський титул і піднявся проти законної влади П.Дорошенка, хоч М.Ханенка утвердив на гетьманському стільці король, — оцінка, до речі, правильна. Вважає, що ці заколотники "бігали за владою", за що потерпіла вітчизна Україна. "І де були людні міста, — пише І.Мазепа, — оздоблені Божими святинями, там тепер за гріхи наші пустеля і віднайшлося житло звірям" —

це також була правда. Збереглася, як ми вже писали, анонімна віршова хроніка того часу, писана подільським українським шляхтичем, — там разюче й сильно описано загибель рідної землі. І тут, після цих сильних резонів, знову йде демагогічний пасаж: коли б Україна дотримувалася статечності й порядку, а головне, трималася б "богохранимої держави їхньої царської пресвітлої величності", не слухала жодних заколотних оман, то вона була б "у власній повноті ціла й неумалена в своїх оздобах". При цьому зовсім не бралося до уваги, що не тільки через власні амбіції повставали проти Росії та Польщі українські гетьмани, а що це вони, Росія та Польща, свідомо розпалювали чвари. Так Росія розпалила чвари між І.Виговським та М.Пушкарем, а Польща між М.Ханенком та П.Дорошенком, це вони розполовинили Україну, це вони, значною мірою, нищили українські міста і села; Росія вводила з настійливою упертістю в Україну своїх воєвод, які поводилися тут як окупанти, до речі, немало російське військо понищило й церков та монастирів, про що звіщають нам літописи, хоч і було воно українцям одновірне. Це Росія своєю політикою свідомо дозволила впасти Чигирину і пропасти Правобережжю, а Польща цьому сприяла (згадати б Андрусівський трактат та Вічний мир) — про це ми досить говорили в есе про П.Дорошенка та І.Самойловича. Не секрет було також, що, потверджуючи нового гетьмана, Росія українські вольності й автономію постійно умаляла й нищила — зрештою, саме проти цього, про що І.Мазепа не бажав говорити, й повстав Петрик. Отже, до трьох речей закликає батуринський гетьман: боронити цілість Божих церков, поставати за "достойність монаршого світлого престолу" і залишатись у послушенстві законного гетьмана — про свободу ж України тут мови нема. Виконання ж цих умов, пише гетьман, не приведе нас "до розорення й викорінення", отже, його політична позиція цього часу: втриматись, щоб не загинути до решти. Далі І.Мазепа наголошує на великій потузі російського війська, яка сильніша потуги Туреччини та Криму, тим самим закликає свій народ бути на боці сильнішого. А що треба було якось реагувати на слова Петрика про російські утиски, протестом проти яких і вивищував себе Петрик, то І.Мазепа тут відбувається формальною відпискою: "А що злий син, той щенюк, наносить огуду, начебто нашому малоросійському народові чиняться від православного Російського царства якісь утиски, то всі теє знаєте, що наш малоросійський народ дізнає превеликої монаршої милості, а не якихось утисків. Жодної він, ошуканець, не може знайти причини, від чого народ наш мав би відійти від міцної їхньої царської пресвітлої величності оборони й премилосердної держави" (Документ подано в літопису Самійла Величка. — Т.II. — С.390 — 392). Зрештою, нічого іншого І.Мазепа в офіційному універсалі не міг сказати, хоч він чудово знав про ті утиски, через що згодом і сам повстав. Трагічна виходила ситуація:

І.Мазепа змушений був воювати проти людини, яка голосно вимовила його власні потаємні думки — ще один дивовижний приклад нашого національного саможерства; то чи не тому й ходили поголоски, що Петрика інспірував таки Мазепа.

Полтавська старшина й полтавські обивателі, одхрещуючись од Петрика, видали 31 липня 1692 року, очевидно, з наказу Мазепи та й для власної реабілітації та застереження від співучасті у повстанні, свого універсала, про який ми уже згадували, в якому щодо московських утисків писали в тон із гетьманом: "А коли б нам, усьому народу, робилася б якась кривда від кого (наголосимо: не кажуть навіть, від кого. — *В.Ш.*), то в Малій Росії не ти, блазню та щенюку, а гідні й розумні особи виступили б, які не через прокляті бунти, але виправили б те й улагодили розумними способами. А так ліпше б тобі, щенюку, в таких богопротивних лжах і брехнях зжувати язик свій, щоб таких огудних слів не казав і на гіршу свою пагубу не збуджував Божого гніву" (с.394 — 395). А коли б Петрик продовжував свою акцію, йому погрожували військовою розправою і вирікалося, що за такі дії його "спіткає на вічну твою ганьбу й прокльон у нашім російськім народі" (с.394) — звернімо на це увагу: формулу "в російськім народі" вжито, звісно, не випадково, хоч у той час інколи назву "малоросійський" подавали скорочено як "російський" — тут же підкреслено те, що стояло як російська вимога в Коломацьких статтях: щоб з'єднувати великоросів та малоросів в один народ, ясна річ, російський, а не український. Отака політична дискусія виникла в тому далекому 1692 році, скажемо, вельми сумна дискусія...

Програш справи Петрика зумовлювався, насамперед, відреченням від нього Запорозької Січі; він, однак, свої акції продовжував: узяв в облогу Новобогородицьку фортецю на річці Самарі, але здобути її не зміг і пішов до Орільських сотень Полтавського полку. Тут йому підхилилися два міста — Китайгород та Царичанка, згодом за це китайгородський та царичанський сотники були суджені в Полтаві: на смерть скарали царичанського, а китайгородському сотнику Салу інсценізували кару на смерть, били батогами і заслали до Сибіру — це сталося після того, як на Орільські сотні пішли Ніжинський та Лубенський полки з охітним компанійським Пашковського. Петрик же і калга-солтан з України відійшли. Російські війська навіть не встигли притягтись — акція була невелика.

І все-таки гетьман Іван Мазепа повстання боявся, про що прямо писав у Москву: "Мушу отож я, вірний підданий вашої царської пресвітлої величності, дуже вболівати, що з того злодійського ворога зваби, як з малої іскри великий вогонь, від підлого його лиця вносять поміж народ велике замішання", а коли поспільство стане зваблене, "буде немала трудність виперти їх назад" (Документ у літопису С.Величка. — Т.II. — С.395 — 397), через що

гетьман пильно озирався "на внутрішній стан у малоросійських містах".

Повторну воєнну акцію зробив Петрик у січні 1693 року, коли 30 — 40 тисяч татар на чолі із зятем хана Нурадином-солтаном та його сином Ширин-беєм знову пішли на землі Полтавського полку, притяглись під Кишеньку на річці Ворсклі, потім рушили в Заворскля і під саму Полтаву. Спершу татари себе вели порядно, виконуючи договір із Петриком, грабунками не займалися, а свавільників карали, але під Полтавою почали брати полон і, хоч Петрик ублагав Нурадина випустити бранців, цей акт його справу значно скомпрометував. І.Мазепа з полками вийшов із Лубен і розставив їх понад Дніпром, а Палія послав разом із лубенським полковником Свічкою проти білгородських татар. Татари з Петриком військових дій не розширювали, а пішли з України геть. І цього разу Петрик хотів загітувати запорожців, але це йому не вдалося. Жодне місто цього разу Петрика не підтримало — його справа була таки програна. Він ходив іще з татарами в походи у роки 1694 і 1696, але й вони успіху йому не приносили, отож, нічого повсталому не залишалося, як стати типовим ханським ставлеником з номінальною владою над невеликою кількістю козаків, називаючись гетьманом Ханської України — частина Південної України між Бугом та Дніпром, що належала тоді до Кримського ханства. Українські літописці про смерть Петрика нічого не говорять, хіба "Історія Русів" оповідає про це, сповіщаючи, що за ним полював козацький ватажок Вечорка, який був убитий татарами. "Але й Петрик, — пишеться в "Історії Русів" — тут же загинув від удару, очевидно, Вечорчиного. Труп його знайдено між татарськими, пробитий наскрізь списом і почеплений на гак під містечком Кишенькою з написом: "Бунтівник і заколотник народний"; однак, зважмо, що "Історія Русів" — твір більше історико-публіцистичний, художній і історичним джерелом, що подає безсумнівні історичні дані, бути не може, оскільки переповнена історичними помилками та легендами; до речі, про те саме оповідається і в пісні про Петрачевського та Вечорку. Загалом же, після 1696 року ім'я Петрика непомітно зникає з історичних документів. Енциклопедія українознавства (Париж; Нью-Йорк, 1959. — Т.III. — С.852) подає, що гетьманом Ханської України Петрик був із перервами від 1692 по 1712 рік, тобто виходить, що він дожив не тільки до повстання Івана Мазепи й міг знати про крах свого нищителя, а й до визвольчих акцій Пилипа Орлика, котрий продовжив його, Петрика, політику й чин, але знову-таки свою справу програв. Не програли всі три в іншому: своїми діями вони виразно нагадували своєму народові, що українці не раби, бо думати про свою свободу не перестають.

Мені вже доводилося писати в передмові до книжки "Іван Мазепа" (К., 1992. — С.5), що поглядів на великого гетьмана в історичній літературі є три: патріотичний, антипатріотичний та об'єктивний; що навколо його імені існує забагато шуму-піни, збитої імперською російською історіографією, і що цю піну треба змити, щоб перед нами постав вірогідний образ цього політичного діяча. Складність його осмислення полягає ще в тому, що, мусячи жити й правити в умовах тотального нагляду над своїми діями й особою, в умовах, коли Росія настільки скріпилася, що могла вже безборонно затягти петлю на шиї української Козацької держави, що вона й почала робити, Іван Мазепа не мав можливості відверто й прямо висловлювати своїх думок та засад політичного думання, а права й вольності свого народу міг боронити тільки шляхом дипломатичним за допомогою інтелектуальної гри, яка обов'язково мала включати в себе й хитрість, і вивертливість, відступи й підступи, та й гадане смирення, ба, навіть дії, супротивні до своїх поглядів. З другого боку, індивідуальні спонуки суспільного діяча не завжди мають значення, а має значення результат тих діянь, діла, що по ньому залишаються, незалежно від його суперечливих чи потаємних бажань, хоч і це для вивчення тих чи інших вчинків має значення.

Оглянемо коротко життя І.Мазепи до того, як він став гетьманом. Рік народження його точно не встановлено: Ілько Борщак кладе його близько 1640 року, а "Енциклопедія українознавства" подає більш виразно: 20 березня 1639 року. Про батьків гетьмана треба сказати, бо в міфах, творених довкола його особи, часто фігурує, що він поляк чи польської орієнтації, хоч це було не так. Батько майбутнього гетьмана Степан-Адам (? — 1665) був діячем Хмельниччини, з 1654 року — білоцерківський отаман. І.Виговський використовував його з дипломатичними дорученнями, зокрема той їздив із військовою місією до польського короля Яна Казимира (1658), був прихильником Гадяцької унії, а 1662 року став чернігівським підчашим. Мати Марина (в чернецтві Марія-Магдалина), уроджена Мокієвська, із шляхетського роду (Білоцерківщина), після смерті чоловіка присвятила себе церковно-громадським справам, була членом Луцького православного братства (1666), потім прийняла чернецтво, стала ігуменією Києво-Печерського Вознесенського (1686 — 1707) та Глухівського (з 1688) жіночих монастирів, була дорадницею сина. Сам Іван Мазепа народився в селі Мазепинцях на Білоцерківщині, вчивсь у Київській академії та єзуїтській колегії у Варшаві чи Полоцьку. Був покойовим короля Яна Казимира, який послав його для продовження освіти за кордон. У 1656 — 1659 роках учився у Німеччині, Італії, Франції та Нідерландах. Вернувшись до Польщі, знову ніс службу покойового дворянина при королівському дворі, виконував дипломатичні доручення в Україні, зокрема вручав клейноди Павлу Тетері. У 1663 році повернувся на батьківщину. Після смерті батька дістав чин чернігівського підчашого, а 1669 року вступив на службу до гетьмана Петра Дорошенка, тоді ж одружився з Ганною Половець (померла 1702 року), дочкою генерального обозного Семена Половця й удовою білоцерківського полковника Самійла Фридрикевича. Спершу служив ротмістром надвірної хоругви, згодом генеральним осавулом. Брав участь у війні П.Дорошенка проти Польщі (1672) — поході у Галичину, відбував дипломатичні місії до Криму (1673) і до гетьмана І.Самойловича (1674). Влітку 1674 року, посланий до Криму й Туреччини, був полонений запорожцями, які відіслали його І.Самойловичу. Став у нього гетьманським дворянином, виконував дипломатичні доручення в Москву. Брав участь у Чигиринських походах 1677 — 1678 років; 1682 року призначений генеральним осавулом.

Що нам говорить цей перелік фактів? А досить багато. Перше, що він був із тієї української шляхти, котра твердо трималася православної віри, була захоплена Хмельниччиною і брала в ній участь. Друге: це була та шляхта, яка співчувала І.Виговському в його державотворчих заходах, тобто стала прихильницею ідеї Великого князівства Руського. Третє: не тільки сам І.Мазепа, а й його

І.Мазепа

батько були дипломатами і дипломатичній службі обидва віддали немало енергії, сам же Іван Мазепа був по-європейському освіченим, а служба, спершу в короля, тоді в П.Дорошенка, дала молодому державному діячеві навички в управлінні. Те, що він пішов на службу саме до П.Дорошенка, "неутраліста", свідчило, що мав переконання вже в молодості не просто автономічні, а й незалежницькі, а що воював проти Польщі, то пропольських симпатій не мав чи мав небагато. Одруження з Ганною Половець, дочкою генерального обозного й полковничихи, а також чин генерального осавула, здобутий у зовсім молоді літа, свідчать, що в коло гетьманської аристократії він увійшов досить впевнено та зручно. На боці І.Самойловича примусили його залишитися не тільки лиха пригода (ув'язнення запорожцями), а й те, що справа П.Дорошенка політично була програна і молодий генеральний старшина це чітко усвідомлював. Після падіння П.Дорошенка Правобережжя перестало відігравати державотворчу роль, тож єдиним тереном для його амбіцій могло бути тільки Лівобережжя. Отже, людина з автономічними переконаннями, яка хотіла все-таки служити своєму народові, а не чужому, могла діяти тільки тут.

Портрет І.Мазепи з літопису С.Величка

Свого він досяг, і на Коломацькій раді 1687 року його обрано гетьманом. Ілько Борщак у статті "Іван Мазепа — людина і історичний діяч" (Іван Мазепа. — К., 1992. — С.57), роздумуючи над тим, як І.Мазепі вдалося стати гетьманом, пише цілком резонно: "Уже Коломацька рада перейшла так, що хоч не лишається сумніву, хто був її інспіратором і автором, доказів певних нема. Роля Голіцина та старшини вся на долоні, але доведіть ролю Мазепи! Неможливо". Але як там не було, Іван Мазепа став гетьманом, і хоч він ніби виступає супротивником І.Самойловича, до речі, свого благодійника, але переймає його політичну тактику і форми державотворення, а за свій гетьманський чин, як попередні гетьмани, мусить певною мірою поступитися правами й вольностями свого народу. Водночас, він свою політику коригує, про що збереглися його промовисті слова: "Мої попередники надто дотримувалися старих традицій та звичаїв або ж були нікчемними людьми, і їхнє правління дискредитувало їх навіть в очах самих же козаків. Гетьман повинен діяти так, щоб сприяти цілям та намірам царя і в той же час дбати, щоб не втратити довір'я підлеглих. Цього можна досягнути, якщо гетьман у найменших дрібничках підтримує козаків, а вони тоді вбачатимуть у ньому свого заступника й поборника своїх прав перед царем. У такий спосіб завойовується прихильність козацької черні; гетьман знає усі сподівання й побоювання, симпатії і антипатії козаків, і вони не мають перед ним

жодних таємниць" (Іван Мазепа. — С.73). Слова вельми цікаві і відбивають державницькі погляди Мазепи в ідеалі, тобто мають значення більш теоретичне, як практичне, і драма І.Мазепи це якнайкраще підтвердила, адже він не враховує при цьому агресивної акції царя, який прийшов на його землю не задля добра, а щоб ту землю поневолити й зажерти.

Отже, Мазепа підписує Коломацькі статті — статус, за яким брав у своє управління Україну цей гетьман. В основу клалися, як це вже було традиційно, статті Б.Хмельницького 1654 року, очевидячки-таки у сфальшованому варіанті. Форма залежності — підданство, як і в Самойловича: беруться до уваги статті не лише Б.Хмельницького, а й інших гетьманів, тобто з урахуванням тих урізань свободи України, яких царський уряд уже досяг. Підданство зветься "вічним", тобто до смерті гетьмана. Воєводи в Україні мали лишатися в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Острі, але без права втручатися в українські військові права та справи, образи ж від служивих людей мали розбиратися спільно. По-давнішньому мали збиратися й побори, але тепер ці побори мали йти в царську казну, а звідти розподілятися, тобто козакам мала видаватися визначена платня, відтак і встановлено реєстрове число козаків — 30 тисяч. Водночас обумовлювалося, щоб "мужиків у реєстр у козаки не писати і не приймати" (Источники малороссийской истории, собранные Д.М.Бантыш-Каменским. — М., 1858. — Ч.1. — С.305 — 319). Із маєтків єпископських, монастирських, генеральної старшини і заслужених осіб побори не бралися. Встановлювався царський пріоритет у роздачі козацьких земель, йшлося також про закріплення прав "заслужених осіб дворянської честі". Гетьмана військо обирає, але тільки при царській згоді, так само і відставляє. Козаки просили дозволу на дипломатичні стосунки із сусідніми державами, в чому було їм, ясна річ, відмовлено, причина демагогічна: "І це тому, що від того чиняться в малоросійських містах численні чвари". В зе́млі України, відступлені Польщі, козакам вступати заборонено. З Кримом утримувався стан війни, заборонялася з ним торгівля, а запорожцям було заборонено з татарами миритися. Козаки просили захисту від злодіянь російського війська в Україні, царський уряд ніби йшов тут козакам назустріч, але згодом на цю обіцянку не зважав. Як і в Конотопських статтях, узаконювалися доноси на гетьмана царю, без відома царського уряду гетьмана звільнювати не можна було, зате вже й гетьман не міг без відома царського уряду змінювати своєї старшини — пункт цілком російський, який дозволяв проводити в Україні політику — розділяй та владарюй — і вбивав клин між гетьманом та генеральною старшиною, пізніша історія з Кочубеєм — яскравий тому приклад. Переносився з Конотопських статей пункт про смертну кару тим, хто постав би про-

Портрет І.Мазепи у військових риштунках

ти російської залежності. Встановлювався компанійський полк для поліцейських функцій і ставилися поза законом нереєстрові козаки із селян, будників та винокурів. Закріплювалися станові права козацьких жінок та дітей. Козаки знову просили швидких посилок на ворога, коли б напав, в чому їм відмовлялося, — мала даватися тільки допомога від воєвод з українських міст; логіка, очевидно, була така: хай вас добре поколотять, а тоді вам допоможемо. Столиця й артилерія мали пробувати в Батурині, але тут маємо новину, вказано: "Бути при гетьмані в Батурині для охорони й цілості його московському стрілецькому полку" — це робилося, щоб гетьман був цілком залежний від Росії, більше того, він ще мав той полк годувати. Гетьман І.Самойлович опирався, щоб увести в Україну російські гроші (чехи), Мазепа зі старшиною на те погоджувався. Крім того, в статтях було записано: "А коли б хто виявився супротивним до того, то чинити над тим смертну кару" — не більше й не менше! В тій-таки статті 19 уперше було заманіфестовано ідею поглинання українців росіянами — як етнічну окремішність. Ці слова варто зацитувати, бо вони промовисті: "Так само, шоб гетьман і старшина, служачи великим государям, їхній царській пресвітлій величності, всілякими мірами і способами

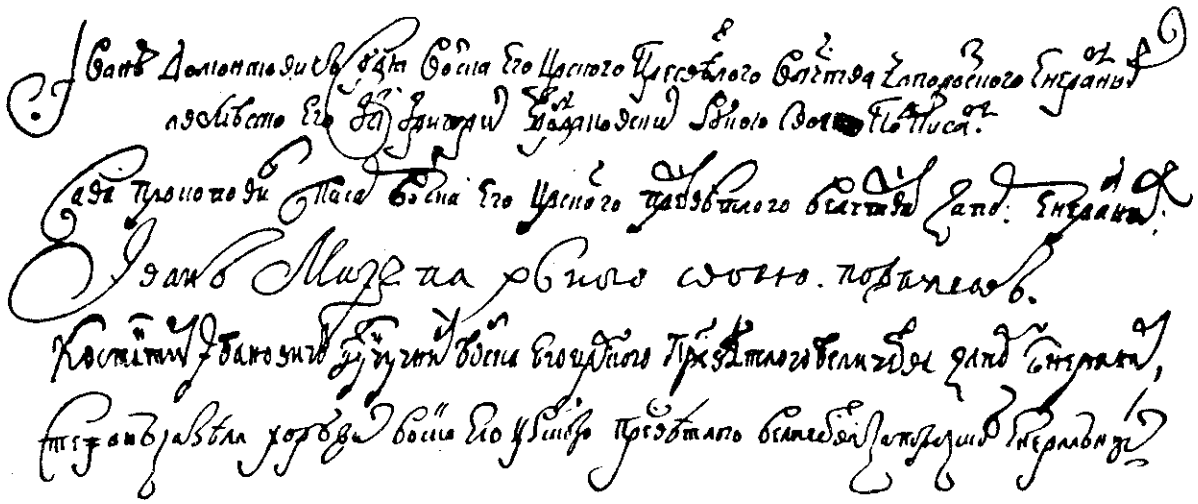

Факсиміле підписів І.Мазепи та генеральної старшини

з'єднували малоросійський народ з великоросійським народом і приводили до міцної згоди через шлюби та інші дії, щоб був під одною, їхньої царської пресвітлої величності, державою спільно, як однієї християнської віри, і щоб ніхто не подавав таких голосів, що малоросійський край гетьманського рейменту, а відзивалися всі одноголосно: гетьман і старшина, народ малоросійський їхньої царської пресвітлої величності держави разом з великоросійським народом. І щоб був вільний перехід жителям із малоросійських міст у міста великоросійські", — скажемо, до речі, що В.Кочубей у своєму доносі засвідчив, що Мазепа цілком цей пункт ігнорував (стаття 24 доносу // Источники малороссийской истории, собранные Д.М.Бантыш-Каменским. — М., 1859. — Ч.II. — С.106). Коли за Івана Самойловича ходили поголоски про будівництво фортець навпроти Кодака, на річках Самарі, Орелі, також у гирлі Берестової та Орчика, то в Коломацьких статтях це було вже записано як узаконення; вважалося, що це робилося "для захисту Великої та Малої Росії від находу бусурманської кримської сили", а насправді, окрім того, вбивався клин між Україною та Запорожжям. Забиралася в царську казну половина пожитків Самойловича, а що в той час пожитки гетьмана складали державну козацьку казну, то й сюди царський уряд засовував свою руку. Просили козаки про знищення в Україні оренди, царі давали на це згоду.

Коломацькі статті виразно показують, що козаки в петлю, накинуту їм на шию, намагалися всовувати руки, щоб її розширити, — в деяких питаннях це їм вдається, але назагал вони знову гублять частину своїх вольностей, а держава українська потрапляє у ще тіснішу залежність, та вже не просто царів, а й Росії. Гетьмана, отже, оточують таким правним статусом і ставлять його в такі умови, що він мусить бути вірним підданим царської величності й не менше. Його охороняє російський полк, а фактично — тримає під наглядом, старшину відставляти він не має

права, Україну вводять у спільну грошову систему, примушують зректися елементарного права деасиміляції, тобто етнічного самозбереження; будь-яку справу гетьман має погоджувати з Москвою, через що пізніше Мазепа пише царям найдокладніші звідомлення навіть про дрібні справи, просячи собі на те указу. Так, Іванові Мазепі випало заплатити не тільки Василю Голіцину за те, що він став гетьманом, із власного скарбу, заплатив він із скарбу загальнонаціонального, як платили перед тим Д.Многогрішний та І.Самойлович, тобто суверенітетом батьківщини, який все більше й більше урізувався. Але в Козацької держави ще дещо залишалося: своя територія із власним територіальним управлінням, своє військо, суд і власний, ще й досі зв'язаний з Європою, економічний простір; пізніше Російська імперія заходами Петра І піде походом і проти тих вольностей, частково ще й за життя І.Мазепи. Зрештою, й повстання його було зумовлене саме таким наступом, котрий набрав безпрецедентних, нахабних і людожерних форм. Але про це мова буде далі.

Іван Самойлович залишив тільки позірну стабільність у країні. Суперечності між різними суспільними станами були очевидні. Нереєстрове козацтво було в суперечності з реєстровим, через що в Коломацькі статті було введено на цю тему окремий пункт, просте козацтво входило в суперечність зі старшиною, а старшина — із гетьманом, чим, зрештою, й користалися московські ідеологи для урізування українських свобод — імперіалістичний досвід у них був вироблений, і вони, треба це признати, точно вираховували момент для чергової стадії "заковтування" чужих земель. Українці ніби й не усвідомлювали, що дедалі глибше й глибше всовують голову в пащу "московського дракона", хоч і це не зовсім так, про що засвідчила пізніша акція Петрика (Петра Іваненка), про яку була в нас мова окремо. Падіння ж Самойловича супроводжувалося не тільки змінами в уряді, а й козацькими заколотами, однак гетьман рішуче й нещадно їх подолав. Як пише С.Величко: "Найвинуватішим поламано руки й ноги, іншим, найзапеклішим, відітнено голови, третіх вішано на шибеницях, четвертих карано на худобі, в п'ятих глупство виганяно киями. Після такої екзекуції знову настала поміж людей тиша, й тамтешні люди могли вже мешкати безбоязно" (*Самійло Величко*. Літопис. — Т.II. — С.361).

Так почав гетьманування Іван Мазепа. У своєму стосунку до російського уряду І.Мазепа, як ми казали, продовжив тактику І.Самойловича: позірна повна покірливість, а самостійність його була з перших же кроків у тому, щоб той уряд, використовуючи неповороткість російської державної машини, по змозі дурити, тобто будував ті стосунки не на правних началах. Отож, цілком даремно пізніші історики звинувачували Мазепу в брехливості, адже це входило (аж до наших часів) у природу російського самодержавства, і без цього не міг обійтися жоден політик, бо

Українські козаки часів І.Мазепи

знову-таки не законами ця держава користувалася, а волею окремих осіб. Отже, й правити Мазепі не можна було без засобів таємної політики, що, зрештою, в тих умовах було виявом політичної мудрості. Скажемо при тому, що російський уряд закладав щодо того свої застороги, через що й було в Коломацькі статті введено оті пункти: узаконення доносів, про російський полк при гетьмані, про неможливість гетьману підібрати собі вірну старшину, тобто сформувати своє оточення. Тому, не маючи змоги осягнути тих чи інших прав, гетьмани російської орієнтації користувалися владою, певною мірою ігноруючи свої із царським урядом домовленості. Першим актом, що про це свідчив, була історія із гетьманським скарбом Самойловича. Рішення російського уряду розполовинити цей скарб було відвертим грабунком України, адже це були гроші державні, а не персонально гетьманські. Тож Мазепа зі своїми наближеними частину скарбу приховав, а частину поділив, притому це зроблено так, що російський посланник протесту не висловив, очевидно, також задобрений. Виділяємо цей, може, локальний факт, бо на ньому виразно видно стиль державної політики І.Мазепи: Москви не задирати, потрібних людей з російських урядовців корумпувати, бути догідливим, при нагоді й

упослідженим, а загалом робити своє. Це була складна, хитромудра, гнучка гра, яка, зрештою, закінчилася поразкою Мазепи, бо Росія в усі часи визнавала тільки один резон — силу, тож сильних шанувала, а кволого гнітила тим більше, чим кволіший той був. І.Мазепа ж вибрав тактику кволого, а не сильного правителя, через що в його часи російський уряд зважився на тотальне попирання української автономії, адже зумів врешті-решт призвести Україну як державне утворення до повної немочі.

Під кінець життя І.Мазепа це цілком усвідомив і жахнувся. Пилип Орлик в своєму листі до С.Яворського (Основа. — 1862. — №10. — С.1 — 29) приводить такі Мазепині слова, що їх ми цитували, але які повторити не зайве: "Коли б Богу так вірно і дбало служив, то діждав би найбільше мздовоздаяння, а тут хоч би в ангела перетворився, не міг би службою моєю жодної дістати подяки".

Але це буде згодом. Настав 1688 рік, в який російський уряд почав виконувати свою програму будівництва міст-фортець на ріці Самарі; будувало їх українське військо під керівництвом інженера-німця, але відразу ж було запроваджено російський гарнізон і так тривало до 1711 року, коли ці фортеці зруйновано за Прутським трактатом. Будівництво фортець було вельми недогідне запорожцям, бо загрожувало їхній автономії, — і знову бачимо тут стиль політики Мазепи: спершу він навмисне не звідомляв запорожців про майбутнє будівництво Новобогородицької фортеці, а потім поставив їх перед доконаним фактом. Запорожці побунтувалися, а зрештою, примирилися. Через кілька літ уже зовсім недалеко од Січі збудовано другу фортецю — Кам'янозатонську. Мазепа залюбки виконував це завдання ще й тому, що будова фортець

Герб І.Мазепи

Військова печатка І.Мазепи

давала йому змогу присмирити запорозьку вольницю, що, певною мірою, було досягнуто: Запорожжя відтепер не диктувало своєї волі гетьману, як це робило раніше, хоч невдоволення там раз-по-раз спалахувало. Як пише С.Величко: "Московські стрільці, котрі жили в тій Кам'янозатонській фортеці, часто входили із притісненими запорожцями в сварки і бійки, і це тяглося до крайнього розорення й запустіння Запорозької Січі, що сталося 1709 року" (*Самійло Величко*. Літопис. — Т.II. — С.366).

Наступного 1689 року було організовано другий Кримський похід. Більше було війська російського (112 тисяч чоловік), менше українського (40 тисяч); Мазепа тут улягав волі В.Голіцина. Похід виявився невдалим, війська дійшли Перекопу й повернули назад; казали, що Голіцин був підкуплений татарами. Ситуація вельми нагадувала ту, що була два роки тому із Самойловичем, тим більше, що В.Голіцин викликав Мазепу із старшиною до Москви, але падіння Голіцина в цей час врятувало гетьмана. Іван Мазепа був великим майстром входити в довір'я володарів — це вдалося йому й цього разу; відтоді й почалася довголітня співпраця, а водночас приховане протистояння та змагання цих двох особистостей, щоправда, сили в них були далеко не рівні: один (Петро I) наступав, а другий не так оборонявся, як ухилявся від ударів, бо права й сили на удар-відповідь не мав. Здається, вони все життя ненавиділи один одного, а вдавали взаємоприхильних, щоправда, таких, коли один мусив стелитися в ноги другому; принаймні, Мазепа ненавидів північного деспота напевне. Петро I також мав до Мазепи застереження: не міг не бачити й не відчувати його розуму, отож, недаремно сказав про Полуботка, що той розумний, як Мазепа, а через це гетьманом бути не може. Розум Мазепин царя, мабуть, страшив.

Це було перше випробування Мазепи, а може, перший акт його драми. Він зрозумів, що будувати Українську державу йому дове-

деться у вельми складних умовах і що йому уготовано долю Тантала, над яким постійно висить немилосердний камінь російського царизму; досить зробити необережний рух, і цей камінь його розчавить. Але це був великий гравець, котрий згодився, щоб у нього забрали важливі для гри фігури й у таких умовах свою партію грав проздовж довгих років. Друге випробування впало на нього через два роки, в 1691, коли на Запорожжя втік один із політичних ідеалістів того часу, який знамірився повторити чин Богдана Хмельницького, але цього разу супроти російської деспотії — старший канцелярист генеральної канцелярії Петро Іваненко, якого називали Петриком. Саме Петрик висловив уголос думки й наміри, які скаже згодом сам Іван Мазепа, повставши проти Петра І; недаремно деякі літописці, зокрема С.Величко, висловлюють думку, що акція Петрика — це була пробна карта Мазепи на антиросійське повстання. Очевидно, це не було так, бо Мазепа був прозірливим політиком і не міг не відчувати, що антиросійська акція в тих умовах була політично неможлива, так само як політично неможливо було повторити повстання Богдана Хмельницького, але те, що Петрик висловлював думки і погляди, які тримав на споді душі й Іван Мазепа, безсумнівно. Отож, лиха іронія долі в тому, що, змагаючись із Петриком, Мазепа змушений був змагатися сам із собою. В боротьбі із Петриком головний ідеологічний козир Мазепи — курс на державну стабільність, бо народ був утомлений від воєн та крові; про це він відверто сказав в універсалі від 28 липня 1692 року, що був розісланий в усі полки Лівобережжя: "Щоб ви зважили на свою цілість і в майбутньому житті, отож повинні запобігти тому, щоб вас неприязна омана і зваба не привели до розорення і викорінення" (*Самійло Величко.* Літопис. — Т.II. — С.391). Петрик мав свої сильні політичні резони, про які в нас була мова окремо, але він не мав відчуття пригідного до повстання моменту. Хвилі невдоволення російською налізлістю в Україну прокочувалися по ній, але стихії визвольного повстання в тому часі розгойдати не могли. Отже, Іван Мазепа воює з тим, котрий відкрито проголошує його ж думки, бо й він їх згодом висловить; більше того, кличе собі в допомогу війська російські. "Я побоююся, — пише він, — щоб та пожежа не поширилася далі, в середину малоросійських міст" (*Самійло Величко.* — Т.II. — С.397). Отже, фактично Мазепа придушує на своїй землі національно-визвольне повстання, що й було актом нашої трагедії, про яку він напише сам у своїй пісні: "Самі себе звоювали".

Третій акт драми — Іван Мазепа та Семен Палій. Олександер Оглоблин у статті про Мазепу в "Енциклопедії українознавства" приписує гетьману політику соборності українських земель. Ми ж такої політики в нього не добачаємо і доказом цього — стосунки із Семеном Палієм та Данилом Братковським, певною мірою, ідеологом Палія. Сам Палій був особа більш героїчна, ніж політик,

він зібрав біля себе рештки правобережних козаків і хотів прилучити їх до регіменту лівобережного гетьмана з усією прямолінійністю вояка і без огляду на тодішні договори та розклад сили. Правобережжя було під Польщею, прийняти Палія з його територією (Фастівщина) — це значило оголосити Польщі війну. Від себе учинити цього Мазепа не міг, йому було заборонено не тільки вести самостійні акції щодо сусідів, а й мати з ними найелементарніші стосунки. Отже, цю справу мала вирішувати Москва. Москва ж, як завжди, була віроломна: вона платила Палію й присилала дарунки, а місію переконування неспокійного полковника-рубаки клала на Мазепу, сама ж була зв'язана з Польщею Вічним миром. Палій секрету з московських дарунків та платні не робив, хоч Москва того вимагала, при нагоді це афішував, з поляками задирався, а Мазепу обсилав безконечними листами з проханням військової допомоги проти поляків. Отже, Мазепина тактика в даному разі була пасивна: він щодо Палія точно виконував лише те, що робити вказувала Москва, і сам підтримував Палія хіба що морально, а посилки війська робив тільки тоді, коли той воював із турками й татарами. Зрештою, й арешт Палія відбувся з царського наказу. Тарас Шевченко в своєму знаменитому "Іржавці" вважає, що українці в той час могли б вирватися з неволі, коли б "одностайне стали та з фастовським полковником гетьмана єднали. Не стриміли б списи в стрісі у Петра у свата", — думка правильна сама собою, бо політична неможливість об'єднання Правобережжя із Лівобережжям була однією з найбільших драм нашої землі, що роз'єднувало й дробило наші сили, але вся річ у тому, що Палій був москвофіл і дбав не про об'єднання України супроти всіх загарбників, а хотів з'єднати її частини під московським скипетром. Минуло кілька років, таке об'єднання відбулося (1704), але волі воно Україні не принесло, і то з тієї причини, що єдності не було не тільки між тодішніми керівниками Української держави, не було об'єднання в дусі самого народу, про що розпачливо вістить знаменита дума гетьмана Мазепи. Як документ українського державотворення вона заслуговує на окремий розбір. Всі прагнуть мирно жити, вістить дума, але між українцями, почавши від Жовтих Вод, немає згоди, а саме через незгоду Україна пропадає, і звойована вона не так ворогами, як собою-таки. Важливим недоліком українства, вістить дума, є те, що українці не знають державної дисципліни, що зумовлює підпорядкування народу своєму вождю (Ілько Борщак у згаданій статті пише так: "Балюз по кількох днях знайомості з Мазепою сконстатував у 1704 р.: "Він дуже поважний у козацькій країні, де народ, загалом вільнолюбний, мало любить тих, що ним володіють" (І.Мазепа. — К., 1992. — С.57). Далі в думі висловлюється дуже цікава думка про те, що однією із бід є схильність українців підлягати чужинцям, а не творити власну державу: один живе з поганами (турками й

татарами), другий ляхам "за гріш служить", третій "вірно услугує" Москві (до речі, й сам гетьман чимало такої вірності виказав). От і виходить, що українці "од всіх сторон ворогують, огнем, мечем руїнують" Україну. Закінчується дума висновком: "Ліпше було б пробувати вкупі лихо відбувати!" — тобто маємо тут маніфестацію давнього Дорошенкового "неутральства", самостійності. І далі йде заклик братися до шабель та самопалів і збройно вибиватися з неволі, здобувши свої права не з милості чужих правителів, а через шаблю. Пам'ятка ця дивовижна за відвертістю вислову і віншує, зрештою, політичне поступування Івана Мазепи, його гіркий досвід правління під московським берлом. Але до того йому треба буде ще прийти.

Дев'яності роки XVII століття — час відносної стабільності, якої вдалося досягти зусиллями передусім І.Мазепи. Він підніс розвиток українського господарства, дбав про освіту, зокрема Київську академію, здобувши в царя потвердження статусу академії (1694), було засновано Чернігівську колегію (1700). Це період найвищого розцвіту поезії українського бароко, масово будувалися церкви в різних місцях при особистому гетьманському фундуванні, а церква тоді була храмом духовності: вона вбиралася в шати українського архітектурного бароко, прикрашалася картинами та іконами, різьбленими іконостасами, там співалися партесні концерти-відправи, отже, сполучалося мистецтво архітектури, музики, живопису та різьблення. Будуючи церкву, Мазепа закономірно сприяв становленню та зміцненню старшинської верстви, дбав про забезпечення прав козацтва (універсал 1691 року), міщанства (універсали містам), захищав поспільство, щоб "не наносити людям невиносну трудність" (І.Мазепа. — С.125), запобігав, "щоб через такий нелад і через часте відбування підвід ті вбогі нашого рейменту люди не були до решти розорені та знищені" (Там-таки. — С.125 — 126), щоб "міста малоросійські, в яких усіх нас домівки є, жони і діти були не без оборони" і "щоб ставати до відсічі ворогові для захисту домів, жінок і дітей своїх" (с.126). Щодо селянства було видано універсала 28 листопада 1701 року про обмеження відробіткових робіт двома днями на тиждень.

Наступний — четвертий акт драми Івана Мазепи — героїчний. Саме в цей час художники зображають гетьмана в бойовому обладунку (в риштунках, як тоді казали): шоломі, панцирі, в оточенні гербових знаків, знамен та зброї, часом на бойовому коні або цілком закутим у залізо. Поети в цей час славлять "залізні віки", коли з упалих мечів виростає "залізнеє жниво" (С.Яворський), та й назагал українська поезія виявляє в той час, як тонко підмітив А.Макаров у своїй роботі "Світло українського бароко", невластивий собі мілітаризм; принаймні, Стефан Яворський, пізніший огудник Мазепи, закликав гетьмана: "До звитяжного Криму гнізда, войовниче, хай гербова, наш вожде, зоря тебе кличе". Про

"вік залізний" пишуть Іван Орновський (що той "буйноквітно й криваво розквітає"), Петро Терлецький, який вістив, що в житті вістря списа, меч — "лише єдина підпора", Дмитро Туптало, в якого брань забивала меча "в самий корінь маслини" і так далі (Марсове поле. — К., 1989. — Кн.II.) — почався новий етап воєнного змагання з Кримом та Туреччиною російського імперіалізму при співучасті українців. Я щодо цього, може, висловлю власну, суб'єктивну думку, бо на моє переконання, всі діла людські мусять вимірюватися не приватною користю того чи іншого стану, держави чи краю, але мають важитися на загальнолюдських терезах добра і зла. У нас же довгий час засвоювалося, що війна із Кримом і вихід Росії до Чорного моря мали так зване "прогресивне значення" (для Росії, звичайно), при цьому зовсім не бралося до уваги, що для того зганялися з їхніх земель народи, уярмлювалися чи винищувалися. Сам Мазепа у згаданому універсалі проти Петрика заявляв, що нам ворожі бусурманські находи "ніколи не бували страшні", хоч бували вони й страшні (війна 1677 — 1678 років і загибель Правобережжя, татарські напади із вибором ясиру), але тепер ішлося про їхню оборону, а не про наступ і захоплення їхніх земель. Саме тим і пояснюються мілітарні, антигуманні мотиви тодішньої поезії. Звісно, Крим і турецька присутність на північному Причорномор'ї були тими акціями ослаблені, але для того пішло безліч української сили, яка гинула не для оборони свого краю, а для імперіалістичних амбіцій сусіда, тим самим Україна ослаблювала, виснажувала себе і ставала безборонна перед зазіханням на свою свободу з боку свого союзника та сюзерена. І тут бачимо диявольський план того "союзника": відвойовувати собі землі чужими, цього разу українськими руками (адже й Азов було взято українцями), а водночас виснажити й ослабити ці руки аж до такої міри, щоб вони уже самі себе боронити не могли. На жаль, генеральна старшина того відразу не збагнула, а схаменулася, коли в неї сили було аж вельми мало. "І часте було невдоволення і переговори між полковниками, — пише П.Орлик в листі до С.Яворського, — найбільш, що за указом царської величності, без усілякої супротивності, вірним і слухняним серцем козаки своїми оброками служать далекими довгими походами, з останньої худоби розоряються, кров свою проливають і на різних місцях: то у Інфлянтах, то в Польщі, то у Литві, то в Казанській державі, то в донських городах гинуть і змалюються, а за ті служби, і за колишні за турецькі війни, і за теперішні не тільки нема жодної милості, але ще й лають нас, і знищують, і неробами називають, і вірної нашої служби в полушку не ставлять, а нарешті і до погибелі нашої готуються" (Основа. — 1862. — №10).

У 1695 році відбувся похід з'єднаного українсько-російського війська під Кази-кермен та Азов. Азов узяти не вдалося, а Кази-кермен, головно зусиллями українського війська, здобули; тут

Мазепа зміг виявити свої воєнні здібності. Січовики здобули Мустрит-кермен на острові Таванському. В Мустрит-кермені було залишено гарнізон українського війська, було тут і триста росіян. Наступного 1696 року було взято, також головно через козаків (наказним гетьманом був Яків Лизогуб), Азов, зате Лівобережжя в помсту за Кази-кермен поплюндрувала орда. Цар козаків похвалив, напоїв їх горілкою, похвалив їх і патріарх московський, але скільки було покладено українських за це голів, літописи мовчать. Наступний рік 1697 теж пройшов під знаком Марса. Тоді відбувся перший водний похід на низ Дніпра, біля Кази-кермена були бої з татарами, військо будувало Таванську фортецю, зрештою повернулося додому, залишивши там залогу. Новий рік 1698 — і новий похід, цього разу до міста Аслам-кермена над рікою Кінською. Знову бої з татарами, загалом же, військо прикривало відбудову фортець Кази-кермен і Тавань. У цей час хан спробував порозумітися з Мазепою, але гетьман на сепаратні переговори не пішов — не та була ситуація. Іван Мазепа був на верху слави, відзначився як бойовий вождь, гетьманський стілець під ним, здається, не хитався, отже, й простягнуту до нього руку хана не прийняв; навряд чи він тоді думав, що його благополуччя протриває недовго.

У 1700 році до нього прибув Данило Братковський, поет та політичний діяч, який виношував ідею повстання на Правобережжі проти Польщі і хотів заручитися допомогою Лівобережжя. І.Мазепа на зговір із Братковським не пішов і знову-таки з простої причини: самостійно діяти він не міг, бо мав щодо того категоричну заборону. Отже, повстання на Правобережжі в 1701 — 1702 роках почало вестися без мілітарної підтримки з боку Мазепи: на Поділлі ним керував гетьман Самусь, а на Волині й Поліссі — Палій. Було взято Білу Церкву, Бердичів, Немирів, селянам оголошено волю від панів і закликано до зброї. Польща була зайнята війною із Швецією, тож просила Петра І втихомирити повстання. Але грамоти царя залишилися без відгуку, тоді проти повстанців рушило польське військо. Самусь був розбитий, Д.Братковський по-тиранському скараний, Палій тримався, укріпившись у Білій Церкві. Петро І, не бажаючи сваритися зі своїм ставлеником Августом II, наказав Мазепі перейти на Правобережжя. Самусь поклав перед ним булаву, а Палій був за царським наказом арештований (1704).

Знову відбулася та ж таки драма: українці звоювали самі себе. Тобто українське повстання проти Польщі душать самі українці, а північний сатрап може задоволено й іронічно всміхнутися під котячим вусом. Мазепа в цій трагічній ситуації знову-таки — лише виконавець чужої волі й сліпе знаряддя в чужих руках. Як вірний підданий царя інакше чинити не міг; як гетьман, може, й сам хотів позбутися, як про це вістить народна традиція, сильного конкурента в особі Палія, а об'єктивно — ще раз посприяв українському

розбрату та самопожертю. Так, він почав відтоді володіти Правобережжям, але володінню тому була гріш ціна, досить прочитати опис С.Величка в передмові до тому І його "Літопису", щоб побачити: прийшов Мазепа вже в пустелю. Чи міг він тут щось заподіяти, важко сказати; ясно, принаймні, одне: гетьман нічого не пробував заподіяти. Є, однак, підстави думати, що примус так діяти, оцей арешт Палія, оце чергове приборкання національно-визвольного повстання, цього разу на користь Польщі, як і необхідність бути підніжком і виконавцем волі антиукраїнської, тяжко вплинуло на Мазепу, принаймні, найближча до нього людина П.Орлик фіксує злам у поглядах і тактиці гетьмана із 1705 року.

Але перш ніж перейти до цього, треба зупинитися на двох моментах: чи справді Мазепа виконував наказ не вступати у стосунки з іншими державами і чи так уже міцно сидів на гетьманському стільці? Щодо першого, як і щодо другого, доводиться сумніватися, бо і С.Величко, його писар, і П.Орлик, писар генеральний, свідчать про існування циферного тайнопису у Мазепи, вони обоє тим тайнописом володіли. Орлик також свідчить про таємниці Мазепи, яких він нікому не відкрив; сам же гетьман володів багатьма мовами: польською, латинською, італійською, німецькою, трохи французькою і "досить міцно" татарською і часто входив у ті чи інші стосунки особисто, без участі третьої особи. Найулюбленіша його лектура була "Князь" Ніколо Маккіавелі, про це свідчить і С.Величко, звучи його "махіавелем", тож гетьман впроваджував покладені там принципи, зокрема, "вміти зміняти шкуру лиса, що робить засідку, на шкуру лева, що примушує тремтіти вовків", або "таємниця — це душа справи". Мазепа мав довірених людей, але і їм не завжди відкривався, отож часто виходило, що він перехитрював сам себе, відтак спричинявся до національних драм, як то було із правобережним повстанням. Окрім того, він десятиліттями впроваджував у свій народ рабський дух відносно найголовнішого свого поневолювача, відтак ідеологічно народ обеззброював, замість того, щоб його просвічувати й надихати до актів свободи, а ті акти, що виникали стихійно, незалежно від нього (як повстання Петрика), сам-таки нещадно чавив. Отож чому дивуватися, що у вирішальну хвилину народ його не зрозумів і не підтримав: таємниця й справді може бути душею справи, але локальної, а не такої, як національне самовизволення, котре конечно потребує участі народу. Чи тримався Мазепа міцно на своєму столі? Це теж річ сумнівна, бо донос, як ми вже казали, був тоді записаний у закон. Гетьман був оточений російськими вивідувачами, не бракувало й донощиків. "Пашквіль" на нього, або "Ізвіт", було складено вже в 1691 році (текст дивись в "Источниках малороссийской истории". — М., 1859. — Ч.II. — С.3 — 4), підкинутий якимись черницями, де Мазепу названо "злим і звабним губителем християнським", зазначено, що він туркам продав

срібло із церков, брав участь у змові царівни Софії та Голіцина, що він обібрав казну, що він "звабник і зрадник не людський, але Божий", вбивця, що він підкуповує московських бояр тощо. У 1699 році бунчуковий товариш Данило Забіла, спираючись на підтримку боярина Б.Шереметьєва, звинуватив Мазепу в таємних зносинах із ханом. Забілу відіслали до Батурина, суд присудив його до страти, але Мазепа замінив цю кару довічним ув'язненням. Про донос Кочубея та Іскри годі й писати — кожному ця історія відома (дивись документи про це в "Источниках..." , про Забілу — с.24 — 28, про Кочубея — с.61 — 155).

Ясна річ, що не тільки сама історія з Палієм примусила Мазепу задуматися над становищем своїм та України; Кочубей у своєму доносі переказував такі слова гетьмана: "Бачу, цар принизив Польщу, але й Україну він дуже обтяжив, сам не знаю, що робити з собою" (Источники малороссийской истории. — С.107). Про які ж обтяження йдеться? Частково вони перечислюються в листі І.Мазепи до І.Скоропадського від 30 жовтня 1708 року: "Ворожа нам здавна сила московська", як визначив гетьман, почала забирати українські міста в своє посідання, наших людей ограбувавши і повиганявши, і це чинять не лише в Стародубському, Чернігівському й Ніжинському полках, але й до Полтави ординовано два полки. Гетьман дістав таємні перестороги (а таємна його служба була поставлена добре), що його і старшину росіяни "хочуть за притаманними їм звабами до рук прибрати і запровадити у тиранську свою неволю, ім'я Запорозького Війська згладити, а козаків у драгунію і солдат повернути, народ же малоросійський навіки віддати в рабство" (І.Мазепа. — К., 1992. — С.128). Невідомий автор "Історії Русів" вкладає у вуста Мазепи такі слова: "Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути". Коли у війні зі шведами переможе російський цар, то Україні прийде лиха година. "Вам-бо відомо, що за відмову мою в задумах його, убивчих для нашої отчизни, вибито мене по щоках, як безчесну блудницю. І хто ж тут не признає, що тиран, який образив так ганебно особу, що репрезентує націю, вважає, звичайно, членів її за худобу нетямущу і свій послід" (Вивід прав України. — С.80 — 82). Немало матеріалу для вияснення тодішніх обтяжень України дає лист П.Орлика до С.Яворського. Він підтверджує думку, що цар готувався перетворити козацькі війська в російські драгуни, про це свідчили Іван Чарниш та Дмитро Горленко. Підтверджує П.Орлик звістку, що в російських колах ішлося про заміну гетьмана, на це місце претендував О.Меншиков, отже, це мала бути ліквідація гетьманства. Про це І.Мазепа сказав так: "Знаю я сам вельми добре, що вони про вас думають і про мене: хочуть мене задовольнити князівством Римської держави (тобто князівським титулом. — *В.Ш.*), а гетьманство забрати, старшину всю вибрати,

городи під своє управління відібрати і своїми людьми осадити. Отож не треба багато про те говорити, самі ви чули, чого маєте сподіватися, коли князь Олександр Данилович у квартирі моїй у Києві у час бутності царської величності до вуха мені говорив: "Пора нині за тих ворогів братися". Інше ви чули, як той-таки Олександр Данилович публічно просив собі чернігівське князівство, через яке стелить і готує шлях до гетьманства" (Основа. — 1862. — №10). Слова вельми серйозні, адже йдеться про геноцид української нації. П.Орлик слова О.Меншикова про ворогів розшифровує просторіше. Розмову Меншикова з Мазепою чула козацька старшина — це не вигадка. Мазепа відповів: "Не пора!" На це Меншиков сказав: "Не може бути ліпшої пори, як нині, коли тут (в Україні. — *В.Ш.*) сам є царська величність із головною армією своєю". Мазепа відповів: "Небезпечно буде, не кінчивши однієї війни (із шведами. — *В.Ш.*), починати внутрішню". Меншиков сказав, що сам Мазепа вірний царю, отож йому треба "знамення тієї вірності з'явити", відтак залишити про себе пам'ять як про єдиного вірного царизму українського гетьмана. Коли цар і Меншиков з бенкету пішли, Мазепа сказав старшині: "Завжди мені ту саму пісеньку співають і на Москві, і на всякому місті, не допусти їм тільки, Боже, те виконати, що думають", — йшлося про задуману російським урядом акцію знищення гетьманства, про арешт старшини, яку підозрюють, і переведення козацького війська на російське. Полковники й старшина й справді були тоді у відчаї. В Україні стояло російське військо, яке поводило себе як окупаційне, козаків, які будували Печерську фортецю, палками били російські наглядачі, вуха шпагами обтинали, всіляку наругу чинили, як пише той-таки Орлик, "козацькі доми розграблюють, розбирають, палять, жінкам та дочкам їхнім насилля чинять, коні, бидло і всіляку худобу забирають, старшину б'ють смертельними побоями". Данило Апостол, полковник миргородський, прямо тоді сказав Мазепі: "Очі всіх на тебе уповають і не дай, Боже, для тебе смерті, бо ми дістанемося до такої неволі, що й кури нас загребуть". Д.Горленко, полковник прилуцький, додав: "Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо і ім'я його хвалимо, що Україну від лядського іга звільнив, так і в супротивний спосіб і ми, і діти наші у вічні роди душу й кістки твої будемо проклинати, коли нас за гетьманства свого після смерті своєї в такій неволі залишиш". Чи бив цар Мазепу по щоках? Глухе підтвердження цьому є і в Орлика. 1707 року Мазепа поїхав до Жовкви, де була нарада в царя. "Не знаю, — пише Орлик, — яке він мав там незадоволення, оскільки для тієї ради ні на обід до царської величності не пішов, ані в себе нічого продовж цілого дня не їв", а старшині виповів про невдячність царя до його вірності й служби — ми ці слова цитували вище. Були й інші образи гетьманського гонору, які докладно переповідає П.Орлик. Не самими розмовами й чутками все

обходилося, був і указ царя про перелаштування козаків на зразок слобідських полків, що підлягали тоді Москві, що, як пише П.Орлик, "так застрашив і роздратував був усіх полковників та старшину, що цілком мали відчай щодо своїх вольностей, ні про що інше не говорили, тільки що вибір п'ятаків є ступінь перелаштування в драгуни й солдати". Отоді-то козацька старшина згадала про Гадяцькі пакти і взяла їх у Печерській бібліотеці. П.Орлик свідчить, всупереч В.Кочубею, що Мазепа участі в цьому не брав. Але прочитаймо, що свідчив Кочубей. Він переповідає слова Мазепи, сказані при ньому Кочубеїсі з похвалою Виговському та Бруховецькому. Їх варто зацитувати. "Вони, — казав він, — хотіли вибитися із неволі, та лихі люди їх до того не допустили, і ми хотіли б дбати далі про свою цілість і вольності, та ще засобів до того не маємо, а головне, що серед наших нема одностайності; ось я і твоєму чоловікові багато разів пробував казати про те, як би нам на майбутні часи вбезпечити і себе, і тих, що після нас будуть жити, а чоловік твій мовчить, жодним словом мені не допоможе, і ні в кого мені нема допомоги, і нікому я не можу довіритися" (Источники малороссийской истории. — С.104). Ці слова Мазепа міг сказати, але знайшлися й такі, що хотіли йому допомогти — це були передусім генеральний обозний Іван Ломиковський та полковники миргородський і прилуцький.

Не зайве тут навести й текст присяги І.Мазепи перед П.Орликом, яку він потім повторив перед старшиною: "Перед всемогутнім Богом постаю і на тому присягаю, що я не для приватної моєї користі, не для вищих гонорів, не для більшого збагачення, ані задля інших будь-яких прихотей, але для вас усіх, що під владою та рейментарством моїм лишаєтеся, для жінок і дітей ваших; для загального добра матері моєї Вітчизни, бідної України, всього Війська Запорозького й народу малоросійського, і для підвищення і розширення прав і вольностей військових, хочу те при Божій помочі чинити, щоб ви з жонами та дітьми і Вітчизна з Військом Запорозьким як від московської, так і шведської сторони не загинули. А коли б для будь-яких приватних моїх прихотей те осмислювався б чинити, побий мене, Боже, у Тройці святій єдиний і невинна страсть Христова на душі і на тілі" (Основа. — 1862. — №10).

Коли б ми не знали, що відбуватиметься з Україною далі, вже після падіння Івана Мазепи, можна було б резонно припустити, що гетьман розіграв грандіозний спектакль. Можливо, він відчув загрозливі вітри щодо своєї особи з боку царя, але не захотів зійти з кону так, як І.Самойлович, а здійснив акт свого зішестя величавим, перетворивши його в загальнонаціональну трагедію; але, на жаль, мусимо сконстатувати, що життя часом творить куди жахливіші спектаклі, ніж коли б мали їх вигадати хай і великі творчі розуми. В божевільній голові Петра І зовсім так само, як в

параноїчній голові його пізнішого поклонника Сталіна, справді з'явився диявольський план геноциду щодо українців, і як один, так і другий його в життя втілили. Як це відбувалося в Петра І, розповімо в етюді про гетьмана Івана Скоропадського.

Отут постає ще одне питання: чи можна визвольну акцію І.Мазепи (а що вона була визвольна, сумнівів нема ніяких) вважати актом зради? Питання це немаловажне, бо над гетьманом століттями висіло таке прокляття; збулися слова, виголошені полковником Д.Горленком, але прокляли гетьмана не за те, що він не захотів оборонити своїх близьких і свою Вітчизну, а за те, що він на таку оборону повстав. Дивний і дикий парадокс, але так воно було. Однак придивимося до оцінок Мазепи різних людей, безсторонніх і сторонніх. Маркіз де Бонак писав вельми точно: "Він стояв на голову вище багатьох князів, особливо це стосувалося благородства його характеру. Проте любов та печаль до Вітчизни, що ніколи не гасне в людських серцях, вирвала його з цього блаженного стану. Він утомився від своєї вивищеності, замішаної на залежності, і вирішив за краще бути рядовим у вільному краї, аніж головним управляючим України під п'ятою Москви" (*А.Єнсен*. Мазепа // Іван Мазепа. — С.68). Говорить Теофан Прокопович: "Мазепа так високо [сидів] у своєму становищі, що над собою бачив самого лише государя. Та не вдовольнившись всіма тими благами, забажав він добути собі незалежність і для досягнення мети поклав використати шведського короля" (с.68). Олександр Рігельман, історик російсько-монархічного спрямування, німець родом, змушений був визнати: "Він заключив союз зі шведським королем, щоб таким чином позбутися залежності від російського государя і утвердити своє положення в Україні як самостійного князя" (с.69). Говорить сучасний український історик Михайло Брайчевський: "Гетьмана звинувачували, ніби він хотів повернути Україну під магнатське панування в рамках Речі Посполитої; інші закидали йому прагнення встановити тут шведську зверхність. Поширювались і плітки особистого кшталту, — мовляв, він мріяв в обмін за Україну стати князем вітебським і т.д. Але всі ці приписувані гетьману заміри позбавлені глузду: вони б означали для Мазепи зраду самого себе" (І.Мазепа. — С.84). Олекса Мартос, українець в російському офіцерському мундирі, записав у 1811 році: "Він був друг свободи і за це вартий поваги нащадків. Після його відходу із Малоросії пожильці її загубили свої права, такі священні, які Мазепа довго захищав із властивою кожному патріоту любов'ю і палом... Мазепа найосвіченіший, найлюдинолюбніший чоловік, вправний полководець і повелитель вільного, отже, щасливого народу" (Там-таки. — С.62).

Але досить виписок. Дамо трохи висновків. У моральному статусі, як його витворило людство, прийнято, що змагання проти поневолювача — справедлива справа поневоленого, отже, повстан-

ня народу пригнобленого проти тирана — це здобуття свого природного права, як писав автор "Історії Русів", на свободу. Незалежно від того, малий чи великий, сильний чи слабкий, кожен народ, як і людина, має право на здобуття волі. Здобути ж свободу — це значить відступити від свого поневолювача, відійти або ж вирватися з його рук силою, коли мирними способами здобути це не вдається. В уста Богдана Хмельницького автор "Історії Русів" вкладає думку, що всі народи вічно захищали і захищатимуть своє буття, свободу і власність, навіть тварини мають знаряддя для самооборони. Вимушені ж клятви не мають значення, і Бог поверне їх на голови тих, хто брав їх примусом. Закони божественні, природні й цивільні завжди такі клятви знищують, і кожна людина має обов'язок перед Вітчизною більший за природою всіх клятв (История Русов. — М., 1846. — С.63 — 64). Загалом, що таке зрадник? Це порушник тих чи інших домовленостей між двома суб'єктами за умови, що одна сторона тих домовленостей свято дотримується, а друга від них віроломно і зі шкодою для першої відходить. У нашому випадку маємо виразний приклад зради, що ми вже на цих сторінках доказали, але зрадив не Мазепа царя, а цар Мазепу, бо всі права України нещадно потоптав, а пізніше, в озлобленні своєму дійшов до геноциду українського народу і до повного знищення його прав та свобод. Отже, вчинок Мазепи з моральної точки зору — це самооборона від хижака, який не має стриму у своїй зажерливості, і помилка Мазепи не в тому, що він піднявся на святий чин національно-визвольної боротьби, а в тому, що зробив це нерішуче, оглядаючись і вагаючись, навіть свого народу до такого чину не підготувавши, що він у хитрощах своїх, як ми казали, таки перехитрував сам себе, що надто покладався на свій розум, вміння розуміти ситуацію, ототожнював себе з Україною і марно сподівався, що як тільки він підійметься на героїчний визвольний чин з іноземного рабства, то народ відразу за ним піде; забув-бо, шо він двадцять років прищеплював тому народові вакцину рабства.

Події розгорталися стрімко. І.Мазепа був у Борзні, коли до нього прибув його довірений Бистрицький від шведів. За Бистрицьким з'явився Андрій Войнаровський, який утік з російського табору. Наступного дня із Батурина Мазепа пішов до Коробова, а 24 жовтня 1708 року рано-вранці переправився через Десну із загоном у 1500 чоловік і поїхав до шведського короля. В Бахмачі було укладено шведсько-українську угоду. Оригінал її не зберігся, подаємо її пункти за "Виводом прав України", написаним П.Орликом в обороні прав рідної землі. Шведський король зобов'язувався боронити Україну й посилати для того свої війська. Але коли ті війська будуть діяти разом з українськими, ними керуватиме український князь, і то доти, доки це буде потрібно. Король своєму війську платитиме, князь його харчуватиме. Все завойоване з

території Московського царства буде належати тому, хто його завоював, але те, що належить чи належало колись Україні, буде передано їй. Князь та Україна житимуть за своїм правом, яким користувалися досі, всі вольності, права і стародавні закони гарантуються. Іван Мазепа буде князем України до смерті. Шведський король не зможе присвоїти собі титулу та герба України, вони належатимуть лише Україні. Для забезпечення договору, поки триватиме війна, а з нею й небезпека, в містах Стародубі, Мглині, Батурині, Полтаві та Гадячі будуть шведські гарнізони (Вивід прав України. — Нью-Йорк, 1964. — С.88 — 89).

Спробуймо ці пункти заналізувати. В основу договору лягли позиції Гадяцьких пактів Івана Виговського, але з певними видозмінами: в Україні впроваджувалося українське князівство, але не у спілці з Польщею та Литвою, а самостійне, під номінальним протекторатом шведського короля; йому не дозволяли вписувати у свій титул Україну, як це робили польський король та російський цар. Цілком із Гадяцького договору перенесено пункт про підлеглість королівського помічного війська гетьману України. Зате цілком новим пунктом було соборницьке намагання Мазепи прилучити до України її історичні землі, а не тільки втримувати ті, якими володів. Король не мав права втручатися в права та вольності України. Водночас була й поступка: віддача шведам перечислених міст, хоч тимчасовість тієї передачі оговорена.

Маємо ще один переказ цього договору, поданий М.Брайчевським (І.Мазепа. Правда і кривда. — К., 1992. — С.84 — 85). Тут твердо зазначається, що Україна, не тільки Лівобережжя, але обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від усякого чужоземного володіння. Союзні держави Польща та Швеція не претендуватимуть на абсолютну владу над Україною, не триматимуть її ні в ленній залежності, ні в будь-якій підвладності, не збиратимуть з неї прибутків та податків, не осаджуватимуть залогами українських фортець, здобутих від Москви. Мають утримувати Україну в цілості і не дозволятимуть її гнобити. Кордони, закони, права, вольності, привілеї мають навічно неущербно заховуватися. Не повинні ставити нових укріплень на українських землях і не дозволятимуть це робити іншим.

Як бачимо, обидва варіанти договору взаємодоповнюючі, розходження між ними невелике: щодо фортець, у другому варіанті немає пункту про введення до українських фортець шведського війська на час війни. Договір цікавий тим, що він був черговим етапом українського державотворення. У XVII столітті вищою точкою такого державотворення були, як ми казали, Гадяцькі трактати: залежність України від чужоземного монарха там була значно урізана, але Україна входила в триіпостасне державне утворення на правах її автономної частини, від короля ще значною мірою залежала: він контролював вибір гетьмана, кількість війська та

інші державні чинники, тобто був усе-таки верховним правителем України, хоч і з обмеженими правами. Тут бачимо дещо інше: залежність від чужоземного монарха ще залишалася, але наймінімальніша: він не був правителем цієї землі, не міг втручатися в її внутрішнє життя, а ставав тільки тимчасовим протектором, власне, гарантом її суверенітету. Пункт про введення в українські міста шведських гарнізонів був небезпечним, і його можна розглядати як імперіалістичну зачіпку Швеції в Україні (згадаймо про російських воєвод у містах України), але обумовлювався тимчасовістю воєнного стану. Таким чином, договір документально доказує, що Мазепа не тільки не зраджував свого народу, а вів його до повного визволення, сам договір був досить точно й тонко продуманий.

Але здобути Україні свободу не судилось як у часи І.Виговського, так і в часи І.Мазепи — найбільших після Б.Хмельницького політичних українських мислителів. Подальші події вельми печальні: через зраду було взято Меншиковим Батурин, ім'я зрадника варто назвати — полковник Іван Ніс. У місті знищили всіх без розбору, не виключаючи малят, усе майно батуринців віддано солдатам, за винятком гармат. Гетьманський палац, двори старшини й козаків перетворено на попіл та руїни — винищували все живе. 6 листопада 1708 року відбувся вибір нового гетьмана з чотирьох полковників, які за Мазепою не пішли: Скоропадського, Полуботка, Томари та Журахівського. Козаки хотіли Полуботка, але саме тут цар сказав знамениту фразу: "Він дуже розумний і може дорівнятися до Мазепи". За вказівкою царя обрали Івана Скоропадського. 12 листопада здійснено обряд прокляття Мазепи. В кінці місяця від гетьмана почали відкидатися полковники, першими були майбутній гетьман України Данило Апостол та компанійський полковник Гнат Галаган. У 1709 році втекли від Мазепи генеральний суддя Чуйкевич, генеральний осавул Дмитро Максимович, полковники та інша старшина. Козаки й поспільство на національно-визвольне повстання не піднялися, зате приєдналися до Мазепи запорозькі козаки на чолі із Костем Гордієнком. За зиму й весну 1709 року шведи зазнали ряд військових невдач, зрештою, відбулася сумнозвісна Полтавська битва, і єдине, що зміг зробити Мазепа, — врятувати від російського полону Карла XII. На Переволочанському перевозі шведське військо капітулювало, його рештки з Карлом XII і Мазепа із вірними собі козаками опинились у Молдавії. Тут у селі Варниці біля Бендер 22 серпня 1709 року Іван Мазепа помер. Замість нього козаки вибрали гетьманом Пилипа Орлика, який продовжив чин свого попередника.

Здається, в світі немає жодного національного героя, проти якого було розгорнуто таку негаційну кампанію, як проти Мазепи. Століттями його проклинала в своїх храмах російська церква,

і це того, який так багато зробив для православ'я; століттями його кляли, огуджували, обкидали найдошкульнішими епітетами не тільки російські ідеологи та історики, а й їхні українські підспівувачі. В російській літературі витворено романтичний образ "злодєя" Мазепи, на який не шкодували чорних фарб, йому приписували всі людські злодіяння: він і брехун, і інтриган, клятвопереступець, вбивця, безчесний, жорстокий і тому подібне; його лаяли, топтали в болото, відчуваючи до нього дивовижну оскаженілість, і в цей хор нечестивих включалися й люди із світлими іменами, як, приміром, К.Рилєєв та О.Пушкін. Після масованої "школярсько-попівської лайки" (вислів М.Драгоманова) в цей хор вступили й землячки наші — здається, не було чорнішого болота, що ним цю людину обкидали, але диво дивне творилося: Мазепа не тільки здобув собі всесвітню славу, але по-справжньому надихав митців високого пера в цілій Європі. І його грандіозна постать проступала крізь багно і нечистоти, що його обкидали, бо, як сказав Григорій Сковорода, діамант і у гною — діамант. Отож, хто поклав своє життя за світлі ідеали добра і свободи, той у світлі пробуває, хоч би як проти нього не воювала тьма. "Світло і тьма, — сказав Сковорода, — тління і вічність, віра й нечестя складають весь світ і потрібні одне одному. Хто тьма, хай буде тьмою, а син світла хай буде світлом. З плодів їхніх пізнаєте їх" (Харківські байки. Байка 19).

У наш час, час відродження, із темені віків проступають усе виразніше величні тіні наших забутих предків, прокляті й спаплюжені тими, хто хотів перетворити землю нашу в провінцію жахнючої імперії, а народ, націю нашу — в без'язике населення провінції. Отож і виходило, що нація наша ніби складалася із самих лишень прислужників імперії, а чинність їхньої позиції і вимірювалася ступінню цього прислужництва.

І ось вони підіймаються із тьми полів вічності, могутні, чесні, великі силою духу, викляті богатирі землі нашої, як потужні туманні клубені, і ми приглядаємося спрагло до них, до їхніх образів та діянь, бо починаємо розуміти, що ми без них сьогодні сліпі й безсилі, адже жили й діяли вони саме в наше ім'я і в ім'я нашого їх визнання.

Одним із таких забутих велетнів був і гетьман Пилип Орлик. Уже трохи про нього знаємо: видано фототипією брошуру Василя Різниченка "Пилип Орлик. (Гетьман-емігрант). Його життя й діяльність", котра вийшла в Києві в 1918 році; львівська "Червона калина" видала у 1991 році есе Ілька Борщака про гетьманового сина Григора Орлика (в книзі "Мазепа. Орлик. Войнаровський"), ще раніше антологія "Марсове поле" ("Молодь" 1989) вперше

П. Орлик

з'явила поезію П.Орлика; Гарвардський університет у США почав видавати фототипію рукописного "Діарія подорожнього" гетьмана, який дійшов до нас у п'яти томах. Знаємо про численне листування Орлика, розсипане по архівах Європи та рідкодоступних виданнях, його трактати, знамениту Конституцію, "Вивід прав України", Маніфест до європейських володарів — гадаю, невдовзі прийде час, коли писемна спадщина цього небуденного чоловіка буде нарешті зібрана й видана — для цього потрібно буде не один том. Складність такої роботи ще й у тому, що спадщина ця писана не тільки мовою книжною українською, а й латиною, польською, французькою, німецькою — всіма цими мовами гетьман вільно володів. Тільки по тому зможемо повно збагнути усю складну систему суспільно-політичних поглядів Пилипа Орлика, які, щоправда, виходять із одного постулата — бажання здобути політичну свободу своїй землі й народові, адже вся велетенська енергія гетьмана-емігранта була спрямована на те, "щоб заявляти мої права і права моєї нації на Україні", як писав він у своєму останньому листі від 30 серпня 1741 року до французького канцлера Флері.

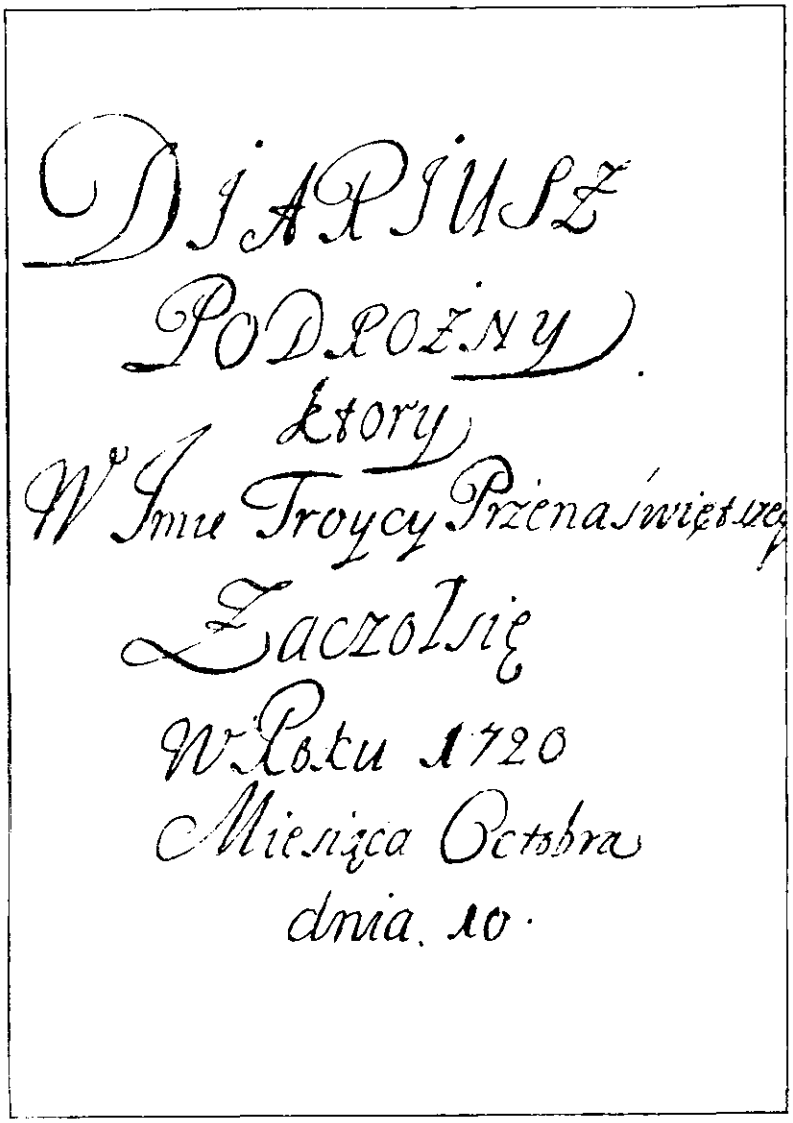
DIARIUSZ
PODROŻNY
Ktory
W Imu Troycy Przenaświętszej
Zaczęte
W Roku 1720
Mieśiąca Octobra
dnia. 10.

Титульна сторінка рукопису П.Орлика "Діарій подорожній"

Спробуймо хоч у загальних обрисах окреслити його бентежне й неспокійне життя. Походив гетьман із чеського роду, давнього, баронського, гілки якого жили в Чехії, Моравії, у Шльонську — в Польщі. Ще в часи гуситського руху одна із таких гілок переселилася до Польщі, а друга — до Пруссії: перша додала до свого назвиська "de Laziska", а друга "von Orlik". Представники польської гілки переселились у Білорусію і з неї й походив майбутній гетьман. Батько його Степан був убитий під Хотином у 1673 році в польсько-турецькій війні, мати походила із православного роду Малаховських, жили Малаховські на Віленщині в Ошмянському повіті. Тут, у селі Косуті, народився 11/21 жовтня 1672 року Пилип Орлик. Початкову освіту здобув у Литві, по тому вступив до Києво-Могилянської академії, де вчився у знаменитого Стефана Яворського, якого вельми шанував і пізніше, згадати б його листа до останнього (надрукований у "Основі", №10 за 1862 рік), писаного 1/12 червня 1721 року, в якому він подає причини повстання Івана Мазепи.

Титульна сторінка видання цього рукопису

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAINSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

ТОМ XVII VOLUME
Серія історична, книга 3. Serja historyczna, zeszyt 3.
Série historique, livraison 3.

ДІЯРІЙ ГЕТЬМАНА ПИЛИПА ОРЛИКА

ОПРАЦЮВАВ ДЛЯ ДРУКУ
ЯН із Токар ТОКАРЖЕВСЬКИЙ КАРАШЕВИЧ

JAN z TOKAR TOKARZEWSKI KARASZEWICZ

DIARJUSZ HETMANA ORLIKA

JEAN de TOKARY TOKARZEWSKI KARASZEWICZ

LE JOURNAL DE L'HETMAN ORLIK

ВАРШАВА 1936 WARSZAWA

Закінчивши студії в академії, П.Орлик стає консисторським писарем Київської митрополії — такий уряд для двадцятирічного юнака була немала честь, а згодом потрапляє і до Генеральної військової канцелярії, куди також набирали кращих. Вигідний шлюб із Ганною, дочкою полтавського полковника Павла Герцика (у 1698 році), вводить його до кола козацької аристократії. Саме в цей час він виявляє себе як один із найцікавіших поетів своєї доби. Видав дві поетичні книжки: "Алцід російський" (Вільно, 1695) і "Гіппомен Сармацький" (Київ, 1698). Перша книжечка — це панегірик гетьманові Івану Мазепі, друга — панегірик на честь шлюбу ніжинського полковника, родича І.Мазепи, Івана Обідовського та Ганни Кочубеївни. Вірші писав П.Орлик, як тоді було прийнято, польською мовою, вони насичені античними уподібненнями, що виявляло немалу освіченість автора, і писані блискучим версифікаційним стилем; побіч із поезіями С.Яворського, який і був його поетичним учителем, та І.Орновського вони сягають вершин розвиненого українського бароко. Вже тоді П.Орлик усвідомлював:

Так, не в м'якеньких
Слава є лабетах
Ані в тирських метерацах,
а в Марсових завше працях,
Її не зшукати
в Ляконських Таугетах,
Не в Сиціонській діброві,
із Антонієм у розмові,
Де Клеопатра
ладнала пестоти;
Не буде в Сабаті, в Песті,
де біля ніжної Вести
Еліз вояцько
сторонився цноти.
Бажаєш набути слави,
крізь прикрі Марса пиляви
І крізь війною
биті Тразимени
Йди у безсмертну славу
крізь Марса хвилю криваву,
Здогониш Славу...

Гетьман Іван Мазепа помічає талановитого юнака і в 1702 році робить його генеральним писарем. Для 30-літнього чоловіка стати канцлером козацької держави — кар'єра на свій час виняткова. Гетьман став хрещеним батьком старшому синові Орлика Григорові, доля якому пізніше присудить продовжити політичну місію рідного і хрещеного батьків у Європі.

Пилип Орлик здобуває чималі маєтки на Стародубщині, Чернігівщині, Полтавщині (посаг дружини), має рангові маєтки на Гадяччині. Знаємо, що як державець маєтків він відзначався гуманним ставленням до селян, і це не порожня фраза — недаремно у пізнішій Конституції стільки уваги було виділено немаєтним станам. І справді, цьому питанню у Конституції присвячено 10 — 16 статті, а в статті 10 спеціально підкреслено, що гетьман має стежити за непорушенням соціальної справедливості в Україні: "Як за всякими у Вітчизні й Запорозькому Війську порядками, за посадою уряду свого, має ясновельможний гетьман стежити, так найбільше має тримати й на те невсипуще око, щоб людям військовим та посполитим зайві не чинилися утяження, наклади, пригнічення та здирства, через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч іти і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання".

Як людина вельми близька до гетьмана П.Орлик був утаємничений у всі секрети тодішньої політики і часто робиться її виконавцем. У 1707 році гетьман і генеральний писар навіть поцілували хреста із животворящим деревом і поклялися на вірність один одному. Ось як описує це Пилип Орлик у згаданому листі до Стефана Яворського: "Мазепа поцілував хреста із животворящим

деревом, що лежав перед ним, а до мене повернувся і сказав: "Сподіваюся я на тебе міцно і надіюся, що ані совість твоя, ані цнота, ані поштивість, ані уроджена кров шляхетська не допустять тобі, аби мене, пана і благодійника свого, зрадив, однак для ліпшої конфіденції, щоб я щодо твоєї вірності не мав найменшого сумніву, як я присягнув, так і ти присягни мені перед тим-таки розп'ятим на животворящім дереві Христом, що мені додержиш вірності своєї і секрету" (Основа. — 1862. — №10. — С.14). Цієї клятви, скажемо до речі, Пилип Орлик дотримав: він згубив усі свої маєтності, поставив на карту благополуччя своєї родини, кинув себе в неймовірні злопригоди й нестатки, але справи боротьби за незалежну Україну таки не зрадив ніколи.

У час повстання Івана Мазепи Пилип Орлик — його найперший помічник і соратник, а після невдачі повстання іде за гетьманом в еміграцію у Бендери. Коли ж Іван Мазепа помер, кандидатів на гетьманство виявилося два: Андрій Войнаровський, небіж І.Мазепи, та Пилип Орлик. А.Войнаровський од гетьманства відмовився — його цікавили передусім гетьманові скарби, їх він і посів. Отож ставати гетьманом у таких умовах без казни й перспективи — треба було немалої мужності. "Я не просив собі гідності гетьмана, — писав Орлик у 1719 році, — а прийняв її з наказу його величності і, не маючи публічних фондів для ведення справ, уклав у те власні гроші". Навзамін він ставить перед королем вимогу не повернути собі гроші, як це зробила б людина меркантильна, а обіцяти не складати зброї доти, доки Україна не буде визволена із "московського ярма" (термін П.Орлика).

На це 10 травня 1710 року Карл XII видав есекураційний диплом. 5 квітня 1710 року відбувся акт вибору гетьмана та козацької старшини і проголошено "Конституцію прав і свобод Запорозького Війська". Ця Конституція стала вищою точкою політичного мислення українців у XVIII столітті, бо фактично проголошувала в Україні незалежну республіку; зберігався тільки протекторат шведського короля замість колишнього підданства царю — це був, зрештою, крок уперед порівняно із вищим висловом української політичної думки XVII століття у Гадяцькому трактаті 1658 року. Конституцією гетьманська влада, і це також небезінтересно, обмежувалася, гетьманові заперечувалися самодержавні права, а відводилася місія, подібна до сучасної президентської. Реформувалася й давніша Генеральна рада у нову Раду, куди мала входити вся старшина (генеральна, полкова, сотники), представники Запорозької Січі й виборні делегати від полків (по одному від полку), що фактично мало стати парламентом республіки; більше того, визначалися постійні терміни його роботи (тричі на рік: на Різдво, Великдень та Покрову, тобто взимку, весною і восени). Було визначено, хоч і нечітко, кордони України — в межах, які означив Богдан Хмельницький. Третім знаменним і

важливим пунктом Конституції, як уже вказувалося, була турбота про захист непривілейованих суспільних прошарків, що надає документові виразно гуманістичного спрямування. Чітко визначалися також права й суспільний статус Запорозької Січі — як автономної формації.

Шведський король підтвердив козацьку Конституцію; він, як протектор, ставав гарантом незалежності України та її кордонів; Правобережжя та Лівобережжя знову об'єднувалися.

Наступним актом політичної діяльності Пилипа Орлика було впровадження своїх задумів у життя, для чого треба було Україну звільнити. У промові до короля П.Орлик, розуміючи складність свого завдання, говорив: "Чи мені, що не має ніяких заслуг, винести на раменах, подібно Атланту, що виносив падаюче небо, тягар правління Україною, мені, недостойному такої честі і, навіть скажу більше, такого тягару? Чи мені, недосвідченому аргонавтові, для такої великої і могутньої влади в наш жорстокий вік направити розхитаний вихорами та бурями український корабель до благословенних берегів? Чи мені, подібно Тезею, блукаючи по кручених шляхах, вивести із лабіринту страшенного рабства гарну Аріадну — нашу Вітчизну, котру стереже московський дракон, і повернути їй колишню волю?" (Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1847. — 1. — С.18). Для походу в Україну сили було замало, тим більше, що в планах своїх Орлик мав визволити Правобережну, Лівобережну та Слобідську Україну.

Через це він у січні 1711 року постановляє з татарами трактат за тим-таки зразком, що його уклав був із ними Богдан Хмельницький. Цей документ варто розглянути, бо його писано латинською мовою, через що він мало доступний широкому читачеві. Цим документом Крим проголошував з козаками союз і дружбу: "Як українські, так і запорозькі козаки з кримцями хочуть з'єднатися і мати їх за друзів, братів і приятелів". Союз цей мав бути скерований передусім проти Москви: "А коли недруг наш Моск чинитиме нам великі збитки, то на благо обох народів слід домовитися, щоб поєднатися і шкоду та сваволю ворожого Моска усунути". Важливим елементом договору крім заяв про добросусідське життя було те, що хан "жодним чином хай не втручається у справи і правління гетьмана". Татари обіцяли козакам не причиняти жодної шкоди, швидко приходити на допомогу, вони не втручатимуться у вибори гетьманів та інших правителів, не висовуватимуть щодо козаків жодних претензій; відкриються також дороги купцям обох народів. Резонно було сказано, що "Божою допомогою ворог Моск був подоланий і миру просив, тому що у війні ми були об'єднані і дружні", декларувалася вічна дружба "аж до судного дня" (Оригінал договору надруковано в "Сборнике статей и материалов по истории Юго-Западной России, изданных

Киевской комиссией для разбора древних актов". — К., 1916. — Вип.II. — С.87 — 90).

Уже в березні 1711 року разом із білогородськими та буджацькими татарами Пилип Орлик вирушив на Правобережжя. З гетьманом ішли також поляки, що визнавали королем Станіслава Лещинського і служили шведському королеві. П.Орлик видав універсали до українського народу й розіслав їх по Україні; написав він листа й до лівобережного гетьмана Івана Скоропадського, пропонуючи йому, що уступить гетьманський титул, аби тільки той піднявся на повстання. "Не йміть віри тим, що кажуть, начебто Порта Оттоманська думає панувати на Україні. Ні! Блискуча Порта, його величність король шведський і хан кримський між собою постановили таку згоду, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність, а була б назавжди самостійна держава" (Чтения... — С.36). І.Скоропадський на те не пішов, навпаки, вислав на Правобережжя військо на чолі з генеральним осавулом Бутовичем.

Російське військо рушило на Лівобережжя. Цар для застави заарештував жінок генеральної старшини Лівобережжя, навіть гетьманиху, так само було заарештовано жінок правобережних полковників. Незважаючи на це, Правобережжя стало на бік Орлика. Бутович під Лисянкою був розбитий і здавсь у полон. Лишалась у російських руках тільки Біла Церква, потужна фортеця, яку Орлик, однак, узяти не зміг, бо не мав гармат. На Слобожанщину рушив кримський хан й успішно почав її відвойовувати разом з українськими козаками. Люди зустрічали хана із хлібом-сіллю. Але той дійшов до Водолага й повернув назад. Тоді цар люто розправився з козаками, які підтримали хана: кожного десятого було вбито, решту заслали із сім'ями на Московщину.

Досі татари вели себе щодо місцевої людності порядно. Але після того як Орлик відступив від Білої Церкви, а поляки відійшли на Полісся, татари, за своїм звичаєм, зрадили Орлика і поприсяжений з ним договір й почали масово набирати ясир, покинувши Орлика. "Яких тільки нечуваних звірств не робили тоді дикі татари! — з болем писав Орлик. — Вони обдирали і спустошували церкви, одні з них обертали в кінські стайні, а інші спалювали до попелу, а ще інші навмисно у всілякі способи оскверняли: перекидали церковні престоли, топтали святі дари, глумилися над іконами; вони гвалтували недорослих дівчат, мордували людей обох статей, уже раніше позбавлених мечем, вогнем і грабежем усього свого майна. На всьому просторі від Дністра до Росі нахапали вони в ясир кілька тисяч духовних і світських людей, козаків, посполитих, жінок і дітей і погнали в свої білгородські, буджацькі та ногайські оселі, спустошили вогнем і мечем цілий край від Росі до Тетерева і до Дніпра" (Чтения... — С.38). Орлик прохав Карла XII заступитися за українців, і хоч турецький султан

видав наказ відпустити бранців, Правобережжя було сплюндровано. Отже, визволити Україну Пилипові Орлику не вдалося.

Тим часом потерпіло жорстоку поразку й російське військо над Прутом — Петро І ледве не втрапив у турецький полон, але через підкупи звільнився. За Прутським миром Росія відмовлялася від Правобережжя. Орлик же вимагав звільнення всієї України, — з цього часу починається своєрідне дипломатичне змагання Пилипа Орлика за Україну. В цьому ж часі результатом такого змагання став привілей турецького султана гетьманові на володіння Україною цього боку Дніпра, виданий 10 травня 1712 року.

Розглянемо докладніше й цей вельми цікавий документ. Пилип Орлик просив у Порти не підлеглості, а "заступництва від московської ворожості". Юридично хан Девлет-Гірей передавав Україну "від цього боку Дніпра", тобто Правобережну, "яку ми (тобто турки. — *В.Ш.*) з найнепереможнішим військом нашим минулого року звільнили по ріку Прут від московського царя"; усвідомлювалося, однак, що Україна "віддавна є під правлінням козаків і місцем їхнього проживання". Водночас хан просив, "щоб та сама Україна (яка була у володінні гетьмана Петра Дорошенка. — *В.Ш.*) у володіння нинішньому гетьману, ясновельможному Пилипу Орлику нами була передана і до проживання козакам, немов спадкова їхня земля, повернена".

Турецький султан цим актом те й здійснює, передає Правобережжя "в повне володіння вище названому гетьманові українських і запорозьких козаків ясновельможному Пилипу Орлику і його наступникам, гетьманам українським і запорозьким". Гетьманові віддається "найвища влада над козаками українськими та запорозькими і право життя, і право деспотичне". Козаки мають право вільного вибору гетьмана, Туреччина зобов'язується не втручатися в "їхні закони і свободи". Козаки зобов'язуються, однак, лишатися "під нашою непереможною протекцією", приєднувати свої загони як допоміжні до турецького війська за можливістю. Гетьман же і його наступники мають володіти Україною так, як "володів його попередник Петро Дорошенко" за "своїми законами і старим звичаєм". Київ віддавався при тому Росії. Турецький султан обіцяв також, що козакам "ніяка несправедливість або сваволя для їхньої землі і їм самим не чинитиметься" (Привілей надруковано в "Сборнике статей и материалов по истории Юго-Западной России". — С.75 — 77).

А Петро І продовжував репресії в Україні: сплюндрував Правобережжя, наказав вивезти до Росії родини мазепинців: Мировичів, Максимовичів, Герциків, Горленків, Гамаліїв та інших.

5 квітня 1712 року Порта підписала договір із Москвою, що було ударом по замислах Пилипа Орлика. Саме в цей час він пише "Вивід прав України" та "Маніфест до європейських урядів" — надзвичайно цікаві пам'ятки визвольної боротьби української на-

ції. "Вивід прав України" був знайдений лише 1922 року професором Ільком Борщаком в архівах замку Дентевіль, що належав колись дружині Григора Орлика, графині Єлені Орлик, уродженій маркізі де Дентевіль, і свого часу, в 1925 році, був надрукований у львівській "Старій Україні" (зошит I — II). В преамбулі виводу подається коротка історія визвольних змагань українців, починаючи від Богдана Хмельницького. Тут, зокрема, вказується, що Богдан Хмельницький утворив "незалежне князівство" і далі гетьманський титул прирівнюється до князівського; зазначається також, що "Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських". "Це факт установлений, — пише Орлик, — і правда загальновідома, що козацька нація і Україна були вільними".

Договір 1654 року називається "союзним", який порушила Росія, бо "царські генерали, скориставшись із довір'я козацької нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мовби господарі, в цілій країні". В документі свідчиться, що тільки Іван Бруховецький "вчинив так, що признано царя за протектора козаків" і що це була основа всіх нещасть України, тобто з цього часу Україна потрапила у неволю. "Але які б великі не були московські насильства, — пише Пилип Орлик, — вони не дають ніякого законного права москалям щодо України. Навпаки, козаки мають за собою право людське і природне, одним із головних принципів якого є: народ завжди має право протестувати проту гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час". Акція Івана Мазепи, таким чином, і оцінювалася з такої точки зору: "Іван Мазепа і стани України ужили своєї влади в 1708 р., щоби знову заволодіти тим, що їм належало".

Далі у "Виводі прав України" подаються точки договору між Україною та Швецією. Автор "Виводу" вказує, що з часу Зборовського договору 1649 року Україну "визнала як князівство ціла Європа і навіть сам цісар". Польща над Україною мала тільки право опіки, отже, тільки таке право й могла передавати Росії. Відтак, порушуючи права України, "московський двір належить уважати за узурпатора України". Дуже цікавою думкою "Виводу" є вказівка, що Україна повинна бути вільна, і це "інтерес усіх європейських держав так зробити". — "Їх-бо власний інтерес, — кажу я, — обов'язує їх (європейські держави. — *В.Ш.*) не санкціонувати і не давати спричиняти небезпечних для себе самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла би вчинити над слабшою під єдиною прикривкою вигоди". Далі автор приводить історичні приклади звільнення поневолених народів, вказуючи, що це є обов'язком християнства і навіть гуманності причинитися до відбудування держав пригнічених тому лише, що повірили в союз. Не зайве відзначити, що такі думки існували в українському суспіль-

стві ще задовго до Орлика. Так поет Олександр Бучинський-Яскольд у поемі "Чигирин" (1678) писав про це прямо:

Не дивуйся, сусіде,
що я із народів
Славлю тих, що у рабстві,
і тих, що в свободі,
Та ж Господь у несилі
свої славить сили,
Він живе в простоті,
щоб його восхвалили.

(Марсове поле. — Кн.II. — С.61.)

По тому подається надзвичайно цікавий і сильний резон, актуальний і для нашого часу: про європейську рівновагу, який пізніше повторив автор "Історії Русів": не воля України її порушить, а таки неволя. Бо коли Україна буде вільна, то можна "тим самим обмежити державу (московську), яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи", що й сталося, скажемо від себе. Отже, реституція України, тобто відновлення її як держави, має стати гарантом забезпечення і тривалості миру, а отже, і європейської рівноваги (Вивід прав України. — С.86 — 94).

Не менш цікавий і Маніфест гетьмана Пилипа Орлика від 4 квітня 1712 року до європейських держав (дійшов до нас у французькій мові), яким дається знати "королям, князям, республікам та іншим християнським державам про причини, які схилили мене (Орлика. — *В.Ш.*) прийти в Оттоманську імперію і підняти сьогодні зброю проти царя московського", а вони в тому, що "природнім правом є визволятись від гноблення і трудитися, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було у нас забрано: всім відомо, як трактовано нас у Московській імперії". Далі вказується, що Москва порушила договір із Богданом Хмельницьким: московський цар "хотів обернути у рабство вільний народ руський" (український. — *В.Ш.*) — йдеться про Петра I, який мав плани перетворити козаків у регулярну армію, а Військо Запорозьке знищити. Гетьман Іван Мазепа повстав проти цього, а те, що пішов на союз із Карлом XII, не має дивувати, бо "він у цьому наслідував гетьмана Богдана Хмельницького, який уклав із найяснішим королем шведським Карлом угоду та військовий союз заради визволення Вітчизни від польського ярма". Тепер, після Полтавської битви, Україна стогне під ярмом Москви, сам же Орлик продовжує акцію Мазепи.

Союз же України з Портою почесний і вигідний для християнської нації, він такий, що "міністри Порти, за їхнім твердженням, не знаходять прикладу в своїх аналах" — це вже очевидне перебільшення, бо, як ми вже казали, союз із Портою повторював давнішний союз із Петром Дорошенком. Далі коротко викладають-

"Народи Європи в XVII ст." Сучасна гравюра

ся умови того союзу. "Ми не можемо, — пише Орлик, — незворушно дивитись на страждання нашої коханої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами", а діяти будемо, не керуючись почуттям помсти, а "згідно із справедливістю і правом, що дозволяє кожному боронити свою власну справу і свою власну мету". Отож дії Пилипа Орлика та козаків чиняться "заради слави та користі нашої коханої Вітчизни" (Маніфест надруковано в оригіналі в "Записках наукового товариства ім.Т.Шевченка". — Т. 134/135. — Львів, 1929. — С.134 — 136).

Отже, Пилип Орлик намагається у цій порі організувати європейську коаліцію для визволення України, але й це йому не вдалося. Підступно діяв і Карл XII, який наказав козакам узяти участь у поході на Польщу — там цей корпус був розбитий. У другій половині лютого 1713 року козаки Орлика пробували ще раз захопити Правобережжя. Вони пробули тут до кінця 1714 року, але за договором від 22 квітня 1714 року Туреччина поступилася Правобережжям Польщі. Козаки воювали вже проти Польщі, але їм таки довелося відступити — сили були увіч нерівні. Таким чином військова акція Пилипа Орлика на визволення Правобережжя потерпіла поразку остаточно.

Відтоді починається важке й сумне емігрантське життя гетьмана-вигнанця. П.Орлик із генеральною старшиною їде за королем Карлом XII у Швецію. Шлях лежав через Угорщину, Відень, Штралзунт, де Орлик затримався через облогу фортеці. Зрештою, осів він у Кристиянстаді у Швеції і залишився тут на довший час, терплячи немалі фінансові утруднення.

Чому він так учинив, гетьман виразно пояснює в листі до кошового Милашевича та запорожців, датованому із Стокгольма 8 грудня 1719 року: "Ні для чого іншого зважився я з дружиною та дітьми, за указом найяснішого короля, його милості шведського, піти з Турецького краю в таку дальню сторону за його величністю, тільки щоби, невідступно залишаючись при боці його величності, міг легше, чи то коли б війна продовжилася, чи коли б до мирних трактатів приходило між королівською величністю польською і царською величністю докладати невсипуще моє старання про загальне добро Вашої (Запорозького Війська. — *В.Ш.*) милості, добрих молодців, найбільше від цьогобічної України — хай би тут учинив найясніший король, його милість, при наших образах, полки поселення і в оборону свою нас прийняв разом із королівською величністю шведським, про що упевнив би через послів своїх у Варшаву і Порту Оттоманську і хана, його милість Каплан-Гірея. Для цього і для інших справ публічних звелів мені славної пам'яті король, його милість шведський, іти за собою і не відсту-

пати від боку свого" (Источники малороссийской истории. — Ч.II. — С.290 — 292).

Тільки після смерті Карла XII, у 1718 році, П.Орлик знову починає дипломатичні акції на створення європейської коаліції супроти Росії, в неї мали ввійти Швеція, Туреччина, Польща, Крим і підлеглі йому орди. Орлик рветься зі Швеції, що вдалося йому тільки 11 жовтня 1720 року — з цього часу він починає писати свій "Подорожній діарій". Їде у Ганновер, щоб зустрітися з англійським королем Георгом I, але його тут не застав. Далі вдався на Шльонськ і Вроцлав — тим часом виявилося, що коаліцію проти Москви організувати не вдалося. Російські шпигуни полюють за Орликом у Вроцлаві, але він за допомогою свого свояка барона Орлика вислизає з родиною із їхніх рук. Родину відсилає в монастир у Кракові (дружина зупинилась у Францисканському, а діти — у Бернандинському монастирі); 17 лютого 1722 року гетьман таємно рушає із Кракова, прямуючи у Туреччину.

Зупинився він у Хотині, де був практично затриманий місцевим пашею. Ставлення паші до Орлика свідчило, що Порта вже не зацікавлена в ньому й дивиться на гетьмана як на заложника. Султан, зрештою, оселяє його на довгі дванадцять років у Салониках — цей період власного життя гетьман зве "своїм полоном". Тут він був ізольований від рідного оточення, від Запорозького Війська і навіть родини. Вмирає тут його син Михайло, що супроводжував батька. Від турецького уряду гетьман дістав мізерну пенсію, а його родина в Польщі потерпала ще більше. П.Орлик рветься до Царгорода, щоб розвинути там політичну акцію, але його туди не пускають; він, проте, веде активне листування, намагаючись знову поставити українську проблему в європейському масштабі. Дещо йому вдається, але позитивного результату все ж досягти було годі. Звертався до Англії, Франції, Швеції, Австрії, Ватикану, Польщі: комбінує, висуває всілякі проекти, часом фантастичні, переконує, навіть пробує порозумітися з Москвою, але безрезультатно.

Нова доба в політичних акціях гетьмана-вигнанця почалась лишень із 1729 року: гетьман починає співпрацювати із сином Григором, який після навчання та служби у війську стає гетьмановим посередником у його дипломатичних оборудках. Гетьман дорешти відкидає спроби порозумітися з Москвою через Австрію, а основні сподівання кладе на Францію, Польщу С.Лещинського, Туреччину, Крим та Швецію. Особливо тісний зв'язок має із Францією. У Польщі через хворобу короля Августа II ставлять знову на Станіслава Лещинського — у цій акції активну роль відіграє Григор Орлик. Багато зусиль докладає гетьман, щоб вирватися із Салоників. Тим часом справа С.Лещинського після битви під Солодківцями (1733 рік) була програна, польським королем знову стає ставленик Росії та Австрії, цього разу Фридрик Август

III. Починається європейська війна. Григір Орлик веде дипломатичні акції в Криму і Туреччині.

У 1734 році гетьманові врешті дозволяють покинути Салоники, він перебирається до Каушан, столиці Буджацької орди і літньої резиденції хана. Зустрічається тут із ханом. Але турки ще раз виявили дипломатичну тугодумність. Орлика випустили тоді, коли (це сталося в березні 1734 року) Запорозьке Військо відмовилося слухатися хана й перейшло до Базавлука — російська цариця згодилася прийняти січовиків у своє підданство. То було саме те, чого найбільше боявся Пилип Орлик, про що писав у листі, посланому через Федора Нахимовського до запорожців, ще 11 січня 1721 року: "Прошу тільки ваших милостей, добрих молодців, милої братії моєї, щоб ви, статечно і постійно перебуваючи при хвалебному своєму завзятті, на жадні московські зваби і фальшиві сподівання вух своїх не прихиляли, і серце своє мужнє від них відвертали. Бо коли б, не дай Боже, ворог звабами вашу милість, добрих молодців, Запорозьке Військо, вловив і на свій бік на з'єднання потяг, достеменно б ви увесь народ погубили, у вічну неволю їх і себе віддали б і перед цілим світом нестаток свій виказали б, чого я ніколи у ваших милостей, добрих молодців, Запорозькому Війську, милої братії моєї, не сподіваюся" (Источники малороссийской истории. — Ч.II. — С.303 — 304). Отже, Москва "звабами своїми" запорожців таки вловила.

Пилип Орлик хотів тому перешкодити, але запорожці надто натерпілися від сваволі татар, а гетьман після довголітнього розриву стосунків із Військом Запорозьким впливу на нього вже не мав і переконати його таки не зумів. Йому залишається одне: зібрати власне військо, якого в нього набралося близько двох тисяч. Тут були Мировичі, Іван Герцик, Федір Нахимовський, кінноту очолював Сава (очевидно, Чалий). Осів Пилип Орлик тепер у Бендерах — готувався до війни. Але Туреччина і Крим війни не розпочинали, і гетьман змушений був розпустити своїх козаків через брак грошей для їхнього утримання: запорозька піхота пішла у Січ під Росію, а Сава Чалий із кіннотою — на польську службу. У 1735 році документальні свідчення фіксують біля гетьмана 100 — 150 чоловік.

Тим часом спалахнула турецько-російська війна, у час цієї війни (з 1737 року) Пилип Орлик став дорадником угорського екс-князя Ракочія і переїхав для цього до Ведини, хоч чинив це не за своєю волею, бо це таки принижувало його. На початку 1739 року гетьман уже в Ясах, звідки веде активні переговори з Туреччиною, пробує порозумітися із запорожцями, нагадуючи їм московські кривди. В одному з листів на Запорожжя він, принаймні, писав так: "Сприяла справді Москва з початку всьому народові нашому українському, осипала копійками всю старшину і значне товариство військове і городове, одягала їх соболями, роздавала їм маєтності, поки над

шведами під Полтавою не дістала перемоги. Тоді відразу ж спершу війська свої в Україну спровадила і всюди в містах та селах на квартирах розташувала і то аж так, що ані генеральних осіб, ані полковників, ані попівські, ані козацькі доми не могли бути вільні від тих московських стацій.

Згодом, як тільки Москва скінчила війну із Швецією і мир над ними учинила, відразу і обітниці свої поприсяжені відмінила, вольності усі поламала, суд і право свої мучительські в Україну впровадила і встановила, а наші військові знесла, уряд гетьманський відставила й викорінила, колегіум якийсь свій із 12 осіб зі свого народу, а більше з 12 жорстоких мучителів складений, у Глухові утвердила, котрі людей наших і худобу здирали, одному із другим наодинці розмовляти не дозволяли, тирансько мучили, кнутували, на страсну тягли, ребра ламали, як свиней пов'язавши, на жару пекли, смолою киплячою поливали, вішали, стинали, четвертували і інші численні мучительства, у світі нечувані, над народом нашим виповнювали" (Киевская Старина. — 1882. — № 1. — С.108). У цій акції, писав тут-таки Пилип Орлик, "я не шукаю особистого щастя і пожитку"; зрештою, остерігає запорожців, що коли "утратимо і сей час для звільнення нашої Вітчизни, то вже ніколи такого не знайдемо й не дочекаємося в потомні часи".

1 вересня Ясси зайняло російське військо, і гетьман переїжджає до Бухаресту. Туреччина у 1739 році в Бєлграді підписує мир — ще раз плани гетьмана на звільнення України були розладнані. Орлик ще пробує підбити на війну з Росією Швецію, війна починається у 1741 році, але без Порти Оттоманської, закінчилася вона для Швеції нещасливо; таким чином, Орликам, батькові й сину, знову не вдається встановити антиросійську коаліцію в Європі.

Тим часом турки наказують гетьману виїхати із Бухареста до Андріанополя. Він відмовився це вчинити, турки ж перестали видавати йому гроші на утримання. Гетьман жив наборг. Зрештою, переїхав до Ясс, де молдавським господарем став його давній знайомий Маврокордата, але прожив тут недовго — вмер 24 травня 1742 року у сімдесятирічному віці. Місію Орлика продовжував якийсь час його син Григор разом з матір'ю та племінником гетьмана Пилипом Штенфліхтом, але це вже було загасання української акції в Європі. Останні сліди їхньої діяльності фіксуємо ще в 50-х роках XVIII століття.

Зрештою, ідея, якою жив і для якої віддавав усю свою силу Пилип Орлик, — ідея визволення України, не вмирала й на рідній землі. Коли глянемо на долю більш чи менш визначних сучасників Пилипа Орлика, а відтак і І.Мазепи, побачимо, що це не була однорідна маса: активніші емігрували і не відступалися від своєї ідеї до кінця (П.Орлик, Герцики, Мирович, Нахимовський), інші залишилися на Україні і по-своєму боролися за український суве-

ренітет (І.Скоропадський, П.Полуботок та їхнє коло), ще інші боролися за те саме за допомогою слова (Г.Граб'янка, С.Величко, І.Нерунович чи, пізніше, Г.Покас та І.Дівович); частина пішла шляхом колаборантським, здобуваючи маєтки і прагнучи російського дворянства. Але навіть у середовищі таких ідея української державності не пригасала, а траплялися люди по-справжньому патріотично настроєні: такими була ніжинська старшина, Г.Полетика, діячі новгород-сіверського культурного осередку другої половини й кінця XVIII століття, маніфестом яких стала анонімна "Історія Русів". Серед них варто згадати Архипа Худорбу і Василя Капніста, який у 1791 році їздив у Берлін до прусського міністра Генцберга у справі визволення України, тобто фактично продовжив акцію Пилипа Орлика.

П.Орлик, як писав Альфред Єнсен, був "симпатична особа" (ЗНТШ. — Т.92. — С.112), ідеаліст, людина до кінця віддана своїй справі, але слабкість його акції була в тому, що він хотів, аби Україну було визволено й звільнено не зсередини, а зовні. Тобто за допомогою дипломатичних оборудок після того, як його активна, бойова діяльність зазнала невдачі, хотів створити таку політичну розкладку європейської опінії, при якій європейським країнам було б вигідно мати Україну незалежною. Замисел виношував гетьман воістину грандіозний — це була сила в безсиллі його, але так само він був нездійсненний і то через те, що кожна країна, а передусім Туреччина й Крим, жила й керувалася більше сучасними егоїстичними інтересами й панорамним суспільно-політичним баченням, яке було в Пилипа Орлика, не володіла; через це й дозволили ці країни у себе під боком вирости такому жахнющому імперіалістичному монстру, яким стала Росія, котра згодом взяла на себе в тій-таки Європі функції її жандарма, а П.Орлик про те європейських володарів попереджав.

Це, як ми казали, розумів і анонімний автор "Історії Русів", який також бачив, що з приєднанням до Росії України порушується політичний баланс у Європі, чого, на жаль, ані Туреччина з Кримом, ані європейські держави свого часу не збагнули. Через це й Туреччина незабаром перетворилась у другорядну державу, а Крим за свою політику ослаблення України і недання їй змоги укріпитися поплатився не тільки втратою свого суверенітету, а й геноцидом вже у наші часи. Пилип Орлик часто даремно стукався в європейські чи турецькі двері; навіть перебуваючи у турецькому засланні в Салониках, він, як пише сам, "руки зложивши, даремно не сидів", а безнастанно працював біля української справи, намагаючись переконати тодішніх можновладців, що не тільки сущим днем політичний діяч чи керманич має жити, а й бачити далеко наперед. Саме таким далекоглядним, чи, як ми казали, панорамним, політичним світоглядом і володів Пилип Орлик, але біда його була та, що він переріс своє середовище як в Україні, так і за

її межами, через що й не знаходив достатнього розуміння, а часом мусив зазнавати від тупих самодурів, як хотинський паша, котрий затримав його у Хотині, і зневаги. Але загалом свою місію й честь українського гетьмана, хай і на еміграції, він ніс мужньо і з достойністю, і ніколи нікому не бажав бути прислужником та підніжком. Ось як писав він про те в своєму "Діарії": "Після набоженства написав листа до паші, в якому висловив варварство його негостинності, що мене грубо тут прийняв, бо проздовж восьми тижнів не дає мені до себе приступу, не дає аудієнції і не приймає листа до себе, писаного від короля, його милості шведського, забороняє мені до мого війська писати і про прибуття моє в край ознаймувати, і що мені незвичайний моєму характеру і такий вельми малий дає таїн (утримання)". Гонор свій та своєї країни умів зберігати, і це ще одна визначальна риса його характеру. Можна подивуватися і зі стоїчності, з якою Пилип Орлик відстоював і виборював свою ідею; був він тут незламний і невтомний.

Цю виняткову постать, повторюю, нам треба ще осмислювати, а необхідна для того передумова — видання його духовної спадщини. Це немала на сьогодні праця. З розумінням же ідей Пилипа Орлика ми зможемо глибше збагнути й себе як націю, сьогоднішніх, бо, річ певна: коли у нас були такі подвижники національної ідеї, як Пилип Орлик, значить ми, попри всі свої невдачі й незлагоди, нація енергоносна, а відтак зі світлим майбутнім.

Спроби врятувати Козацьку Державу

Про гетьмана Івана Скоропадського в українській традиції не залишилося доброї пам'яті. Його образ сформувався такий: безвольний, податливий на всі російські накази й утиски правитель, який сидів, як-то кажуть, під жінчиною спідницею, а Україною тоді правив не так він, як його вольова й енергійна дружина Настя. В такому образі, створеному пізнішими белетристами, є своя правда, але попри те постать гетьмана уявляється нам складнішою, неординарнішою, ніж це здається з першого погляду.

В інших наших етюдах до історії українського державотворення вже випадало говорити про загальну невизрілість українського державного мислення козацької доби, наріжним каменем якого було, здебільшого, шукання найзручнішої й найдогіднішої протекції котроїсь із сусідніх держав для скріплення власного автономного існування при збереженні прав та вольностей, тоді як ідея незалежницька виникала хіба спорадично (в Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Петра Іваненка (Петрика) і встоятися в українському суспільстві, хоч як не прикро, не могла; до речі, всі три репрезентанти цієї ідеї закінчили тим, що знову поверталися до протекційної залежності: Б.Хмельницький схилився росіянам, хоч наприкінці життя з ними практично розірвав союз, однак офіційно те вчинити не зважився чи не хотів, П.Дорошенко —

туркам, а П.Іваненко — татарам. Зі своєї доброї волі вони б цього, очевидно, не зробили — приневолювала їх до того життя, власне, неможливість утриматися власними силами. Відтак ідея протекційності для них була цілком вимушена; дехто ж з українських політичних діячів розглядав її як стан переходовий до повної незалежності (Б.Хмельницький, І.Виговський, П.Дорошенко, І.Мазепа) при постановленні трактату зі шведами і мислив його у формі тимчасового військового союзу; з другого боку, частина гетьманів та старшини вважала, що в України взагалі іншого шляху нема, отже, вірили, що українські права може забезпечити чесна, віддана служба протекторові при дотриманні постановлених домовленостей, в цьому добачалися й певні моральні чесноти, через що визвольні акції тих чи інших українських провідників (часто значною мірою чи повністю патріотичні) називалися зрадою, "зміною", і то не лише представниками імперської ідеології, а й прихильниками отієї ідеї протекційності. Відтак саме ця ідея й стала головним перепинним каменем для розбудови незалежної української держави у тому часі, але з другого боку, вона давала змогу політичним діячам та й українській автономії певний час утриматися, що й зумовило її живучість, тоді як прихильники ідеї "неутральства" втриматися не могли. Але прихильність до ідеї протекційності неодмінно зумовлювала фатальні наслідки для української держави, що й стало причиною її падіння, хоч і дало змогу проіснувати 116 років (1648 — 1764), притому саме у формі протекційної автономії з більшим чи меншим ступенем підданства.

На ці речі, очевидно, треба зважати, розмірковуючи про природу Української держави тієї доби. Складність позиції України була ще в тому, що вона жила, оточена державами-хижаками (Польща, Росія, Туреччина з Кримом), а спроби поєднання в союзі з державами такого ж статусу, як і Україна (з Молдавією та Семигородщиною за Богдана Хмельницького) також доброго результату не дали. З другого боку, коли ми розглянемо всю історію нашого тодішнього державотворення, не зможемо не помітити, що Україна випробувала всі можливі варіанти союзів та протекцій (з Польщею, Туреччиною, Кримом, Швецією, Молдавією, Семигородом, Росією, навіть калмиками та донськими козаками), але не змогла втриматися при жодній із них; найдовше протрималася під Польщею та Росією і ними-таки й була задавлена. Отже, під польською протекцією Україна (Правобережжя) проіснувала фактично до 1704 року, тобто 56 років, і як державне утворення була ліквідована після повстання Самуся та Палія; приблизно в цей час фіксуємо перші справді рішучі заходи по ліквідації української автономії і з російського боку, про що свідчить П.Орлик у своєму листі до С.Яворського. Про це ми докладно говорили в етюді про Мазепу, але тут хочемо повторити. Так, у 1706 році в Києві на бенкеті князь Меншиков у присутності козацької старшини, бувши підпилим,

сказав дещо загадкову фразу: "Гетьмане Іване Степановичу, пора нині братися за тих ворогів" (Основа. — 1862. — №10). Між І.Мазепою та О.Меншиковим, очевидно, не без спонуки Петра І, відбулася перед цим якась конфіденційна розмова: Мазепі пообіцяли дати титул князя Священної Римської імперії, а від справ його усунути, на його ж місце поставити Меншикова, перед цим провівши систему арештів козацької старшини, чи взагалі гетьманство зліквідувати. Коли ж Мазепа, так само публічно, заперечив пригідність часу для такої акції, Меншиков сказав тоді Мазепі: "Прямо ти вірний царській величності, але потрібно тобі знамення тієї вірності з'явити і пам'ять про себе у вічних родах залишити, щоб майбутні государі відали та ім'я твоє хвалили, що один такий був вірний гетьман " (Там-таки.).

Адже й справді дивовижна виходила річ: всі гетьмани (включаючи і Богдана Хмельницького) виявилися невірні Росії і від неї відступили, звісна річ, не без причини — очевидячки-таки, не хотіли відступати від ідеї свободи рідної землі. І ось тільки після І.Мазепи прийшов гетьман, котрий виконав зарік Меншикова, чи, скоріше, Петра І, і від Росії не відступив, навіть при запровадженні геноциду проти козацтва, хіба що в кінці життя тихо збунтувався, — був це гетьман Іван Скоропадський, постать, як і більшість українських гетьманів, більш трагічна, ніж така, що заслуговує прямого історичного засуду.

Народився майбутній гетьман 1646 року в місті Умані в козацько-старшинській родині, тобто за два роки до початку Визвольної війни Богдана Хмельницького, і саме в тій Умані, на вулицях якої за П.Дорошенка билися прихильники російської та турецької орієнтації і, як оповідає Чернігівський літопис, котрій судилося бути знищеною разом з прихильниками обох орієнтацій турецькими руками при російському потуранні (дивись наше есе про І.Самойловича). Розорення Умані І.Скоропадський не лише бачив, а й пережив, було йому тоді 28 років. Перейшов по тому на Лівобережжя, де став військовим канцеляристом у І.Самойловича (а це значить, що вчився в Київськім колегіумі, принаймні, освіту мав достатню), на цій посаді пробув два роки (1675 — 1676). Після того став чернігівським полковим писарем (1681 — 1694) — посада вже досить значна. Літопис С.Величка фіксує його прізвище в 1696 році в чині генерального бунчужного — таким титулом він підписався на елекційному акті архієпископа Івана Максимовича. В 1701 році він — генеральний осавул (другий за рангом, було їх два), а з 1706 року очолює Стародубський полк, отже, був людиною до І.Мазепи досить наближеною. Не зайве сказати, що І.Скоропадський часто виконував дипломатичні доручення і в І.Самойловича, і в І.Мазепи, отже, людиною невеликого розуму, як його охрестив Петро І, не був, принаймні, сам І.Мазепа його шанував і, як вважають історики (Енциклопедія українознавства. — Т.8. —

І.Скоропадський

С.2868), готував його собі за наступника. Тож І.Скоропадський мав певну довіру в Мазепи і старшини, принаймні, в своєму листі до нього від 30 жовтня 1708 року І.Мазепа називає його "правдивий вітчизни своєї син" і закликає приєднатися до повстання, адже росіяни, як пише гетьман, "вродженими своїми звабами хочуть до рук прибрати (Україну. — *В.Ш.*) і тиранську свою неволю запровадити, ім'я Війська Запорозького згладити, а козаків у драгунію та солдати повернути, народ же малоросійський вічно собі поработити" (Источники... — Т.II. — С.174). Гетьман просить стародубського полковника, якщо є змога, викоренити російське військо і з'єднатися з полками переяславським та ніжинським, а коли б не зміг звільнити Стародуба, поспішати з товариством у Батурин, щоб не потрапити в московські руки.

Цього листа І.Скоропадський не одержав, його перехопили росіяни, а пізніше примусили писати відповідь-універсал; зрештою, він повстання не підтримав, а таки перейшов на російський бік, можливо, відразу побачив безперспективність його, отже, виявив належну обережність, а швидше, не тратив віри в те, що під російською владою Україна зможе втриматися, як вдавалося їй досі, а всіх повстанців чекала, як правило, сумна доля. Це він тим більше мав підстави думати, бо в маніфесті від 1 листопа-

Дружина
І.Скоропадського — Настя

да 1708 року Петро І, без сорому оббріхуючи вчинок І.Мазепи, заявив, шо той "переїхав до короля шведського в такому намірі проклятому, щоб Малоросійський край віддати в поработіння шведське і під іго поляків, про що, як ми звідомилися, учинено в нього з королем польським і від нього вибраним на королівство польське Лещинським договір" (Источники... — С.176) і вчинив те "без всякої даної йому в тому причини". Тож цар тоді урочисто проголосив: "А ми, великий государ, наша царська величність, обіцяємо вам, вірним нашим підданим, тому вільними голосами вибраному гетьманові, також і генеральній старшині, полковникам, осавулам, сотникам і всій полковій старшині, і всьому Війську Запорозькому, нашим царської величності словом усі вольності, права і привілеї, які від часу прийняття блаженної і достохвальної пам'яті батька нашого, великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержця, під свою великодержавну руку гетьмана Богдана Хмельницького з Військом Запорозьким і всім малоросійським народом і потім при нашому царської величності государюванні мали свято, непорушно і в цілості утримувати і вас, вірних своїх підданих, від нападу всіх ворогів обороняти, в чому вам, вірним нашим підданим, бути добронадійними на нашу, царської

величності, милість" (Источники... — С.176). Отже, І.Скоропадський на заклик І.Мазепи, цілком справедливий, як покажемо далі, не пішов, а ще раз повірив "вродженим звабам" московським і черговій їхній облуді.

А що це була таки облуда, показало згодом життя. Треба признати, що Петро І дуже активно взявся за розкол української сили, бо чудово розумів, що Мазепа вибрав момент для повстання пригідний, а росіяни супроти українців уже й зарвалися. Він прискореним темпом організував вибори нового гетьмана і розіслав маніфести про амністію тим, хто Мазепу покине (та ж таки політика: розділяй і владарюй, проти якої українці, на жаль, ніколи не могли знайти доброго протиставлення, а протиставлення тут може бути одне: єдність). Отож 6 листопада 1708 року при відсутності більшої частини старшини гетьманом було вибрано Івана Скоропадського, хоча частина козаків хотіла Павла Полуботка. Але око на людей цар мав добре, він одразу ж помітив, що Полуботок людина характеру твердого, був би це другий Мазепа, і відверто про те заявив; Скоропадський мав для нього небезпеку меншу, хоч до повстання Полуботок був антимазепинець, а Скоропадський — людиною Мазепи. Цар, зрештою, не помилився.

І ось тут, у Глухові, де зібралася рада, було завдано першого удару по українській автономії, якого досі Україна не знала, — удар юридичний. Гетьмана було вибрано, він прийняв присягу, але цар відмовився затвердити нові пункти, запропоновані І.Скоропадським, і навіть не видав грамоти на затвердження гетьмана — це протяглося аж до 1710 року. То було перше кричуще порушення козацьких вольностей та прав, учинене усупереч найсвіжішій царській декларації.

1 листопада в село Богданівку до царя з'їхалися І.Скоропадський, полковник чернігівський Павло Полуботок, полковник переяславський С.Томара, ніжинський полковник Л.Жураківський — перші відступники від Мазепи. Потім їх ескортом, а радше, сторожею драгунського Білозерського полку відпровадили до Глухова. Тут замість пунктів було прочитано грамоту царя, на що "вся старшина і військовий народ царській величності дякували і кланялися усі" — ситуація для українців принизлива, але не забуваймо, що вони були оточені російським військом. У народ кидали загорнені в папір гроші. Присяга І.Скоропадського включала деякі правні моменти, власне, один: Україна мала пробувати "за постановленими статтями, які відбулись у першого гетьмана війська його царської величності Запорозького Богдана Хмельницького" (Источники... — С.183). Загалом же, в присязі йшлося, щоб гетьману "вірно і з усяким дбанням служити і в підданстві бути з усім Військом Запорозьким і народом та краєм Малоросійським" (с.182) і воювати не інших ворогів, а "проти бунтівників та змінників його царської величності", не мати ніякої пересилки

й погодженості зі змінниками, особливо з гетьманом Мазепою, викорінювати "злі умисли проти його царської величності", доносити про шкідливу діяльність проти царя і "весь Малоросійський край від того і від усяких хитань утримувати" (С.182 — 183). Оце й був отой правовий статус, за яким І.Скоропадський піддавав Україну Росії.

Там-таки, у Глухові, відбувся акт прокляття І.Мазепи, на який було викликано київського митрополита І.Кроковського, чернігівського архієпископа І.Максимовича, брат якого був мазепинцем, переяславського єпископа З.Корниловича, архімандритів, ієромонахів тощо, які й учинили цей сумний диявольський шабаш, напевне, усвідомлюючи, що не опудало Мазепи вони вішають і чинять над ним наругу, а волю землі рідної та її права, а були серед них люди достойні — І.Кроковський, який згодом був репресований, та І.Максимович, якого згодом почесно заслали в Тобольськ.

Отже, вперше за всю історію міждержавних російсько-українських стосунків гетьман постановлявся без статей, а посилання на статті Б.Хмельницького вже звучало риторичною фразою; загалом же, гетьман сліпо віддавався на ласку чи неласку царя, що й мало замінити закон. Цареві ж частина старшини повірила чи, може, завчасно рятували своє майно і шкуру, принаймні на раді в Глухові вже були хорунжий (єдина генеральна особа) Іван Сулима, миргородський полковник Д.Апостол, полтавський І.Левенець, наказний лубенський В.Савич і охотницький кінний Г.Галаган. Приєднався до них невеликий гурт знатних військових товаришів (11 чоловік).

Тоді ж, у листопаді, було виготовлено "Маніфест про вступ шведів до Малоросії", цілком побудований на брехні, пересмикуванні фактів та демагогії. Загалом, було проведено значну ідеологічну антимазепинську кампанію — ось у кого вчилися пізніші більшовики. Не залишився збоку й Іван Скоропадський. 8 грудня 1708 року в Лебедині він видає антимазепинського універсала. Це вельми цікавий документ, на якому варто зупинитися докладно.

За словами І.Скоропадського, І.Мазепа відійшов до короля шведського "власне для того, щоб бути самовластцем над народом нашим малоросійським, віддавши його під невиносне нам ярмо польське", — фраза, побудована дивно, бо одна її половина суперечить другій; самовласність Мазепи зумовлювала незалежність України, а віддача в ярмо таку самовласність робила неможливою. Мазепині звинувачення російському урядові, викладені в листі до нього, І.Скоропадський зве брехливими: "помовиськами невдячними і брехливими наклепами на достойність царя і славу великоросійського народу" (Источники... — С.197). І.Скоропадський заперечує, що "Москва, тобто народ великоросійський, нашому народові малоросійському ненависна, здавна в замислах

своїх злостивих постановила нас до згуби приводити" (С.198), а вважає, що навпаки, саме цар Олексій Михайлович звільнив нас від лядської неволі (зазначимо: не Богдан Хмельницький. — *В.Ш.*), а після нього й наслідників його "Україна, вітчизна наша, прийшовши по перших війнах у спокійне, й квітуче, й щасливе поводження, помножилася будівництвом церков Божих та святих обителів і розширилась у городи, міста і села, і урожаями земними, купецькими гандлями у всякий збагачувалася достаток" (С.193). Ніякої ворожнечі, пише І.Скоропадський, між обома народами не було, а більше приязнь, як від одновірних. Дещо з написаного була правда: церкви й монастирі будувалися, господарча стабільність з'явилася, за Мазепи Україна була економічно незалежна, але якою це сталося ціною? Скільки міст та сіл українських спалили російські війська в Україні, зокрема Г.Ромодановський, скільки було пограбовано церков та монастирів одновірними? А Правобережжя, яке й досі лежало в руїні, згадаймо передмову до літопису С.Величка? Все це неправда й наклеп, пише І.Скоропадський, але життя докаже все сказане Мазепою, на ньому ж, Скоропадському, що це таки правда, ще й страшна. Доля любить кпити, і вона над новим гетьманом немилосердно покпить.

Заперечує І.Скоропадський звістку листа до нього Івана Мазепи, що Москва почала приводити "в свою область деякі міста українські" (йдеться про Стародуб, Почеп, Погар, Новгород-Сіверський), і саме за ці місцевості доведеться Скоропадському згодом воювати з Меншиковим, спершу самому дещо йому відступивши (Почеп та Ямпіль) уже після Полтавської битви. Заперечує новий гетьман, що в Полтаву було введено до приходу шведів російське військо, хоч Мазепа в своєму листі писав, що два полки з Білгорода в Полтаву не введено, а ординовано, тобто призначено, і закидає Мазепі, що він сам просив у Полтаву російську залогу, — згодом цар відмовиться виводити з Полтави російське військо. Заперечує також звістки, що росіяни готуються ввести в українські міста воєвод і взяти під свій контроль гетьманські прибутки, але саме йому, Скоропадському, випало дозволити ввести в Україну 10 драгунських полків, годувати їх, згодитися, щоб козацьке військо підлягало російським генералам, а артилерію було вивезено до Московщини. Знову-таки з установленням Малоросійської колегії було взято під контроль Москви прихід українських прибутків, а ще до того у Глухові стали пробувати російські резиденти А.Ізмайлов та Ф.Протасьєв, котрі пильно за гетьманом доглядали і були його фактичними співправителями. Заперечує І.Скоропадський і те, що ніби росіяни хотіли для перестороги "старшину генеральну і полковників у руки прибрати", але про це виразно оповідає П.Орлик у згаданому листі до С.Яворського, і ми це місце цитували, а за самого Скоропадського це таки увіч чинилося, про що буде мова. Заперечує новий гетьман, що козаків росіяни хотіли

перетворити в драгунів та солдатів, але й про це є в тому ж таки листі П.Орлика беззаперечні факти (звідомлення І.Черниша та Д.Горленка). Заперечує І.Скоропадський, ніби росіяни вже тоді хотіли українців "за Волгу загнати, а наш край великоросійськими людьми осадити" . Чи був такий намір у Петра І, ми гаразд не знаємо, але що це вчинив вірний учень Петра Сталін у тридцятих роках (розкуркулення) і його наступники вже в столітті XX — безсумнівно. Не варто забувати й колонізаційної статті в Коломацькому договорі 1687 року, про яку йшлося в нашому есе про І.Мазепу. "Хто ж би, розум маючи, — пише Іван Скоропадський, — не міг того признати, що то явна вигадана неправда і плевели є ворожі, та й чи може це статися? — наївно, а може, свідомо облудно пише новий гетьман, адже він не міг не знати фактів. — Також, як це статися може, щоб царська величність великоросійських своїх підданих рушаючи з мешкання їхнього в наш край, а нас, образивши, за Волгу пересилати захотів без жодної побуджуючої до того причини й пожитку, а особливо під час військовий теє чинити" (Источники... — С.199). Наївна душа, Іван Скоропадський, мислив категоріями біжучого часу, тоді як його попередник пророче зазирав у майбутнє свого народу: скільки їх за ці століття пішло й було погнано за Волгу і там поклало свої кості. Ми ж бо вже добре знаємо це, бо маємо зі свого населення чверть росіян, які не побоялися зрушитися зі свого мешкання і таки пішли в наш край, тоді як наші люди з нього виходили, а політика Петра І не на рік замислювалася, а на віки. І.Скоропадський кидає в Мазепу лихим докором, що той ніколи не був правдивим сином вітчизни, а тепер став явним її супостатом та згубцею, вважаючи, що той і повстання підняв "для приватної триклятої своєї вигаданої честі", що також є неправда, честі І.Мазепа мав досить, а згубити міг усе, що й сталося.

Четвертий пункт заперечень І.Мазепі був також цікавий: Мазепа нарікав на посилки українського війська на монаршу службу за межі України, де воно масово знищувалося, вмирало, гинуло, "тлумачачи прохирно, начебто для згуби і зменшення нашого народу це діється" (с.200). Резон Скоропадського тут елементарний: оскільки ми під царем живемо, то наш обов'язок за царя і спільне добро на спільних ворогів поставати, і як росіяни Україну обороняють, то й нам допомагати їм належить, за це маємо протекцію, свої права та вольності. Здається, зовні все правильно, при доброму ладі так і мало б бути, але вже тут проглядає хронічна недорозвиненість політичного мислення І.Скоропадського: по-перше, не про оборонний захист своєї землі йдеться, а про імперіалістичні, тобто розбійницькі, завойовницькі війни російського царизму, в яких Україна мусила брати участь; по-друге, відсилаючи своє військо з України, гетьман лишав безборонною власну землю, яка не могла відстояти своїх прав та вольностей, більше того, муси-

ла годувати в себе військо московське, прислане сюди, адже і протектор у безсилого свого союзника його права та вольності по змозі залюбки руйнує, недаремно І.Виговський у Гадяцьких пактах так наголошував, що з меж українських військо наше не має виходити; по-третє, в мозку І.Скоропадського вже засаджено було імперський синдром, він уже мислив Україну як спільне державне тіло з Росією, а може, ці слова йому були підказані його російськими дорадниками; по-четверте, військо українське в тих походах і справді знищувалося й пропадало — як того не міг добачати гетьман, а перед тим його полковник? Зрештою, згодом він у правді слів Мазепи зміг добряче переконатися, і про це буде ще мова.

П'яте питання ставить І.Скоропадський: чи хотіли О.Меншиков з Д.Голіциним схопити І.Мазепу, адже настійно викликали його до себе ще до його переходу на бік Карла XII? Питання це непросте, але І.Скоропадський збуває його просто: коли б знали про його "зміну" й хотіли б його за указом царя взяти, то це дуже легко було б учинити. Це правда, але правда й те, що Меншиков з Голіциним могли бажати схопити його й без указу царя, як схоплено було свого часу І.Самойловича, і І.Мазепа цю практику чудово знав; по-друге, мав довірених людей, куплених, звичайно, з-між росіян, які могли його перестерегти; могли тут діяти й типові старечі страхи, адже Мазепа був надто обережний і надмірно обачливий.

Побиває І.Скоропадський аргумент І.Мазепи "більше сміху гідний", як він пише, що російські війська малосильні і від шведа тікають. Докази Скоропадського тут цілком резонні, російська армія на той час і справді була сильна й вишколена, тепер уже значно більшою мірою, ніж козацьке військо. Повторює І.Скоропадський і вимисли російської пропаганди, ніби Мазепа хоче, щоб "вітчизна наша, по-давньому, в рабство лядське прийшла, а церкви Божі в лютеранські костели і в римську унію від тих його гаданих протекторів обернені були" (С.201). Це все були вигадки, але один резон Скоропадський приводить сильний: "А направду, хто тільки під протекцією шведського короля в протекцію піддався, жоден без розграбування і розорення не залишився, як то Польща та Литва, також Саксонія і почасти Шльонська земля, які його за протектора прийняли і крайню на себе руїну понесли" (С.201). Як той швед зможе нас оборонити, резонно запитує І.Скоропадський, коли він так далеко мешкає? Але цей резон побивається іншим, далекогляднішим, який мав на умі І.Мазепа: коли протектор далеко мешкає, то й гнітити Україну не зможе. Скоропадський же вважає, що Україна тоді змушена буде шукати союзу з Польщею, як шукали це І.Виговський та П.Тетеря. Отже, вважає І.Скоропадський, — єдиний для України вихід таки російська протекція, а гарантія її в царському маніфесті, який обіцяє зберігати права й вольності України непорушно. Мазепин же істотний резон, "на-

чебто нам від їхньої царської величності ніколи дана обітниця не дотримувалася" (С.203). Скоропадський збуває голими фразами, що це неправда і що Росія в міжнародному плані своїх трактатів завжди дотримується — згодом життя докаже дуже тяжко Скоропадському, що він тут рації не мав. Після того І.Скоропадський закликає народ не коритися І.Мазепі, а йти проти нього й обіцяє полегкості в податках.

Отака прецікава політична дискусія відбулася в 1708 році між І.Мазепою та І.Скоропадським, ми навмисне приділили їй більше уваги, бо лист І.Мазепи до І.Скоропадського та його універсал-відповідь були маніфестами політичних позицій обох гетьманів. Загалом, дивне це було змагання — два однодумці, люди один до другого близькі, роз'єднувалися життям при тому так, що один має спромогу говорити правду, а другий сперечається за чужою вказівкою та логікою, зумисне пишучи неправду, бо має навислий над головою камінь, який упаде й розчавить бідолаху, як тільки він заговорить щось не те. Здається, садистичне задоволення відчував Петро І, примушуючи Скоропадського писати цього листа. Звісно, мав той лист пропагандивне значення для російської імперської машини, але більше умалював і принижував честь і гордість Івана Скоропадського як правителя своєї землі.

І тут знову хочеться згадати дискусію з 1692 року між І.Мазепою та Петриком, тільки цього разу ролі помінялися: на становищі Петрика виступає сам Мазепа і його думки проголошує, а в ролі офіційного гетьмана — Іван Скоропадський, який свої погляди мусить проголошувати під недремним оком своїх наглядачів. Як резюме цієї дискусії хочемо привести слова сучасника обох гетьманів, літописця Самійла Величка, які увіч доказують, що політичні уми того часу ситуацію чудово розуміли і вміли бачити її так, як вона є. Нагадаємо, що С.Величко Мазепиним прихильником не був: "Цей перший російський імператор Петро Великий, коли ввійшли в Малоросію шведи, хоча видав свої печатні грамоти, вичисляючи в них минулі військові перемоги в різних місцях над шведом і утверджуючи малоросійський народ у вірності до себе й обіцяючи у першій грамоті за ту вірність після віддалення від своєї держави ворога-шведа ударувати малоросіян такими вольностями, якими ніхто не міг похвалитися з підданих під сонцем у своїх монархів, однак ту обітницю притримав і відразу ж після смерті гетьмана Скоропадського в 1722 році, проти малоросійських сподівань, минуючи давні права і вольності Запорозького Війська, замість гетьмана, владнав у Малій Росії колегію та різні збори, яких ніколи дотіля не бувало, знищив і вельми уярмив усіх малоросіян, як шляхетського козацького чину, так і посполитих" (*Самійло Величко.* Літопис. — Т.ІІ. — С.284).

Додати до цього резюме треба те, що права й вольності українців попиралися й до встановлення Малоросійської колегії. Перше було

те, що І.Скоропадському при виборі не було дано статей, як ми казали, а коли 17 липня 1709 року гетьман подав царю другі, так звані Решетилівські статті на 14 пунктів, в яких пропонувалося підтвердити права України й пропонувалися статті нові, то цар відповів на них "Статтями явними і таємними ближньому стольнику Андрію Ізмайлову" та указом від 31 липня 1709 року. Розглянемо ці два документи.

Уперше біля особи гетьмана встановлювався офіційний резидент-наглядач, який мав чинити нагляд за певними статтями. Отже, обов'язки А.Ізмайлова були такі: перестерігати будь-які прояви політичного невдоволення російським пануванням ("шатости"), а винних ловити; стежити, щоб не відновилася Запорозька Січ, і викоріняти спроби те вчинити; посланців від іноземних держав приймати стольнику, а не гетьману; гетьману відбиралося право настановляти старшину без царського указу; гетьман не мав права ставити на уряд іноземців, зокрема поляків; у гетьмана відбиралося право смертної кари над старшиною без царського указу; маєтки має розділяти гетьман у погодженості з царем; міста, які підтримали І.Мазепу, мають платити в російську казну данину по два битих єфимки з двору; над зборами в гетьманську казну мав установитися нагляд — за всім цим мав наглядати А.Ізмайлов. Це були явні статті, числом десять. Окрім того, додавалися три пункти секретні: встановлювався таємний нагляд над гетьманом, старшиною і полковниками, щоб не було "жодного хитання до зміни і до збурення народу", наказувалося контролювати посилки від Мазепи, Польщі та Швеції та донських козаків і "розвідувати те міцно всілякими способами", для чого вводилися в Україну піхотні полки, тобто йдеться про установлення таємної політичної поліції. Мати в тому погодження не з гетьманом, а з київським воєводою і з "іншими, що в благості пробувають", тобто з благонадійними, інакше кажучи, колаборантами; писати про те, а коли треба, чинити заходи, не списуючись, тобто самовільно. Таємно розвідувати про прибутки, які йдуть гетьману, полковникам, старшині, тобто в казну української держави. Стежити за розмовами і виявляти благонадійних (і неблагонадійних також. — *В.Ш.*), благонадійних ставити на уряди.

Отака ціна була ідеологічним запереченням І.Мазепі І.Скоропадського — "московське ярмо" ставало фактом явним. Датувався цей документ 18, 27 і 30 липня 1709 року, а 31 липня було видано "Вирішальний указ" на статті Скоропадського, на всі 14 пунктів. В першому пункті сказано, що права та вольності України регламентуються давнішими договорами з гетьманами, зокрема статтями Б.Хмельницького, а "йому, гетьману, дадуться пізніше, скоро час допустить" (Источники... — С.232), чого так ніколи й не сталося. В другому пункті відмовлялося в проханні, щоб українське військо було під українською командою, як це велося раніше, а

не російських генералів. Артилерію з Батурина забрано в Московський цейхгауз, а тільки частину віддано (пункт 3). Гармати, забрані в Гадяцькому полку, буде повернено, крім тих міст, які підтримали повстання (пункт 4). Воєводи мають пробувати, як і давніше, в права українців вони не вступатимуться, "крім державних справ, як зрада та інше" (С.233), з деяких міст гарнізони виведуть, а з Полтави — ні (пункт 5). Образи, чинені російським військом українцям, мають розглядати А.Ізмайлов та київський воєвода Д.Голіцин. Про постої російського війська в козацьких дворах сказано: про це вирішиться пізніше, ще й виказано гетьманові, що український народ має й так привілеїв та вольностей більше всіх інших народів, отже, хай будуть удячні за те, що Росія їх оберігає й обороняє. Клалася вимога фінансового звіту гетьманського уряду перед Москвою (стаття 11); визначено було, що укази гетьману мають посилатися із Приказу Малої Росії та від міністрів, а більше ні від кого (обидва документи в "Источниках..." — С.228 — 231, 232 — 235).

Раніше, коли статті складалися козаками, вони погоджувалися з російською стороною й приймалося спільне рішення. Тепер же цей акт був однобічний: з боку царя давалося ствердження чи заперечення без погодження — ще один камінь у бік І.Скоропадського на його резони, що права й свободи українців лишалися незмінні. А що А.Ізмайлов був не просто резидент Росії, свідчить і царська грамота від 30 липня 1709 року до І.Скоропадського, де виразно сказано, що гетьман має "належні великого государя справи управляти із спільною із ним (Ізмайловим. — *В.Ш.*) порадою" (*Б.Крупницький.* Гетьман Данило Апостол і його доба. — Авгсбург, 1948. — С.20). У 1710 році Ізмайлова змінив Федір Протасьєв, який пробув в Україні до утворення Малоросійської колегії і відзначався особливим хабарництвом та доносництвом.

Отже, два удари українській державності фіксуємо в 1709 році: урізання загальнонародних прав та вольностей і встановлення російського співправителя. Це супроводжувалося репресивними акціями супроти старшини. Амністія на прихильників Мазепи діяла до Полтавської битви, після неї всі, хто являвся з повинною, арештовувалися й вивозились у Росію, таких вивезених були десятки. Для неупередженого читача досить порівняти пункти Петра І зі знаменитою конституцією П.Орлика (див. "Розбудова держави", №5 за 1992 рік), щоб побачити, в якому документі права і вольності України були визначені й гарантовані більше, ширше й демократичніше — документи ці увіч не до порівняння, а таки свідчать, що "московське ярмо" далеко не фікція.

Підтверджувальну грамоту на гетьманство І.Скоропадський дістав тільки 5 січня 1710 року, що також небувале раніше явище: грамота видавалась одночасно з обранням на гетьманство, та й то грамоту цю було видано на настійливе прохання Скоропадського,

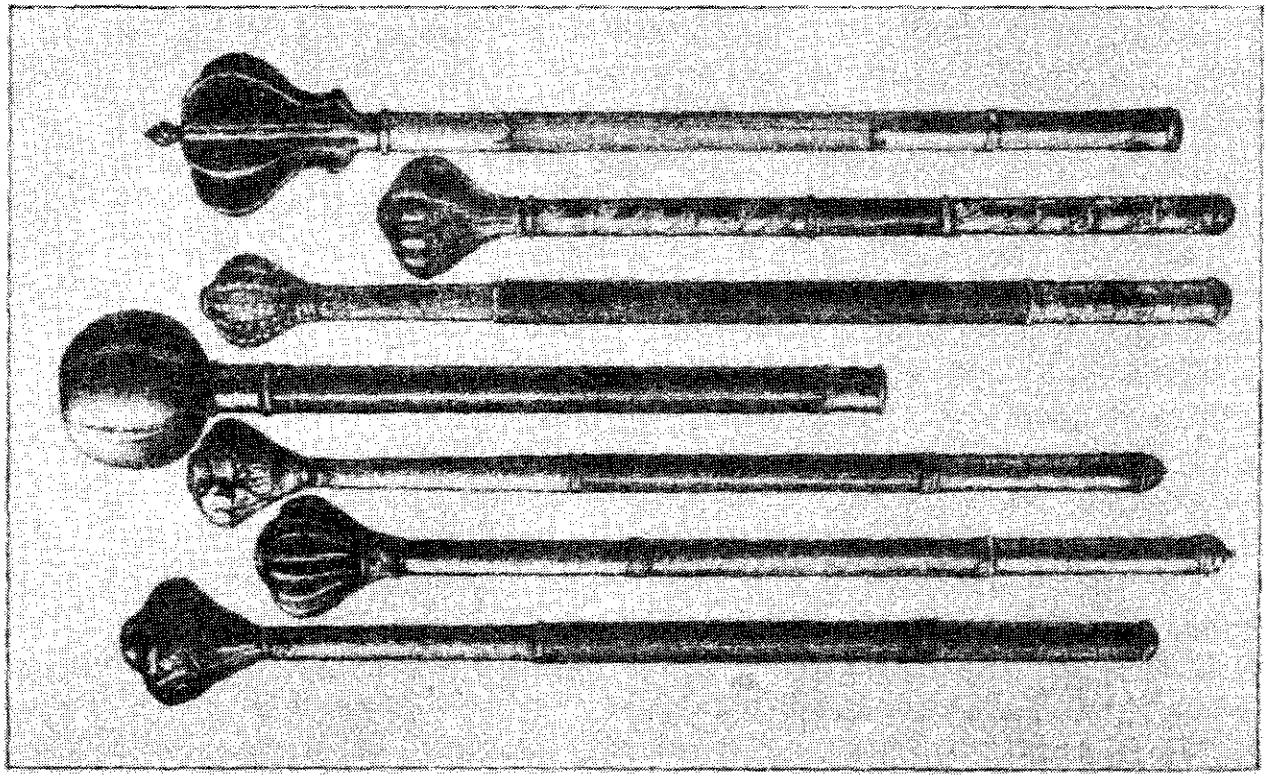

Козацькі булави та пірначі

адже без неї він вважався юридично неузаконеним гетьманом. Грамота стандартна, але звертає на себе увагу один цілком лицемірний пасаж: цар обіцяє, що "милість і увага (царя) від нього, підданого нашого, забрана не буде, але ще більше примножиться" (Источники... — С.259). І справді, увага та примножилася, але не на добро, а на зло Україні та її свободі, адже була від неї в кінці цього гетьманства забрана цілком.

Ми багато вже накидали каміння в бік І.Скоропадського. Провини він і справді мав немалі, зрадивши свого гетьмана і вступивши у зговір із поневолювачами свого народу, з сатрапом із сатрапів, свавільним, нещадним і аморальним. Але, попри все, Скоропадський не був безпринципним підніжком царя, "гряззю Москви", як визначав Т.Шевченко, але за вольності свого народу в рамках російської підлеглості все-таки змагався, як, до речі, й Павло Полуботок, його однодумець, саме тому ми його гетьманування й назвали спробами врятувати українську державність. Отже, першою спробою були так звані Решетилівські пункти 17 липня 1709 року — результат цього заходу ми вже знаємо. Близько 1710 року гетьман посилає царю "Донесення від усього малоросійського народу" з прохальними пунктами, в яких він намагається охоронити Україну від утисків та зловживань російського окупаційного війська, а ті бували вельми прикрі українському населенню, бо солдати й офіцери його просто грабували, брали українців собі до послуги, забирали коней, майно, одежу, виснажували підводною повинністю, насилали екзекуції на доми,

арештовували й самі судили, ставали квартирами в дворах міських, загородніх, хуторах гетьманських, генеральної старшини, полковників та інших козацьких старшин. Гетьман просив оповіщення указу проти цього всім офіцерам та командам російського війська і копій розпоряджень про це в гетьманську канцелярію. З другого боку, він старається про висилку в Росію "змінницьких родичів", як тих, що споріднені з тими, котрі перебувають при королі шведському, "так і жінок від Чуйкевичевої компанії, яких чоловіки в засланні, одні в Сибірі, а другі на Двині лишаються за розписом" (Источники... — С.269 — 270), тобто допомагає в репресивних заходах проти свого ж народу.

Із 1715 року фіксуємо нову фазу наступу російського царизму на українську державність. 22 січня 1715 року видано царську грамоту про вибір полкової старшини, а водночас заявлено демагогічно, що зроблено це "за чинення образ простому народові" (до речі, це властиво політиці всіх сатрапів: знищуючи свободу, вони декларують, що чинять це в інтересі простого народу, постаючи йому в захист). Цієї грамотою установлювався новий лад у заміщенні полкової старшини. На кожну посаду мали вибирати на раді полкової старшини двох чи трьох кандидатів, одного з них гетьман в погодженні з російським резидентом ставив на посаду. Нова урядова особа складала присягу на вірність цареві (грамоту дивись в "Источниках..." — С.275 — 276). І хоч цар говорив, що це він чинить для користі простих людей, але тепер старшина народом не вибиралася, отже, від нього залежна не була, відтак між нею й народом убивався клин, що чинилося з розмислом. Зрештою, цар часто сам порушував цей свій указ, призначаючи старшину персонально без вибору. Що ж до полковників, то вони тепер призначалися тільки з відома царя, минаючи волю гетьмана, що також було порушенням прав та свобод України. Цар же прагнув створити незалежну від гетьмана, а безпосередньо залежну від царя вищу адміністрацію краю, отже, віддану тільки Москві, — цим убивався клин і між гетьманом та вищою старшиною. На полковничі уряди почали ставити чужоземців, зокрема й росіян. Таким був серб Михайло Милорадович, якого цар поставив гадяцьким полковником і який відразу ж відзначився надмірною сваволею, росіянин Петро Толстой був призначений царем ніжинським полковником (1718). В Україні починався державний розлад, тож 1718 року, бувши в Москві, Скоропадський робить чергову спробу врятувати українську державність і подає в Колегію іноземних справ нові пункти прохань. Їх цікаво розглянути. Гетьман просить, щоб київський губернатор не посилав йому указів і щоб росіяни не заводили в Чернігові, Ніжині й Переяславі кабаків (згадаймо, як відповідав Скоропадський на побоювання Мазепи, що це станеться, а йдеться про умалення приходу в гетьманський державний скарб). Щоб у Глухові не було коменданта, бо на нього від ратуші

йде багато витрат, а щоб його обов'язки виконував комендант російського полку, другий же полк гетьман просив вивести із Глухова в Росію, у Севськ. Щоб іноземців та сторонніх на посади українські не присилати, а щоб вибиралися вони з народу вільними голосами, а з царського двору має бути тільки затвердження; щоб упорядкувати підводну повинність; щоб вивести з України розкольників, бо їм тут дозволено жити указом царя (згадаймо засторогу Мазепи про колонізацію України росіянами), а їм давалися пільги, вони звільнялися від повинностей, відбирали в місцевих людей грунти і тому подібне; просилося про полегші українським купцям, що їдуть за кордон. Подавалося прохання упорядкувати управління: українцям вести справи з російським урядом тільки через Колегію іноземних справ, дозволити вибрати переяславського полковника, увести в послушенство гетьмана призначених царем полковників В.Танського та Г.Милорадовича; йшлося про зловживання також призначеного царем новгород-сіверського сотника Ф.Лисовського, йшлося й про деякі дрібніші справи. Говорилося також про впровадження російського війська в Україну — гетьман просив, щоб того не чинили, бо коли всім тим полкам бути в Україні, то "малоросійські жителі вмістити їх на квартири й утримувати не зможуть" (Источники... — С.233), або ж прислати їх на місце тих, що є, а цих вивести в Росію. Як бачимо, всі статті стосуються російських зловживань, беззаконностей, умалення гетьманської поваги, тобто дезорганізації українського управління. А десять років тому І.Скоропадський запевняв, що в Україні ніякого російського гніту не існує й не існуватиме, а росіяни українців тільки захищають та боронять. Однак всі ці заходи гетьмана були безрезультатні (задоволено було дрібниці, наприклад, дозволялося купцям вести з собою сало й невелику суму грошей для прохарчування, полки поставили не в Малій Росії (Гетьманщині), а в Київській та Азовській губерніях), зате в цьому-таки 1718 році резидент Ф.Протасьєв дістав таємну інструкцію з Москви з дорученням розвідувати, хто з українців благонадійний до царя й достойний уряду; відтак починав висуватись у старшину тип колаборанта, аморального, ницого й цілком позбавленого патріотичних сентиментів: цих людей цікавили тільки майно, збагачення і кар'єра. Такі були прилуцький полковник Г.Галаган, В.Танський, Кочубеї, лубенський полковник А.Маркович, які своїми здирствами, сваволею найбільш компрометували гетьманський уряд і систему національного управління. Цар щедро роздавав українські землі колаборантам, росіянам та іншим іноземцям, сам О.Меншиков володів, як ми казали, двома волостями, російські власники заводили на своїх землях кріпацтво на російський зразок. Українці на Гетьманщині мали утримувати 10 драгунських полків, котрі поводили себе як завойовники, треба було населенню виплачувати податки і у гетьманську казну, але найбільш драконівська,

цілком геноцидна вигадка була — винищування козаків на так званих канальних роботах, а також участь у далеких, часом аж у Персію, походах, де козаки гинули, як мухи (і тут не можемо не подивуватися, скільки багато сатрап Сталін навчився в сатрапа Петра І, адже ремінесценцією канальних робіт увіч були сталінські Гулаги, закроєні, щоправда, з більшим розмахом та більшими жертвами, згадати б хоча будівництво сумнозвісного Біломорканалу).

Статистика була вельми смутна. В 1716 році десять тисяч козаків вислали копати канал Волга-Дон біля Царицина (чи не тому пізніше Сталін назвав це місто в свою честь). У 1718 році сюди прислано новий відділ українського війська, другий будував укріплену лінію над річкою Терек на Кавказі. 1721 року десять тисяч козаків послано на будівництво Ладозького каналу. 1722 року на їхнє місце послано знову десять тисяч. Козаки там мусили себе харчувати, одягати, дбати про сіно для коней тощо, робота була каторжна, клімат незвичний, через що загинуло їх близько 30 відсотків (*Б.Крупницький.* Гетьман Данило Апостол... — С.24). Так само в Дербентський похід 1722 року було послано в Персію десять тисяч козаків, в наступному році десять тисяч козаків брало участь у Сулацькому поході, а по тому ходили вони в такі походи щороку. Більшість тих козаків загинула. Ось маленька статистика. В 1725 році під Дербентом стояло 6790 козаків, померло з них чи загинуло 5183, 961 хворого відпущено додому, здорових лишилося 646. Про ці походи збереглася "Псальма" українського поета та композитора З.Дзюбаревича, в якій він прямо пише: "Вже надходить кінець світа отим людям без отвіта", тобто козакам, і про те що "безліч війська погубили, сила їх поумирало, небагато і зостало". Пісня оця закінчується вигуком-проханням: "Дай нам, Боже, мирно жити, **вдома** (підкреслення наше. — *В.Ш.*) хліб святий спожити" (Антологія української поезії. — К., 1984. — Т.І. — С.296) — знову згадаймо, як обстоював Скоропадський у 1709 році право царя посилати українське військо за межі України.

Ударив цар по Україні й економічно, передусім по промислу та торгівлі. Україна в той час вела значні торгові оборудки із Центральною та Західною Європою, але з Москвою досить малу. Ще в 1701 році цар заборонив вивозити з України прядиво, тепер його мали везти... через Архангельськ — це тривало до 1711 року. В 1714 році знову заборонено вивозити з України, але не тільки прядиво, а й шкіру, віск, поташ, олію, сало, щетину тощо, а дозволено було їх вивозити тільки з російських портів. 1719 року заборонено вивіз збіжжя, 1720 — овечих шкур та вовни, також срібла, золота. Заборонено ввозити гроші, коштовні тканини, полотна, фарби, тютюн, цукор, навіть голки — все це для сприяння розвитку російських промислів. Царська держава скуповувала на Україні за безцінь товари вивозу і перепродувала їх. 1713 року

вийшла заборона продавати селітру, 1718 року заборонено ставити нові поташні буди. Займалися спекуляцією російські компанії Павлова і Строганова, а особливо активно тут вправлявся Меншиков, який, до речі, за одного вола на Україні платив 8 — 16 копійок (*Б.Крупницький.* Гетьман Данило Апостол. — С.26 — 27). 1715 року заведено урядовий нагляд над українською торгівлею, українські кордони з 1715 року обсаджено російськими заставами, які мали стежити за виконанням цих приписів. Усі ці заходи призвели зрештою до того, що Україна змушена була вийти з європейського економічного простору й перетворитися економічно в колонію Москви.

Нова хвиля ударів по українській державності — 1720 рік. Саме в цей час була спроба реорганізувати військову канцелярію, 1721 року наказано організувати окрему судову канцелярію при генеральному суді. Мета — унезалежнити ці інституції від гетьманського правління. Знову-таки сенатським указом було 5 жовтня 1720 року постановлено: "Книг ніяких, окрім церковних давніших видань, не друкувати. А ті церковні старі книги для цілковитої згоди із великоросійськими з такими ж церковними книгами справляти, перш ніж друкувати, з тими великоросійського друку, щоб *ніякої різниці і осібного наріччя в них не було* (підкреслення наше. — *В.Ш.*). А інших ніяких книг ні колишніх, ні нових видань, не оголосивши про них в Духовній колегії і не взявши під них дозволу, в тих монастирях не друкувати, щоб не могло вийти ніякої супротивності в церкві Східній і незгоди з великоросійським друком" (*Б.Крупницький.* Гетьман Данило Апостол... — С.28).

Так настав фатальний для І.Скоропадського 1722 рік, коли гетьман увіч відчув, що українська державність поставлена на грань катастрофи. Відсвяткувавши Новий рік, 3 січня старий і хворий гетьман від'їжджає до Москви. Завдяки "Діаріушу" Миколи Ханенка (малому), виданому в Москві у 1858 році, маємо щоденні записи пробуття в Москві гетьмана. Він бере тут участь у гіпертрофованих, блазенських святкуваннях Петра І на честь укладання Ніштадського миру із шведами і чекає нагоди вручити цареві нові статті — остання його спроба врятувати українську державність. Цар тримає його в Москві понад три місяці, і тільки 11 квітня М.Ханенко записує в "Діаріуші": "Складені перед тим, не тепер уже, пункти про загальнонаціональні всієї Малої Росії інтереси зволив ясновельможний гетьман своєю підписати рукою для їхнього вручення самому пресвітлому імператорській величності". Вручено ці пункти цареві 28 квітня, але тільки 20 травня цар дав на них відповідь. Що ж просив гетьман "по-рабському", як він писав? Знести обов'язок козакам годувати російських драгунів і давати їм інше забезпечення — цей тягар Україна несла 30 років. Гетьман мусив признати, що тепер "козаки й посполиті залишилися малочисельні". "Бути, як раніше", — написав цар, тобто в проханні

відмовив. Гетьман просив зняти підводну повинність. Цар написав: "Платити, як і скрізь, насильно не брати". Гетьман просив, щоб росіяни не втручались у суди й українське управління, щоб зняти російські форпости на кордонах.

Отут коса й найшла на камінь; здається, саме цей пункт роздратував царя, бо вже 30 квітня гетьманові було вручено царського листа, в якому вказувалося, що в Україні встановлювалася Малоросійська колегія на чолі із С.Вельяміновим, а "з ним зі спільної з вами ради та згоди чинити все так, як визначено в упом'янутих договорах Хмельницького, де точно написано, чому бути під великоросійським судом та управлінням, аби тим усьому малоросійському народу всі неправедні суди та даремні утяження було припинено". (Подивуватися можемо цинізму та єзуїтській демагогії цього пасажу: нищилася українська держава, і це робилося ніби для блага українського народу та ще й освячувалося пунктами Б.Хмельницького.) 20 травня цар тільки коротко напише, що для вирішення питань визначено бригадира з шістьма помічниками: буде на те спеціальний указ. Гетьман просив постановити полковників у Стародубі й Переяславі. "Учиню", — написав цар. Гетьман просив вивести із Чернігівського та Стародубського полку старовірців-росіян. Цар написав загально: "Винести рішення в Сенаті". Слобожанські полки, що були під російською юрисдикцією, захоплювали землі Гадяцького та Полтавського полків, гетьман просив установити кордони. Цар написав невиразно: "Коли буде не потрібно, залишити". Вивести з Глухова російський полк цар відмовився. 29 квітня вийшов ще один царський указ, згідно якого Україна мала бути "у віданні сенатському", тобто виходила із Приказу іноземних справ як окреме державне тіло, а входила в Росію як її область.

Це був жахливий удар по гетьману, здається, цар свідомо вбивав його. Він чудово знав стан здоров'я Скоропадського, в Москві той часто хворів, закликав до себе лікаря, не завжди міг бувати на церемоніях, але цар протримав його в Москві майже шість місяців, мав, очевидно, садистське задоволення, що добиває Україну та її гетьмана. Але Скоропадський цього разу не схилив "по-рабському" голови, а зважився на дискусію з царем, його лист від 2 травня приводить цілком у своєму "Діаріуші" той-таки М.Ханенко. На всі закиди про непорядки в Гетьманщині, які перечислено в царському листі, гетьман відповідає заперечно, кажучи, що це "більше по злобі та ненависті" донесено, недогляди в судах бувають, пише гетьман, але вони виправляються, за діями старшини ведеться нагляд, несправедливості усуваються за розшуком, козаків нікого в піддані не принуджено, податки збираються правильно, військова канцелярія в доброму стані. "А що багато хто, — пише гетьман, — зі скаргами до вашої імперської величності удаються, то роблять це зі своєї непостійності та брехливої впертості, а більше

за наукою Федора Протасьєва", бо той бере хабарі і "мішає порядки численні воєнні", про що є в гетьмана документи. А що цар посилається на статті Б.Хмельницького, то гетьман нагадує йому, як справді звучать ті статті. Раніше за ними й чинилося, "однак нині те упущено невідомо для чого і *чиниться все супроти згаданих договорів Б.Хмельницького*" (підкреслення наше. — *В.Ш.*). Що ж до встановлення колегії на чолі з Вельяміновим, гетьман вважає це порушенням статей Хмельницького, бо він був утриманий при правах та вольностях України, а вже по смерті у статтях його учинилася відміна (йдеться про фальшування статей Б.Хмельницького російським урядом, про що гетьман прямо заявляє) за гетьманів непостійних сина його Юрія і Бруховецького. Але після зміни Бруховецького попередні статті Д.Многогрішному знову були повернені, а по ньому І.Самойловичу, ще й з додатком милості і непорушно було утримано. Скоропадський нагадував цареві про його обіцянки після переходу І.Мазепи до шведів. Отож, просив гетьман і тепер утримувати Україну "за колишніми нашими правами і вольностями". За це гетьман обіцяє цареві вірно служити.

Це був бунт. Тихий, щоправда, безкровний, але бунт, бо гетьман зважився кинути в лице сатрапу правду. Дивлячись смерті у вічі, Скоропадський зважився-таки на цей подвиг — очевидно, настав час подумати і йому про суд нащадків у вітчизні своїй. Для підкріплення цього листа І.Скоропадський подає в російський уряд дві грамоти: на елекцію гетьманства в 1709 році і з Амстердама із обіцянкою царя після закінчення війни тримати Україну в особливому догляді.

Яку відповідь дав цар, ми вже знаємо — то були відписки на останні пункти І.Скоропадського від 20 травня. Кажуть, цар любив дивитися, як катують його противенців, сам і катував і при цьому з жертви насміхався. Тут було щось подібне: він холоднокровно вбивав гетьмана і про це добре відав. Останньому залишалося одне: повернутися додому і вмерти. Це він і вчинив. До речі, цар навіть не попрощався з гетьманом, а від'їхав у Коломне.

Цікава особливість: їдучи в Москву, гетьман зупинявся в різного російського начальства і панства, повертаючись у Глухів, зупинявся здебільшого у полі біля міст та сіл. Так дістався він до своєї маєтності Кочерівки, де пробув три дні через слабкість. 27 червня прибув у Глухів. У цей день соборно відправляли подячний молебень за одержану над шведом 1709 року перемогу під Полтавою, але на ньому гетьман не був, хоч службу Божу перед цим відслухав, — бунт продовжувався. Не був він і на соборному молебні за царя у день святого Петра 29 червня, його заміняла тут гетьманша "в строю німецьких суконь при портреті, подарованому їй" царицею. Гетьман усамітнився у своїх малих нових будинках і там лежав хворий у той час, коли в палаці гетьманша правила бенкет. 2 липня він підписав заповіта на майно. 3 липня прийняв масло-

свячення, а під вечір помер. Що думав і що відчував гетьман в отому усамітненні, неважко здогадатися.

Так сумно закінчилося життя цього останнього гетьмана, який хотів ще захистити давні права й свободи свого народу, але захистити їх не зумів. Мусив служити й бачити, як нищиться його держава, за яку він все-таки відчував моральну відповідальність. Цар так само холоднокровно вб'є його наступника П.Полуботка, з котрим Скоропадський разом відступився від І.Мазепи, і який також патріотом рідної землі ще був. Постане на Україні ще два гетьмани, але то вже буде агонія української державності, хоч і ті гетьмани щось добре батьківщині хотіли вчинити.

Урок цього гетьманства печальний: вірна служба поневолювачу ніколи не віддається такому правителю добром, а лише злом. Злом і знищенням свободи, яку народ набув раніше.

Постать Павла Полуботка, незважаючи на її романтичну легендаризацію, особливо із захоплюючою казкою про гетьманські скарби, на жаль, не вивчена достатньою мірою. Про нього писали такі історики, як М.Костомаров, О.Лазаревський, О.Єфименко, В.Модзалевський, Я.Шульгин, М.Василенко, О.Оглоблин та інші, але грунтовної монографії про цього визначного діяча української історії так і не створено, хоч потреба в тому конечна. Водночас немало про нього й знаємо.

Рід Полуботків тісно зв'язаний із Черніговом, був то рід міщанський. Принаймні, у першій половині XVII століття жив тут райця Чернігівського магістрату Ярема Полуботок (1619, 1642), а Артем Полуботок був у середині XVII століття також чернігівським міщанином. Батько Павла — постать уже визначна. 1668 року — він чернігівський полковий писар, згодом сотник (1671 — 1672), це вже за Д.Многогрішного, і наказний полковник (1671). А за І.Самойловича А.Полуботок увійшов у коло генеральної старшини: в 1672 — 1677 роках — генеральний бунчучний, а в 1678 — 1687 роках, тобто до падіння І.Самойловича, — він генеральний осавул. На цій посаді затримався ще за І.Мазепи (1689 — 1690), але за участь у старшинській опозиції проти гетьмана в 80 — 90-х роках XVII століття був звинувачений у таємних зносинах із

Кримом і усунений від державної діяльності. Його син Павло одружився із небогою І.Самойловича і брав активну участь разом із батьком у старшинських змовах проти Івана Мазепи, за що також був на тривалий час усунений від державної діяльності. Не все у цій справі вияснено, але, очевидно, це була боротьба однієї старшинської партії з іншою, тобто партії колишнього гетьмана І.Самойловича, яку очолював його небіж Михайло Самойлович, колишній гадяцький полковник, проти партії нового гетьмана. Засоби цієї боротьби були далеко не шляхетні, про що свідчить загадкова справа такого собі ченця Соломона, який склав фальшиві листи від Івана Мазепи до польського короля Яна Собеського. Отже, партія Самойловича хотіла виказати свою проросійську позицію, а І.Мазепу виставити відступником від царя, звинувативши його в державній зраді, — здається, маємо тут ще один приклад типового українського саможерства. Але змовникам не повелося: М.Самойловича, який був на засланні у Москві, притягнуто до справи Соломона. Соломон був скараний, а М.Самойлович засланий до Сибіру. Павло Полуботок зустрічався в Москві із М.Самойловичем, і це стало відомо гетьманові, отож, батько і син Полуботки були заарештовані й постали перед старшинським судом. Але на суді виявилося, що розкриттю цієї справи сприяв сам П.Полуботок: він сповістив про антимазепинські висловлювання М.Самойловича миргородському полковнику Данилу Апостолу, і той доніс про це І.Мазепі. Історія майже детективна. Вислід її був для Полуботків не трагічний, обох звільнили, але забрали частину маєтностей й усунули від участі в державному житті.

Такий перший акт діяльності Павла Полуботка в політичному житті. Він був тоді ще вельми молодий, мав тридцять років (народився близько 1660 року) і, очевидно, діяв як політик ще не самостійно, а в догоду батькові, котрий, вважають, виношував честолюбиві задуми й самому стати гетьманом (остання посада Леонтія Полуботка — переяславське полковництво). Невдовзі, однак, той помер (близько 1695 року), а тим часом І.Мазепа скріпив своє становище аж так, що опозиція проти нього ставала безвиглядна. Батько й син всю свою немалу енергію віддали маєтковим та господарським справам, і тут багато досягли, тим більше, що Павлові сприяв у цьому ... сам І.Мазепа, що є ще одним свідченням: у них не було особливих ідейних розходжень, а більш корпоративні.

Іван Мазепа не міг не бачити в П.Полуботку сильної особистості, отже, й тримав його від державних справ на відстані, але нищити його не бажав, а навпаки, йшов із ним на зближення. Цей шлях не був легкий. Треба було принаймні десять років від смерті Павлового батька, щоб між обома діячами настало примирення.

П.Полуботок

Удруге на політичній арені виринає П.Полуботок у 1706 році — і в немалому чині чернігівського полковника. Цей момент в історичній літературі освітлено ще менше, хоч він вельми цікавий, адже 1706 рік у житті великого гетьмана був переломовий. Саме тоді він почав активно формувати старшинську антимосковську опозицію, тож в оточення своє добирав, як ми це висвітлили в есе про І.Мазепу, людей, що були національно свідомі, а отже, настроєні автономістично. Вони самі від себе виношували думку звільнити Україну від російської експансії, яка на тоді вже почала набирати загрозливих форм (згадати б хоч епізод, коли старшина таємно, без гетьмана, читала, взявши в бібліотеці Києво-Печерської лаври, Гадяцькі пакти).

П.Полуботок на зближення із І.Мазепою пішов, однак доброго серця до нього не мав, очевидно, не забуваючи причинених йому та родині його кривд, і вважався, принаймні, особистим ворогом І.Мазепи. Коли той зважився на повстання, Полуботок не підтримав його разом із І.Скоропадським, з яким, очевидно, мав

більше погодження, тож опинився серед нечисельної старшини, яка рішуче постала проти повстання.

Цей другий акт у політичній діяльності П.Полуботка честі йому також не приносить, але причину того вчинку бачимо не так у вірній проросійській позиції полковника, як у тому, що П.Полуботку відкрилася можливість продовжити акцію його батька, тобто спробувати самому стати гетьманом хоч би ціною відступництва від свого безпосереднього регіментаря. Із розкладу сил на Глухівській раді цілком ясно, що П.Полуботок мав свою партію, яка і висунула його в претенденти, і коли б вибір відбувався за козацькими правами та вольностями, то Полуботка гетьманом напевне обрали б. Але Петро І виразно проти цього заперечив, сказавши (ми уже цитували ці слова) знамениту фразу: "Це людина хитра: з нього може вийти другий Мазепа" (*М.Костомаров*. Павел Полуботок // П.Полуботок, український гетьман. — К., 1990. — С.7).

Фраза далеко не порожня. Петро І пильно стежив за козацькою старшиною, добуваючи про неї агентурними засобами інформацію. Його пізніша заборона І.Скоропадському призначати старшину і сприяння безідейним колаборантам з-між неї — виразне тому свідчення. В гетьманській канцелярії і взагалі біля нього крутилося немало шпиків, які винюхували й вивідували, що говорить між собою старшина, через що такий архіобережний був Іван Мазепа і через що Петро І вірив так Мазепі (не через власну засліпленість, дозволимо собі припустити, але через те, що агентура проти І.Мазепи матеріалів, очевидячки, таки не мала, тоді як проти Полуботка їх мала; принаймні, з'єднуючи собі прихильників, кандидат у гетьмани не міг не вести відповідних розмов та нарад). Робилося це таємно ("цей чоловік хитрий"), але невідомим цареві не було.

Ці два виступи Павла Полуботка на політичній арені в 90-х роках і в 1708 році дозволяють зробити один висновок: герой нашого есе грав крупно, але тільки у відповідні моменти. На другорядних ролях він бути не хотів, бо, очевидно, мав якусь свою автономічну програму, якої ми, на жаль, не знаємо. Відаємо тільки одне: була це людина освічена й цікавилася історією (залишив короткі літописні записки). При неможливості вести велику гру він відходив у тінь і активно себе не виявляв, але у вирішальні хвилини демонстрував волю, розум та мужність до самовідданості; принаймні, вмів десятиліттями чекати нової нагоди для своєї державотворницької акції. Те, що батько і син Полуботки були твердими прихильниками І.Самойловича, дозволяє припускати, шо Павло поділяв політичну програму саме І.Самойловича (дивись наше есе про цього гетьмана) з обстоюванням прав та свобод України при схильності до авторитарного правління — все це з російською орієнтацією.

Церква, перебудована з будинку П.Полуботка

З новим гетьманом І.Скоропадським жив узгідно, очевидно, вони були однодумці. Про це свідчить хоч би той факт, що за цього гетьмана П.Полуботок твердо стає другою людиною в українській державі і в час відсутності гетьмана нею править, а після смерті І.Скоропадського він — єдиний кандидат на гетьмани. І хоч правлячи Україною, він себе ніби й не виставляв і уряд його звався "Панове, що командують на місці гетьманськім", але тверду його руку було знати на всьому, і правив Україною він фактично з січня 1722 року, відколи І.Скоропадський поїхав до Москви.

21 липня цього року приїхав у Глухів Степан Вельямінов, і перед Полуботком постала виразна дилема: конфронтація з цим правителем Малоросійської колегії чи погодженість із ним. Зберігся з того часу надзвичайно цінний документ: "Журнал, або насушна записка справ, що траплялися у військовій генеральній канцелярії від дня смерті ясновельможного його милості пана Івана Скоропадського ... початий року 1722, липня 3 дня", писаний спершу Пилипом Борзаківським, а потім Павлом Ладинським (Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1896. — Кн.12. — С.92 — 145). І от цей документ відразу ж заявляє про конфронтацію між українським урядом та Малоросійською колегією. Так, 9 липня в "Журналі" записано: "Під датою вчорашнього числа писано в усі полки універсали із оголошенням, що після смерті гетьманської за присланою із Сенату грамотою правління справ малоросійських тримає пан полковник чернігівський (Полуботок. — *В.Ш.*), однак коли б хто мав до нього, пана полковника, вдаватися, повинен і в своїй справі вимагати рішення" Тобто йдеться тільки про підлеглість гетьманському уряду, а не Малоросійській колегії.

Цар, знамірившись зліквідувати українську автономію, свою політику через С.Вельямінова скерував так, щоб забити клина між населенням України і старшиною, виставити старшину визискувачами і гнобителями, а російський уряд за такий, який про простий народ дбає і до якого проти своєї старшини можна апелювати. "Це був лозунг для введення Малоросійської колегії, — пише Борис Крупницький у монографії "Данило Апостол і його доба" (Авгсбург, 1948. — С.31). Зрозуміло, що звичайна людність України в дійсності його не цікавила і мало обходила. Він влучно використовував незадоволення простих людей своєю долею для того, щоби знищити автономію України. Посварити народ із своєю українською владою і рішуче ослабити цю владу — такий був його план". Малоросійська колегія почала, перш за все, "втручатися у фінансові справи українського уряду, — потверджує цю думку О.Оглоблин, — а головно виступила демагогічно проти старшинських надуживань над козацтвом та суспільством" (Енциклопедія українознавства. — Париж; Нью-Йорк, 1970. — Т.6. — С.2214).

Чи були такі надуживання? Були, що чудово довів у своїх розвідках О.Лазаревський, нерішуча політика І.Скоропадського цьому сприяла. "Малоруське панство, — пише О.Єфименко, — було цілком зайняте своїм соціяльним питанням, яке було для нього питанням існування, роковим питанням про те, "бути чи не бути" йому як дворянству, як стану привілейованому. Все залежало від того, чи встигне воно закріпити за собою народ із землею та працею; тільки під цією умовою майбутнє його могло бути забезпечене; тоді воно могло розраховувати на міцне суспільне становище, з'єднане з правами спадкового дворянства, інакше воно ніщо, гребінь суспільної хвилі, що піднявся випадково і який спаде в наступну хвилю з волі тієї чи іншої стихії" (Киевская Старина. — К., 1888. — Т.23. — С.163). Але не мала рації та ж таки О.Єфименко, коли писала: "Перед цим питанням блідли і стушовувалися всі інші питання — історичних чи інших прав, політичної чи національної незалежності" (с.163). Ці речі були взаємозв'язані; з одного боку, входячи у структуру Російської держави, панство заглядало на російські порядки і рівняло себе до російського панства, а з другого

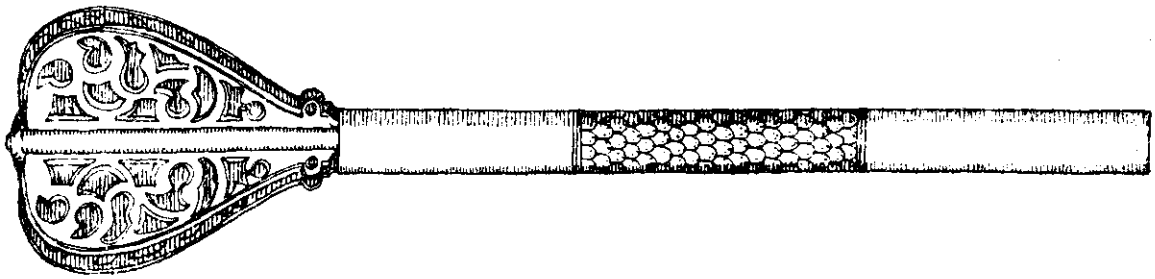

Пірнач П.Полуботка

боку, вже й на той час в Україну почала сунути "королівська рать" — росіяни, які хотіли захопити українські землі й народ, а старшину витіснити (згадати б акції О.Меншикова в той час). Саме тому П.Полуботок рішуче почав з перших днів свого правління боротися проти зловживань старшини супроти народу і проти судової тяганини в судових справах — в такий спосіб хотів не дати російському урядові вбити той клин між собою та народом. Загалом (це пізніше, в часи Кирила Розумовського) українська старшина свої маєткові справи й питання про дорівняння своїх чинів до російських вивела в основу своєї політики; в цей же час вона ще тісно зв'язувала своє становище із фактом існування Української держави, власне автономії. Саме через це й назрів конфлікт із Малоросійською колегією та гетьманським урядом. С.Вельямінов почав приймати скарги від населення і вимагати звітності від Генеральної канцелярії. Він збирає відомості про податки, доручає збирати їх російським офіцерам глухівської залоги, нікого не минаючи: ані старшини, ані монастирів. При контрзаходах П.Полуботок не подає колегії відомостей про збори і рішуче бореться проти негативної практики українського суду та адміністрації. Він увів у склад Генерального суду чотирьох асесорів, щоб прискорити винесення судових постанов і зменшити судову тяганину, а в грудні 1722 року видав розпорядження, щоб скарги мали йти від нижчої до вищої інстанції українського уряду, а не подавалися безпосередньо Малоросійській колегії. За порушення цього накладалися штрафи (*Б.Крупницький.* Гетьман Данило Апостол... — С.31).

Але не будемо поспішати. Ще 19 липня 1722 року написано універсали, аби "пани полковники, старшина полкова, сотники, державні, духовні та світські отамани та інші урядники і аж ніхто не насмілювався принижувати і вживати козаків до приватних своїх роботизн, а мають вони, козаки, при своїх свободах лишатися, тільки військові, належні чинові їхньому, козацькому, відправляти послуги" ("Журнал"), і про впорядкування судів. У серпні 1722 року тривали дискусії з бригадиром С.Вельяміновим. Так, 20 серпня "був його милість пан полковник чернігівський із старшиною генеральною у пана бригадира, де досить дискутуючи про збори, так і про інше, пробавили в посидінню години три" ("Журнал"), а вже 22 серпня урядники глухівські з майором Лихарьовим ходили в гетьманський склеп для огляду грошей, що там є. 23 серпня П.Полуботок із старшиною знову були у Вельямінова, де "про колишні вольності розмовляли і статті Богдана Хмельницького одні другим показували, також і про збори та збирачів розмовляли" ("Журнал"). Подібні словесні змагання були й 25 серпня, де старшина змушена була згодитися на введення бджолиної та тютюнової десятини: "Приговорили, хоч і не хотіли", — пишеться в "Журналі". П.Полуботок дає розпорядження віднаходити старих людей, які ще жили при Богдані Хмельницько-

му, щоб мати свідків, "чи були які тоді збори". 28 серпня сталася подія досить цікава: старшина й колегіати ходили до гетьманихи й там узяли військові клейноди, які "склали в осібне хранилище за своїми печатками" ("Журнал"). Загалом, старшина сподівалася, що Малоросійська колегія обмежиться тільки роллю апеляційної інстанції відносно генерального суду. Але, як кажуть: пусти свиню під стіл, то вона вилізе на стіл. Степан Вельямінов був людиною нестриманою, брутальною і сповненою не тільки самопихи, а й зневаги до всього українського. "Я бригадир та президент, а ти що таке переді мною? — кричав він Полуботку. — Ніщо! Ось я вас зігну так, що й інші тріснуть. Государ указав перемінити ваші давнини і чинити з вами по-новому!" А на зауваження П.Полуботка про непристойність такої поведінки Вельямінов крикнув: "Я вам указ!" (Киевская Старина. — Т.23. — С.163). С.Вельямінов почав вимагати, щоб кожного листа, що його посилає генеральна канцелярія, було слано через Малоросійську колегію, тобто колегія увіч прагнула захопити всі важелі управління краєм. На протест Полуботка Вельямінов "з іншими начеб докучними відповідями сказав, що я (мовить) маю іменний імператорської величності щодо всього того такий указ, якого не тільки вам, старшині малоросійській, але й присутнім біля мене членам Малоросійської колегії оголосити не можу" ("Журнал"). Справа заходила круто, порозуміння із розпаношілим хамом не було, і Полуботок змушений був удатися до чолобитних цареві. Хоч і як безнадійно виглядала ця справа, але під лежачий камінь, як кажуть, вода не тече. При цьому вирішено вжити прохання колективного. Цей факт зафіксовано в "Журналі" 19 вересня 1722 року, в Москву було послано до Правительствующого сенату знатного військового товариша Д.Володковського (згодом загине у російських казематах) та І.Холодовича. Була це "чолобитна від усієї малоросійської старшини і знатного товариства" на цареве ім'я, щоб той зволив "милостиво відставити небувалі доти в Малій Росії бджоляну десятину, що починається супроти вольностей, і податі з державських маєтностей та куплених млинів, що утверджені гетьманськими універсалами та грамотами імператорської величності, і із шинків горілчаних старшинських, державських та інших заслужених осіб із козацьких підсусідків" ("Журнал"). А тим часом генеральна канцелярія мусила просити про "папір, смолку, лінію, воск та інші речі, потрібні для Генеральної канцелярії, які перед тим постачалися в канцелярію через екзектора" (стягача податків) — факт малий, але показовий, бо навіть у таких дрібницях гетьманський уряд був залежний від Малоросійської колегії й був нею утиснутий. А Малоросійська колегія антиукраїнську діяльність продовжує розвивати. 30 жовтня вона розіслала в усі полки укази проти запорожців, щоб їх ніде не приймати і щоб "з малоросійських обивателів ніхто щоб у Запорожжя не ходив під загрозою жорстокого штрафу і кари" ("Журнал").

26 листопада повернулися з Москви Д.Володковський та І.Холодович. Над сподівання скарга старшини була прийнята милостиво, й посланці привезли грамоту, що цар "указав у тому, у чому було прохання та скарги у вчинках на бригадира Вельямінова" і "коли таке є, про виправлення", закликалося також гетьманський уряд жити з колегією згідно. Під кінець листопада повернулися з Астрахані (цар був там на війні) посланці П.Полуботка С.Рубець та В.Биковський у справі вибору гетьмана. Цар цей акт відкладав до свого повернення з походу. І хоч посланці з Москви повернулися ніби з позитивним вирішенням українських справ, С.Вельямінов і не думав міняти свого поводження й політики, через що уряд змушений був знову іти на змагання з Малоросійською колегією, принаймні 8 грудня розсилає "універсали в усі полки щодо багатьох затівок Малоросійської колегії, всій Малоросії зайвих, у казну імператорської величності над указ його монарший, не згідно статей гетьмана Богдана Хмельницького" ("Журнал") і посилає листа С.Вельямінову, щоб не втручавсь у справи, які йому не належать. Під кінець 1722 року Павло Полуботок знову піднімає питання про гетьмана.

Я зумисне докладніше зупинився на колізіях боротьби П.Полуботка із С.Вельяміновим, хоч була це війна іще цілком "паперова". В міжчасі один і другий навідували один одного, разом бенкетували. "Нічого драматичного, — пише О.Єфименко, — в цій боротьбі не було: ніяких колізій, ні трагічних моментів, ні ефектних положень. Фінал цієї боротьби — виклик Полуботка у Петербург" (Киевская Старина.— Т.23. — С.165).

Так, саме фінал цієї боротьби і робить її драматичною, а звичайні колізії — незвичайними, бо за сухими рядками документів "паперової війни" проглядає величезна напруга в стосунках між двома боками, явна й виразна конфронтація, яка поступово набирає цілком непримиренних форм та рис. Трагічність ситуації була в тому, і саме цього не добачає О.Єфименко, що Малоросійська колегія виступала стороною окупаційною, наступаючою, за нею стояли цар й уся імперія, яка бажала проковтнути Україну, а гетьманський уряд засобів боротьби мав вельми небагато — це була оборона зв'язаного по руках і ногах, а в арсеналі його зброї могло бути тільки одне: скарга і прохання, і це в той час, коли навіть скарга й прохання непомірно дратували бік окупаційно-наступальний, адже той вимагав безмовного й сліпого послуху та покори, а П.Полуботок ані послуху, ані покори не виявляв. Посвоєму наказний гетьман бунтував, і не тільки бунтував, але й розплачувався за свою й української старшини поступливість, за свою зраду Іванові Мазепі, за своє колаборантство при запровадженні українського народу у рабство. Але попри те не можна не відзначити, що й тепер гідності своєї ані гетьман, ані старшина ще не втратили. Так, багато чого довелося спокутувати Павлові Полу-

ботку. І не тільки свої вини перед рідною землею, але й вини свого попередника, антицесора, як тоді казали, Івана Скоропадського. Смерть врятувала того від приниження стояти під командою бригадира-хама та інших штаб-офіцерів колегії, як пише О.Єфименко (с.162), але цього приниження мусив зазнати передусім він і не тільки відчувати, але й по-своєму боротися і все-таки спробувати відстояти рештки української автономії, а отже, й державності, які вона ще втримувала. 6 січня 1723 року на Хрещення козаки святкували "свято, — як пише в "Журналі" П.Борзаківський, — в яке від пекельного рабства звільнено світ", іще, мабуть, не відаючи, що "пекельне рабство" готується їм самим, а знаки того прочувались уже виразно. Це можна було побачити хоч би в такому малому епізоді: 22 січня канцеляриста Павла Ладинського, одного із авторів цитованого нами "Журналу", було посаджено на гармату за "неправильне написання в преморії до пана бригадира Вельямінова від тутешньої старшини його бригадирського рангу" ("Журнал"). Але це була дрібничка, хоч і показова. Війна між бригадиром-хамом та старшиною розгорялася. 30 січня 1723 року споряджено в Сенат експедицію через посланників: знатного військового товариша В.Кочубея (сина знаменитого донощика), суддю полкового гадяцького Г.Граб'янку (автора відомого літопису) і сотників П.Войцеховича, І.Холодовича, І.Добронізького та С.Гамалію. Ця експедиція складалася з восьми пунктів, в яких ішлося про потребу вибрання гетьмана, відповідно до прохальної грамоти царю: про виконання царської декларації, учиненої грамотою царя, яку принесено 27 листопада, — мова про неї була вище. П.Полуботок просить не відправляти через труднощі десять тисяч козаків для будівництва фортеці Святого Хреста; про комендантів, щоб не ставили такого в Стародубі, бо там його ніколи не було; про фінансові справи; про хлібне жалування на денщиків і колезьких служителів; про віддачу на відкуп індукт Шереметьєву; про вимоги платити собі й слугам бригадира, — тобто, знову-таки, йшлося про утруднення, спричинені правлінням Малоросійської колегії. Вельямінов також не сидів, склавши руки. 31 березня 1723 року він пише свої пункти-запити, числом дванадцять, — їх опублікувала в "Киевской Старине" (К., 1888. — Т.23. — С.175 — 180) О.Єфименко.

Бригадир запитує царя про порядок збору податків і як їх збирати, про відкупи (йшлося, власне, про те, щоб податки, які збиралися раніше на гетьманський уряд, ішли прямо в російську казну). Цікавий пункт сьомий: Малоросійська колегія заарештовувала "попів та з інших чинів малоросійських обивателів" за доносами, тих, котрі казали "непристойні слова, що стосувалися честі вашої імператорської величності" (с.177). Запитувалося, що з ними чинити? Інтерес цього пункту в тому, що в Україні, як він свідчить, таки здійснювався політичний терор. Йшлося в пунктах про

козаків, яких козаками старшина не визнавала, про російський контроль над зборами; бригадир запитував, як йому чинити, коли Полуботок і старшина не будуть його слухати, адже йому велено "в усіх їхніх ділах бути присутнім і наглядати, щоб нічого супротивного вашій величності інтересу чинено не було, а коли щось побачить, того їм не дозволяти" (с.178). Вельямінов скаржився, що Полуботок не подає відомостей про українські збори податків, іменних списків наявних козаків та інше і просить дозволу посилати в полки свої укази "мимо генеральної старшини". В останній статті йшлося про російських комендантів з окупаційними полками, які прибули в Стародуб, Чернігів, Переяслав та Полтаву. Тим комендантам велено було перевіряти, а коли що буде незгідне, до дії не допускати. Полуботок, однак, того не виконує — зрозуміло, додамо від себе, й чому: це означало повну номінальність його влади. С.Вельямінов на всі ті пункти просить царського указу.

Враження від цих пунктів важке: вони свідчать не тільки про те, що влада українського уряду повністю паралізувалася Малоросійською колегією, а що Україна практично потрапляла в такий нестерпний гніт, про який попереджав старшину (і не раз) Іван Мазепа. Отже, українська державність ставала бутафорною і практично зайвою.

Указ про комендантів було прислано в січні 1723 року. Крім Чичеріна, що вже був у Полтаві, призначено було Богданова в Чернігів, Яковлєва в Переяслав і Кокошкіна в Стародуб. Коменданти з часом мали замінити українських полковників. У жовтні 1723 року Кокошкіна таки було призначено стародубським полковником, і хоч він недовго тут пробув, його замінив росіянин-таки Пашков (*Б.Крупницький.* Гетьман Данило Апостол... — С.32). Про заміну полковників з українських на російських пізніше агітував О.Рум'янцев, але про це мова далі.

С.Вельямінов вирішив сам їхати до Москви на авдієнцію до царя, що і зробив. П.Полуботок, відчуваючи, що може спричинитися, відразу ж висилає туди ж свою депутацію. Водночас 19 квітня писано листи до наказних полковників стародубського, переяславського та полтавського, щоб вони споряджали чолобиття до царя про визначення на полкові місця українців. 30 квітня послано в Сенат прохання, щоб той слав свої розпорядження й царські укази до українських правителів безпосередньо, а не з Малоросійської колегії.

Доля присудила Павлу Полуботку в цій безкровній війні програти. Ясна річ, цар "зрозумів" Вельямінова і пішов йому назустріч, а не козакам з Полуботком на чолі, бо то була два чоботи пара. На законне прохання про вибір гетьмана цар-сатрап відповів так: "Усім відомо, що з Богдана Хмельницького до Скоропадського всі гетьмани явилися зрадниками, від чого вельми потерпіла держава

Російська, особливо Малоросія, і тому треба пошукати в гетьмана вірну й надійну людину, а поки такий знайдеться, визначено уряд, якому належить коритися і не надокучати щодо гетьманського вибору" (*М.Костомаров*. Павел Полуботок. — С.12).

16 квітня 1723 року Петро І видав указ, за яким Малоросійській колегії надавалося нових прав: вона діставала право зносин з місцевими урядами, минаючи гетьманський, всі універсали більш-менш значного змісту не могли бути видані без підпису Малоросійської колегії. Їй надавалося також право розслідувати козацькі скарги записаних у посполиті і переводити їх знову у козацький стан. Збори збиралися і зі старшини, і з монастирів "рівно від вищих до нижчих чинів, не виключаючи нікого". Деякі незначні збори відставлялися. Самого П.Полуботка з генеральною старшиною Савичем та Чернишем викликали у столицю. "Таким чином, — пише Б.Крупницький, — Малоросійська колегія, бувши дотепер вищою будовою владою, розпоряджалася фінансами, а поза тим, виконуючи функції контрольної інстанції, ставала тепер міродайною владою на Україні. Від неї, по суті, залежало все: адміністрація, суд, фінанси, український уряд з його головним адміністративним органом — Генеральною канцелярією, було резолютно підпорядковано Малоросійській колегії; за ним залишилися тільки рештки колишніх прав" (с.33 — 34). Додамо до цього, що указом від 29 квітня 1723 року цар знищив владу гетьмана як командуючого козацьким військом, передавши команду генералу М.Голіцину, котрий керував російськими військами в Україні. Йому, до речі, була підпорядкована у військових питаннях і Малоросійська колегія.

З великим, гадаю, задоволенням видавав 3 червня 1723 року Степан Вельямінов свою "Промеморію" у військову Генеральну канцелярію, в якій викладалися позиції царського указу: тон цього документа безоглядно наказовий (див. текст в "Киевской Старине". — Т.23. — С.180 — 182). Здавалося б, обережний Павло Полуботок, який завжди сходив із кону, коли програвав чергову свою політичну партію, мав би так само відступити, заспокоїтися та й упокоритися. Але тут вступила в дію категорія часу, отож, так само, як збунтувався перед смертю Іван Скоропадський (до речі, цікава деталь: Петро І, кажучи, що всі гетьмани від Б.Хмельницького до І.Скоропадського були зрадниками, не виключав з числа зрадників ні Б.Хмельницького, ні Скоропадського — останнього, очевидно, за його передсмертний бунт), так П.Полуботок не думає припиняти боротьбу. Було йому тоді вже за 60, і вичікувати для себе нового пригідного моменту він уже не мав коли, а доля рідного краю йому, очевидно, таки не була байдужа. Гетьман готується їхати до Петербурга, але не з порожніми руками, а з новим колективним проханням свобод, яке мала підписати на місцях козацька старшина, а полковники прислати гетьману свої

чолобитні, навіть із підписами міщан; для зразка полковникам послано копію чолобиття від усієї української старшини.

13 червня у "Журналі" коротко записано: "Цього червня 13 дня від'їхали в санкт-петербурзьку дорогу їхні милості панове полковник чернігівський та гетьман наказний. Семен Савич, писар, та Іван Черниш, суддя військовий генеральний". Замість себе П.Полуботок залишив "команду малоросійського правління панам осавулу Василю Журахівському та Якову Лизогубу, бунчучному генеральному", яким було доручено продовжувати акцію, тобто присилати чолобитні від полків, хто не встиг їх надіслати до часу від'їзду (прохання мало бути загальнонародне).

18 липня князь Голіцин розіслав ордер про вихід козацького війська в похід. С.Вельямінов і тут виявив свою скажену вдачу, він не дав В.Журахівському та Я.Лизогубу належних до походу військових знаків: "прапора, котлів та іншого і без прибору та артилерійського запасу", отже, військо виступало безклейнодно, тобто не як автономна одиниця. Полки збиралися на Коломаку. 26 серпня старшина зібралася в Данила Апостола, полковника миргородського, де радилася "через шість дзигарових годин" про становище, в яке потрапляє Україна. Тут було складено від усього війська до царя генеральну чолобитну, "просячи милостивого догляду на військо малоросійське і на весь народ український". Урадили генеральним особам В.Журахівському та Я.Лизогубу їхати до М.Голіцина в Охтирку для поради. Голіцин зустрів їх криком, чому вони явилися так пізно (ще один штрих до характеристики тодішньої моральної атмосфери), а на скаргу про те, що козацькому війську не видали клейнодів, не відповів нічого — воістину, нелегко мусила жити й правити українська старшина! Із Петербурга в Україну П.Полуботок прислав людину з інструкцією, щоб і далі збирати підписи на чолобитних по полках, більше того, прихиляти й простий народ до загальної оборонної національної акції.

Приїхав П.Полуботок із товаришами до Петербурга 3 серпня 1723 року. Повторилася та сама комедія, яка була при останньому відвіданні Москви в І.Скоропадського, тобто прийняли їх лагідно, зокрема й цар, потім почалися візити до різних вельмож, де правителів України також приймали привітно. Але комедія закінчилася у вересні, а почалася трагедія: допити в Таємній канцелярії. Цей допит докладно описав М.Костомаров у згаданій статті (с.14 — 19) — подаємо з нього тільки найважливіші позиції.

1. Росіяни налягали на універсали, послані без відома Малоросійської колегії, про те, щоб селяни корилися поміщикам. На перший погляд, дивно, що російський уряд засуджує такі заходи, адже йшлося про лад в Україні. Але все пояснює відповідь П.Полуботка: "Вельямінов розіслав своїх офіцерів вмовляти поспільство, щоб воно не боялося ні своїх державців, ні старшин, а ми знаємо, що наше поспільство завжди готове піднятися на панів.

І тому, щоб не допустити до більшого сум'яття, ми розіслали універсали, інакше з нас самих питали б, коли б сталося загальне хвилювання". Що це означає? А те, що російський уряд, як уже говорилося, свідомо вбивав клин між поспільством та старшиною, свідомо хотів їх між собою посварити, а це було йому потрібно для звинувачення старшини і для ліквідації українського правління як несправедливого, показавши, що російське правління справедливе. П.Полуботок своїми універсалами йшов всупереч цій підступній політиці, розгадавши наміри росіян, саме тому вони в цьому пункті так дратувалися і налягали: звісна річ, тут не йшлося про захист інтересів поспільства.

2. Інкримінувалося старшині, що вона хотіла поставити в сотники підозрілих людей, близьких до мазепинців, замість того, щоб ставити вірних цареві слуг. Відповідь П.Полуботка також характерна: гетьманський уряд ставив козакам для вибору трьох осіб, а не одну персону, тобто хотіли, щоб не гетьманський уряд призначав сотників, а козаки вибирали їх собі самі. І знову-таки, йдеться про важливі речі: П.Полуботок з товаришами хотіли зберегти українські права та вольності, а російський уряд прагнув замістити старшину колаборантами і призначати на ці уряди людей згори, поламавши виборчу систему.

3. П.Полуботка звинувачували у самовільній роздачі маєтностей. Гетьман признав, що було таких випадків три, але села давалися за правом, яке в Україні завжди існувало, — це були рангові наділення. Річ у тім, що гетьмани за І.Скоропадського позбулися прав розподілу маєтностей зі своєї волі, і це було також урізуванням козацьких вольностей. Російський уряд, зрозуміло, хотів у першу руч тримати це під своїм контролем, адже то був важіль впливу на суспільство, а загалом все, що стосувалося грошей та добр, в росіян незмінно розпалювало апетит. Через те П.Полуботка звинувачували і в тім, що поставив рахівника й комісара для прийому державної казни не з гарнізонних, тобто російських, солдат, що гроші бралися без указу, що старшина відбирала гроші у збирачів податків. Старшина заявила, що все це неправда, а як деякі зібрані суми не надходили в Малоросійську колегію, то через те, що мали вони залишатись у полку для їхніх військових потреб.

4. Гетьмана й старшину звинувачували в тому, що вони не підкоряються Малоросійській колегії, що мали наради без присутності Вельямінова, а копії універсалів присилали тоді, коли вони вже розіслані. П.Полуботок на звинувачення заперечив, сказавши, що тільки неважливі діла вирішувалися самі собою, а після їхнього рішення доносилося колегії. "Всім цим ми не чинили колегії супротивності і не порушували належного їй послуху", — сказав гетьман. Відповідь була не вельми щира: наради, навіть таємні і у важливих справах, особливо в справі боротьби за свої вольності, у старшини були; очевидячки, розсилалися й універсали, але не

в тому річ, а в тому, що козацький уряд уже був аж так притиснутий, що в нього вимагалося не підданчої, а рабської підлеглості, і старшина цю рабську підлеглість визнавала, тобто вони й порадитися між собою не могли без присутності чужоземного жандарма.

5. Старшину звинувачено, що влаштовувала крім генерального ще якийсь свій суд і по-єзуїтському запитувала, чи були такі суди за чужих гетьманів і чому їх вигадали без указу? П.Полуботок грунтовно вияснив це питання, до речі, дуже цікаве як елемент української державотворчості. Суд із ради старшин організовувався тому, що генеральний суддя захворів, а справ було вельми багато (до речі, саме російський уряд наполягав на вирішенні справ без зволікання). Бригадир Вельямінов погодився на встановлення такого суду (а потім про це доніс, зазначимо від себе, як про порушення). Отже, це був тимчасовий суд не всупереч генеральному, а на його заміну. Такий порядок був і раніше: коли генеральний суддя хворів чи був відсутній, за наказом гетьмана вибирався старшинський суд. Справи суду відсилались у Малоросійську колегію, а потім поверталися назад.

6. Була серія запитань за скаргами різних осіб на П.Полуботка та старшину, на що вчинено Полуботком ясні й конкретні відповіді.

Здається, кожна нормальна людина, заналізувавши ці запитання та відповіді, побачила б, що П.Полуботок зі старшиною діяли в межах уділених їм функцій, і ніякої антидержавної вини їм інкримінувати не можна. Але обидва боки знали інше: російський бік хотів зруйнувати українську державність, а П.Полуботок із старшиною її як могли боронили. Більше того, посміли подавати чолобитні, та ще й загальнонародні, замість того, щоб беззастережно опустити голову і згодитися стати гвинтиками російської державної машини. Отож, ця непокора російський уряд і дратувала, бо він чудово знав, що українці вже не зможуть оборонити себе шаблею, відтак надійшов час, коли про права та вольності українського народу вони й слухати не хотіли. Ось чому 10 листопада 1723 року цар наказав арештувати наказного гетьмана П.Полуботка, генерального суддю І.Черниша, генерального писаря С.Савича, синів генерального судді Івана та Петра Чернишів, чернігівського полкового писаря І.Янушкевича, козака того ж полку І.Рикшу, військового товариша стародубського полку С.Косовича, гадяцького полкового суддю, українського літописця Г.Граб'янку, канцеляриста генеральної канцелярії М.Ханенка (автора двох діаріушів), переяславського наказного полковника І.Даниловича, стародубського наказного полковника П.Корецького, бунчукового товариша Д.Володковського, військового товариша В.Биковського, канцеляриста генеральної канцелярії І.Романовича (*М.Костомаров*. Павло Полуботок. — С.19).

Зумисне наводимо повний список арештованих. Різні це були люди, більші й менші, ідейні й безідейні, але всі вони в той час за Україну постраждали, тож імена їхні нащадки мають знати.

До речі, про останнього з них, Івана Романовича. Саме цей канцелярист привіз до Петербурга Коломацькі чолобитні статті. І.Романович подав їх до рук самого царя, який ішов з церкви святої Трійці того ж самого фатального 10 листопада. Цар зайшов у кофейний дім, прочитав там подане, і це стало причиною його дикого сказу і, як пишеться в Чернігівському літописі, "того ж моменту зволив наказати своїми вустами генерал-майору і гвардії Преображенського полку майору Андрію Івановичу Ушакову з великим гнівом та ярістю взяти під караул полковника Павла Полуботка, суддю генерального Івана Чарниша, Семена Савича, писаря генерального, що там-таки при кофейні стояли, і всіх, хто їм асистував, від яких і від усіх відв'язавши своїми руками шаблі, той-таки генерал Ушаков велів усіх відпровадити в замок мурований петербурзький" (Основа. — 1861. — №8. — С.12). Всіх було посаджено під караул, потім з'єднали по чотири чоловіки, а за кілька тижнів розвезли по одиночках.

Саме на цей час історики кладуть проголошення П.Полуботком його знаменитої промови перед Петром І, про яку звішає нам "Історія Русів" та "Аннали Малої Росії" Жана-Бенуа Шерера. Чи була промова справді виголошена П.Полуботком, чи був це продукт риторичного мистецтва якогось близького в часі до Полуботка українського патріота (бо за правилами риторичного мистецтва дозволялося вкладати в уста героїв промови, яких вони не виголошували), — для нас, в принципі, значення не має. (Хоч я прихильник думки, що П.Полуботок таку промову міг проголосити, а існування її в двох різних варіантах свідчить про певне її поширення, усне чи письмове, в українській суспільності.) Нам важливо, що ця промова — реальна пам'ятка політичного мислення українців XVIII століття, яка відбивала спосіб політичного думання українських патріотів полуботківського типу, і до Полуботка її недаремно прив'язували.

Отже, розберемо її з цієї точки зору (промову за списком Шерера подано в М.Костомарова у згаданій праці, с.20. Другий список подала "Історія Русів") (М., 1846. — С.229 — 230).

Список Шерера. Тут подано такі точки звинувачення Петру І: бажання знищити вольності України, ним-таки урочисто утверджені; цар повстав проти України; він приводить козацтво у занепад через канальну роботу; він позбавив українців права вибирати собі гетьмана і старшину, також права судити своїх співвітчизників, а віддав право судити їх росіянам, які порушують свободи і гнітять українців. Цареві відмовляється в чесноті справедливості. Мудрий же володар не гнітом підлеглих досягає успіху, а тоді, коли стає головою і батьком народу, тільки тоді народ постане за його славу.

Полуботок не боїться ув'язнення і смерті, бо "я говорю за Вітчизну і охоче дам перевагу найжорстокішій смерті *жахливому видовищу всезагальної погибелі моїх одноземельців*" (підкреслення моє. — *В.Ш.*). Нарешті П.Полуботок попереджає царя-сатрапа, що той дасть відповідь перед Богом за несправедливості народу, що його прийняв під своє покровительство.

На цьому цар нібито обірвав Полуботка. Навіть короткий переказ промови після зіставлення із тим, що ми уже оповіли про гетьмана, не може не привести нас до думки: П.Полуботок таку промову сказати міг; зрештою, й головний заперечувальник автентичності цієї промови О.Лазаревський ніяких вагомих доказів проти того, що П.Полуботок таку промову міг сказати, не подав (Основа. — 1861. — №8).

Розглянемо тепер цю промову за списком "Історії Русів". Цар звинувачується у злості, що не личить помазаникові Божому, бо достойність монархів — правота, покірливість, суд і милість, а дзеркало царям —загальнолюдські закони. Цар же ставить себе вище законів, терзає нас і вводить у вічне ярмо ("заключение"). Вина наша — сама повинність наша ("должность"), а це не осуджується. Ми просимо від лиця закону нашого, який неправильно гониться і безжально розоряється, просимо про відновлення наших прав та переваг, закріплених урочистими договорами, які і цар Петро кількаразово підтверджував. Народ наш добровільним з'єднанням з російським царем посилив і возвеличив Російське царство, яке було перед тим мізерне, ми брали участь в усіх війнах, допомогли пересилити шведів, а за це дістали замість подяки зневагу й озлоблення, мусимо платити данину, рити лінії та канали, "утучнюючи все те тілами наших мерців, що впали цілими тисячами". Біди наші удосконалені теперішнім правлінням, безграмотні московські чиновники роблять все над нами, що хочуть. То чи ж не можемо ми і скаржитися? Але злоба Петрового улюбленця (Меншикова чи Вельямінова. — *В.Ш.*) звела царя з путі істини і мерзить царство його. І далі йде знаменита фраза: *"Кидати народи в рабство і володіти рабами і невільниками — є діло азіатського тирана, а не християнського монарха"* — П.Полуботок знає, що його чекають кайдани й темниця, але він хоче виповістити царю істину, що той віддасть звіт перед Божим судом.

Навіть побіжний аналіз обох пам'яток свідчить,що в основі їхній одні думки, але по-різному словесно оформлені; очевидно, в одному й другому випадку маємо не перепис, а вільний переказ справжньої промови Полуботка. Але й таку промову, яка йде в "Історії Русів", може, без особливих різкостей, гетьман також сказати міг. До речі, ця промова в своєрідний спосіб перегукується з рукописними поетично-публіцистичними творами Семена Климовського, посланими Петру І у 1724 році, тобто приблизно тоді ж, коли відбувалася драма П.Полуботка та його старшини (див.:

Сборник Харьковского историко-филологического общества. — 1905. — Т.XIV; Антологія української поезії. — К., 1984. — Т.1. — С.291 — 295), що ще раз підтверджує: подібні думки в Полуботкові часи не тільки були можливі, а й реальні. До тієї ж гадки пристав і Ю.Мушкетик у своїй статті "Павло Полуботок" (у книзі "Павло Полуботок — український гетьман". — К., 1990. — С.34 — 35).

Репресивні акти на цьому не припинилися. В кінці листопада 1723 року цар посилає в Україну бригадира Рум'янцева на ревізію, в Малоросійській колегії дано наказ оповістити, щоб кожен, хто потерпів якусь кривду від старшини, зголошувався безбоязно (знову діяло: розділяй і володарюй). Рум'янцев мав збирати козаків по містах і переконувати їх, що їм буде ліпше, коли замість колишніх полковників-українців будуть полковники-росіяни; мав він довідатися, чи прості козаки брали участь у складанні чолобитної. Рум'янцев цю роботу активно провадив, їздив у всі полкові міста, там зганяли сход і козаків ставили в такі умови, що вони на російських полковників погоджувалися і визнавали, що чолобитна царю про гетьмана і вольності була придумана старшиною без підтримки народу.

Це сталося передусім тому, що Рум'янцев займався не тільки пропагандою, а й провів арешти непевної старшини, передусім взято В.Журахівського та Я.Лизогуба, потім Д.Апостола, а з ними й багатьох інших, яких вислано було в Петербург (*Б.Крупницький.* Гетьман Данило Апостол... — С.34). Отже, перед козаками стояла дилема: або арешт, або покірне потвердження того, чого в них вимагали, — це було волевиявлення з ножем при горлі.

Справа П.Полуботка ускладнилася ще одним доносом, який пішов від нашого-таки землячка, в минулому видатного мислителя й цікавого поета, а тепер цілком звироднілого царського прихвосня Теофана Прокоповича. Прокоповичу про це написав інший зрадник, чернігівський єпископ Іродіян (саме ім'я чого варте?), що П.Полуботок мав таємні зносини з гетьманом Пилипом Орликом. Донос було подано 31 серпня 1723 року. За ним до Києва було прислано тамтешньому генерал-губернатору указ провести щодо цього розшук. Але князь Трубецькой нічого вивідати не зміг Полуботок про цю справу довідався, коли був ще на волі, й послав в Україну настанову, як тут треба чинити і що відповідати. Ця інструкція потрапила в російські руки, що і стало ще одним пунктом обвинувачення гетьмана, хоч його зв'язок з П.Орликом доведений не був.

У 1724 році, 8 лютого, було видано маніфеста із офіційним обвинуваченням української старшини. Маніфест виразно демагогічний, цар нібито поставав за кривди простого народу. Старшина домагалася знищення колегії, а саме вона ніби поставлена на захист простого народу. Старшина хотіла, щоб їм, "за давнішим своїм лихим лакомством простий народ ображаючи й розоряючи,

себе збагачувати". До речі, цю думку підхопила в XIX столітті казенна російська історіографія, а за нею й деякі українські історики, як О.Лазаревський, О.Єфименко, В.Модзалевський, що доводить, яка підступна і небезпечна річ соціальна демагогія. Старшину також обвинувачували в тому, що вони хотіли створити суд із семи чоловік, аби їм "зручніше було простий народ притісняти, а тому народові на них скарг не приносити". Чолобитну старшина ніби підробила, написавши в Петербурзі після того, як зібрали підписи. Через те їх і покарали (*М.Василенко.* Павло Полуботок // Україна. — 1925. — №6. — С.81). Не можемо тут не подивуватися: яка дивна і безмежна за своєю нахабністю подана тут брехня!

Павло Полуботок помер у Петропавлівській фортеці у 1724 році 18/29 грудня. Його поховали в тому ж таки Петербурзі 29 грудня ст.ст. на цвинтарі св.Сампсонія Страннопріїмця, що за Малою Невою (Дневник генерального подскарбия Я.Марковича. — К., 1893. — С.202). В Україну ця звістка дійшла тільки в лютому 1725 року. Може, цим зумовлюється і те, що дату смерті Полуботка "Історія Русів" кладе на 28 січня 1725 року (с.231).

Українську автономію було відтак знищено, а опозицію старшини жорстоко придушено. Д.Бантиш-Каменський у своїй "Истории Малороссии" (Спб.; К.; Х., 1903. — С.432) передає "словесний переказ", ніби цар, узнавши про хворобу гетьмана, надіслав йому лікаря. П.Полуботок від ліків відмовився, сказавши: "Нащо мені життя, коли не можу бути корисний Батьківщині". Петро І ніби сам пішов до в'язня, умовляв його забути минуле і прийняти лікування. "Ні, государю, — сказав гетьман. — Ти безсилий повернути мені життя, яке погасає, незабаром Петро і Павло стануть на одній дошці перед праведним мздовоздателем. Він розсудить діла їхні".

"Так помер, — пише Д.Бантиш-Каменський, — Полуботок, енергійний, відважний і твердий у правилах своїх вождь малоросіян".

Автор "Історії Русів" (С.230) свідчить, що у казематах з Полуботком загинули полковник Карпіка, писар Савич, канцелярист Володковський, а інші "пригнились і перекалічились". Їх випущено з в'язниці вже по смерті царя-сатрапа, якого Бог прибрав зі світу наступного року, вже за Катерини І. Автор "Історії Русів" свідчить, що маєтки заарештованих було конфісковано, а М.Василенко вважає, що це не так (Україна. — 1925. — №6. — С.81).

А тепер кілька слів про легендарний скарб Павла Полуботка. Захований він був чи ні, чи це тільки одна із заманливих легенд, не так важливо, хоч і цю загадку цікаво розв'язати. П.Полуботок сховав для нащадків інший скарб — духовний, і це куди важливіше. Своїми ділами, боротьбою та подвигом під кінець життя він, як і Іван Мазепа, залишив заповіт нащадкам, що Україна в образі своїх ліпших синів уміла не тільки схилятися перед поневолювачами, а

й боротися з ними, не рахуючись ні з життям, ні з маєтками. Вони поклали у землю кожен своє зерно, зерно волі нашої, і воно, завдяки їм, постійно із землі проростало протягом століть. Його топтали, нищили, нівечили, виривали, обпльовували, гидили, шукали способів знищити і нищили без кінця і ослабу, але знищити не змогли. Оте зерно, на мою думку, й було справжнім скарбом гетьмана Павла Полуботка — справжнього гетьмана, хоч він не був визнаний у тому чині царем і не пройшов обряду ритуального вибору. Ніхто ніколи його імені з пам'яті нашого народу не зітре, доки той народ житиме під сонцем. Пам'яті не споганити, коли вона свята!

Загибель Козацької Держави

Постать Данила Апостола в нашій традиції належить до більш-менш нейтральних. Його історики не вельми гудили й не вельми підносили, не світиться над його чолом ореол ані героя, хоч героїчні чини в своєму житті виконував, ані зрадника, хоч і зраджувати йому випадало. Але особа це була, без всякого сумніву, визначна, в історію українського державотворення і він уклав кілька своїх цеглин.

Вважається, що рід Апостолів походить з Молдавії, принаймні, лейпцигський журнал "Europais che Fama" за 1728 рік писав про це дуже виразно: "Походить зі старого і знатного роду Катарреу в Молдавії, який з давніх-давен займав у цій провінції найважливіші урядові посади, так само й тепер один із цього роду має звання високого канцлера". Писалося це з нагоди обрання Данила Апостола гетьманом Лівобережної України. Волохом називав Данила Апостола і гетьман Іван Мазепа. В Україну прийшов ще батько Данилів Павло, який у 1648 році почав служити Річі Посполитій, воював з поляками проти семигородського князя Ракочія, союзника Б.Хмельницького, проти шведів у Курляндії, був сотником у відомого ренегата князя Яреми Вишневецького, який, зрештою, й нагородив його маєтком Хомутець на Миргородщині — нагорода номінальна, бо ця територія була під козацькою юрисдикцією. Чи

не це спричинилося до переходу його на козацьку службу (очевидно, після смерті князя Яреми у 1655 році), адже Павло Апостол був типовим військовим найманим офіцером, яких у той час блукало по Європі немало. У 1658 році він виступає як хомутинський сотник Миргородського полку і стає прихильником заколотників Я.Барабаша та М.Пушкаря проти Івана Виговського. Делегувався ними до Москви. 1659 року він — полковник гадяцький, а пізніше — миргородський. Був близький до проросійськи настроєного запорозького полковника Силки, що також воював проти І.Виговського. Апостол-старший навряд чи мав проросійські настрої й ідеологію, бо в 1660 — 1661 роках служив Тетері, відомому виразно пропольськими симпатіями, підтримував гетьмана-самозванця татарської орієнтації С.Опару і воював проти гетьмана І.Бруховецького. Через рік він — генеральний осавул у "неутраліста", а потім гетьмана турецької орієнтації Петра Дорошенка. Але вже на початку 70-х років Павло Апостол не мав ніякого уряду, а скупив маєтки на Миргородщині, живучи на Лівобережжі як значний військовий товариш. Іван Самойлович настановив його миргородським полковником (1672), і відтоді цей уряд закріпився за Апостолами на довгий час. Помер Павло 1678 року, відбувши Чигиринський похід.

Ми навмисне докладно зупинилися на постаті батька майбутнього гетьмана, бо, як кажуть, яблуко від яблуні далеко не котиться, і деякі батькові риси Данило таки перейняв: безпринципність у зміні орієнтації, схильність до збагачення, практичний і обережний розум.

Данило Апостол народився 4 грудня 1654 року. Де саме, де вчився, де почав службу — невідомо. Відомо лишень, що 1677 року він одружився з Уляною Іскрицькою, шляхтянкою української крові. Павло Апостол зумів зібрати на Миргородщині значні маєтки, син пішов його стопами, ставши незабаром одним із найбагатших на Гетьманщині, принаймні, реєстр пожитків Д.Апостола, який наводить у своїй монографії про гетьмана Борис Крупницький (Гетьман Данило Апостол і його доба. — С.6), у 1724 році, коли полковника заарештували, свідчить, що він володів 4 містечками, 16 селами, 3 деревнями (сільцями), 1 слобідкою і 10 хуторами, де було 2678 дворів; мав замок, пасіки, отари худоби, пташні, двори, де сушили тютюн, килимарню, млини, сукновальні, цегельні, винокурні, броварні, солодівні, шинки тощо. Отже, якщо батько його був вояком-літуном, що, тільки постатечнішавши, почав дбати про маєток, то син уже міцно вріс в українську землю. Вона справді була його рідною, та й від матері мав половину української крові. Хоч не знаємо, де вчився, але освіту здобув достатню, отже, Київського колегіуму оминути не міг. Був меценатом церков та монастирів.

Полковником миргородським Д.Апостол став близько 1682 року і пробув на цій посаді 45 років, тобто доти, аж як став гетьманом,

а полковником його настановив Іван Самойлович, який посприяв і його батькові, а це значить, що Данило належав до наближених Самойловича, а потім до самойловичівців, про яких ми писали в есе про П.Полуботка (дивись про це ширше у статті О.Оглоблина "Боротьба гетьманських угруповань на гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика" // Записки історичного та філологічного факультетів Львівського державного університету. — Львів, 1940). Прихильники Самойловича витворили на початку гетьманування Івана Мазепи супроти нього ж опозицію, і це дозволяє нам припустити, що коло політичного мислення Д.Апостола було близьке до Полуботкового, а свою генезу мало в суспільно-політичних поглядах І.Самойловича. Тобто він був прихильником автономії України під російським протекторатом, був обстоювачем автономних прав. За участь у антимазепинській опозиції Д.Апостола було заарештовано (1688) і відставлено від уряду. Але для Д.Апостола ця історія не мала фатального наслідку: чи він зумів домовитися з І.Мазепою, чи російський уряд перед Кримськими походами не бажав загострювати обставин в Україні, але арештовані самойловичівці були з-під арешту звільнені, а Д.Апостолу повернуто його полковницьку посаду. Ймовірніше, й сам Мазепа не збирався жорстоко розправлятися із самойловичівцями, а лише добряче їх прилякав, бо, як ми свідчили в есе про Мазепу та Самойловича,

ідейних розходжень між гетьманами не було: Мазепа як правитель Лівобережної України пішов слідами таки Самойловича, отже, й змагання з опозицією було, очевидно, більш корпоративне, ніж ідейне, і два мудрих мужі — І.Мазепа та Д.Апостол — не могли не погодитися між собою, занехаявши певною мірою ті корпоративні інтереси (обидва були дипломатичними та гнучкими у стосунках із іншими людьми, обидва також відзначалися політичною обережністю). Що таке порозуміння між гетьманом та миргородським полковником і справді відбулося, свідчить цікавий факт: у 1692 році саме Данило Апостол обвинувачує Павла Полуботка як людину, що важить на життя гетьмана; більше того, саме він зв'язує акцію Петрика з Кочубеєм та полтавським полковником Федором Жученком, що, з одного боку, виразно виказує зговір чи порозуміння, а з другого, що Д.Апостол із самойловичівською опозицією рішуче порвав, маніфестувавши те (*Г.Георгиевский.* Мазепа и Меншиков. Новые материалы // Исторический журнал. — 1940. — №2). Згодом, після повстання І.Мазепи, Д.Апостол (а може, й до цього) створював міф про свою ворожнечу із І.Мазепою. Справді, друзями вони бути не могли, бо обидва — видатні індивідуальності; сам Петро І, очевидно, через свою агентуру мав певні факти про конфлікти між обома і вважав Д.Апостола ворогом Мазепи, але більш вірогідно, що розходження між ними були більш психологічні, як ідейні; увіч Мазепа йому довіряв. Загалом Данило Апостол був вояком, не раз ходив на чолі війська, виявив себе у Кримських походах, успішно поборював Петрика і не піддавався на заклики останнього, керував наступом на Кази-кермен. Мазепа не раз призначав його наказним гетьманом. Отже, політичне обличчя Д.Апостола за Мазепи виглядало так: прихильник російської орієнтації, але безсумнівний український патріот, спершу опозиціонер. Швидко зрозумів безперспективність тієї опозиційності, порвав з Полуботком, наблизився до Мазепи, але не щільно, витримуючи відстань, як то кажуть, "з резервою". Все це, як і військові здатності полковника, створюють йому безперечний авторитет. Сприяє цьому його рівний характер, і хоч Мазепа таки справді мав підстави дивитися на нього як на свого конкурента щодо булави, але не боявся висувати його на перші ролі, ставлячи на чолі війська, особливо в час Північної війни, де Апостол не раз виявив себе визнаним полководцем і не раз розбивав шведів. Інша справа, чи потрібні й корисні були Україні ці подвиги — як і подальша його військова діяльність — вони цілком служили імперіалістичній експансійній політиці Росії, тож не одна козацька голова загинула в тих походах, особливо під час оперцій під Шлезьком та Велунем, де без коней, яких забрали росіяни, і без належної зброї козацтва марно погинуло немало. Нещасливо випала й операція під Ляховичами. Можливо, саме ці події й похитнули тверду проросійську настроєність Д.Апостола, якому в

час спільних походів із російськими військами випало витерпіти від останніх, в тому числі від їхніх командирів, немало наруг і зневажень. Пилип Орлик у своєму листі до С.Яворського (Основа. — 1862. — №10) вкладає в уста Д.Апостола такі слова до Мазепи: "Очі всіх на тебе уповають, і не дай Боже для тебе смерті, бо ми дістанемося до такої неволі, що кури нас загребуть". Коли ж вирішувалася справа з доносом В.Кочубея, цар був не проти зліквідувати й Апостола, зв'язавши його із справою Кочубея та Іскри. Але Мазепа рішуче миргородського полковника оборонив, мовивши: "Апостол породи волоської, людина від батька заслужена у війську, він добрий, з усіх полковників найдавніший, найстаріший, знатний, який заслужив честь і любов од всіх полків" (*Б.Крупницький.* Гетьман Данило Апостол... — С.10). Більше того, саме Данило Апостол із генеральним обозним І.Ломиковським та полковниками Д.Горленком і Д.Зеленським стають ніби головними ініціаторами з'єднання зі шведами й повстання проти Росії. Як пише Пилип Орлик, саме вони переконували І.Мазепу, "щоб про свою і загальну всіх користь дбав, обіцяючи про його достойності та при обороні прав і вольностей військових до крові стояти і в найбільшому нещасті не покинути його, як вождя і рейментаря свого, а щоб про постійну їхню до себе вірність та прихильність не сумнівався, просили його про клятвенну роту, з якою могли б йому на вірність свою присягти ". Присягу Д.Апостол дав І.Мазепі в його "приватнім помешканні з цілуванням хреста та Євангелія святого". Д.Апостол з іншими полковниками радив гетьманові в стан О.Меншикова не їхати, а "щоб негайно до короля шведського посилав із проханням про протекцію, поспішив і дбав з'єднатися з ним на кордонах, щоб не допустити великоросійських військ в Україну". Не радив Д.Апостол їхати Мазепі з полковниками та старшиною до царського двору в Глухів: "Коли поїдеш, то і себе, і нас, і Україну погубиш" (Основа. — 1862. — №10).

24 жовтня 1708 року І.Мазепа вирушив із Батурина назустріч шведському королеві. Його супроводжував Данило Апостол із частиною свого полку.

Але тут стається несподіване: в наступному місяці полковник миргородський покидає Мазепу, якого сам підбивав на повстання, і повертається з повинною до російського царя в Лебедин, де його цар приймає цілком милостиво, — очевидно, тут спрацювала завжди практична вдача полковника: він розгледівся в обставинах і, бувши добрим військовим стратегом, зміркував, що повстання не має перспективи, отож миттю змінив орієнтацію, напевне, оглядаючись і на свої численні маєтки на Миргородщині. Отже, маємо відвертий акт зради з боку Д.Апостола в усій своїй почварності, адже він не тільки ініціював повстання, а й заприсяг гетьманові на вірність "з цілуванням хреста і Євангелія", — такі речі людину не красять. Чесніше вчинив тут П.Полуботок: бувши

Козацькі порохівниці

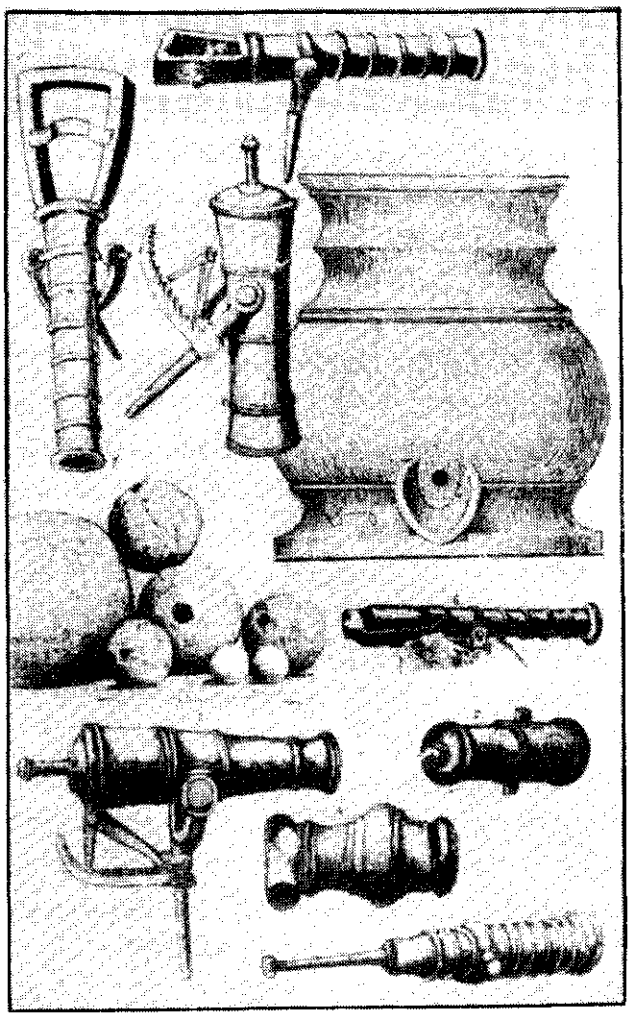

Козацькі гармати, мортири, ядра

опозиційно наладнаний проти І.Мазепи, він за ним не пішов, гетьмана не дурив і не зраджував. Є, правда, версія, що Д.Апостола послав у посольство сам Мазепа, щоб знову перейти на бік Петра І (лист канцлера Головкіна до Мазепи від 22 грудня 1708 року і лист Д.Апостола до Мазепи без дати. — Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. — Москва, 1895, 1), але в неї повірити важко: Мазепа не міг сподіватися прощення в Петра І, хоч його полковники через царський маніфест 7 листопада 1708 року сподіватися, що викрутяться, таки могли. Загалом же в цій історії не все ясно. Є й третя версія: що Апостол утік від Мазепи після того, як останній велів, щоб до війська пристала його родина (*Адлерфельд.* Мілітарна історія Карла XII, короля шведського. — Амстердам, 1740) — факт цілком імовірний, але й це Д.Апостола морально не виправдовує, адже небажання брати з собою родину увіч свідчить, що полковник миргородський озирався на задні колеса, в той час як вірна Мазепі старшина свої родини з собою таки позабирала.

Зрештою, істина аксіоматична: політичні дійства не завжди узгоджуються з мораллю. З переходом на бік Росії Д.Апостол

починає вислужуватися, він очолює відділ козацького та донського війська над Голтвою біля Псла, бере участь у сумнозвісному бою під Полтавою, згодом, в 1711 році, бере участь у нещасливому для Росії Прутському поході проти Туреччини і відзначається там.

За Івана Скоропадського Данило Апостол залишався на своєму полковницькому уряді, а коли гетьман у 1722 році збирався до Москви і хотів призначити його наказним, — від тієї посади ухиляється, поступаючись нею П.Полуботкові. І стається це саме в той час, коли впало гетьманське правління і заведено було Малоросійську колегію; а тоді, коли П.Полуботок вів з тією колегією завзяту дипломатичну війну, вирушив на чолі десятитисячного козацького війська в ще один цілком імперіалістичний похід Петра І, так званий Дербентський (1722), і там погубив немалу частину козаків, хоч його операції й проходили ніби успішно; зокрема, сприяв тому, щоб було розгромлено татарського султана Махмуда, якій піднявся на повстання проти російської експансії, а за поневолення чужого народу — смішно й сумно казати — дістав портрета царя, обсадженого діамантами, — і ця сторінка подвигів Д.Апостола захоплення у нас не викликає. Не треба, однак, забувати, що йшов він у ті походи не зі своєї волі, а з волі царської й ослухатися не міг аж ніяк.

У наступному році (1723) він знову йде в далекий похід, цього разу Астраханський. Водночас бере участь у боротьбі П.Полуботка за відновлення в Україні гетьманства, але... дбає за свою кандидатуру, про що пише до царя в березні 1723 року. Зате він підписує загальнонародні чолобитні до царя, більше того, стоячи біля Коломака із військом, радиться зі старшиною і складає

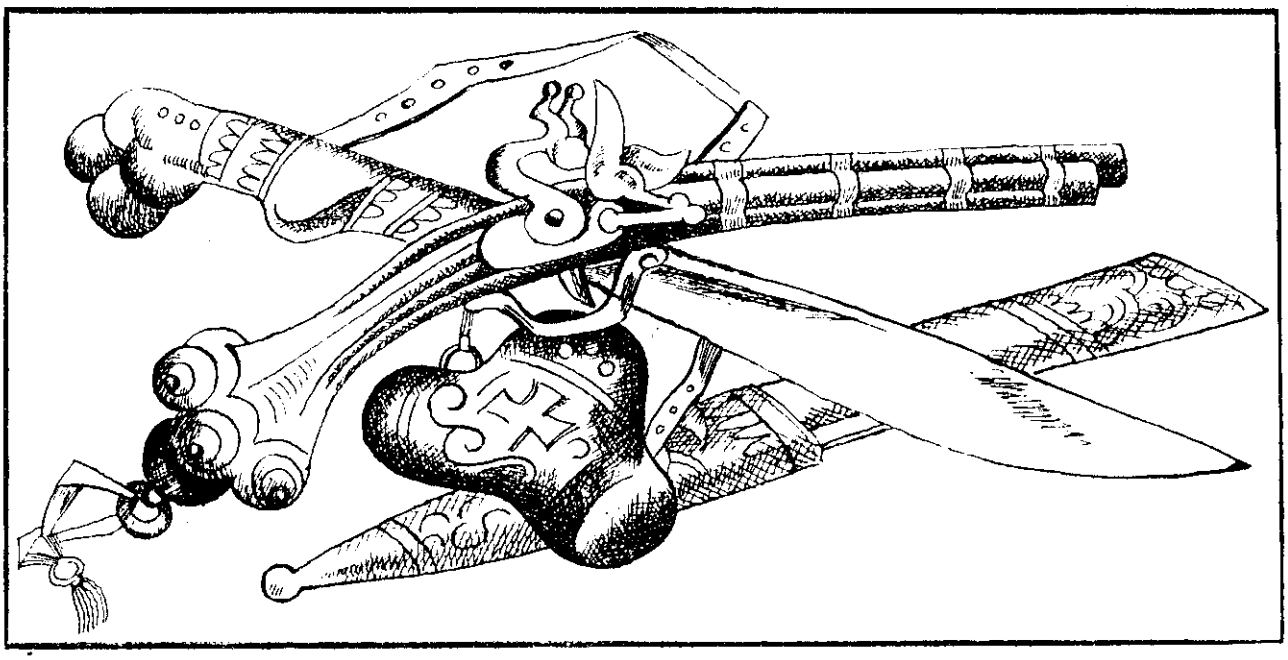

Зброя запорозьких козаків.

чолобитні вже від війська про вибори гетьмана та скасування новозаведених Малоросійською колегією зборів — ці чолобитні й було послано до царя, тобто в акції Полуботка він бере найдіяльнішу участь, що складає йому честь, однак за це мусив невдовзі розплатитися.

Після арешту в Петербурзі Полуботка з товаришами (в кінці 1723) на початку 1724 року проходила хвиля арештів і в Україні, тоді взято було Д.Апостола і генеральну старшину В.Жураківського та Я.Лизогуба, котрі очолювали гетьманський уряд, їх завезено до Петербурга і кинуто в Петропавлівську в'язницю. Миргородського полковника цього разу врятувала смерть царя-деспота, але принаймні за свою зраду І.Мазепи й ідеї української державної незалежності він, людина вже вельми немолода, сімдесятирічна, таки відстраждав.

Опальну старшину спершу в Україну не пустили, вона змушена була жити на засланні в Москві та Петербурзі. До честі Д.Апостола, який жив у Петербурзі, треба сказати, що він часу даремно не гаяв, а активно схиляв російських сановників, насамперед О.Менши-

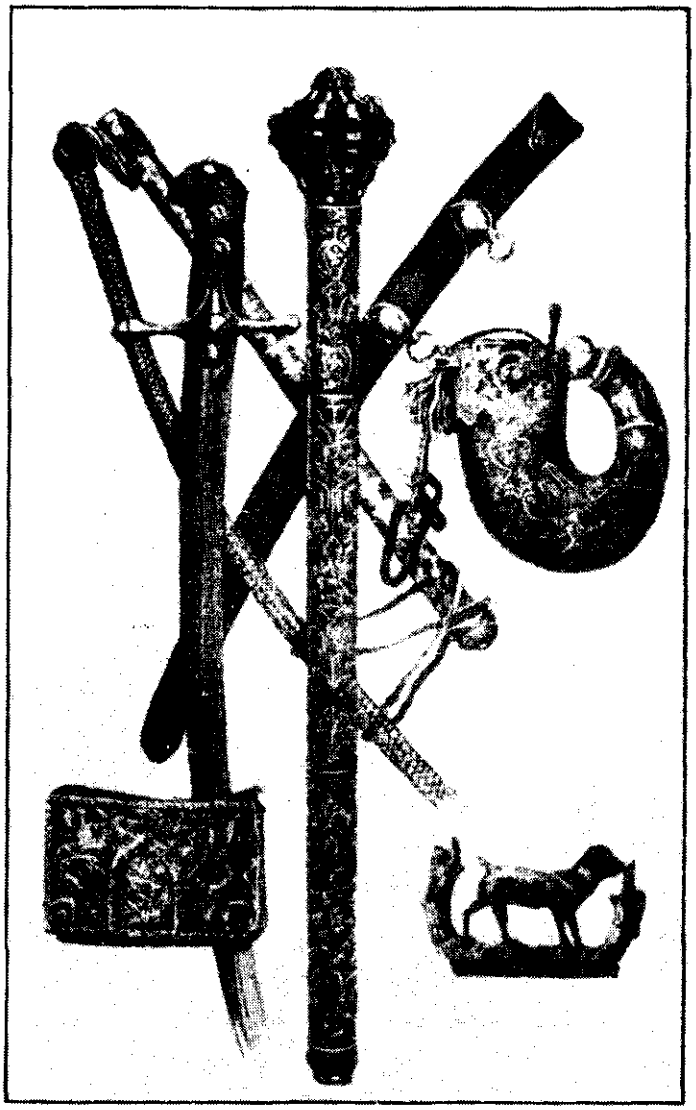

Зброя запорозьких козаків.

Козацькі строї

кова, до відновлення гетьманства. Принаймні, вже в лютому 1726 року це питання реально стояло на засіданні Верховної таємної ради.

Ці події для нас надзвичайно цікаві, їх описав у своєму "Діаріуші" син Данила Петро Апостол. До речі, Петро як батьковий заложник постійно жив у Петербурзі при дворі О.Меншикова і дістав блискучу, як на свій час, освіту, знав багато мов: латинську, французьку, німецьку, італійську, російську та польську, свій щоденник написав мовою французькою (Киевская Старина. — 1895. — №7/8). Осмислювали ці події з українських істориків І.Джиджора ("Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.", в його книзі "Україна в першій половині XVIII ст." — К., 1930) і Б.Крупницький у згаданій монографії. Так от, цариці було запропоновано: по-перше, дозволити українцям вибрати гетьмана "заради задоволення і приласкання тамтешнього народу"; по-друге, нових податків не брати, а тільки такі, які зумовлені пунктами Б.Хмельницького (тобто як було раніше), військо ж тримати, як було передоцім; по-третє, суди козакам відправляти самим. Малоросійська колегія не скасовувалася, а їй надавалися тільки апеляційні права. І.Джиджора вважає, що ініціатива подання цих пунктів ішла від О.Меншикова, який мав в Україні свої інтереси, сам заглядався на гетьманську посаду і хотів узаконити по-грабіжницькому захоплені його людьми козацькі землі. Очевидно, Д.Апостол зі старшиною з тим погоджувалися взамін на сприяння в обранні гетьмана. Але проти проекту різко виступив граф Петро Толстой (батько накиненого Україні ніжинського полковника, також Петра), і сват І.Скоропадського, особистий ворог О.Меншикова. Ось резони цього "родича" колишнього гетьмана України:

"Він не може радити щодо того, щоб у Малій Росії знову бути гетьману, оскільки блаженної пам'яті його імператорська величність в тому намірі гетьмана не учинив і полковникам та старшині владу зменшив, щоб *Малу Росію до рук прибрати* (підкреслення моє. — *В.Ш.*), і через той спосіб полковники і старшина з підданими прийшли в немалу сварку" (повторювалася демагогія Петра І. — *В.Ш.*). Сказано було, крім отієї мутної демагогії, чітко і ясно: "Щоб Малу Росію до рук прибрати". Не дивно отож, що цариця П.Толстого охоче послухала. Щоправда, в цей час, і це вже зовсім цікаво, випливає ідея, яку підтримував голштинський герцог Карл Фрідріх, одружений на дочці цариці Анни, щоб гетьманом на Україні поставити ...Пилипа Орлика. Сам П.Орлик писав у 1727 — 1728 роках, що герцог голштинський запевнив його: цариця поставилася прихильно, завдяки сприянню герцога, до Орликової кандидатури на гетьманство, оголосивши йому амністію, але коли вже залишалося підписати декрета, цариця померла. Ситуація майже детективна, в усіх тонкощах цієї великої дипломатичної гри П.Орлика сьогодні розібратися годі, але цей факт дає нам повне розуміння покаянного листа П.Орлика до С.Яворського, писаного ще в 1721 році, — очевидно, ця гра почалася вже тоді. Який був у цьому російський інтерес? Очевидно, один: завабити Орлика в Росію і нейтралізувати як його, так і його заходи в Туреччині щодо нової війни. Серйозно сприймати ці ніби й поступки Україні не можна, то була все-таки гра і не більше.

Тим часом для Д.Апостола наступила полегша, він зумів добитися дозволу виїхати на батьківщину. 18 травня 1726 року склав присягу вірності цариці, залишив тут у заклад сина Петра і в кінці травня виїхав додому. Восени цього ж року було відпущено також генеральну старшину — Я.Лизогуба, І.Черниша та В.Жураківського.

6 травня 1727 року померла неприхильна до України цариця Катерина І, новий цар Петро II був малолітній, і центральною постаттю в Російській державі стає Олександр Меншиков, який був зв'язаний з Україною маєтковими інтересами, прагнув їх розширювати, через що намагався не допускати сюди інших загребущих росіян як конкурентів. Не дивно отож, що одним із перших указів за нового царя була заборона росіянам купувати посілості в Україні, а тим, котрі те вчинили, наказано повернути гроші (травень, 1727 рік). Тоді ж було знесено нові податки, накладені на Україну Малоросійською колегією, і знято збір на російські драгунські полки. Відповідно знову поставлено питання відновлення гетьманства. Вельямінова було викликано з книгами в Петербург, в Україну він уже не повернувся. У червні українські справи для рішень знову були перенесені із Сенату в Колегію іноземних справ, а в серпні туди ж перевели справи духовенства — це означало, що Україна не розглядається як провінція Росії. У вересні було скасо-

вано ненависну в Україні Малоросійську колегію — трапилося це за два дні до виборів гетьмана.

Ще в кінці липня в Україну виїхав із пунктами інструкцій царський міністр, посланик для виборів гетьмана Федір Наумов. Тим часом ще у травні було знято з посад і заслано україножера Петра Толстого, за ним "полетів" його синок — ніжинський полковник. Потерпіла й та партія в Україні (гетьманша Скоропадська і Марковичі), яка підтримувала Малоросійську колегію, — все це були вороги Данила Апостола, а до частини цих людей по-ворожому ставився Меншиков — очевидно, в цьому й був секрет їхньої погодженості та й цілком дружніх стосунків у 1725 — 1726 роках. Сприяло цьому, безсумнівно, що Петро Апостол був своєю людиною в домі Меншикова. Саме через те Данило Апостол став єдиним і безперечним претендентом у гетьмани.

На жаль, секретні інструкції, дані Ф.Наумову для виборів гетьмана, в повному обсязі нам невідомі, тож проаналізувати докладно їх годі. Але пункт про самого претендента до нас дійшов, і вже його стилістика свідчить, що йдеться не про вибори ("вибори написано для лиця", сказано в документі), а про призначення гетьмана із розігранням виборчої церемонії. Про це там сказано недвозначно: "Коли б деякі з того народу кого б іншого мали б намір вибирати в гетьмани, тоді Наумову те перестерігати і шлях до того підготувати, щоб конечно його, Апостола, а не іншого кого народ у гетьмани вибрав". І далі: "А коли старшина і народ малоросійський миргородського полковника Данила Апостола в гетьмани вибирати не стануть, а будуть вибирати кого іншого за своєю волею, то йому, Наумову, того учинити не допустити і те вибрання під таким пристойним претекстом зупинити", тобто сказано ясно і недвозначно: коли не виберуть призначеного гетьмана, то не матимуть його взагалі (*Л.Онишкевич*. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII — XVIII ст. — К., 1929). Тим часом у вересні 1727 року впав у немилість сам О.Меншиков, його заарештовано й заслано, але виборів гетьмана не зупинено.

Вибори ці відбулися в неділю 1 жовтня, власне, то був церемоніал призначення. Іншого претендента в гетьмани не було, і "народ" проголосував (як голосували й ми за недавніх часів) одноголосно. Ще одна особливість цього вибрання: договірних статей, так само як із Скоропадським, складено не було, вибори провадилися з кричущими порушеннями традиційних установлень між Україною та царським урядом, отже, гетьман підпадав під царську волю, не маючи змоги правити на договірних зобов'язаннях. Жалувану грамоту дістав Д.Апостол 26 грудня 1727 року, а 7 вересня 1728 року йому було дано другу грамоту на гетьманський уряд, на рангові маєтності, подібно як І.Скоропадському. Але й таке повернення Україні частини її прав та вольностей було сприйнято в українському суспільстві з великою радістю: в полках складалися

адреси з подякою, а поети оспівували цей акт як велике свято (Яків Галятовський у панегірику "Луни радості, і вітання, і подяки" та п'єса "Милість Божа", розіграна в Київській академії в 1728 році, яка приписується І.Неруновичу) — хочеться вірити, що це була радість не казенно організована, а таки щира.

У лютому 1728 року Данило Апостол виїхав до Москви на коронування Петра II, а більше для того, щоб таки визначити договірні статті, за якими мав би Україною правити. Російські сановники приймали його шанобливо, за визначеним етикетом, але протримали тут аж до вересня і тільки 9 вересня із грамотою відпустили додому, подарувавши шубу. Переговори між гетьманом та президентом Колегії іноземних справ графом Г.Головкіним почалися ще в березні, принаймні, 12 березня подано було Головкіну "Статейні пункти" Д.Апостола, а 18 березня ще й пункти додаткові (всього 19 параграфів). Відповіді на ці пункти називались "Рішительні пункти" (мали вони 20 параграфів і були віддані Д.Апостолу аж 22 серпня 1728 року). Ці пункти подавались у формі царського указу. А.Яковлів у книзі "Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках" (Варшава, 1934) слушно зазначає, що "заміна традиційної договірної форми формою указною, започата Петром I, знайшла в "Рішительних пунктах" своє довершення".

Що ж вимагав чи просив Данило Апостол у своїх "Статейних пунктах"? Утримати судову систему, яка встановлювалася реформою П.Полуботка (інстанції та апеляції); вибори гетьмана мають відбуватися вільними голосами, а тоді мають бути царські затвердження (після них); вибори генеральної старшини, полковників, військової старшини і сотників мають бути з відома гетьмана, але вільними голосами; російські війська треба вивести з України або зменшити їх, відповідно й скасувати збори на них; залишити право на утримання компанійських полків; всі податки мають іти до гетьманського урядового скарбу, як це було за попередніх гетьманів; вибрати підскарбія з-поміж знатних українців; знести нові збори, заведені Малоросійською колегією; звільнити від зборів козаків та духовенство; підтвердити права козаків, їхніх дітей та вдів на куплені й вислужені маєтності, а право надання маєтностей має належати гетьманові; видавати царські грамоти на маєтності тільки після гетьманських універсалів на них, а крім того — за рекомендацією та проханням гетьмана; мита з привізних товарів мають належати до військового скарбу. Прохав гетьман також, щоб було повернуто у Київ скасовану Петром I митрополію; заборонити духовенству й монастирям купувати козацькі землі й одержувати маєтності за заповітами; також, щоб було видруковано книги "Прав малоросійських".

Як бачимо, "Статейні пункти" Данила Апостола витримані як реанімація української Козацької держави, що була цілком розладнана після нещадних супроти неї ударів Петра I, і стали фактично

реакцією на нищення царем та російським урядом українських прав та вольностей і поверненням України у той статус, який вона здобула договорами з царями і довгий час за ними жила. Водночас гетьман своїми статтями хотів реформувати суд і упорядкувати майнові стосунки на Гетьманщині, зліквідувати як російські, так і внутрішні зловживання. Отже, державотворча програма Данила Апостола була чітка, струнка і творилась на користь Україні. Все зазначене треба було конче вчинити, бо правління Малоросійської колегії практично розладнало урядові українські структури від низу до верху, а тенденція царя і його уряду була спрямована на ліквідацію української автономії і перетворення України у російську провінцію; звісно ж, про удосконалення українського правління не йшлося, відтак відкривалися шлюзи і для російських зловживань (згадаймо хоч би той факт, що члени Малоросійської колегії присвоїли собі близько половини зібраних ними податкових сум), а чи могли піти на такі пункти росіяни? Очевидно, ні, бо їхня політична тактика, складена історично, скеровувалася на поступове відібрання прав та свобод (заковтування), а не на їхнє утвердження, вдосконалення чи повернення, — суперечність тут між центральним та автономним урядами була непереступна.

Як же на "Статейні пункти" відповіли "Рішительні пункти", тобто пункти російського уряду? А у своєму дусі. В судах порядок апеляцій та інстанцій затверджувався, але Генеральний суд реорганізовувався, він ставав колегією з трьох суддів росіян і з трьох українців, отже, вимога права судитися самостійно унеможливлювалася. Гетьман мав бути президентом цієї колегії, а вищою інстанцією ставала Колегія іноземних справ. Гетьмана дозволялося вибирати вільними голосами, але без царського указу його заборонялося і скидати, і вибирати, — знову-таки визнавалося тільки формальне право вибору, фактично ж воно також унеможливлювалося, як це й було при виборах І.Скоропадського і Д.Апостола. Старшини мали вибиратися вільними голосами, але тільки кандидати, а після гетьманського і "народного" подання їх мав призначати цар. І тільки кандидатів на полкову старшину і сотників затверджував гетьман; знову те саме — бачимо тут тверду волю розбивати стрункість управлінської системи за принципом: поділяй і владарюй, а отже — зневажання прав та вольностей. Російське військо, ясна річ, мало залишатися на тих-таки умовах, що й раніше, тобто в Україні продовжувалась окупація; кількість компанійських полків зменшувалась до трьох — по 500 чоловік у кожному. Нові податки, накладені Малоросійською колегією, скасовувалися, вони мали йти не до царської казни, а в гетьманський скарб, але для контролю встановлювали не одного, а двох підскарбіїв: одного росіянина, а другого українця. Козацьке право на куплені й вислужені маєтності передається цареві, гетьман може тільки висловлювати щодо того свою думку за порадою старшини,

митні збори з привізних товарів мають належати до царського скарбу.

Отже, що ми маємо? А те, що всі права та вольності України було вельми урізано, суперечності не розв'язувалися, більше того, гетьманський уряд був сплутаний по руках та ногах, скрізь забезпечено було щільну залежність від Росії із пильним доглядом російськими очима за Україною, з незмінною її окупацією. Права гетьмана Д.Апостолу надавалися навіть менші, як І.Скоропадському, і цілком слушно пише Б.Крупницький у своїй монографії про Д.Апостола: "Відновлюючи гетьманське звання, російський уряд зовсім не думав про те, щоб повернути Україну, як державне тіло, до стану, в якім вона була за старих гетьманів. Часи Петра І-го не минули без сліду. В Верховнім Тайнім Совєті сиділи діячі із його школи, які раз-у-раз звертали на Петрів шлях. Таким чином, відновлення гетьманату — це був свого роду компроміс між старими формами і новими, заведеними Петром І-м на Україні, особливо з часів Малоросійської колегії" (с.68). Зрештою, цього було мало російському урядові, через що 8 серпня 1728 року вийшов указ про підпорядкування гетьмана у військових справах генерал-фельдмаршалу князю М.Голіцину, тоді як раніше гетьман підлягав безпосередньо цареві. Окремим пунктом у "Рішительних пунктах" стояла повна заборона гетьманові входити у зносини із іншими державами, за винятком прикордонних, у дрібних справах. Окрім того, при особі гетьмана призначався міністр-резидент, що також цілком зв'язувало гетьмана у його урядових діях та рішеннях, бо всі справи він мав вирішувати, не лише радячись із старшиною, що було у звичаї, але і з резидентом. Резидентом було призначено того ж таки Федора Наумова, з яким, до речі, Д.Апостол не був у добрих стосунках, що передбачало постійні поміж ними конфлікти (які, гадаємо, по-єзуїтському передбачалися російським урядом, що й почалося вже з перших днів правління гетьмана — у справі Андрія Марковича), а вже у серпні 1728 року Д.Апостол подав у таємну раду скаргу на резидента, звинувачуючи його "у хабарях, підступах та в інших образах"; відповідно й Наумов почав проти гетьмана контракцію, чинячи це, як і інші російські резиденти, грубо й нахраписто, через що у вересні 1728 року російський уряд вирішив Ф.Наумова відкликати. На його місце приїхав князь Олексій Шаховськой, який пробув в Україні від 1729 до 1731 року. Його коротко заступив полковник Роман Тургенєв, а в 1732 році сюди приїхав генерал Семен Наришкін, що пробув до осені 1733 року, — ці резиденти владу гетьмана поступово перебирали на себе, очевидячки-таки, з волі вищих інстанцій, принаймні С.Наришкін, від'їжджаючи 1733 року, передав правління Україною трьом генеральним суддям-росіянам і Генеральній канцелярії. В 1734 році знову прибув князь Шаховськой, тоді ж гетьман і помер, відтак владу перебрав на себе повністю російський ре-

зидент, а гетьманство знову було на довгий час скасовано. За правління цариці Анни гетьманська влада поступово зводилася до номінальної, і Д.Апостол, людина вже ветха і хвора, покірно тому улягав.

Отже, найвищим актом його державотворчості й були "Статейні пункти", ним і старшиною укладені, а це значить, що прагнення і волю послужитися Україні він мав високі, тільки ж можливості мав вельмі малі, бо був цілковито сплутаний і "Рішительними пунктами", і прискіпливим наглядом та контролем російських резидентів, поступово перетворюючись під їхнім натиском у маріонетку.

Не можна забувати, що саме в цей час лютувала "Канцелярия тайных разыскных дел", прообраз пізнішого ГПУ — КГБ, коли за кожне необережне слово проти царя людину хапали, і вона навіки пропадала (дивись про це: *М.Горбаль.* Слово і діло государеве. — Харків, 1930), за гетьманом пильно стежили, він це знав, через що страх мав аж такий, що просив навіть дозволу поїхати на освячення церкви. Кожен його рух таємно розслідувався, а від резидента був залежний перш за все і всі справи мав із ним звіряти, тобто особистою владою не володів ніякою. Генеральна канцелярія, яка раніше була виконавчим органом усіх зовнішніх та внутрішніх справ і діяла відповідно до волі гетьмана (отже, практично виконувала центральні військові функції), тепер стала ніби колегією, в неї входила спеціально призначена старшина, а роль генерального писаря од канцлера Козацької держави звелася до керування технічною канцелярською роботою, в колегію ж він входив як звичайний член, а саме значення канцелярії знизилося; більшого ж значення набирав раніше залежний від Генеральної канцелярії, а тепер ні, Генеральний суд, установлений "Рішительними пунктами", куди входили й росіяни. Окрема адміністрація керувала тепер фінансами країни, де була своя "канцелярія зборів", сюди також входив росіянин. Отже, гетьман зі своєю урядничою канцелярією вже не міг безроздільно керувати ні справою суддів, ні фінансами, відтак і сам уряд був розділений у собі, що робило українську державу, як тіло, не з'єднане в управлінні, а головний контроль здійснювався чужоземцем. Кандидатів у старшину також уже не вибирали, їх призначала старшинська рада у Глухові. Але й так призначені кандидати Москву не задовольняли, і гетьман подавав інший склад, а потім ще інший (так було в 1727 році) — селекція робилася доскіплива. Зрештою, Колегія іноземних справ сама складала власний список кандидатів, які й ставали генеральною старшиною, отже її склад творився не через вибори, як належало за козацькими правами, і не через вибори кандидатів, як регламентували "Рішительні пункти", але й без гетьманової й самих українців участі, хоч в основу клалися-таки пропозиції Д.Апостола. Чини козацької старшини поступово набирали зна-

чення рангу, а не посади, а самі чини вже тепер почали рівняти до російських: гетьман — повний генерал, генеральний обозний — генерал-майор, інша генеральна старшина — російські полковники, тобто українські чини загалом понижувалися. Полковники призначалися лише російським урядом (практика, заведена Петром І, при цьому він надавав перевагу росіянам та іноземцям, а з українців — виразним колаборантам — наприклад, полковником полтавським став В.Кочубей, син звісного донощика). За Д.Апостола з 9 полковників шестеро були чужинцями: серб М.Милорадович, волохи Танські, росіяни І.Пашков, І.Хрущов, Богданов, два сини гетьмана Апостола теж були напівволохи, а решта — таки колаборанти — Г.Галаган, В.Кочубей. Але дечого гетьманові все-таки вдалося досягти. Зокрема, довгий час порожнюючі полковницькі посади були заміщені, а "вакування" їхнє справляло значні труднощі при управлінні.Так само ретельно заповнював гетьман вакантні посади в полках, за "Рішительними пунктами" право це чинити належало йому — і він це вчинив ще на початку гетьманування (1727). А вчинити це гетьману конче було потрібно, адже на полковників, поставлених не зі своєї волі, впливу мати не міг, отже, самоволю їхню хотів прискоромити вимогою колегіальних рішень, тобто радячись з полковою старшиною, яка від гетьмана була залежна й чинила йому на руку. Третя добра справа, що її вчинив Д.Апостол, реанімуючи козацьке правління, — це посильна боротьба з насиллям у гетьманській адміністрації чужинців-приходнів,які відзначалися винятковою неморальністю: займалися підкупами, насильствами, відбиранням маєтків, брали хабарі, сваволили, нахабно не слухались гетьмана, — такими були вихрести Марковичі, волохи Танські, серб Милорадович, з якими гетьман повів рішучу боротьбу, хоч і не до кінця щасливу. Щоправда, замість Милорадовича йому вдалося поставити гадяцьким полковником відомого патріота, державця Григорія Граб'янку. Таку саму боротьбу повів гетьман і проти полковників-росіян, що посіли полки Стародубський, Чернігівський та Ніжинський і відзначалися невситимою спрагою до самозбагачення, не перебираючи при цьому ніякими засобами. Змістити Хрущова йому не вдалося, але полковника стародубського Пашкова російському урядові довелося забрати. Втім, незважаючи на бажання гетьмана, прислано сюди знову-таки росіянина О.Дурова — росіяни здобутим не звикли поступатися. Немало скаржився Д.Апостол в Колегію іноземних справ на зловживання російських окупаційних офіцерів, які поводилися в Україні мов справжні загарбники, до речі, серед них було немало німців (Вейсбах, Дуглас, Роп). Боротьба з ними нічого не дала. Не ліпше поводилися в Україні й командири російських залог по містах, серед них особливо відзначився глухівський комендант Скорняков-Писарєв. Гетьман, при підтримці Ф.Наумова, все-таки зумів присмирити розгульне

свавілля російської солдатні, особливо на початку свого гетьманування. Провів Д.Апостол судову реформу, видавши 13 липня 1730 року простору інструкцію, яка опиралася на засади універсалу П.Полуботка від 19 серпня 1722 року. Було реформовано полкові суди, які тепер мали два різновиди: для справ важливих і кримінальних, і для справ дрібних, відповідно устійнювався і склад суду: ширший у першому випадку і менший у другому. Сотенні суди тепер також мали бути колегіальні, так само реформувалися на колегіальні сільські суди. Рішення мали виносити за судовими статутами, вводилася апеляція. Останній пункт інструкції вводив обов'язковість формальних купчих, духівниць та інших документів. Правні книги, якими користувалися в Україні, зведено в один кодекс, який було перекладено російською мовою, бо росіяни української мови не розуміли. Для цього скликано комісію. За час правління Д.Апостола зведення "Прав, за якими судився малоросійський народ ", не було завершено. Звід і переклад закінчили аж у 1743 році.

Фізичне винищення козаків, почате Петром I (дальні походи, канальна робота), продовжилося і за Д.Апостола, але цього разу будувалася Українська оборонна лінія для убезпечення від кримських татар. Щороку гнали сюди з усіх полків 10 тисяч козаків і 10 тисяч посполитих, і тут, як пише автор "Історії Русів", немало українців поклало свої голови й кістки. Козаки змушені були взяти участь у російсько-польській війні 1733 року, яка велася за польський престол, — сюди пішло 20 тисяч козаків.

Д.Апостол сприяв тому, щоб запорожці повернулися на місця свого постійного пробування, — ця справа виявилася затяжною, і гетьман скоро від неї відійшов. Зрештою, всі клопоти, гризоти, змагання швидко підірвали його силу, і навесні 1733 року його паралізувало, а в січні 1734 року гетьман помер і був похований у любих йому Сорочинцях. Ховали його пишно.

Загалом Д.Апостол був переконаним автономістом-державником російської орієнтації, з якої тільки раз короткотривало схитнувся. Був він людиною практичною, обережною, мав дар військового провідника і доброго адміністратора. Любив Україну, але позбутися задля неї маєтків чи титулів, як це вчинили І.Мазепа та П.Орлик, не міг і не бажав. Через це його патріотизм цілком пристосуванський, тобто він лиш прагнув зберегти автономію України, наскільки то було в його часі і можливо.

Спершу його гетьманська діяльність— енергійна, він щиро прагне повернути своєму народові його права, береться за впорядкування державного управління, але, зустрівшись із непробивним муром російської експансивності, не починає, як його попередник П.Полуботко, прямої боротьби, а поступово від справ відступає, покірно схиляється перед обставинами і доходить до повної апатії.

Тобто його позиція — це національна самооборона в легальних межах, а мета — втримати хоч би ті права й свободи, які українці ще мали. Але встояти в боротьбі із "драконом півночі" він не міг, бо не мав до того ані сили, ані засобів. Отже, боротьбу вів як то кажуть, на внутрішньому фронті. Своїми зусиллями зумів тільки частково реанімувати Козацьку державу, але вже під кінець життя мав змогу побачити, що втриматися Україні не вдасться — сили були нерівні. Тоді й прийшли апатія і вичерпання, тоді й почали насідати на нього хвороби, й аж таки завдали рішучого удару — із пащі "дракона" йшли в Україну нові й нові полчища нещадимих і неспинних завойовників, щоб убити дорешти її волю й знищити державу, яка вже не мала повітря, щоб дихати.

Ця держава ще за інерцією протримається двадцять років і впаде надовго, а її освічені сини скинуть козацькі кунтуші і одягнуть імперські російські мундири, хоч не раз і не в одного під тим мундиром хвилюватиметься й битиметься живе українське серце.

Шістнадцать років міжгетьманства в Україні, тобто 1734 — 1750 роки, були часом досить сумним для України. Після смерті Данила Апостола російська імператриця Анна Іоанівна грамотою від 31 січня 1734 року звеліла бути до вибрання нового гетьмана на Гетьманщині Правлінню з шести членів. Очолювали його російський князь Олексій Шаховськой та генеральний обозний Яків Лизогуб. Входили сюди росіяни: князь Андрій Барятинський (його заміняв полковник Іван Сенявін), полковник Василій Гур'єв, а з українців — генеральний суддя Михайло Забіла, підскарбій Андрій Маркович та осавул Федір Лисенко. Вони мали правити за "Рішительними статтями", даними Данилу Апостолу. Особливу увагу царський уряд звертав на контроль за надходженням прибутків у гетьманську казну.

У 1735 році почалася російсько-турецька війна, в цьому році у ній узяли участь шість тисяч городових козаків і дві тисячі запорожців. Похід генерала Леонтьєва на Крим був невдалий — в ньому загинуло дев'ять тисяч чоловік, серед них немало й українців. У наступному 1736 році взяли участь у поході на Крим чотири тисячі городових козаків і три тисячі запорозьких, які значною мірою допомогли графу Мініху захопити Перекоп, Козлов, столицю Кримського ханства Бахчисарай та Кінбург — тут знову

немало лягло трупом українців, зокрема з генеральним бунчучним Семеном Галецьким. До речі сказати, сучасні російські експансіоністи цілком безпідставно говорять, що Крим було захоплено тільки російською зброєю. Ми далекі від того, щоб вихваляти участь українців у цій несправедливій, цілком загарбницькій, тобто імперіалістичній, війні, але факти є факти, які існують незалежно від тих чи інших ідеологічних передзавзять, — козаки, замість скріплювати свою державу, клали голови на чужих землях, бо мусили — честі це їм багато не приносить, тим більше, що під час війни Україна заполонилася російським військом, котре вело себе не ліпше татар під час їхніх нападів і вельми наприкрювалося населенню.

У 1737 році українці активно діяли при узятті Очакова. Війна продовжувалася в 1738 році і в наступному. Д.Бантиш-Каменський у своїй "Истории Малороссии" пише про це так: "Вісімнадцять тисяч двісті вісімдесят вісім малоросійських козаків билися під прапором фельдмаршала Мініха і графа Лассія в 1738 році, кілька тисяч брало участь у Молдавському поході" (История Малороссии. — Спб.; К.; Х., 1903. — С.447). І весь цей час Україна стогнала від переходів та постоїв, а особливо зимівель військ. Тодішній мемуарист Манштейн у "Современных записках о России" писав, навіть маючи тенденцію обілювати факти: "Україна багато потерпіла від Турецької війни через чотирирічне квартирування російської армії, постачання її підводами і всіляких утяжень з боку військових чиновників" (Там-таки. — С.74). Отже, цікава виходила річ: сини України гинули на чужих землях, а власна розорювалася і нищилася тими, що декларували її оборону.

Ще одна особливість того часу: царський уряд вельми часто міняв своїх управителів Україною. Вони приходили один за одним: Олександр Рум'янцев, за ним генерал Кейт, потім генерал-губернатор Михайло Леонтьєв, який, як пише той-таки Д.Бантиш-Каменський, "порушив свято до того бережену рівність між великоросійськими та малоросійськими чинами Генеральної канцелярії", за ним Іван Неплюєв та інші. Чому так чинилося, зрозуміло: правителі мусили відчувати себе тут людьми чужими, тимчасовими, щоб не вкорінитися та не призвичаїтися до умов існування на цій землі, а отже, про ту землю не могли дбати, хіба — про власне збагачення через грабунок та хабарі. Відтак ставали носіями й політичної реакції, яка на той час прийняла воістину драконівські форми: шаленіла в Україні так звана Міністерська канцелярія, відновлена замість Таємної фаворитом цариці Біроном. Анонімний автор "Історії Русів" справедливо писав: "Вона була достоменним виродком великої тої Санкт-Петербурзької Тайної канцелярії і не переставала час од часу допитувати, розпитувати, катувати всіляким знаряддям і, нарешті, припікати розпеченою шиною нещасних людей, що до неї потрапляли. Діла

її і подвиги виглядали б у нинішній час маяченням у гарячці або верзінням божевільних, а тоді були вони найбільш важливі, таємні й зисковні. У ній тортуровано і мучено людей, наче в тому римському чистилищі, єдино за доноси та всякого роду причіпки перехожих і квартированих солдатів, а особливо із втікачів та інших волоцюг; а доноси були про слово і діло Государеве. І теє слово і діло було для злочинців та лайдаків наче сигналом, або лозунгом, або ж талісманом на їхню злобу і помсту, і складалося воно з трьох пунктів: стосовно життя, честі і добра Государевої особи та його родини. Кожного обивателя, хоч би він був найчесніша людина і знаної поведінки, тортуровано на донос усім відомого злочинця і лайдака. Коли не почастував хто як слід солдата і всякого волоцюгу, коли не обдарував або з необережності роззлостив чим, то вже горе тому! Волоцюга зараз іде до міського або сільського начальника і кричить перед ним, що має на такого й такого донести слово і діло Государеве: "Куй його і мене!" Начальство, не маючи нічого про начальство випитувати, але оторопівши з одного слова донощика, забиває в кайдани обмовленого, а також донощика, висилає їх під найстрогішою вартою і в найстрогішій таємниці до Міністерської канцелярії, а там, не входячи в дослідження стану донощика й обмовленого, причин самого доносу і чи може він бути справедливий, і не беручи навіть на розум, чи міг обмовлений, з огляду на відстань і спосіб життя, вчинити яке зло Государеві та його родині, яких він ніколи не бачив і бачити не може, але, виконуючи сліпо свою інструкцію, призначають донощика на тортури і коли він трьома різними прийомами їх витримає і потвердить донос свій, то вже обмовлений є безголосий і його катують і мордують неодмінно. Відомий і вірогідний переказ повідає про саме місце, де була Міністерська , що "якби перстом руки Божої скопати клаптик землі на тому місці, то вдарила б з нього фонтаном кров людська, пролита міністерською рукою" (Історія Русів. — К., 1991. — С.297). Арештовували також людей, винуватих в образі царських регалій. До якого ідіотизму це доходило, свідчить той-таки автор "Історії Русів", оповівши історію про одного знаного поміщика, або власника містечка, Горського. "Офіцер армійський, — пишеться в пам'ятці, — на ім'я Якинф Чекатунов, що переїздив через містечко теє і не був як слід од господаря утрактований, побачив в домі його на одній печі по кахлях вимальованого майстром орла, враз заарештував командою господаря сього і вислав до Міністерської канцелярії з доносом, що він палить на печах своїх герб державний невідомо з яким наміром. Міністерська канцелярія, прийнявши донос той як слово і діло Государеве, допитувала поміщика, з яким наміром поставив він на печі своїй герб державний і його припалює? Поміщик, виставляючи на доказ свідків і свою присягу, хоча виправдовувався, що купив він піч тую у вільному містечку Городні, у гончара тамтешнього Сидо-

ра Перепілки, в якого між багатьма фігурами, на оздоблення печей зробленими, були між тваринами обличчя людські, а між птахами і орли, але щоб то було священне і заповідане, йому про те й на думку не спадало, і купив він усі тії печі, а між ними й ту неподібну з єдиним і звичайним наміром, щоб узимку огрівати світлиці, одначе, незважаючи на всі вибачення, орли коштували поміщикові доброго табуна коней і корів з грошовим додатком" (Історія Русів. — С.298) — воістину, безглуздий терор Сталіна не був плодом фантазії цього деспота, подібна практика глибоко закорінена в історичній традиції імперії зла. Оповідає автор "Історії Русів" і про звірства брата фаворита імператриці Бірона, що був на Гетьманщині генерал-аншефом. "Він, буши цілковитим калікою, мав, одначе, ранг повного генерала російського і, квартируючи декілька років у Стародубі з військом і численним штатом, подобився пишністю і чванливістю самому гордому султанові азіатському, а поведінка його ще більше мала в собі варварських химер. І не кажучи про численний сераль, сформований і комплектований насильством, хапали жінок, особливо тих, що мали немовлят, відбирали в них грудних дітей, а замість них змушували груддю своєю годувати малих цуценят для мисливської зграї того нелюда; інші ж його мерзоти паскудять саму уяву людську" (с.320). Царський міністр Волинський, якого в упередженості до Росії не звинуватиш, переїхавши в Україну в 1737 році, писав тодішньому правителю Бірону: "До самого в'їзду мого в Україну не думав я, що вона така пуста і стільки множество тутешнього народу пропало, а й тепер стільки вигнало (на війну. — *В.Ш.*), що не зісталося і стільки хліборобів, щоб їм самим для себе збіжжя посіяти, і хоч то вважають за їх упертість, що багато поля лишилося без засіву, але як по совісті розсудити, то й робити нема кому і нема чим, бо з одного Ніжинського полку взято в армію 14 тисяч волів, а скільки з інших полків узято, того докладно сказати не можна" (Цитуємо за *М.Грушевським*. Ілюстрована історія України. — Київ; Львів,

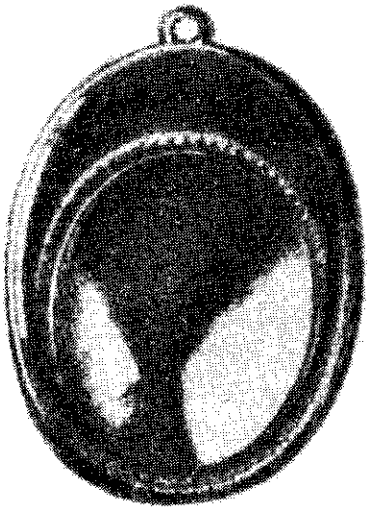

Медальйон з портретом О.Розумовського та волоссям цариці Єлизавети

1913. — С.410). Таких виписок можна зробити більше, але, гадаю, досить ситуацію прояснюють і ці. Україна сплачувала гіркий чинш за свій неперехідний гріх російської орієнтації, не пережитий й дотепер.

Тільки за Єлизавети Україна певною мірою змогла перевести дух. У 1741 році, за сприянням Олексія Розумовського, українські члени Правління Україною здобули право рівності з великоросійськими членами, доти їхня участь в управлінні була підрядна. У час відвідання Єлизаветою Києва старшина подала прохання про вибрання гетьмана: цариця прийняла старшину ніби й милостиво і дозволила прислати щодо цього депутацію. У неї ввійшли Яків Лизогуб, Микола Ханенко та Василь Гудович, які й виїхали до Петербурга, але, хоч і приймали їх тут ніби з честю, не досягли нічогісінько, більше того, в Україну в 1747 році було прислано нових російських правителів, ними стали бригадир Ільїн, полковник О.Ізвольський та І.Селищев, з українців в уряд увійшли

Лисенко, Скоропадський та Валькевич, тобто державний статус України втримувався, як було до цього.

1748 рік випав вельми важкий для України: саранча, голод, численні пожежі. Відтак, з Гетьманщини було виведено сім російських полків, що були тут як окупаційне військо, — полегша немала, адже цього марно прохали ще останні українські гетьмани Іван Скоропадський, Павло Полуботок та Данило Апостол.

Отже, справа з обранням гетьмана протяглася сім років і щасливо завершилася в 1750 році, коли гетьманом був не так вибраний, як призначений Кирило Розумовський. Щодо його особи в історичній літературі є різні точки зору, наведемо дві супротилежні. Михайло Грушевський писав: "Сам новий гетьман був чоловік чужий Україні та її життю. Він виріс у Петербурзі, де був усім зв'язаний з петербурзьким панством" (Ілюстрована історія України. — С.414). Цілком інакше дивиться на Кирила Розумовського Олександр Оглоблин: "Це була доба останнього піднесення козацько-гетьманської держави, доба економічного зросту Лівобережної України і буяння української національно-політичної думки, доба блискучого розквіту української культури та мистецтва. Маєстатична постать останнього гетьмана старої України Кирила Розумовського, який поводився на Україні як справжній володар, його далекосяжні династичні плани, блиск глухівської гетьманської резиденції, грандіозний план відновити українську столицю в Батурині з його "національными строеніями", проект заснувати там перший університет на Україні, яскраві твори національної історіографії (наприклад "Описание о Малой России" Григорія Покаса), утворення поважного кола української патріотичної інтелігенції — все це було відповіддю старої гетьманської України на ту навалу московського імперіалізму, яка невблаганно сунула на Україну, загрожуючи її державній автономії і кінець-кінцем існуванню української нації та її культури" (*О.Оглоблин.* Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С.14). Оцінки, як бачимо, взаємозаперечні; правда, очевидно, як завжди буває в подібних випадках, — посередині.

Хто ж такий він був, цей Кирило Розумовський? Його батько, Григорій Якович, і дід Яків Романович Розуми значилися рядовими козаками. Народився майбутній гетьман 29 березня 1728 року, тобто того року, коли в Київській академії урочисто розігрувалася драма "Милість Божа", яка виславлювала Богдана Хмельницького і відновлення гетьманства в особі Данила Апостола. Місце народження — село Лемеші (тепер Козелецький район на Чернігівщині). Його батько невдовзі по тому, в 1730 році, помер, отже, виховувала його спершу мати, знаменита згодом Розумиха. В дитинстві Кирило пас батьківську худобу. Але над цим безіменним та маломаєтковим родом зійшла щаслива зоря. Брат Кириловий Олексій, значно за нього старший (народився 1709 року), володів

чудовим голосом і був надзвичайної вроди, отож його забрано до царського хору в Петербурзі, де й приглянувся спершу принцесі, а потім цариці Єлизаветі Петрівні. Його кар'єра була дивоглядною, він став обер-єгермейстером цариці, дістав генеральський, потім фельдмаршальський чин, був таємно обвінчаний з царицею (восени 1742 року) і зумів пробути її фаворитом ледве не до її смерті. Була це людина винятково доброї вдачі, аж навіть така жорстка жінка, як цариця Катерина II, признала це, пишучи про Кирила: "Він був гарний собою, оригінального розуму, дуже приємний у поведінці і розумом незрівнянно перевищував брата свого (тобто Олексія. — *В.Ш.*), який, однак, був великодушніший і добродійніший за нього" (Енциклопедія Брокгауза та Єфрона. — Т.XXVI. — Спб., 1893. — С.204). І от цей добродушний царицин улюбленець мав одну непереступну рису: він не забував не лише про свою родину, а й про Батьківщину свою — Україну, якій намагався посильно пособити і ніколи не соромився просити за неї — єдине, в чому виявляв настирливість. Ясна річ, що молодшого брата він узяв під опіку і, можемо припустити, сприяв розвиткові в того національної свідомості. Ця українськість Олексія Розумовського була така сильна, що завдяки йому в царському дворі прищепилася мода на все українське, з'явилися там українські співаки й бандуристи, і саме Олексій зумів певною мірою прихилити царицю до України, адже її попередники ставилися до цієї землі здебільшого негаційно.

Отож 1743 року Кирила було послано братом для навчання (інкогніто) в Німеччину та Францію у супроводі ад'юнкта Академії наук Григорія Теплова — ця зловісна постать зіграє особливу роль не тільки в житті гетьмана, а й в історії українського державотворення, спричинившись до його занепаду, але на цьому ми спинимося далі — була це чорна тінь Кирила Розумовського. Є дані ("Радянська енциклопедія історії України"), що хлопець навчався в університетах Кенігсберга, Берліна, Геттінгена, Страсбурга; в Берліні, зокрема, навчавсь у знаменитого математика Ейлера, об'їхав Францію та Італію, а що це тривало два роки (1743 — 1745), то не так навчався, як їздив і обдивлявся. Зрештою, повернувся до Петербурга, де став дійсним камергером і улюбленцем при дворі. В 1746 році вісімнадцятирічним був призначений президентом Академії наук "з огляду на виявлену в ньому особливу здібність і наявного в науках мистецтва". Імператриця висватала його за свою внучату сестру та фрейліну Катерину Наришкіну. За вказівкою цариці на Глухівській раді 1750 року його обирають гетьманом, мав тоді 22 роки.

Для вибору гетьмана в Україну прибув граф Гендриков, царський міністр. Церемонія відбулася, як пише М.Грушевський, "в надзвичайно святочній обставі" (с.412). В церкві прочитали царську грамоту з пропозицією вибрати собі гетьмана, що й було

учинено. Після цього вислали депутацію до цариці, яка потвердила Розумовського на гетьманстві і видала укази, щоб той вважався на рівні з російськими фельдмаршалами, дано йому найвищого ордена святого Андрія, наділено маєтностями, підпорядковано йому Запорозьку Січ, Батурин віддано для резиденції. Встановлені до того комісії — економії, рахункова і щодо образ, а також Міністерська канцелярія — ліквідовувалися, російським чиновникам звелено було виїхати з України, Гетьманщина знову переводилася із відання Сенату в Міністерство іноземних справ, тобто визнавалася за автономну територію. Відбувся цей урочистий акт 24 квітня 1750 року. Кирило Розумовський дістав клейноди і жалувану грамоту, що повторювала зміст грамоти Петра І Іванові Скоропадському, отже, гетьманство було надане як царська милість, а не за договором двох сторін, як це було в статтях Богдана Хмельницького, — Єлизавета Петрівна, незважаючи на свій сентимент до України, недаремно проголосила себе наступницею царя-деспота. Загалом, акт був настільки урочистий, що навіть М.Ломоносов, відомий своєю українофобією, написав з цього приводу ідилію.

29 червня старого стилю юний гетьман урочисто в'їхав до Глухова. Тодішні хроністи, зокрема П.Симоновський та О.Рігельман, докладно описують акт входження на гетьманський уряд, подаючи його як всенародне свято. Було там багато бутафорії, але й радіти козакам, старшині та й усім станам українським було чого, адже кілька десятиліть систематичного винищення українців, проведеного царськими урядами й самими царями, далися таки добре взнаки, про що ми не раз згадували в попередніх етюдах.

14 липня обнародувано царську грамоту. Гетьман із 1751 року поселивсь у Глухові, де жив по-світському поставленим двором, де влаштовувалися бали, ставилися французькі спектаклі, організовано чудову капелу, капельмейстером був Андрій Рачинський, чудовий український музикант та композитор, який поклав початок славнозвісній нотній бібліотеці Розумовських. До речі, працювала у Глухові тоді і знаменита Глухівська музична школа, з якої вийшли М.Березовський та Д.Бортнянський, культивувався тут і так званий "італійський спів". У 1753 році К.Розумовський возив капелу Рачинського до Москви, де вона мала величезний успіх.

Перший період правління К.Розумовського був не вельми виразний. 1752 року два місяці він об'їжджав міста й містечка Гетьманщини, приглядаючись до козацького укладу та життя народу. У цей час добудовується Глухівський палац, почав відбудовуватися і приходити до попереднього стану Батурин. Але вже влітку 1753 року цариця викликала його до двору і рік там тримала, не пускаючи в Україну, як пише Д.Бантиш-Каменський "на огірчення малоросіян". Ближчими дорадниками молодого гетьмана були генеральний писар Андрій Безбородько і генеральний підскарбій Михайло Скоропадський. Із другого боку, немалий вплив

справляв на нього Григорій Теплов, який невідступно гетьмана супроводжував, він фактично керував гетьманськими справами. На цій особистості, одному з винуватців загибелі Козацької держави, треба зупинитися окремо.

Розповідали, що коли гетьман об'їжджав Україну, в Чернігові вітер здер із нього кавалерію святого Андрія, Теплов підхопив її. Стара Розумиха, мати гетьманова, з того пророкувала лихо від Теплова і радила синові не тримати його біля себе і не слухати; на жаль, Кирило матері не послухав. Хто ж він був, той Підступник, як його охрестив М.Ломоносов? Народився в 1720 році, тобто був на вісім років старший гетьмана, вважається, що він побічний син знаменитого Теофана Прокоповича і жінки грубника в псковському архієпископському домі. Прізвище хлопчику придумав сам Теофан, іронічно натякаючи на соціальний стан чоловіка своєї коханки — грубника. Але архієпископ побічного синка не забував, дав йому освіту в своїй Олександро-Невській школі, послав за кордон і прилаштував до Академії наук, де той 1740 року став перекладачем. Авантюрна вдача і схильність Теплова до інтриг (риса спадкова, бо й сам Теофан великий інтриган) були виняткові. Василь Горленко в нарисі "Підступник" так писав про нього:

"Пригоди його з молодих літ разючі й разюча також спритність, з якою він викручується з найтяжчого становища. Властолюбство штовхало на всі ризиковані справи, але завжди вчасно із самовпевненим нахабством він устигав стати на той бік, куди хилило щастя" (*В.Горленко.* Украинские были. — К., 1900). Своєму вивищенню Теплов завдячує Олексієві Розумовському. Супроводжує Кирила за кордон, а коли того призначено президентом Академії наук, справжнім президентом став, звісно, він; коли ж Кирила Розумовського зроблено гетьманом, Теплов стає негласним правителем Гетьманщини. "Офіційно він завідував гетьманською канцелярією, — пише В.Горленко, — але в суті був політичним директором ясновельможного і цілковито взяв до рук "стерно влади". Російський історик С.Соловйов признав, що "Теплов був вартий чотирьох великоросійських членів колишньої Малоросійської колегії" (*С.Соловьев.* История России. — Т.XXIII. — С.47). Г.Теплов відігравав значну роль у перевороті Катерини II, а перед цим Петро III надав йому чин статського радника і камергера. Теплов був автором першого маніфесту Катерини II і формули її присяги, він-таки став секретарем Надзвичайної ради, що збиралась у перші дні її правління, хоч перед зацарюванням цариці доносив на неї. "Щасливий той, — писав Г.Теплов, — хто спритний сам для себе". Але цариця Підступника не любила, утяжувалася його присутністю на царському дворі і незабаром віддалила від себе, через що він свою діяльність зосередив в Україні, ставши її чорним ангелом.

Гетьман Кирило Розумовський і справді довгий час не жив в Україні, а в Москві чи Петербурзі, але годі сказати, що українськими справами не займався: часто входив з тими чи іншими проханнями в Колегію іноземних справ, а коли посварився з її президентом, перевів справи України знову в Сенат, вдавався до цариці. Але царський уряд, давши Україні пільги, швидко схаменувся. З 1754 року фіксуємо новий наступ на українські права та вольності. Так, у цьому році видано указа про контроль над фінансами Гетьманщини, скасовано митний збір (так звані індукти та евекти) — вельми важлива стаття доходів на урядові потреби, ліквідовано митний кордон між Росією та Україною (1755), що підривало її економічну самостійність, вилучено з-під гетьманської юрисдикції Київ, і хоч з ініціативи самого К.Розумовського управління справами України переведено в Сенат — це теж був елемент ліквідації автономних прав; встановлено контроль над наданням гетьманом урядів та маєтків, призначено в Україну осібного резидента з російських генералів, заборонено вести закордонну переписку — це сталося у відповідь на домагання Розумовського дістати право дипломатичних відносин. Ці урізання фактично повертали Україну до того стану, що його запровадив Петро I.

Тим часом почалася Семилітня війна, і знову козаків погнали вмирати невідомо за що в чужих землях. "1756 [року] виряджено

в той похід малоросійських реєстрових козаків, — пише невідомий автор "Історії Русів", — 5000 та компанійських 1000 із належною артилерією... Корпус той відправлено різночасно чотирма відділами: два з них пригнали до армії 10600 волів, а два привели 6000 коней, зібраних у Малоросії. І війська ті були в баталії Егерсдорфській і в інших боях сім років" (с.308). Вісім тисяч українців були погонщиками в російському війську, більша частина з них у поході загинула. В цьому році гетьман вернувся в Україну, але в кінці року знову був відізваний до Петербурга. Управління Гетьманщиною було доручено членам Генеральної канцелярії: генеральному обозному Кочубею, підскарбію Скоропадському, писарю Безбородьку, осавулу Валькевичу і хорунжому Ханенку. Але наступний рік, як пише Д.Бантиш-Каменський, "був смертний для малоросійських старшин", померли Скоропадський, Оболонський і Якубович, а в вересні у Глухові вибрано нових старшин: генеральним суддею став Ілля Журман, підскарбієм Василь Гудович, осавулом Іван Журавка. Отже, все це десятиліття, 1750 — 1760 роки, гетьман і справді фактично не був прямим правителем України, його місія зводилася більше до виконання обов'язків повноправного представника України в Росії, прохача, заступника, чому сприяла особиста і через брата наближеність до імператриці. Добивався він речей дрібних: на будівництво фортеці св.Єлизавети послано козаків не 1752, а 1754 року і меншу кількість, його родич Петро Розумовський став ніжинським полковником тощо. Отже, гетьман цілком виконував роль маріонеткового правителя, а що сам був у вельми молодих літах, то така роль йому цілком личила, і він нею певний час задовольнявся. Єдина його реальна політична місія — гаранта існування української автономії, причому країною правили, незважаючи на особливу роль Г.Теплова і призначення резидентів, все-таки українці, які, попри все, свою українську державу прагли реанімувати, зокрема, відновилася робота над кодексом "Права, за якими судиться малоросійський народ".

Ми вже говорили в есе про Данила Апостола, що в Глухові указом від 28 серпня 1728 року було утворено спеціальну кодифікаційну комісію, яка почала укладати правовий український кодекс — для становлення власної держави річ конче необхідна. В 1734 році до комісії входило 12 осіб — шляхтичі, старшина, духовенство. Право будувалося на Литовському статуті, Хелмському праві, Саксонському зерцалі, українському звичаєвому праві та судовій практиці. П'ятнадцять років ішла робота. Оскільки кодекс мав затверджуватися російським урядом, його переклали на російську мову. В 1744 році його було подано на затвердження Сенату, але царський уряд, який зовсім не бажав юридичного становлення Української держави, протримав його в себе без руху дванадцять років, і тільки в час правління Розумовського його було

повернуто для доробки. Через знищення Козацької держави кодекс так і не було завершено. Збірник мав 30 розділів і 531 артикул, які поділялися на 1716 пунктів. До прав додано схему й перелік чинів військової і цивільної адміністрації в Україні, пояснення термінів і справ, відзначено цивільні, кримінальні і процесуальні норми права. Це важливо знати, перш ніж перейти до аналізу державотворчих реформ гетьмана Кирила Розумовського, які він почав провадити, починаючи з 1760 року, коли нарешті повернувся в Україну з метою реформувати тут державне життя — це вже був не юнак з екзотичними регаліями гетьмана, а зрілий муж, в голові якого зароджувалася ідея перетворити Україну в державу шляхетського типу — Катерина II недаремно визначала, що це була людина "оригінального розуму"; очевидно, мав він у своєму оточенні не лише чорну тінь свою — Григорія Теплова, а й людей освіченого кола тодішніх українців, які вчилися в західноєвропейських університетах.

Олександр Оглоблин, здається, переборщив, кажучи, що гетьман Розумовський мав у задумі самостійну Україну; аналіз його державницьких заходів свідчить про те, що він по-своєму хотів повернутися до ідеї Великого князівства Руського, зголошеного в Гадяцьких трактатах Іваном Виговським, тобто герцогства при російському підпорядкуванні, і не більше. Козацька держава в питомих традиційних формах здавалася йому анахронізмом, старшина уже цілком сформувалась у панівний клас чи стан і щосили прагла дорівнятися до російського дворянства, отже, ставала станом шляхетським, шляхетська держава закономірно була для неї ідеалом.

Кирило Розумовський почав із найнасущнішого — з реформи судівництва. Ми вже говорили, що судовою реформою активно займався вже Павло Полуботок, його працю продовжив Данило Апостол і група старшини, що укладала "Права, за якими судиться малоросійський народ", які й стали конкретним результатом цієї роботи. 17 листопада 1760 року К.Розумовський видав універсала про реорганізацію Генерального військового суду, за яким "мати присутність у суді Генеральному 12-ти персонам, по-перше, суддям двом генеральним, а з ними десяти персонам, яких десятьох щорічно по одному вибирати в полках малоросійських з кожного полку всім, що живуть у полках, чиновникам та власникам загалом із бунчукових товаришів, старшин полкових і з дійсних сотників, достойних, добросовісних, які знають права і які житла і володіння свої в тих полках мають, і тим вибраним персонам бути у тої присутності безвідлучно" (Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип.2. — С.55). Обрані депутати з генеральними суддями виносили остаточне рішення Генерального суду.

У 1761 році Кирило Розумовський видає універсала про впорядкування винокуріння, притому явно на користь старшини й за-

можного козацтва. "Малоросіяни, — писав гетьман, — не тільки неважать землеробством і тваринництвом, від яких іде багатство народне, але ще, вдаючись у непомірне винокуріння, часто купують хліб на торговицях дорогою ціною не для того, щоб мати якісь собі вигоди, а тільки для пияцтва, знищуючи свої ліси, і мають од того нестачу в дровах, необхідних для опалення своїх хат" (*Д.Бантыш-Каменский.* История Малороссии. — С.459). Дозволялося винокуріння тільки поміщикам та козакам, що мають грунти та ліси, крім духовенства, купецтва та посполитих — за цим мають наглядати полковники і сотники; заборонялося мати шинки росіянам і взагалі чужоземцям, особливо купцям та селянам, не можна було наймати бідних козаків, що мають грунти, щоб використовувати їхнє право гнати горілку. Цікаво, що цей універсал не викликав захоплення в українській суспільності. Поет інок Яків, тобто представник духовенства, якому заборонялося гнати горілку, у своєму "Сатиричному вірші 1764 року" про це виразно писав:

Не скажу, чого панам боронить пристало,
Щоби людям не робить горілок і мало?
Може, пузо в них спаде, чи якого духа,
Коли б гналась у людей нем'яка сивуха?
Чи в поставі б гордій їм умалилось зросту,
Як горілку почне гнать селянин непросту?
І давніше люди в нас різні трунки гнали,
Одні їли собі хліб, інші панували...

Тим часом померла імператриця Єлизавета Петрівна. За Петра III Кирило Розумовський провадить великі зміни в гетьманському правлінні: у відставку пішли генеральний бунчучний Осип Закревський, генеральний писар Андрій Безбородько, чернігівський полковник Іван Божич та інші. Генеральним писарем став Василь Туманський, суддею генеральним Олександр Дублянський, осавулом Іван Скоропадський, хорунжим Данило Апостол, бунчучним Яків Тарнавський. Було без вибору поставлено ряд полковників. Це прийшли нові люди, як пише Олександр Оглоблин: "молодша інтелігенція, що здобула освіту в Західній Європі (брати Туманські, зокрема Василь, майбутній генеральний писар), хотіла встановити на Україні гетьманську монархію, спадкову в роді Розумовських, але з наданням певних конституційних форм парламентського типу — Генеральне зібрання. Течія набрала впливу під кінець правління Розумовського" (Енциклопедія українознавства. — Париж; Нью-Йорк, 1973. — Т.7. — С.2556), тобто гетьман оточував себе своїми людьми з вищої старшинської верстви, були тут нащадки гетьманів — Скоропадський і Апостол, які носили навіть ті самі імена, що й гетьмани. Ще одного досяг К.Розумовський при Петрі III — повернув у своє відомство Київ.

У перевороті, що його вчинила Катерина II, гетьман брав участь разом із Михайлівським гвардійським полком, яким командував,

очевидно, і не підозріваючи, що нова цариця буде могильницею його державотворчих задумів в Україні. 1763 року він знову повернувся в Україну, де завершував початі реформи. Універсалом від 17 лютого 1763 року гетьман дозволяв полковим канцеляріям та чолобитчикам подавати справи прямо до Генерального суду, що зменшувало кількість судових інстанцій, скасовувалися при цьому судові функції Генеральної канцелярії, а 19 листопада 1763 року гетьман видав універсала, в якому йшлося про створення нових судових установ. Власне, нічого нового К.Розумовський не вигадав, а повернувся до судової системи Річі Посполитої, яку знищив ще Богдан Хмельницький. На території кожного полку мали створити по два земських та по два підкоморських суди. В полку також встановлювався на чолі з полковником гродський суд, який заміняв суд полковий. Уводилася посада возного, що обирався із значкових товаришів чи сотенної старшини. Що це означало практично? А те, що Кирило Розумовський хотів перетворити Козацьку напіввійськову державу, яка грунтувалася на поділі на військові одиниці, в цивільну шляхетську, тож він фактично продовжив те, що розпочав, але не зумів втілити в життя Іван Виговський.

У тому ж таки 1763 році, в листопаді, у Глухові відбулася ще одна подія: зібралася старшинська рада, на якій обговорювали питання про спадковість гетьманства, вироблено 23 пункти, які пізніше було покладено в чолобитну імператриці — гетьманство мало закріпитися за родом Розумовських. Україну було розділено на 20 повітів, в кожнім мав бути земський суд, в якому тричі на рік збиралися б його члени; суддя, підсудок і земський писар вибиралися вільними голосами із шляхетського повіту і не змінювалися. Апеляція на них мала йти до Генерального суду. У судах підкоморських були б присутні підкоморій та його товариші — підкоморники. Земський суд розглядав би справи про розділ майна між родичами, боргові зобов'язання, заставні маєтності, оранку чужих земель, втечу слуг тощо; підкоморський розбирав конфлікти між землевласниками щодо спірних земель. У гродському суді розрішувалися кримінальні злочини. Сотенні суди залишалися, щоб "поміж рядовими козаками в самих маловажливих скаргах і суперечках словесну розправу чинити" (Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип.2. — С.58). Козаки мали судитися в земських та гродських судах, навіть прості, тож формально козаки розглядалися ніби належні до шляхетського стану (ідея, що її проповідував ще Самійло Величко суперечно до старшинської,коли шляхетство бачилося лише у старшині; зрештою, в тогочасній поемі "Розмова Великоросії з Малоросією" Семена Дівовича вона так і подавалася). "Гадаємо, що це положення гетьманського універсалу, — пише сучасний дослідник О.Путро в статті "Гетьман К.Розумовський і судова реформа на Україні-

Гетьманщині", — є надзвичайно важливим для принципового вирішення давнього дискусійного питання в українській історіографії щодо місця козацтва у структурі суспільства, зокрема часів пізнього середньовіччя" (Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип.2. — С.58).

Із судовою реформою змінювалася певною мірою і система чинів гетьманської держави. Підкоморій ставав другою особою в полку після полковника, за ним ішов земський суддя, підсудки урівнювалися з бунчуковими товаришами, земські писарі з полковими осавулами, а возні вважалися другою службовою особою в сотні після сотника. Вищою апеляційною установою над судами ставав Головний трибунальський суд. До його складу з кожного повіту обиралося по два депутати, вводилося чотири духовні особи. Рішення цього суду оскарженню не підлягало, за винятком вироків про позбавлення шляхетської честі і смертної кари, де останнє слово належало цареві (Там-таки. — С.58, 61).

Тоді ж гетьман і старшина просили про зрівняння українських чинів з російськими — ще одна болюча проблема для нового шляхетського стану, що встановлювався.

Реформовано й армію: козаків одягнено у формені мундири, і полки перетворювались у регулярні — так звана "воїнська екзерцисія" за проектом лубенського полковника Івана Кулябки.

Кирило Розумовський діяв сміливо та рішуче, хоч знав, що оточений доносителями, стежив за ним вовчими очима й Григорій Теплов. Від його пильного ока не могло нічого заховатися; до речі сказати, він навіть вивчав історію України, принаймні, збирав до неї джерела, і надчікував слушної години, щоб виконати свою місію Іуди. Не дрімали й інші доносителі. Після Генеральних зборів глухівський комендант де Латур подав щодо цього рапорт до київського обер-губернатора Чичерина і генерал-губернатора Федора Воєйкова, які донесли про все в царський двір. Сам же Г.Теплов складає просторий донос, який в оригіналі мав такий заголовок: "О непорядках, которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии". У цей час, тобто в 1763 році, Г.Теплов став статс-секретарем Катерини II. Деякі історики навіть гадають, що ідею просити в Катерини спадковості гетьманства провокаційно подав саме він, Теплов. "Тут він зраджує Розумовського, — пише Василь Горленко, — і вигадує проти нього воістину зрадницький план. Він підбиває гетьмана просити дарувати нащадкам його наслідницьку гетьманську достойність, побуджуючи збирати підписи старшин для підтримки такої вимоги і в той час організовує подання урядові про небезпеку, що загрожує від таких хвилювань і гетьманових намірів" (*В.Горленко*. Украинские были. — К., 1900).

І тут постає кілька цікавих питань. Перше: невже свої реформи гетьман чинив без відома цариці? Можемо напевне сказати: це

річ, у тих умовах, у яких перебував К.Розумовський, неможлива. Цариця цілком могла згодитися на подібні реформи, адже вони фактично вели до знищення старого укладу Козацької держави, і Катерині II це не могло не подобатися. Важче відповісти на друге запитання: чому вона дозволила повернути в Україну польські форми судочинства? Скажемо, до речі, консультантів-істориків, що просвіщали гетьмана в історії державотворення в рідному краю, К.Розумовський мав досить (це і Г.Покас, і П.Симоновський, і брати Дівовичі); з аналізу документів, що характеризують його реформи, можна помітити, що знав він і українські літописи (очевидно, через консультації), і договори Юрія Хмельницького з Росією, і Гадяцькі пакти, можливо навіть і конституцію Пилипа Орлика, адже було встановлено інституцію Генерального зібрання старшини як протопарламент, а не давня Генеральна рада.

Третє вельми цікаве питання: чи ідея спадковості гетьманства була провокаційно нашептана Г.Тепловим? Гадаю, ідея ця визріла в умах гетьманського оточення, бо вона не була нова: її хотів утілити Богдан Хмельницький, після нього Іван Самойлович, навіть Іван Мазепа, який готував собі в наступники Войнаровського; зрештою, ідея ця логічно й закономірно випливала з порядку речей: той тип держави, що її замислював побудувати К.Розумовський, передбачав спадковість правителя, йдеться про державу типу герцогства. До речі, про те, що Україну замислювалося перетворити у герцогство, говорить й "Історія Русів", а герцоги чи князі бували в такого типу утвореннях таки спадкові. Про це свідчить ряд фактів. Незважаючи на те, що козаки ніби всі визнавалися шляхтою, як це ми говорили раніше, практично нею мала стати все-таки козацька старшина. Саме вона складала Генеральне зібрання, саме для неї гетьман дбав, щоб українські чини дорівнювалися до російських; більше того, термін "шляхетство" в той час став офіційною назвою саме козацької старшини; доступ у старшину було відкрито духовенству і міському патриціатству, тобо некозакам, що раніше було неможливо, отже, старшина, як і держава, переставала бути військовою, а уцивільнювалася, навіть війтівські посади в більших містах передано старшині. Цілком закономірно, що, перетворюючи старшину в пануючий клас, шляхту, Кирило Розумовський обмежував права посполитих, і в 1760 році видав універсала, підтвердженого царським указом 1763 року, за яким переходи селян дозволялися без майна, забиралося, як ми говорили, у селян право шинкувати горілкою і виготовляти її, селяни мали перебувати в панській юрисдикції (раніше мали свої так звані копні суди). Отже, державу Кирило Розумовський формував цілком шляхетську, європейського, певною мірою польського, типу, відтак і потреба у спадковому гетьманстві для такої держави була теоретично потрібна, і все ніби було на місці. Але підступник Григорій Теплов чудово знав слабкості

Катерини II, її деспотичну вдачу, вона була по-особливому дражлива на все, що її владу умалювало — саме на цей пункт доноситель і звернув найбільшу увагу, і той російську деспотку і роздратував.

Проблеми соціальної справедливості були чужі Кирилу Розумовському, він відбивав інтереси козацької старшини, яка в цей час, як ми згадували, справу переросту у шляхетство ставила як корінне питання свого життя та смерті і надавала їй виняткової значимості — це було навіть важливіше, ніж утримати власну державу, хоч і патріотизму вона ще не позбулася. Але це вже був патріотизм напівколаборантський, хоч не збувало ще і патріотів справжніх, переконаних, які й були, найпевніше, натхненниками державотворчості Кирила Розумовського, в якому знайшли свого однодумця.

Четверте цікаве питання в цьому ракурсі: як реагували на реформи Розумовського низи? Щодо цього є надзвичайно цікавий документ, поетична пам'ятка, яку ми вже цитували, "Сатиричний вірш 1764 року", писаний іноком Києво-Печерської лаври Яковом:

Добрий промисел, коли б всякому по волі,
Промисленників таких може стать доволі.
А хто ворог тому є в ділі і у слові,
Ходить той щодня п'яний од людської крові.
А найгірше як хто є шибениці годний,
Вже, дивись, йому дають чин, ще й благородний.
А хоч би хто захотів пошукать розправи,
То суддею буде чорт — он сидить на лаві.
Горе тобі, краю мій, дорога Вітчизно!
Жити у цей час тобі гірко в нас і слізно.
Чи було тобі коли отаке на мислі,
Щоб нещастя тебе так без жалю притисли?
Де подівся мужній дух? Де швидка розправа?
Все звелося нанівець, з'їла міль іржава.
Як з патроном хто тепер та грошей доволі,
Хай грабує, розбива і живе в сваволі.
Яким хоче, може він торгом промишляти,
Обертатися б умів і щоб був багатий.
Як у мові хто моїй сумнів, може, має,
Хай Зіньків наш хоч одним оком оглядає.
Тут найперший іде пан Роговський-Розовський,
За ним суне, наче чорт, Бутовський-Бурковський,
Що наситили людей добре хлібом-сіллю,
Не одного прирекли з дітьми в богодільню,
Але й там жить не дали в спокої без лиха,
Не лишивши з чого зшить на жебрацтво міха.
В того руки ще гостріш, аніж кігті в чорта,
В того зуби ще твердіш, ніж в якого хорта.
А погладити б схотів чи поцілувати,
То колоти буде той, другий буде драти...

І після того поет приводить серію прикладів насилля багатих над убогими, а ще більше — про неправедний суд, який тоді почав заводитися і служив не так для становлення права, як для самозбагачення старшини.

Козацька держава агонізувала. Її роздирали внутрішні суперечності і розлам у системі думання між нижчими та вищими сферами. Кирило Розумовський та його оточення чудово розуміли анахроністичність козацького укладу, але вони опинилися між двох вогнів: Російської імперії, яка не бажала дозволити встановлення держави нового типу на українських землях, бо її політика, як не раз зазначалося, була спрямована на умалення прав та свобод українців, а не на їхнє прибільшення, а з другого боку, реформи Розумовського зустрічали глухий, але виразний опір низів тодішнього суспільства, з якими старшина вже не вміла та й не хотіла рахуватися, бо розуміла, що, пропустивши момент, коли може легально й безболісно здобути дворянські права, хай і російські, вона опиниться поза суспільством і втратить свої родові завоювання, як втратили й опинилися поза суспільством мазепинці, що піднялися за свободу рідного краю. Ось чому досить стало грунтовного доносу якогось Іуди, Підступника, щоб та держава впала. "Історія Русів" про цей сумний акт писала так: "Генеральне зібрання у Глухові і відправлений на нього до двору донос були учинені старанням радника і улюбленця гетьманського Григорія Миколайовича Теплова. Перебуваючи у Петербурзі доповідачем у государині, він діяв хованим чином супроти графа Розумовського, а коли побачився з ним уперше в палаці, то зустрів його з розверстими руками. Граф Григорій Григорович Орлов, що був у тій кімнаті, ствердив пророкування гетьману матір'ю його, проголосивши вголос при численних свідках: "І цілує, його ж і зрадить" (Цитуємо за "Историей Малороссии" Д.Бантиш-Каменського).

Як особистість Кирило Розумовський був людиною не лише розумною, але й принциповою та чесною. Нелегко було йому втримуватися поміж тодішнього безчестя й аморальності, про що свідчить така про нього билиця.

За обіднім столом у цариці Катерини розмова пішла під час десерту про наклепників, і цариця вирішила випити за здоров'я чесних людей. Всі наслідували їй, окрім графа Розумовського. На запитання цариці: "Чому не хоче бажати добра чесним людям?" — він відповів, не доторкнувшись до чарки: "Боюся, що мор буде" (тобто, коли б погинули безчесні люди, то на землі мало кого залишилося б).

Отже Катерина II повеліла гетьману подати у відставку. Він якийсь час вагався, адже вбивалася головна мета його життя, але змушений був упокоритися. 10 листопада 1764 року вийшов указ про знищення гетьманства. Не за реформи, вважаю, покарала

Собор у Козельці, збудований заходом К.Розумовського

цариця Кирила Розумовського, а за дерзновенне прагнення увічнити гетьманський уклад у своєму роді та й на землі своїй. Зрештою, коли придивитися до реформ самої цариці Катерини, то вони з реформами Розумовського були погідні, навіть якісно тотожні. Персонально гетьман покараний не був, він дістав чин генерал-фельдмаршала і багато маєтків в Україні. Жив під Москвою (в Петрівсько-Розумовському), потім в Україні, здебільшого в Батурині, який йому так і не довелося реанімувати в столицю своєї держави, але який йому віддано у власність, не відкрив тут він і проектованого університету. В 1768 — 1771 роках був членом Державної ради. Його підступник та зрадник Григорій Теплов у 1767 році став сенатором.

Наступні акти донищення української автономії, адміністративно-правового устрою, Запорозької Січі та закріпачення селянства стали справою часу і невдовзі один за одним відбулися: полковий поділ на Слобожанській Україні знищено в 1765 році; Запорозька Січ була знищена в червні 1775 року; полкова система на Гетьманщині була знищена в 1781 році, тоді ж утворено намісництва за російським зразком; кріпацтво юридично оформлене указом Катерини від 3(14) травня 1783 року, за яким на селян Лівобережної України із Слобожанщиною поширювалися загальноросійські закони. Кращі уми того часу протестували, але були то одиниці, більшість мовчки схилила голову. "Історія Русів" про це написала досить виразно: "Старшини генеральні й полковники, що мали своїм обов'язком за інших часів скликати збори і посилати депутацію до двору про вибір нового гетьмана, сим разом про вибір принишкли, а уроївши собі,що всі рангові маєтки

за прикладом гетьманських, приречені на вічну роздачу теперішнім їхнім власникам, як останнім зі старої системи урядникам, спокійно вичікували на ту подію і, тішачи себе надією зробитися коштом нації багатими власниками, зоставили ту націю дожидати сповнення обітниці Отця Небесного, але самі в розрахунку своєму прикро помилилися, бо згодом сталося з ними не так" (Історія Русів. — К., 1991. — С.215 — 216).

І справді, історія Української Козацької держави була приречена на швидку загибель. Посприяли цьому як вороженьки, так і свої люди. Одне слово, як напише згодом Тарас Шевченко в "Юродивому":

...Більш нічого
Не викроїлось, і драму
Глухими темними задами
На смітник винесли...

Не всі мовчали. Одним із найяскравіших протестів-памфлетів на знищення Української держави була цитована тут не раз "Історія Русів". Голосно заплакав на уярмлення своєї Батьківщини і Василь Капніст у своїй "Оді на рабство":

На спів я ліру наладнаю
І з сумом, котрий відчуваю,
Журливий, тоскний звук поллю.
Від струн, омитих сліз рікою, —
Вітчизни з тугою такою
Уярмлення на світ з'явлю...

Знищення українських прав та свобод для поета — велике нещастя, яке він щиродушно переживає:

Куди не поверну зіницю,
Немов на скорбную вдовицю
На рідну землю я дивлюсь:
Сільські забулися утіхи,
Всі ігри, танці, жваві сміхи,
Веселих співів гук затих,
Хоч ниви ясно золотіють,
Поля, луги, ліси німіють,
Як хмара, сум наліг на них.
Де села і міста пригожі
Ховав від бід свободи щит,
Будує влада загорожі
І волю путами щемить.
Де щастя і добро для люду
Текло привільно, там повсюду
Неволя вже відгонить пріч!
Агей! Так доля дивно грає,
Бо слово лиш одне зміняє
Нам день ясний на темну ніч!

Колись було, що Вседержитель
Із тьми був словом світ творив,
А ви, царі! Хіба Творитель
Вас владою був наділив,
Щоб ви в країнах своїх красних
Могли щасливих у нещасних,
Добро у зло перетворять?
Нащо вам скиптр у руки вклали?
Щоб ви бичами світу стали
Й дітей своїх могли згублять?
Ви позирніть на ті народи,
Де рабство тяжко люд гнітить,
Де любої нема свободи,
Де тільки ланець брязкотить;
Для бід там смертні народились,
Там їм приниження судились, —
Нещастя повну чашу п'ють.
Під ігом навісним держави
Потоками ллють піт кривавий
І гірше смерті там живуть.
Насильства влади всі страшаться,
Зір никне — можуть лиш стогнать,
Підвести голови бояться
На жезл, готовий їх карать.
В кайданах рабських знемагають,
А збити путо не дерзають,
Що так утяжує всіх їх.
Бояться кари, аж стовпіють,
І лиш у думці вони сміють
Постати проти чеп своїх...

Але це був голос волаючого в пустелі. В Україну потоками підуть "байстрюки Катерини", за висловом Тараса Шевченка, які з'єднаються тут із місцевими шукачами російського дворянства, і Україна засне, аж доки її не почнуть будити своїм віщим словом Іван Котляревський, а за ним і Тарас Шевченко.

Явище літописання цього часу називають "козацьким", тобто воно є витвором Козацької держави, що почала встановлюватися на початку XVII століття і протривала до знищення інституту гетьманства, розорення Запорозької Січі й перетворення України в провінцію кількох держав — Росії та Польщі, а після розділів Польщі — Австрії. Однак явище літописання має ширший характер: одне те, що воно творилося й поза межами Козацької держави, а друге, що охоплювало інтереси не тільки козацтва, а й інших станів: шляхетства, міщанства, духовенства, зокрема розвивалося монастирське літописання. Простежується розвиток жанрів цього підвиду літератури: записки самовидців, компілятивне, регіональне літописання та їхні змішані форми, хроніки, діаріуші, пом'яники, родинні записки, монастирські літописи різних конфесій, перші курси історії України, повісті літописні, сказання, короткі літописи, реєстри, кронічки, описи.

І все-таки козацьке літописання — основа, головне, можна сказати, річище історіографічного мислення українців того часу, і це знову-таки зв'язано з характером державотворення тієї доби. Загалом же, коли глянути на розвиток літописання як літературного явища в цілому, не важко помітити, що попри існування його локальних чи індивідуальних форм та жанрів воно майже

завжди було зв'язане з процесами розвитку держави як такої і відбивало, як правило, потреби держави й етапи її самоусвідомлення. Так "Повість врем'яних літ" постала на державне замовлення, хоч творили її ченці (Никін, Нестор, Сильвестр) і відбивала той етап нашого державотворення, коли в ньому домінували самодержавні форми. "Київський літопис" натомість відбиває стан феодального роздроблення Київської Русі; "Галицько-волинський літопис" був державним Галицько-Волинського князівства чи королівства; "Західно-руські літописи" вийшли з лона литовсько-українсько-білоруської держави — Великого князівства Литовського. Неважко помітити, що із занепадом держави літописи стають дрібніші, короткослівніші, зводячись до локальних записок, а з піднесенням державотворення стають розлогіші, солідніші й набувають значення загальнонаціональних дієписів. Не дивно відтак, що найвизначніші зразки козацького літописання з'являються в кінці XVII — першій чверті XVIII століття — це був час звершення організації Козацької держави як такої і час перших загроз для її життєдіяльності, зв'язаних з імперіалістичною експансією Петра І. "Козацькі літописи, — пише Дмитро Багалій, — з'явилися саме тоді, коли козацтво в державному, національному, релігійному та соціальному життю вкраїнського народу почало відігравати ролю" (*Д.Багалій.* Нарис української історіографії. Джерелознавство. — К., 1925. — В.II. — С.1).

Загалом же, літописання було акцією творення власної історії та національного самоусвідомлення. Теофан Прокопович у своєму викладі про історію в "Риториці" (Філософські твори. — К., 1979. — Т.І. — С.148) недаремно цитує Ціцерона: "Історія — це свідок часів, світлої істини, пам'ять минулого, вчителька життя, вісник старовини", праця ж літописця, отже, робить її безсмертною. "Мета історії, — пише Т.Прокопович, — приносить користь, але користь таку, очевидно, щоб ми з чужих прикладів так як з власного досвіду знали, що слід робити, а що уникати" — визначення вельми цікаве, бо історія тут бачиться як умудрення народу через самоусвідомлення. На підкріплення цього Т.Прокопович цитує Лукіана: "Візьми до уваги ще й таке призначення історії, як правильно передана нащадкам пам'ять про події, а так само слава якогось мужа, здобута його прекрасними вчинками". Додамо до цього: і пам'ять про мужів, учинки яких ішли на шкоду своєму народові, тобто фіксація і негативного історичного досвіду. Мислитель просторо цитує також Діодора Сицилійського, який писав: "Все-таки ми бажаємо охопити в пам'яті цілі сторіччя, бачити виникнення, розквіт і занепад великих імперій, докладно пізнати причини приватного і громадського лиха та у всякій важливій і великій справі, що розгортається перед нами або на певній відстані від нас, мати певний досвід і ніколи не втратити його".

Усі ці викладки зробити потрібно для того, щоб усвідомити ще одну істину: козацьке літописання не було актом стихійного творення, а мало під собою теоретичну базу і засновки, викладені по тогочасних риториках, у яких докладно розглядалися історіографічні принципи; аналіз цих принципів та засад українських літописців неодмінно приводить нас до думки, що літописці своє мистецтво творення історії пізнавали в стінах Київської академії, а вже потім практично цей акт здійснювали, досить послідовно тих принципів дотримуючись. Саме на цих принципах і творилися, назвемо їх так, поважні літописи.

Перший із таких поважних літописів була хроніка Теодосія Сафоновича. Колишній викладач Київської колегії та її ректор, ігумен Київського Золотоверхого монастиря Т.Сафонович у 1672 році склав компіляцію, яка здобула назву: "Хроніка із літописців стародавніх, із святого Нестора Печерського та інших, також із хронік польських про Русію, звідки Русь почалася, і про перших князів руських, і про подальших князів, що по них наступали, і про їхні справи". Звернімо увагу на рік, у який твір було написано, — рік падіння гетьмана Дем'яна Многогрішного і за гетьманування Івана Самойловича, тобто це був час остаточного закріплення (після подій із Іваном Бруховецьким) на Лівобережжі козацької партії російської орієнтації — за Івана Самойловича вона здобула цілком стабільне становище. Твір Т.Сафоновича оповідає про Київську Русь до кінця XIII століття — за Іпатівським зводом, причому літописець вибирає факти, що стосуються історії Української землі, тим самим зв'язуючи ту історію з історією власне українською. Як пише Михайло Марченко: "Сафонович зв'язав стародавню історію Русі з пізнішою українською і намагався розкрити ряд сторін історичного розвитку у взаємному зв'язку стародавнього з новішим аж до його сучасності, до другої половини XVII ст." (*Марченко М.* Українська історіографія. — К., 1959. — С.58). Тенденція ця в українській традиції не нова, вона фіксується проздовж XVI — XVIII століть і постійно українськими книжниками підкреслюється. Т.Сафонович говорить про потребу для того, хто родився у православній вірі, знати про свою батьківщину "й іншим, що питатимуть, сказати, бо людей, що не знають свого роду, вважають за дурних" (*Возняк М.* Історія української літератури. — Львів, 1921. — Т.II. — С.309) — визначення більш як цікаве, бо свідчить про свідомість своєї позиції і про прагнення поширювати в народі історичне знання про рідну землю. Для Т.Сафоновича історія Галицької землі так само важлива, як і історія Київщини й Волині. Друга частина хроніки — це збірка історичних оповідань, власне історія України, викладена у зв'язку з історією Російських та Білоруських земель, чим автор ніби угрунтовує російську орієнтацію своїх сучасників-гетьманів. Говорить Т.Сафонович і про спільне походження росіян та українців, але ця ідея

Феодосій Софонович

ХРОНІКА
З ЛІТОПИСЦІВ
СТАРОДАВНІХ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1992

Титульна сторінка видання літопису Т.Сафоновича

не є провідною в його творі, вона тільки ледь накреслена; загалом же, головний інтерес хроніста — це минуле рідного народу та його інтереси, а не того, хто над ним панує, як це було в пізнішому за часом постання "Синопсисі". Те, що хроніка Т.Сафоновича здобула поширення у списках, свідчить, що вона складалася не з індивідуальної спонуки, а при сприянні тодішніх українських політиків, а можливо, писалася й на замовлення. Важко сьогодні визначити: чи це замовлення йшло від Д.Многогрішного чи вже

від І.Самойловича; зрештою, позиція обох мало різнилася, адже в основі своїй була проросійською, хоч виразно автономічною.

Другий із таких офіційних літописів був так званий "Літопис Самовидця", який згодом був поширений у ряді списків, а вперше надрукований Осипом Бодянським (Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. — Год 2-й, №1, 2). Заголовок літопис має такий: "Літопис Самовидця про війни Богдана Хмельницького і про міжусіб'я, що були в Малій Росії, і про його смерть". Продовжувачі довели цей твір до 1734 року, а сам він кінчається 1702 роком, коли, очевидно, й був написаний. Літопис обіймає розповідь про події другої половини XVII століття. У 1878 році його видала Київська комісія для розбору давніх актів за редакцією Ореста Левицького, в наші часи видано було його втретє (видав Я.Дзира у Києві, в 1971 році). Більшість учених, що займалися літописом, прийшла до думки, що автором його був Роман Ракушка-Романовський, військовий та суспільний діяч часу Руїни.

Загальна властивість літописів, і козацьких зокрема, та, що вони сполучають матеріал про події, що відбувалися до їхньої постанови записувати їх, отже, пишуть історію, укладаючи хронологічно по роках за матеріалом, а в продовження часто записують події, які бачили самі. Літопис Самовидця також має цю особливість: до 1672 року — це історичний твір, а по тому — діаріуш, щоденник або його опрацювання, події йдуть уже як бачені власними очима. Мова літопису книжна українська, хоч значно ближча до народної, аніж мова інших літописів. Особливу увагу тут відведено повстанню Богдана Хмельницького, яке автор справедливо трактує як визвольне, але засуджує тих, що пустошили країну, обстоює лад супроти сваволі. Автор — прихильник думки, що реєстрове козацтво має посісти в країні стан, який посідає шляхетство, до Запорозької Січі ставиться неприхильно як до свавільників, зате до польського короля — з пошаною. До кримського хана має негацію, як взагалі до татар і турок; загалом, був прихильник цивілізованої згоди з поляками, до чого не дійшло через "пиху гетьмана Хмельницького". До Москви й московського царя автор так само ставиться прихильно. Взагалі, він бачив Україну обов'язково під протекторатом іноземного володаря. Здебільшого його розповідь спокійна, розважна й об'єктивна, але дражливі питання життя XVII століття, особливо російський гніт, намагається оминати. Він противник союзу з бусурманами, засуджує за те Б.Хмельницького та П.Дорошенка, через що, розказуючи про війни з Туреччиною європейських народів та володарів, він завжди на їхньому боці. З українських діячів пряму симпатію висловлює тільки Сомку та Сірку, зовсім негативно ставиться до І.Виговського, Ю.Хмельницького, І.Бруховецького, до останнього за те, що опирався на чернь. Також неприхильний до П.Дорошенка, Д.Многогрішного, ще неприхильніший до І.Самойловича за його

ЛѢТОПИСЬ

САМОВИДЦА

ПО НОВООТКРЫТЫМЪ СПИСКАМЪ

СЪ ПРИЛОЖЕНІЕМЪ

ТРЕХЪ МАЛОРОССІЙСКИХЪ ХРОНИКЪ: ХМЕЛЬНИЦКОЙ, „КРАТКАГО ОПИСАНІЯ МАЛОРОССІИ" И „СОБРАНІЯ ИСТОРИЧЕСКАГО".

ИЗДАНА

КІЕВСКОЮ ВРЕМЕННОЮ КОММИССІЕЮ

ДЛЯ

РАЗБОРА ДРЕВНИХЪ АКТОВЪ.

КІЕВЪ.

Въ Типографіи К. Н. Милевскаго, на Крещатикѣ, въ д. Биска

1878 г.

Титульна сторінка видання літопису Самовидця

пиху. До І.Мазепи автор прихильний, так само й до Московських березневих пактів 1654 року; цікавиться історією Російської держави, а особливо прихильне у нього ставлення до Федора Олек-

сійовича. Отже, автор "Літопису Самовидця" відбивав досить точно старшинську ідеологію назагал проросійську, таку, якої на зламі століть дотримувався Іван Мазепа (до 1705 року), відтак відбивав, можна сказати, офіційну ідеологію тодішнього українського лівобережного уряду кінця XVII — початку XVIII століть. В історичній літературі вважається, що "Літопис Самовидця" найавторитетніший серед козацьких літописів, з нього користувалися інші козацькі дієписці та й історики XIX століття. Значення літопису ще й у тому, що подає ряд фактів, оповідань, побутових деталей, яких не подають інші літописи.

Другим із серії козацьких літописів, що вважаються найвидатнішими, і третім у серії літописів офіційних був "Літопис Григорія Граб'янки". Його назва така: "Події превеликої, з вини поляків, кривавої, небувалої брані Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького з поляками за найясніших королів польських Владислава, потім і Казимира, яка в 1648 році почала виправлятися і за літ десять по смерті Хмельницького незакінченої, із різних літописців і з діаріуша на війні писаного, в місті Гадячу, працею Григорія Граб'янки зібрано і стверджено самобутних старожителів свідченням. Року 1710". Літописа було видано Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів у Києві в 1854 році, хоч уперше його видав був Ф.Туманський в журналі "Російський магазин" (1793 року. — Ч.II — III), але імені автора там не значилося. Згодом уривки літопису надрукував І.Срезневський у "Запорожской старине" (Т.І, ч.2), але теж без імені автора. Саме цьому літописові судилося найбільше рукописне поширення, списків його існувало десятки.

Григорій Граб'янка (? — 1738) був із 1730 року гадяцьким полковником, а до того часу входив до гадяцької полкової старшини. Писано твір церковнослов'янською мовою, обіймає він події з найдавніших часів до початку XVIII століття (власне до 1709 року — падіння І.Мазепи та вибору гетьманом І.Скоропадського). Головна частина викладу — війни Богдана Хмельницького. Цей твір загалом — компіляція із різних книг та рукописів, від часу І.Бруховецького певною мірою залежний від літопису Самовидця. Починається "Оголошенням до читача", де автор пояснює, чому він пише свою історію. Основна причина: збереження історичної пам'яті свого народу, особливо пам'яті про Богдана Хмельницького. Така позиція, як і в Самовидця, суголосна з лояльним ставленням до Росії і пошанівним — до царів. Г.Граб'янка часто посилається на книжки: "Четьї-Мінеї", "Синопсис", польських та німецьких істориків, але користується і з офіційних документів: актів, грамот, договорів України з Польщею та Московщиною, листів тощо. Використовував народні перекази, а першим джерелом називає "Діаріуш наших воїнів, в обозі писаний" — можливо, це те саме, що й "Діаріуш" Самійла Зорки у С.Величка. Літопис уже має всі ознаки історичного твору, що автором усвідомлюється:

ДѢЙСТВІЯ

ПРЕЗѢЛЬНОЙ И ОТЪ НАЧАЛА ПОЛЯКОВЪ КРВАВШОЙ НЕБЫВАЛОЙ БРАНИ

БОГДАНА ХМЕЛНИЦКОГО,

ГЕТМАНА ЗАПОРОЖСКОГО,

СЪ ПОДЛЕЖАЩИМИ,

ЗА НАЙЯСНѢЙШИХЪ КОРОЛЕЙ ПОЛСКИХЪ ВЛАДИСЛАВА, ПОТОМЪ И КАЗЪМИРА, ВЪ РОКУ 1648, ОТПРАВОВАТИСЯ НАЧАТОЙ И ЗА ЛѢТЪ ДЕСЯТЬ ПО СМЕРТИ ХМЕЛНИЦКОГО НЕОКОНЧЕННОЙ,

ЗЪ РОЗНИХЪ ЛѢТОПИСЦОВЪ И ИЗЪ ДІАРІУША, НА ТОЙ ВОЙНѢ ПИСАННОГО,

ВЪ ГРАДѢ ГАДЯЧУ,

ТРУДОМЪ

ГРИГОРІЯ ГРЯБЯНКИ,

СОБРАННАЯ И САМОБИТНИХЪ СТАРОЖИЛОВЪ СВѢДИТЕЛЬСТВИ УТВЕРЖДЕННАЯ.

Року 1710.

ИЗДАНА

ВРЕМЕННОЮ КОММИССІЕЮ

ДЛЯ

РАЗБОРА ДРЕВНИХЪ АКТОВЪ.

КІЕВЪ.

Въ Университетской типографіи.

1854.

Титульна сторінка видання літопису Г.Граб'янки

"Не треба читачам розуміти, що десь я поклав дещо від свого розуміння, але казав те, що написано достовірними істориками й оповіджено від самовидців, зібрав та написанню віддав" (*Г.Граб'янка.* Літопис. — К., 1854. — С.III). На відміну від Самовидця, Г.Граб'янка починає свого літописа від найдавніших часів, а закінчує вибором у гетьмани І.Скоропадського. Але виклад давньої

історії в нього зовсім короткий, так само коротко описуються події до Б.Хмельницького, основний же виклад — повстання Б.Хмельницького, що вилилось у Визвольну війну, на що кладеться 123 сторінки із 257 (історії до Б.Хмельницького відводиться 21 сторінку). В кінці подано реєстр подій без подробиць. "Козацький народ" Г.Граб'янка виводить із скіфо-аланів-козарів, коротко подає історію Київської Русі до нашестя татаро-монголів, по тому йде коротка розповідь про те, як "Мала Росія підпала польському ігу", і про те, як "скипетр Володимира від царства до князівства, а від князівства у воєводство перетворився" (*Г.Граб'янка*. Літопис. — С.18). По тому оповідається про запорозьких козаків, про їхні битви, військовий устрій, про козацьких ватажків-гетьманів, унію, Сагайдачного, повстання у першій половині XVII століття. І вже тоді — просторе оповідання про Б.Хмельницького. До 1664 року літописа будовано як серію оповідань, а з 1664 року події подаються й оповідним способом і хронологічно, літописно. Окремі розповіді присвячено І.Бруховецькому, І.Самойловичу, задніпрянським гетьманам та полковникам другої половини XVII століття — Гоголю, Яненку, Куницькому, Самусю, Палію, але коротко. Йдеться й про Мазепине гетьманування. Богдан Хмельницький для Г.Граб'янки — національний герой, до І.Виговського він ставиться неприхильно, М.Пушкаря похваляє, Гадяцьку угоду огуджує, неприхильно ставиться до І.Бруховецького, Василя Золотаренка. Сомка хвалить, навіть ідеалізує. Ворог турків і татар, прихильник союзу з Москвою, але не безсумнівний, бо рішуче виступає проти російських зазіхань на Україну, звучи їх в одному місці "ігом московського самодержавства" (с.143), — вклав ці слова у вуста Б.Хмельницького; неприхильно ставиться до російських воєвод в Україні та їхніх утисків. П.Дорошенка зве безбожником за його союз із бусурманами і ставить йому у вину сплюндрування України. До І.Самойловича ставиться прихильно за його вірність російській орієнтації, прихильно ставиться до С.Палія. І.Мазепу зве злохитрим, але особливої ворожнечі до нього не виявляє.

Отже, перед нами виразний український автономіст російської орієнтації, але який уже розуміє й біди, які та орієнтація приносить Україні; можна його визнати за автономіста полуботківського типу, тобто з тих, котрі змагалися за дотримання російським урядом Московських березневих статей 1654 року, але не мислили України поза чужоземною залежністю. Цікавою особливістю літопису Г.Граб'янки є усвідомлення державної традиції України від скіфів через Київську Русь до Козацької держави, отже, літописець цілком резонно вважає Україну спадкоємицею багатовікової державної традиції на своїх землях. Зрештою, була така й позиція Івана Скоропадського, про якого ми докладно писали вище: він також мислив себе в автономії Російської держави, через що не підтримав

повстання Івана Мазепи. але його погляди значною мірою поділяв; П.Полуботок, до речі, як ми довели в окремому про нього есе, належав до цього ж кола козацької старшини.

Отже, й літопис Самовидця, й літопис Г.Граб'янки є державницькими документами того типу української автономії, який у часи постання літопису домінував, і відбивали, зрештою, не особисті погляди Самовидця чи Граб'янки, а певної суспільної, на той час, можна сказати, офіційної формації і, цілком можливо, що виготовлялися літописи не з приватної ініціативи, а з державного доручення й потреби. Коли прийняти цю думку, багато речей стають зрозумілими: і така дивовижна поширеність літопису Г.Граб'янки (бо в цьому були зацікавлені не тільки аматори старовини, а безпосередньо політичні діячі чи й сама держава), і надзвичайна увага, яка приділялася Московському березневому договору 1654 року, а особливо Б.Хмельницькому, адже в першій половині XVIII століття питання дотримування умов того договору, як ми це вже не раз казали, було надзвичайно актуальне, тож однодушне намагання літописців повернути історичну пам'ять свого народу і певна однобічність такого повернення (майже однакове засудження гетьманів та політичних діячів антиросійської орієнтації), і однаково витримана офіційна лояльність, навіть огляди на цензуру свого часу, а також дивовижна взаємозалежність літописів пізніших від попередніх (наприклад, Граб'янчиного від ранішого Самовидцевого, "Короткого малоросійського літопису", "Літопису П.Симоновського" чи й "Історії Русів" від літопису Г.Граб'янки) мимоволі приводять до думки, що всі ці риси, які міцно зв'язують між собою козацькі літописи, виникли не спонтанно, а цілком можливо із офіційної побудки. Церковнослов'янська мова, якою написано літописа Григорія Граб'янки, могла вживатися автором також не через власну забаганку, бо існувала тоді добре вироблена українська книжна мова, а з метою поширення тексту у сфери й позаукраїнські, православні взагалі.

Четвертим літописом цієї групи, а третім у знаменитому козацькому літописному триптиху (Самовидець, Граб'янка, Величко), є монументальний літопис Самійла Величка, появу якого пояснити не так просто, як попередніх. Видано його було в повному обсязі Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів у трьох томах (Т.1. — К., 1848; Т.2. — К., 1851; Т.3. — К., 1855), до літопису було докладено Додатки ("Приложения"), які складали том 4, він вийшов у Києві в 1864 році. Том 1 було перевидано ВУАН у Києві в 1926 році, а повний переклад з коментарем у двох томах — у 1991 році. Повний заголовок першої книги літопису такий: "Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, гетьмана Військ Запорозьких, вісім літ точилася, а близько дванадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він, Хмельницький, при всесильній Божій помочі,

SAMUELIS VELYTSCHKO

COMMENTARII DE BELLO COSACORUM CONTRA POLONOS

САМІЙЛА ВЕЛИЧКА

СКАЗАНІЄ
О ВОЙНѢ КОЗАЦКОЙ
З ПОЛЯКАМИ.

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1926

Титульна сторінка видання літопису С.Величка

з козаками і татарами з тяжкого лядського іга вибився і під великодержавне пресвітлого монарха російського Олексія Михайловича володіння добровільно піддався". Далі в заголовку подано три основних джерела, за якими писався літопис: німецький історик Самійло Пуфендорф, козацький Самійло Зорка, польський

Самійло Твардовський, а написав твір Самійло Величко "колись канцелярист Війська Запорозького, в селі Жуках, повіту Полтавського, року 1720" — читача не має дивувати таке накопичення Самійлів — це була типова барокова гра; загалом же, С.Величко користувався джерелами й книгами найрізноманітнішими. Сам літопис складається із двох самостійних книг. Друга книга має окремого заголовка, свій розподіл за розділами, окрему передмову, хоч і писалась у продовження першої. Заголовок другої книги такий: "Повість літописна про малоросійські та частково інші події, зібрані і тут описані". Перша книга обіймає події 1648 — 1659 років, друга — 1660 — 1700, кінця літопис не має, отже, до якого року довів чи збирався довести свій твір С.Величко, не знаємо. Перша книга дійшла до нас не повністю, бракує кінця I частини, II — V частин (від 1648 по 1652 рік), невеликі втрати є і в другій книзі. Загальний же аналіз тексту приводить нас до такого висновку: первісно літопис замислювався як переклад на історичний прозовий стиль поеми польського історика-поета С.Твардовського "Війна домова", яка також кінчається 1659 роком. Чи була це приватна ініціатива літописця, чи так само, як інші літописи, — державне замовлення, сказати важко. Але звернімо увагу на рік виконання цієї праці — 1720. Від 1710 року, часу написання літопису Г.Граб'янки, українська автономія зазнала чималих обмежень, поставлені на Україні російські війська безчинствували, цілком ігноруючи гетьманську владу, козаків, як рабів, гнали на канальні роботи, ставлення до українців у Петра I загострилося не лише після повстання Івана Мазепи, але й після спроби Пилипа Орлика підняти загальноукраїнське повстання в 1711 році, адже тоді до гетьмана-повстанця пристали не тільки правобережці, а й лівобережці й слобожани; на Україні панував моральний і політичний терор, агенти Таємної канцелярії хапали навіть тих, хто сказав необережне слово. Гетьман І.Скоропадський не був сильною особистістю, хоч у його автономічній настроєності годі сумніватися. Питання порушення Московських березневих статей 1654 року з боку Росії стало ще актуальніше, на що особливо наголошувала козацька старшина на чолі з гетьманом І.Скоропадським. Отже, написання твору, який би ще раз нагадав по-новому землякам про героїчні діла Богдана Хмельницького, було справою конче необхідною. Тому є підстави думати, що роботу над першою книгою літопису С.Величку, людині вельми освіченій, яка виявилась після арешту та тюрми поза справами, було доручено. Те, що він писав її у маєтностях Кочубеїв, не має вражати, бо й Кочубеї тоді, як і більшість лівобережної української старшини, були автономістами російської орієнтації. Автор прославляє Б.Хмельницького, докладно описує його битви, подає українську історію на загальноєвропейському тлі (і це також недаремно, а щоб показати уписаність України в європейський контекст); до

І.Виговського ставиться негативно, але без заїлості, водночас до московського сателіта Мартина Пушкаря так само, бо його дії розкольницькі. Публікує тут пункти Юрія Хмельницького разом із статтями його батька, не знаючи, що ті пункти вже були царським урядом сфальшовані. Роботу виконано, але відсутність копій, зокрема окремих копій тільки першої книги як самостійного цілого, свідчить про те, що в діло літопис не пішов. Цьому були суспільно-політичні причини. 1722 року, у січні І.Скоропадський, як ми оповідали, їде за своїми пунктами до Москви, намагаючись хоч якось урятувати автономію України й охоронитися від сваволі росіян. Петро І тримає гетьмана до квітня, а 30 квітня наносить старій і хворій людині смертельного удару: запроваджує в Україні правління Малоросійської колегії. Це таки добиває гетьмана, він умирає, в Україні встановлюється тиранський нагляд Малоросійської колегії, декого з-поміж канцеляристів навіть арештовують, акція Полуботка в наступному році завершується арештом наказного гетьмана й української старшини. Очевидно, під впливом цих подій Самійло Величко вирішує зробити свою роботу великомасштабною: він творить другу книгу свого літопису і має розрізнені матеріали, навіть починає писати вступну частину, якої, здається, не завершив або вона пропала. Такі думки підказує археографічний аналіз рукопису. Кочубеї могли сприяти такій роботі, бо в цей час вони дбають про моральну реабілітацію свого родича Василя Кочубея, над яким висіло тавро наклепника. Десь приблизно в цьому часі постає поетичний панегірик Кочубеям, яким переслідується та ж таки мета. Друга книга літопису С.Величка В.Кочубеєві також приділяє немало уваги, про нього літописець як про свого роботодавця висловлюється й пише пошанівно. У другій книзі згадуються події 1723 року, отже, й часово написання твору накладається на вищеописані події.

Крім оригіналу до нас дійшов тільки один список літопису С.Величка, так званий Судієнковий, зроблений у пізнішому часі. Рукописа оздоблено десятьма портретами гетьманів, введено в нього безліч документів, поетичних текстів, є тут вставні новели, виписки з різних книг; будує свій твір автор строго за засадами історичної науки, які вивчалися в Київській академії в курсах риторик. Частину документів, не маючи оригіналів, С.Величко відтворює у своєму переказі, деякі просто стилізує. Суспільні погляди літописця мають свою специфіку. Він, як і Самовидець, прихильник думки, що козацький стан має замінити в Україні стан шляхетський, незалежно чи йдеться про старшину, чи про козака простого, — отже, всі козаки "шляхетно уроджені". Гетьманів засуджує всіх, окрім Богдана Хмельницького, не милує й полковників, у яких бачить потяг до корисливості, відсутність турботи про загальне добро. З другого боку, як і Самовидець, негативно ставиться до посполитих, що примазувалися до козацтва: будників,

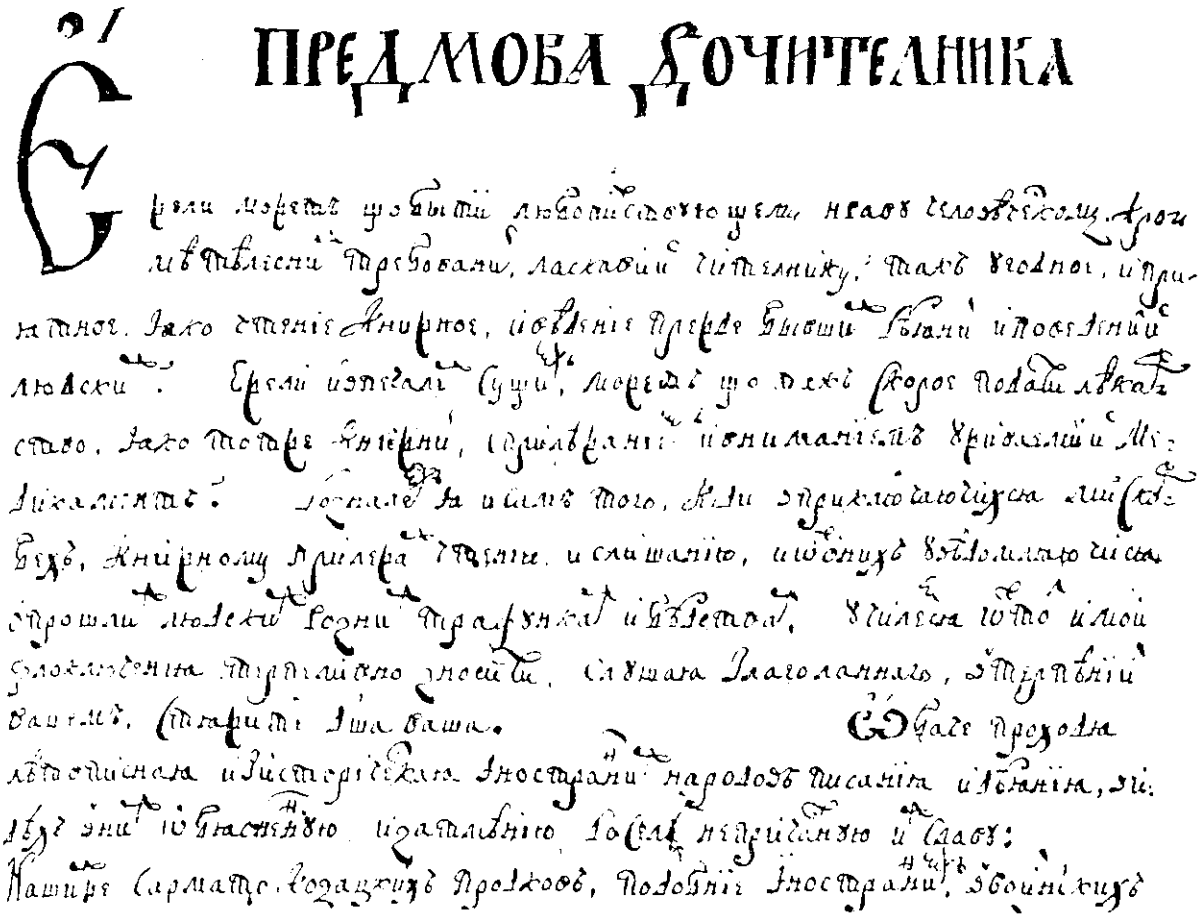
ПРЕДМОВА ДОЧИТЕЛНИКА

Автограф "Передмови до читальника" з літопису С.Величка

винокурів, дейнеків. Ідеалом суспільного організму для нього є Запорозька Січ, але небезоглядно. Апологізує Івана Сірка як класичного запорожця, але засуджує запорожців-заколотників: П.Суховія, І.Бруховецького тощо. Отже, позиція С.Величка — загальнокозацька. Виклад історичних подій веде, по змозі, об'єктивно, хоч і не приховує своїх симпатій. Загалом, він автономіст російської орієнтації, але стриманий: засуджує М.Пушкаря, вимічає в літописі російські зловживання, так і звірства в Україні. Але ідея "неутральства" (незалежності) йому чужа, вважає-бо, що Україна сама не зможе втриматися. Засуджує він і гетьманів та полковників польської орієнтації, так само й турецької, але їхні дії намагається описати об'єктивно. Витримує пошанівне ставлення до всіх монархів, що було в етиці того часу. До І.Мазепи ставиться іронічно, називаючи його "махіавелем" (Макіавеллі), лисом, бабієм, але і його дії описує об'єктивно, навіть із певною, недекларованою прихильністю. Росіян відкрито не характеризує, але особливого пієтету до них не виявляє, поляків засуджує за криводушшя, підступність, невміння дотримати слова, але захоплюється їхнім умінням і здатністю боронити свою свободу; стоїть на загальноправославній позиції у супротилежності до католицизму, а особливо до унії. Засуджує жадобу до збагачення, ко-

рисливість, владолюбство, бо через пристрасть до цих пороків зникає в людині любов до ближнього та суспільного добра. Літописець — виразний противенець чвар та міжусібних змагань, для нього це — безумство, яке й губить Україну й Козацьку державу. До сусідніх народів загалом ставиться без антагонізму, навіть до татар, хоч і вказує на їхню зрадливу вдачу. Скажемо принагідно, що апологізація Запорозької Січі в час, коли вона була розорена й вийшла з меж Російської держави, бо підтримала повстання І.Мазепи, а в пору написання літопису визнавала гетьманом Пилипа Орлика, була своєрідною мужністю. Свого літописа С.Величко пише з виразною метою: щоб діла предків наших не впадали в забуття, а про час, який описує, намагається подати максимум інформації, ілюструючи виклад або ж ведучи його великою кількістю документів, які могли зберігатися тільки в Генеральній військовій канцелярії, тобто або був до них допущений, або звідтіля в якийсь спосіб узяв. Ймовірніше, був допущений, а коли так, то про його роботу гетьманський уряд знав, відтак їй і сприяв. За своїм розмахом, величністю завдання, які автор ставить перед собою, літопис Самійла Величка не знає собі рівних. Має він цілком виразний автономічно-державницький характер і історію свого народу пише, виходячи з його інтересів та його понять про вольності й соціальні права. Мова твору — книжна українська, хоч документи (польські та російські) часто цитує в оригіналі.

Літопис С.Величка творився як загальнонаціональний твір: історичний, публіцистичний, художній, як збірка документів автентичних і художніх стилізацій під документ, творів різних авторів чи виписок із них. "Треба також звернути увагу на те, що Величко хотів дати *правдиву* козацьку історію в своєму літопису, — пише Дмитро Багалій, — і коли сам помилявся, це залежало від помилок його джерел. Він удається до ласкавого читача, нехай той помилки ці повиправляє. Це нагадує нам автора давнього руського літопису — той теж звертався із таким проханням до свого читача. Величко, як він сам каже, совісно дошукувавсь історичної правди в своїм літопису " (*Д.Багалій.* Нарис... — С.55).

Заналізовані нами козацькі літописи — це вершина українського літописання XVII — XVIII століть, його патріотична лінія. Решта ніби доповнюють той образ українського народу, який вони створили, часом і не маючи державницьких ознак, тобто є пам'ятками регіональними, локальними, а інколи носіями ідеології сусідніх держав. Загалом же, українська літописна література майже виключно рукописна. Але XVII століття знає твір, який вийшов друком і якого згодом аж надто часто перевидавали — це звісний "Синопсис". Уперше його видано в Києво-Печерському монастирі в 1674 році, з деякими доповненнями повторно — в 1678 ро-

ці, остаточно сформований текст з'явився 1680 року, після чого книжка виходила близько 30 разів, ставши офіційним підручником історії в Російській імперії, що теж сталося не випадково, — лаврські ченці на чолі з Інокентієм Гізелем, чи тільки при його формальному благословенні, разом із друкарем Іваном Армашенком виконали цього разу завдання не українського уряду, а таки російського, ввівши в обіг цілий ряд постулатів російського монархізму і практично вперше провівши ідеологічну фальсифікацію української історії, перевівши її, кажучи образно, на російські рейки. Про це свідчить сам заголовок книжки: "Синопсис, або коротке зібрання від різних літописців про початок слов'яно-російського народу і перших князів богоспасительного града Києва, про життя святого благовірного великого князя київського і *всієї Росії* (тут і далі виділення наші. — *В.Ш.*), найпершого самодержця Володимира і *про наслідників держави його Російської* аж до пресвітлого і благочестивого государя нашого царя і великого князя Феодора Олексійовича, всієї Великої, і Малої, і Білої Росії самодержця, у святій великій чудотворній лаврі Києво-Печерській, ставропігії святого архієпископа Константина, патріарха вселенського, за благословенням пречесного в Христі пана отця Інокентія Гізеля, милістю Божою архімандрита тієї ж святої лаври видруковане". Зрозуміла річ, що російським ідеологам вельми ходило про те, щоб наслідне право Київської держави (проти чого згодом різко запротестував анонімний автор "Історії Русів", про це буде мова) було приписане російським царям, тим самим українська історія вводилася як часткова в російську історію, а Володимир зображався як перший самодержець всієї Росії, хоч Росії як такої за Володимира не існувало. Важливо було, отже, щоб це зробили не в Москві, бо тоді це б мало вигляд узурпації цього права, а таки в Києві, і не просто в Києві, а в центрі східного слов'янського православ'я — в Києво-Печерському монастирі, звідки вийшли перші київські літописи, та й і з історичної столиці Київської держави. Таким чином, видання планувалося як колаборантське, через що російський уряд пізніше так ретельно дбав про його поширення, нав'язуючи в імперії російську монархічну схему історії Русі. Цьому не перешкоджало й те, що автори користувалися південними, українськими варіантами найдавнішого літопису і найбільше приділяли уваги історії Київського князівства та Києва. Історичний виклад доведено тут до 1679 року, тобто ще йдеться про турецьку навалу на Україну в 1677 — 1678 роках, але що особливо цікаво: коли в інших літописах української офіційної традиції основна увага віддавалася Богданові Хмельницькому та його Визвольній війні, тут опис про це зовсім відсутній, що теж було не випадково: пропагувати боротьбу за свободу України було не в інтересі замовників "Синопсиса", адже не для свободи України вони сюди прийшли.

Приблизно в тому-таки часі, на рік попередивши "Синопсиса", пише свого "Літописа, або Хроніку справ і подій" Іоахим Єрлич, українець, православний шляхтич, але бачив він українську історію польськими очима, тобто, як і автори "Синопсиса", дивився на неї очима колаборанта (видано у Варшаві в двох томах у 1853 році). Ця супротилежна до козацької літописна традиція здобула в часі своє продовження. Так, ієромонах Києво-Печерського монастиря Пантелеймон Кохановський у 1681 — 1682 роках написав два літописних збірники, котрі стосуються церковно-політичної історії всього східного слов'янства "Поширений синопсис руський" — праця писалася ніби в доповнення "Синопсису", а загалом була не так історичним твором та літописом, як збіркою історичних матеріалів, а точніше — це самостійна історична компіляція, споріднена з іншими подібними працями. Очевидно, П.Кохановський не писав її на офіційне замовлення, але й не творив усупереч "Синопсису"; можливо, що його працею, вже маючи "Синопсиса", не зацікавилися російські офіційні чиновники, бо вона залишилася без поширення, хоч напевне автор сподівався винагороди, судячи з його церковної ідеології. З протилежного, польського боку постав "Літопис подій у Південній Русі" львівського каноніка Яна Юзефовича, римо-католика, який просторо описує повстання Богдана Хмельницького з антиукраїнських, пропольських позицій, водночас подаючи цікаві факти з історії Львова, використовує записки львівського міщанина С.Кушевича, львівського студента Бержонського (Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888).

Автори "Синопсиса" — П.Кохановський, І.Єрлич, Я.Юзефович та інші — це представники тієї гілки літописання в Україні, які послуговувалися в оцінці українських подій інтересами сусідніх держав (більшою чи меншою мірою); можна гадати, що козацьке літописання певною мірою творилося полемічно супроти колаборантського чи іноземного, хоч залюбки запозичувало з нього факти (згадати б опрацювання "Війни домової" С.Твардовського С.Величком, С.Савицьким, С.Лукомським, посилання на "Синопсис" в усіх козацьких літописах).

Існували, однак, літописи та хроніки іншого типу, які творилися з просвітньою метою. Найцікавіша з них "Хроніка" Леонтія Боболинського. Її назва: "Літописець, тобто хроніка з різних авторів та численних істориків, діалектом написана у монастирі Свято-Троїцькому Іллінському Чернігівському ієромонахом Леонтієм Боболинським, законником монастиря Київського Видубицького, року від Різдва Христового 1699" — це твір, очевидно, індивідуального складання, бо в списках він не поширювався, звід чи компіляція звісток з церковної та цивільної історії від початку світу до початку XVII століття. Перша його частина — огляд священної та всесвітньої історії від початку світу до взяття турками

Константинополя, друга частина оповідає про "держави турецькі", третя — "про держави руські, польські та литовські". Далі йде "Хроніка руська" — виклад історії України, доведений до нашестя турків на Україну в 1677 — 1678 роках, далі йде "Хроніка литовська" — до смерті короля Стефана Баторія (тут оповіджено історію Литовського князівства й частково Московії). Завершується літопис "Хронікою польською", доведеною також до Стефана Баторія. По тому подано ряд документів (уривки цього літопису були надруковані у виданні: Летопись Г.Грабянки. — К., 1854. — С.273 — 334). Мета твору — пізнавальна, а не політична, бо, як пише автор у передмові: "Добро бо є письмо, а не їжею все насичуватися, тож не тільки сам читай, але іншим, що не знають письма, розкажи і подай до знаття" (Там-таки. — С.275).

Тут ми розглянули твори літописні та історико-хронікальні другої половини XVII — першої чверті XVIII століття, що фактично складають окремий період українського літописання — пізніші цього типу твори є ніби похідними від них. Визначили між ними кілька традицій: українську державницьку — як похідне історико-політичного мислення на Лівобережній Україні, що її звуть Гетьманщиною, засновану на ідеї автономізму та українського патріотизму при незмінній російській орієнтації (літописи Т.Сафоновича, Самовидця, Г.Граб'янки, С.Величка), традицію колаборантську ("Синопсис", літописи І.Єрлича, Я.Юзефовича, які писалися в інтересі чужих держав) і твори просвітницькі ("Хроніка" Л.Боболинського, згодом з цією метою переклав "Космографію" С.Величко). Водночас складалися тоді й численні невеликі літописи: хронічки, хронографи, діарії — частина з них загубилась у часі, як "Діаріуш" Самійла Зорки чи частина діаріїв, ведених у Генеральній військовій канцелярії. Поставали й регіональні літописи, як "Межигірський літопис", що обіймав час від 1608 по 1708 рік, Добромильський (обидва опубліковано у виданні: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888), Гуклівський літопис Г.Григорашія з 1600 по 1830 рік (ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т.CIV. — С.75 — 81), Чернігівський з 1587 по 1750 рік (Киевская Старина. — №4/6. Приложения) — перша його частина написана до 1791 року. Велися літописи по монастирях, зокрема в Підгорецькому "Синопсис, списаний 1699 року" (друкувався неповністю в Записках чину св.Василія Великого. — Жовква, 1927), Межигірському (збірник, що приписується Іллі Кощаківському), літопис Львівського кармелітського монастиря з 1648 по 1676 рік (Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888), літопис Мгарського Лубенського монастиря з 1682 по 1775 рік (Киевская Старина. — 1889. — №4/6) тощо. Немало таких літописів до нас не дійшло. Практикувалося писання діаріушів, але розквіт цієї форми літописання припадає на XVIII століття. З пер-

шої його чверті знаємо "Діаріуш" Миколи Ханенка 1722 року, виданий у Москві в 1858 році, "Діаріуш" П.Борзаківського та П.Ладинського (Чтения в историческом общества Нестора-летописца. — Кн.12), "Діарій Петра Апостола, сина гетьмана Данила Апостола" (Киевская Старина. — 1895. — №7. — С.100 — 155), де є записи від травня 1725 по травень 1727 року — його написано французькою мовою. Тут є не тільки поточні записи, але й екскурси в історію України. Залишив після себе латиномовну "Історію Львова" українсько-польський поет Бартоломей Зиморович (надрукована була в перекладі польською мовою у Львові в 1833 році).

Про те, що наша думка про взаємозв'язаність розвитку державності в Україні із постанням літописів загальнонаціонального звучання і значення має підставу, свідчить і те, що після рішучих ударів російських царів та уряду по автономії України в 20-х роках XVIII століття офіційна гетьманська літописна традиція відразу ж зазнає ущербку. Але тільки з'явився знову гетьман, цього разу Данило Апостол, як відразу ж українці починають дбати про відродження національної пам'яті. Так у 1728 році з'являється в стінах Київської академії драма "Милість Божа", здогадно І.Неруновича, в якій знову йдеться про Б.Хмельницького, боротьбу України за свободу і висловлюється радість з приводу відновлення гетьманату. Зрештою, 30-ті роки витворили й відповідний собі літописний твір — це "Короткий опис Малоросії", зате саме цьому творові судилось у XVIII столітті найбільше поширення. Літопис анонімний, що й зрозуміло: котромусь із канцеляристів було доручено зробити коротку редакцію літопису Г.Граб'янки. Схема будови історичної минувщини українського народу — типово козацька автономістична. Козацький період історії генетично виводиться із Київської Русі. Докладніша оповідь ведеться з часу Богдана Хмельницького. Генеза "Короткого опису Малоросії" також цілком ясна: на цей час треба було дати освіченим колам України мобільний твір, який легко було поширювати через переписування. У 1777 році один із варіантів цього опису був доповнений і дописаний Олександром Безбородьком, його видав В.Рубан у Петербурзі. Цей-таки твір згодом став основою "Історії Русів". У 1788 році в Парижі вийшла книга "Annale de Russie", першою частиною якої став переклад "Короткого опису Малоросії". Загалом, треба сказати, твір цілком виправдав своє призначення і став у XVIII столітті основним носієм історичного знання.

Про те, що літописи виконували національно усвідомчу та пропагандистську функцію, свідчить такий цікавий факт. 24 листопада 1891 року Володимир Антонович на засіданні історичного товариства Нестора-літописця прочитав доповідь про долю протоієрея Олексія Андрієвського, священика Покровської церкви в селі Бабичах Черкаського повіту. Спершу він був уніат, а в час Коліївщини повернувся до православ'я і став ревним його захисником.

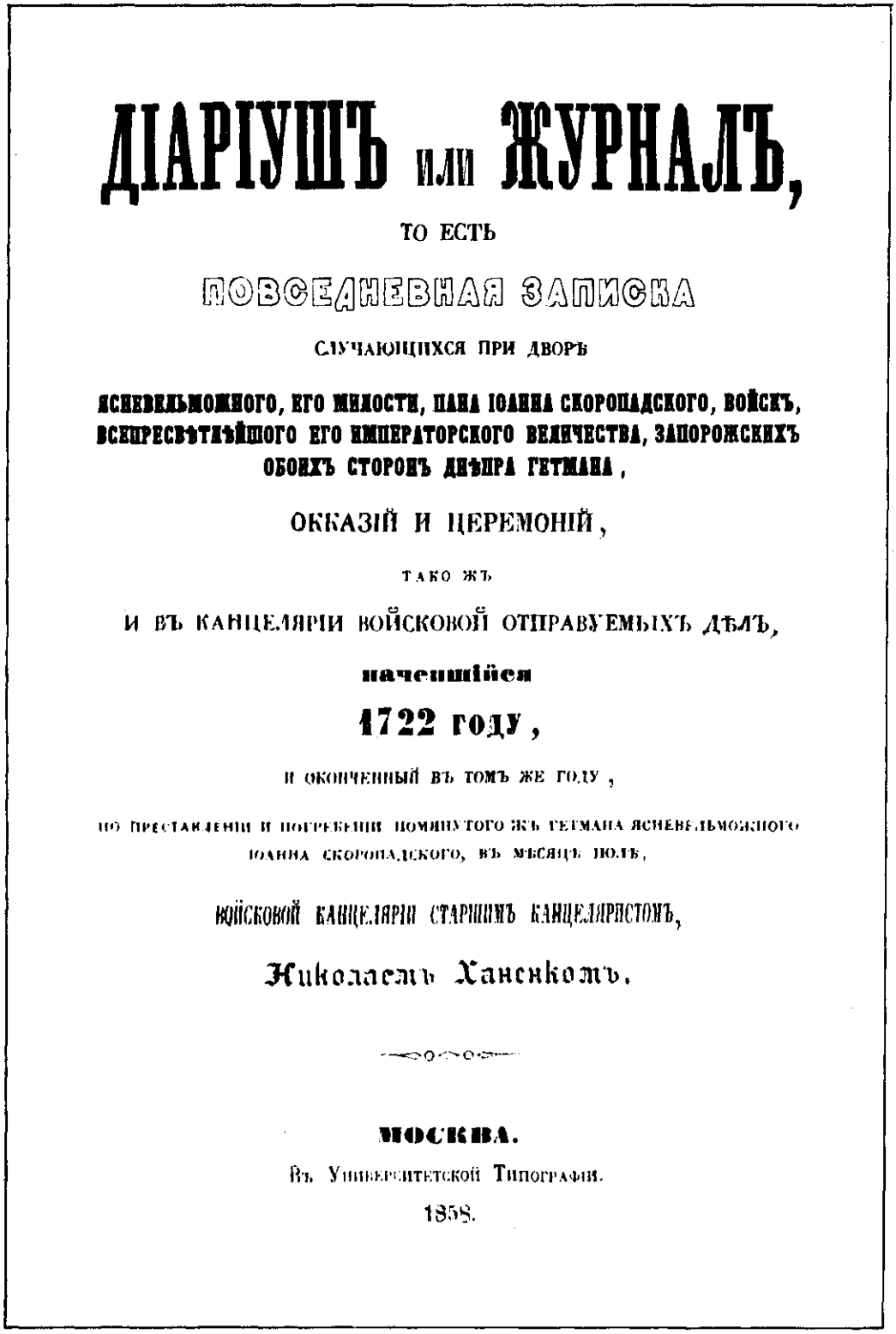

ДІАРІУШЪ или ЖУРНАЛЪ,

ТО ЕСТЬ

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЗАПИСКА

СЛУЧАЮЩИХСЯ ПРИ ДВОРѢ

ЯСНЕВЕЛЬМОЖНОГО, ЕГО МИЛОСТИ, ПАНА ІОАННА СКОРОПАДСКОГО, ВОЙСКЪ, ВСЕПРЕСВѢТЛѢЙШОГО ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА, ЗАПОРОЖСКИХЪ ОБОИХЪ СТОРОНЪ ДНѢПРА ГЕТМАНА,

ОККАЗІЙ И ЦЕРЕМОНІЙ,

ТАКО ЖЪ

И ВЪ КАНЦЕЛЯРІИ ВОЙСКОВОЙ ОТПРАВУЕМЫХЪ ДѢЛЪ,

начешійся

1722 году,

И ОКОНЧЕННЫЙ ВЪ ТОМЪ ЖЕ ГОДУ,

ПО ПРЕСТАВЛЕНІИ И ПОГРЕБЕНІИ ПОМЯНУТОГО ЖЪ ГЕТМАНА ЯСНЕВЕЛЬМОЖНОГО ІОАННА СКОРОПАДСКОГО, ВЪ МѢСЯЦѢ ІЮЛѢ,

ВОЙСКОВОЙ КАНЦЕЛЯРІИ СТАРШИМЪ КАНЦЕЛЯРИСТОМЪ,

Николаемъ Ханенкомъ.

МОСКВА.

Въ Университетской Типографіи.

1858.

Титульна сторінка видання "Діаріуша" М.Ханенка

У 1789 році уніати звернули на нього увагу польського уряду, і Андрієвського поставлено було до відповідальності перед Порядковою комісією. Священика звинувачували в підбурюванні селян до бунту. Речовими доказами цього стала зброя, знайдена в нього (чотири рушниці і два пістолі), а найцікавіше — українські рукописні книги, серед яких був і літопис про Б.Хмельницького,

що його цей священик читав своїм прихожанам — йдеться, очевидно, про літопис Г.Граб'янки чи "Короткий опис Малоросії". За вироком комісії отця Андрієвського було засуджено на 12 років у Кам'янецьку фортецю, де він мав утримувати себе власною фізичною працею (Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1892. — Кн.6. — С.14 — 15).

Як ми вже згадували, була розвинута практика державних діаріушів, які велись у Генеральній канцелярії і які ставали щоденником роботи гетьманського уряду, вона знайшла свій розвиток у писанні приватних діаріушів, яких найвидатніших у XVIII столітті знаємо три. Нащадок гетьмана Михайла Ханенка Микола Ханенко, канцелярист Генеральної канцелярії, згодом помічник генерального писаря і генеральний бунчучний та хорунжий, людина, близька до гетьманів І.Скоропадського та П.Полуботка, написав два діаріуші. Один офіційний, що описав подорож І.Скоропадського до Москви з метою оборони українських прав (1722), про нього вже була мова, а другий — приватний, який вів із 1723 по 1743 рік із перервами (перший діаріуш вийшов у Москві в 1858 році, другий видав у 1884 році в Києві Олександр Лазаревський). Це нотатки із сімейного та службового життя українського політичного діяча, цікавий документ побуту української старшини першої половини XVIII століття. Другий визначний щоденник — це діаріуш Якова Марковича, генерального підскарбія, небожа дружини гетьмана І.Скоропадського Насті, зятя наказного гетьмана П.Полуботка. Початком діаріуша стала "Кроніка 1452 — 1712", написана тим-таки П.Полуботком. Політичні події записувати автор уникав, зате щоденник відбив якнайширше життя української старшини та їхню економічну діяльність (невелику частину діаріуша видав у 1859 році внук Я.Марковича Олександр. О.Лазаревський видав його, також неповно, в трьох томах — Т.І. — К., 1893; Т.ІІ. — К., 1895; Т. ІІІ. — К., 1897: в томі XXII "Жерел до історії України-Руси" (Львів, 1913) було видано продовження щоденника). Третій, особливо великої ціни діаріуш написав гетьман на вигнанні Пилип Орлик. Назва його: "Діаріуш подорожній, який в ім'я найпресвятійшої Тройці почався в році 1720, місяця жовтня, дня 10". Доведено діаріуша до 1734 року, писано його польською мовою з українізмами, численними латинізмами, словами церковнослов'янськими, ґрецькими та турецькими. Рукопис складає п'ять томів. У діаріуші відбито печальну історію блукань гетьмана-вигнанця, а також віхи його невсипущої дипломатичної боротьби за незалежну Україну (у 1936 році у Варшаві було видано в оригіналі том перший "Діаріуша" працею Яна із Токар — Токаржевського-Карашевича, в наші часи два томи факсиміле рукопису видав Гарвардський університет у США).

Як бачимо, діарії писали люди, що належали до найвищих станів нації: гетьмани чи представники їхніх родів. За літописи й

історичні записки береться й інша козацька старшина. Серед них Яків Лизогуб, генеральний хорунжий, полуботківець. Йому приписують "Літописець, або короткий опис найвизначніших подій та випадків, що в якому році діялося на Україні малоросійській обох боків Дніпра і хто саме був гетьманом". Літопис обіймає час від 1506 по 1737 рік (надруковано в "Сборнике летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси". — К., 1888). Від початку XVI до кінця XVII століття — це компілятивна хронологія подій, в основному її вибрано з літопису Самовидця. Від 90-х років XVII століття до кінця 1737 року джерелом літопису були родинні записи Лизогубів, отже, маємо твір індивідуального творення, а не державного, як це було у випадку з "Коротким описом Малоросії".

Данило Апостол помер 1734 року, а з ним — і гетьманство до його відновлення у 1750 році, в цьому часі помічаємо й антракт у творенні українського літописання, як ми звемо, офіційного; за індивідуальною спонукою дещо творилося. Так, у 1738 році прилуцький сотник Стефан Лукомський, згодом сотник Яготинської сотні та полковий обозний, переклав з польської на українську "Щоденник Семена Окольського". Цю роботу він згодом продовжив, переклавши "Записки Матвія Титловського", ці переклади доповнив із "Українського вірогідного літопису" (до нас не дійшов) та "Війною домовою" С.Твардовського у власному перекладі (також не зберігся). І тільки аж у 1770 році склав "Історичне зібрання", яке обіймає час від 1299 по 1599 рік, по тому додано згадані переклади. Така протягла праця свідчить про сталі історичні зацікавлення автора (він ще переклав книгу Йосипа Флавія "Іудейська війна"), отже, творив сам від себе (*Самоил Величко*. Летопись. — К., 1864. — Т.IV. — С.151 — 181, 297 — 313). Козацтво, до речі, С.Лукомський виводить із XIV століття.

За гетьманства Кирила Розумовського (1750 — 1764) відразу ж з'являється літописний твір. Важко на сьогодні сказати, чи створено його було з офіційної спонуки, чи й ні, бо надто гостро він ставить російсько-українські суперечності того часу, але не помилимося, коли скажемо, що відновлення гетьманства реанімувало й літописну традицію в Україні. Йдеться про твір Григорія Покаса. Родом він із міста Погар Стародубського полку, в 1742 — 1757 роках був військовим канцеляристом. Приятелював із автором згаданих вище двох діаріушів Миколою Ханенком, вони були посвоячені. Після 1758 року став погарським війтом, мав звання військового товариша. "Заманіфестував себе, — як пише О.Оглоблин в книзі "Люди старої України" (Мюнхен, 1959. — С.178), — як противник російської централістичної політики на Україні", був ініціатором антиросійського виступу в Погарі, за що арештований і утримувався під караулом. По тому війтівство втратив. Помер десь перед 1781 роком. Григорій Покас створив цікавий історичний твір "Опис про Малу Росію", який відомий із

двох списків і з якого опубліковано лише уривки (*Микола Горбань.* Нариси з історії української історіографії. — Х., 1923. — Ч.І.), повністю "Опис" ще не опублікований. Підзаголовок його такий: "Ці історії, перша з друкованої в Києво-Печерській друкарні (йдеться про "Синопсис", але це посилання камуфляжне, ідеологія "Синопсису" тут не відбилася), друга за зводом з різних історій друкованих, списана канцеляристом військовим Григорієм Покасом 1751 року, січня 20 дня". Другий список літопису зробив, також за гетьманства К.Розумовського, в 1736 році на основі Покасового Олексій Дівович, брат Семена, про якого далі. Твір значною мірою залежний від "Короткого опису Малоросії", про який була мова, але події продовжено, а сам "Короткий опис" значно розширено. В передмові автор називає український (козацький) народ стародавнім, що "достатньо установлений і завжди хоробрий та сильний". Мета писання "для приємного проведення вашого часу запропоновано, з чого безпристрастно й уважно розмірковуючи, всі обставини того народу і великість їхньої малоросійської нації ясно можете побачити і сподіватися, що бажання, за яким ми про інші народи хочемо знати, вас до прочитання цих історій схильним учинить". Автор розглядає пункти Б.Хмельницького і чи не вперше в історичній українській науці говорить про їхню фальсифікацію у 1659 році російським урядом. Вживає автор і назву "українці". Загалом, твір Г.Покаса, як і "Історія Русів", написаний в дусі українського автономізму, автор, як і С.Дівович у своїй поемі, підкреслює подвиги козацького війська, вихваляється Семен Палій, просторо описується Батуринська руїна 1708 року і меншиковські жорстокості в Батурині та в Почепі, оповідається про утиски російського війська, розквартированого на Гетьманщині. П.Полуботок для автора — "шукач загальної користі малоросійської"; оповідає Г.Покас і про ув'язнення київського архієпископа Варлаама Ванатовича за те, "що він бажав і радив Малоросії від Росії відступити і тим зробити повстання"; негативно пише про фельдмаршала Мініха, який "за злобною ненавистю своєю до малоросійського народу безчисленні з вимислів своїх чинив малоросіянам образи й крайні розорення" і хотів український народ "зовсім викоренити чи вкрай у вольностях їх умалити і зруйнувати". Покасовий твір описує царювання Анни Іоанівни та Єлизавети Петрівни (про останню висловлюється прихильно), вибрання нового гетьмана К.Розумовського. "З повним правом, — пише О.Оглоблин, — можемо розглядати твір Г.Покаса як предтечу "Історії Русів" (с.189). Очевидно, саме на підставі "Опису про Малу Росію" Г.Покаса постала й поема Семена Дівовича "Розмова Малоросії з Великоросією", що цілком відбиває тодішню ідеологію козацької старшини і українсько-російське змагання тієї доби. Автора цікавить історія козацтва та його подвиги, які він реєструє, щоправда, з чималими історичними

помилками, що свідчить про певний занепад історичної науки і недостатність історичного знання в тій добі. Як і в офіційних літописах, велику увагу автор віддає повстанню Б.Хмельницького і апологізує гетьмана. Потім описує козацькі змагання за І.Бруховецького під Глуховом і під Чигирином за І.Самойловича, йдеться про війни із татарами, подаються діяння С.Палія, йдеться про взяття фортець Кази-кермена та Муберек-кермена за Івана Мазепи та Азова, де прославився Лизогуб, тощо. Нарешті докладно оповідає про самодурство російських вояків в Україні, про їхню зневагу українських звичаїв, ставить постулат про зрівняння в правах української старшини з російським дворянством. Перед нами, отже, автономіст, але своєрідний, він більше борець за права та вольності і репрезентант ідеї зрівняння українських чинів з російськими. Патріотичного запалу авторові не бракує. Як і твір Г.Покаса, так і поема С.Дівовича, очевидно, не були актами індивідуального складання, а постали в середовищі козацької старшини різних гатунків: тієї, що поставала проти Росії опозиційно (Г.Покас), і тієї, що починала дбати не так про інтереси власної держави та батьківщини, як про заявлення лояльності до свого гнобителя і про свої власні права та чини (С.Дівович). Це була, зрештою, офіційна на той час точка зору (поему С.Дівовича опубліковано в "Киевской Старине". — 1882. — №1. — Приложения). Так само зовсім не випадковим вважаємо появу в 1765 році історичного опису бунчукового товариша Петра Симоновського, людини освіченої, яка вчилась у Київській академії та західноєвропейських університетах. Назва твору така: "Короткий опис про козацький малоросійський народ і воєнні його діла із різних історій іноземних: німецької — Бішенга, латинської — Безольді, французької — Шевальє і рукописів руських" (літопис вийшов окремим виданням у Москві в 1847 році). В "Описі" П.Симоновського багато спільного з літописом Г.Граб'янки. Козацтво він виводить від скіфів, козар та косогів. Русь зве скіфсько-слов'янським племенем. До XIV століття не бачить різниці між українцями та росіянами (відбиток ідеології "Синопсиса", тобто російської монархічної). Історія України оповідається до 1751 року, тобто до відновлення гетьманства за Кирила Розумовського. Автор — виразний прихильник гетьманського правління, а знищення його вважає шкідливим. Отже, опис творився увіч на офіційне замовлення, бо це був саме той час, коли цариця Катерина II готувалася до скликання Комісії для складання "Нового уложения". В творі, як і в поемі С.Дівовича, переважає, однак, не ідея державності України, а ідея пристосуванська. Тобто його історія — не історія Козацької держави, а оповідання про гетьманів, старшину, їхні заслуги зокрема, що підкреслюється, перед російським царизмом. Посполиті, міщанство і рядове козацтво — це чернь, при тому бунтівна. І тут основна увага, як це було

типово для офіційних літописів, віддається зображенню повстання Б.Хмельницького. Орієнтація автора проросійська, така ж, як у Самовидця, Граб'янки, тобто її умовою є задоволення автономічних інтересів старшини, проти ж наступу на ті права Росії автор протестує, бо Україна не була завойована (так само і в С.Дівовича). Отже, можемо вважати "Опис" П.Симоновського зразком офіційного козацького літописання, витриманого в ідеології часів занепаду гетьманату й Козацької держави, писаного увіч на замовлення певної суспільної групи. Не дивно, що старшина для цієї роботи вибрала саме недавнього вихованця університетів у Кенігсберзі, Галле, Лейпцигу, Парижі, бо завдання на нього клалося вельми поважне.

Важче сказати, чи зі свого почину, чи на завдання переписав літописа Г.Граб'янки у 1763 році священик Київського Флорівського жіночого монастиря Максим Плиска — він доповнив літописа описом пізніших подій і додав збірку документів, написавши вступні та заключні вірші, — напевне ж можна сказати, як і у випадку з літописом Г.Покаса: відновлення гетьманства, а особливо нова небезпека його знищення та й саме знищення вимагало активізувати національну пропаганду черговим відновленням історичної пам'яті, отже, й стало для української суспільності тієї доби насущним завданням. Досить глянути на дати: Г.Покас — 1751 рік, С.Дівович — 1762, М.Плиска — 1763, П.Симоновський — 1765, падіння гетьманату — 1764 рік, щоб переконатися в тому.

Завершує козацьке літописання три твори, котрі мають також особливу приписку в своєму часі. Про "Історичне зібрання" С.Лукомського ми вже писали (1770) — це зразок індивідуальної ініціативи складання; два інші: літопис Олександра Рігельмана та "Історія Русів" знаменують дві різні ідеологічні тенденції, започатковані ще в літописанні другої половини XVII століття: з'єднану з імперіалістичною іноземців і патріотичну; не зайве відмітити, що в пам'ятках літописання 60-х років XVIII століття ці тенденції, як було сказано, своєрідно з'єднувалися.

Олександр Рігельман, російський генерал-майор, німець із походження, який, проте, довго жив в Україні, з 1778 по 1786 рік писав "Літописну повість про Малу Росію та її народ та про козаків взагалі", яка складалася з чотирьох частин. До "Повісті" додано 27 малюнків Т.Калинського українців різних станів і дві карти українських земель (літопис видано окремим виданням у Москві в 1847 році, в наші часи в Києві в 1994 році). Твір — це компіляція з інших українських літописів, діаріушів, книги князя Семена Мишецького (росіянина, що з імперіалістичних позицій написав "Історію про козаків запорозьких", 1736 — 1740) та інших книг, в останній частині використано власні записки. Користувався автор

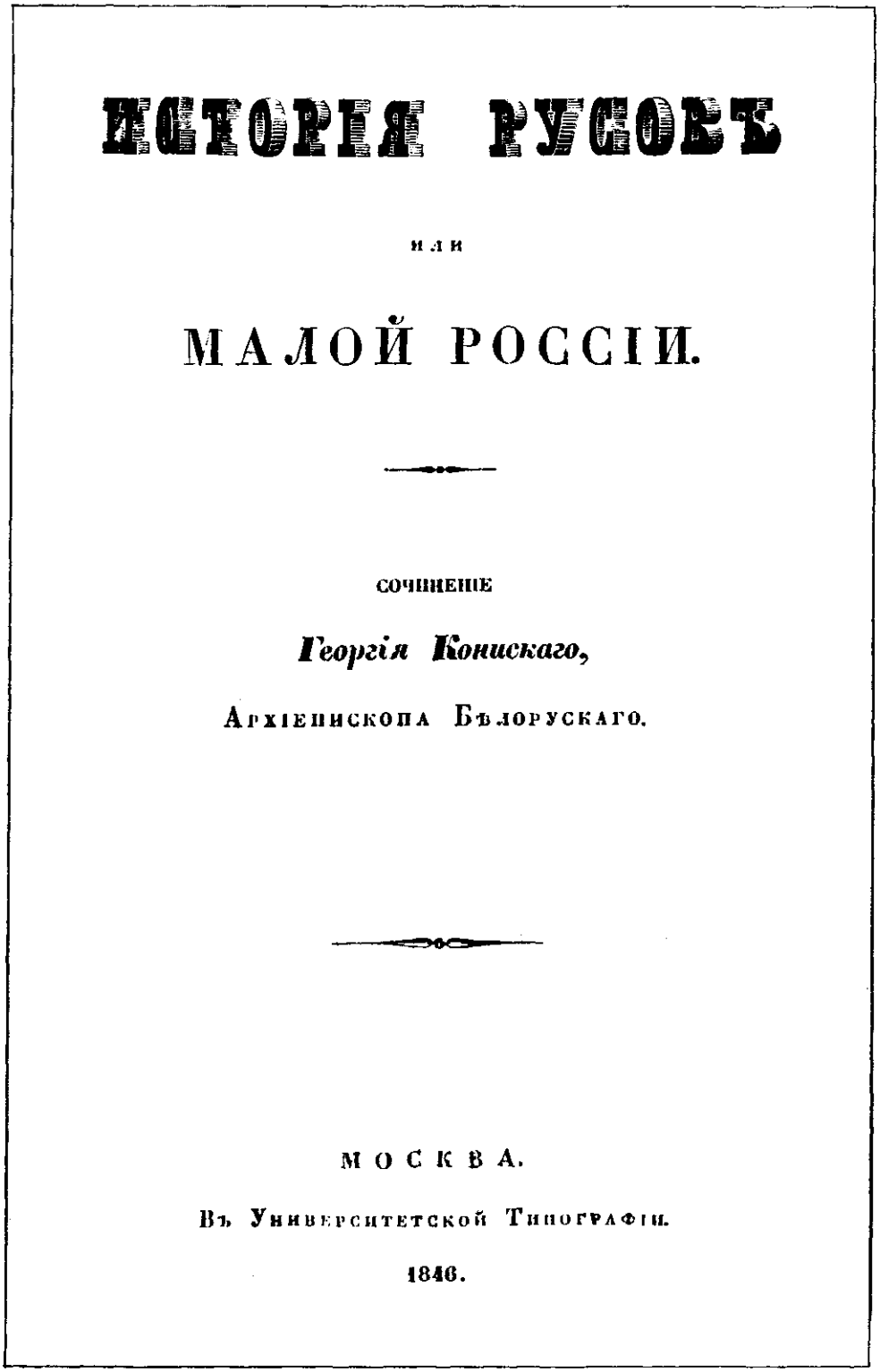

ИСТОРІЯ РУСОВЪ

или

МАЛОЙ РОССІИ.

сочиненіе

Георгія Конискаго,

Архіепископа Бѣлорускаго.

МОСКВА.

Въ Университетской Типографіи.

1846.

Титульна сторінка першого видання "Історії Русів"

і "Синопсисом", та й не тільки, а взяв звідти своє ідеологічне бачення історії України. Повна назва твору така: "Літописне повіствування про Малу Росію і її народ, і козаків загалом, звідки і з якого народу вони походження своє мають і в яких випадках вони тепер на місцях своїх живуть, а саме: черкаські чи малоросійські та запорозькі, а від них уже донські, а від них — яїцькі, що тепер уральські, гребенські, сибірські, волзькі, терські, некрасівські та

інші козаки, так само і слобідські полки". О.Рігельман був іноземцем, німцем, через це назву колаборанта до нього прикласти годі, але, з другого боку, він, довго живучи в Україні, не був наїжджим, а жителем цієї землі, однак українського патріотизму в нього небагато, до козацтва та українського селянства ставиться назагал вороже, а погляд його на Україну витриманий у дусі російської імперіалістичної доктрини, хоча з українською землею автор був зв'язаний таки сильно. Його літопис — це повна систематична історія України від найдавніших часів до 1786 року, до неї додано "осібне списання" про колишніх запорозьких козаків, етнографічний опис українських типів, в творі є багато матеріалу до історії побуту українського народу. Писано літописа російською мовою. Чи писав свого твору О.Рігельман з власного бажання чи мав на нього якесь замовлення, сказати важко, очевидно, це твір писаний із індивідуальної спонуки і відбиває особисті погляди автора.

Зате знамениту "Історію Русів" написано напевне не з індивідуальної спонуки, а постала вона як вислід політичних поглядів певної суспільної групи, але цього разу не офіційно заангажованої, а виразно опозиційної та антиімперіалістичної. Офіційне козацьке літописання закономірно зникає з падінням гетьманату, отже, носіями національної політичної думки могли бути представники таємних чи напівтаємних товариств та осередків або ж самотники-інтелектуали. "Історія Русів" постала в середовищі Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, що існував на терені Новгород-Сіверського намісництва в останній чверті XVIII століття. До нього належали єпископ В.Шишацький, тодішні представники освіченого стану А.Гудович, Г.Долинський, М.Значко-Яворський, Т.Калинський, П.Карабчевський, О.Лобисевич, М.Миклашевський, Г.Полетика, А.Рачинський, Ф.Туманський, І.Халанський, А.Худорба, С.Ширай та інші — здебільшого вихованці Київської академії і західноєвропейських університетів (*О.Оглоблин.* Новгород-Сіверський патріотичний гурток // Енциклопедія українознавства. — Париж; Нью-Йорк, 1966. — Т.5. — С.1781). Цей гурток у своїй програмі мав відновлення української державності. З цього середовища й вийшла "Історія Русів" — як його політичний маніфест, а те, що авторство твору пильно й свідомо приховано, свідчить, що творився він як документ опозиційний і таємно, щоб не наразити автора на переслідування. Оскільки цей твір займає особливе місце в історії української державницько-суспільної думки, дозволю собі зупинитися на ньому якнайдетальніше, тим більше, що саме ним завершується велике явище козацького літописання. Спонукає до цього й те вирішальне значення, яке "Історія Русів" мала у відродженні української суспільно-політичної думки в першій половині XIX століття, бо фактично стала одним із джерел творення нової української літератури. Отже оповімо про

Нерозгадані таємниці "Історії Русів"

Є твори, доля яких — в особливій суспільній заангажованості, вони значною мірою впливали на сучасників та нащадків і по-своєму акумулювали національну енергію, щоб вона ніби струм потекла потім по артеріях народного тіла, витворюючи новий рівень самосвідомості та гальмуючи творення ферментів національного розпаду. Такі твори, як правило, пишуться на межі епох занепаду й піднесення і мають предтечну місію; зрештою, зовсім не є дивним, що приблизно в одному часі в Україні з'являються два епохальних твори, які для самооздоровлення нації мали виняткову вагу: "Енеїда" Івана Котляревського, яка розбудила українців емоційно, завершивши стару епоху в літературі і проголосивши нову, та "Історія Русів", яка дала підстави до національного пробудження в освічених сферах суспільства за допомогою історіософічного трактату, що мав форму політичного памфлету і гостро нагадував нашим інтелектуалам, які вже починали губити національне обличчя, скинувши козацький кунтуш та жупан і одягши російського крою міжнародний камзол та імперський віцмундир, про їхні історичні корені, про їхнє становище, історію, побут, героїчні діяння, щоб спинити, зрештою, черговий масовий відплив культурної сили з України в культуру чужу, яка узурпувала значною мірою ім'я, державні традиції та історію народу, собі підпорядкованого, і проголосила цілком безсоромний постулат, що той народ не є народ, його мова не є мова, а історія — не історія, отже, мусить він безболісно й мирно сам себе заперечити і стати частиною народу панівного, державного, даючи при цьому підлеглому племені ніби вищу ласку: можливість асиміляції, а тим самим і певного урівноправнення його панівної верхівки з панівною верхівкою пануючих, але тільки за умови повного його відречення від самостійного мислення та національного самоусвідомлення; простіше кажучи, зрівнявши чини верхівки обох народів, щоб надалі не було між ними ніякої різниці ("никакой розни"). Перед українськими верхами суспільства така звада поставала не раз: у менш виразній формі, коли українська аристократія ставала аристократією Великого князівства Литовського; вдруге — коли вона стала складовою частиною польського шляхетства; і втретє — коли їй запропоновано було стати частиною і шрубом російської імперської машини. Народ при цьому, в другому і третьому випадку, обкладався жорсткими законами та гнітом, який чинився перш за все зусиллями власного у вищеозначений спосіб зденаціоналізованого панства і перетворювався мало не в рабів. Цей процес, з одного боку, витворював стан численних перекинчиків, яким справа нації, власної землі й народу

ставала цілком байдужа, а першорядне значення починали мати шкурницькі інтереси власного збагачення; з другого боку, не бракувало й таких, які хотіли поєднати хворе із здоровим, тобто, включаючись у гонитву за чинами й маєтностями, зберігали в законних межах свій патріотизм та самосвідомість, а з третього боку, виникала й хвиля самооборонна. У XVI — XVII столітті самооборона зосереджувалася на питаннях віри й вольностей; ця боротьба, зрештою, вилилася в численні козацькі повстання, верхом яких стало повстання Богдана Хмельницького; самооборона ж у XVIII столітті перейшла із політичних сфер у культурні, а коли вичерпалися можливості політичної боротьби, — виключно у сфери культурні. І однією з найвизначніших пам'яток такої самооборони й стала "Історія Русів".

Біля цього твору багато таємниць, над якими ламали голови немало вчених, але розгадати їх і до сьогодні не вдалося: де і коли твір був написаний, хто його автор, які джерела його, ідеологію якого середовища він відбивав, чому він написаний російською мовою, де подівся автограф і тому подібне. На деякі з цих питань було дано більш-менш задовільну відповідь, а на інші — ні.

Перша таємниця — це факт виявлення "Історії Русів" і введення його в суспільний ужиток. Історія ця майже детективна. За свідченням М.Ханенка, рукописа уперше було знайдено близько 1828 року в бібліотеці містечка Гринева Стародубського повіту Чернігівської губернії (Киевская Старина. — 1891. — №4. — С.113), що належало небозі Олександра Безбородька Клеопатрі Лобановій-Ростовській. Знайшли твір члени стародубського суду Лайкевич та Гамалія — описувачі бібліотеки. Вони показали його родичеві О.Безбородька (помер 1799 року), губерніальному маршалкові С.Шираєві, і той наказав зробити копію для себе. Рукопис як спадщина перейшов разом із бібліотекою до князя Голіцина, а з копій С.Ширая зроблено ще декілька: для Д.Бантиша-Каменського і для О.Бодянського, а може, ще для декого. З цих копій "Історія Русів" ніби й поширилася, а доля автографа залишилася невідомою, можливо, він був знищений для того, щоб таємниця авторства не була розгадана. Історія, здавалося б, ясна: з неї випливає, що рукопис, який перейшов до князя Голіцина і був автографом, таємницю якого певна група людей чи родичів автора воліли не розкривати. Однак є кілька обставин, які дозволяють нам сумніватися, що в містечку Гриневі було знайдено саме автограф. Річ у тім, що один із списків "Історії Русів" потрапив у Львів, і цей список написаний на папері з водяним знаком 1817 року. Точна назва списку: "История малороссийская. Сочиненная г. архиепископом белорусским Георгием Конисским в ... годе, переписана в 1818 году". Потрапив рукопис до Галичини так: наддніпрянець Яків Пугач подарував цю копію в 1872 р. В.Ганкевичу, той — О.Партицькому, відомому галицькому історику,

останній — К.Заклинському, також ученому, а брат останнього Роман передав рукописа в 1890 році до бібліотеки товариства "Просвіта" (*М.Возняк.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика. — Л.; К., 1939. — С.6). Факт надзвичайно цікавий, він безсумнівно свідчить про те, що "Історія Русів" мала поширення і переписувалася до її відкриття в 1828 році принаймні за десять років. Інший рукопис відсуває цю дату ще далі. Друга копія твору дісталася до Національного музею у Львові з Вільно через Івана Луцкевича під заголовком "История Руссов, или Малой России" — цей список написано на папері з водяним знаком 1814 року. Знаємо також і факт, що бібліотека колишнього "Императорского общества истории и древностей российских" при Московському університеті мала копію з 1824 року, звалася вона "История Руссов, или Малой России". Збереглася також звістка, що в 1853 році український письменник та вчений Олександр Кониський у дідича Іскри на Золотоношині бачив копію "Історії Русів" на папері з водяним знаком 1809 року (*І.Белей.* Причинок до питання про час появи "Исторіи Руссов" // ЗНТШ. — Miscellanea, 1895. — Т.VII. — С.12). Цих фактів цілком досить, щоб доказати: "Історія Русів" копіювалася вже у другому десятилітті XIX століття, отже, рукопис, знайдений у Гриневі, міг зовсім не бути автографом; копіювався він і в 30-х роках, але тільки факт відкриття рукопису 1828 року надав йому значення сенсації, спричинивши до моди на цей твір. Другий висновок: коли гринівський список не був автографом, то й усі гіпотези навколо нього, що постали потім (ми про них розкажемо), безпідставні, тобто можемо тільки припускати, що він писався рукою автора. Цікаво відзначити ще й те, що до 1828 року "Історія Русів", очевидно, поширювалася в позанаукових колах, принаймні до 1822 року, — про це свідчить факт, що вона не була відома Д.Бантишу-Каменському при першому виданні його "Історії Малоросії", зате в другому виданні 1830 року (цензурний дозвіл цього видання позначено 1829 роком) вказується як на одне із джерел, тобто Д.Бантишу-Каменському "Історія Русів" стала відома тільки після відкриття в Гриневі. І справді, саме після цього відкриття фіксуємо велике поширення твору серед публіки, численні переписи його почали ширитися принаймні після 1828 року. М.Максимович свідчить, що в 30 році "Історія Русів" була вже в ходу, в численних списках (Исторические письма о козаках приднепровских. Сочинения. — Т.1. — К., 1876. — С.306), а А.Майков у "Журнале Министерства народного просвещения" (№5, 1893) вказав, що сам М.Максимович вперше покористувався фактами "Історії Русів" у статті з приводу "Полтави" О.Пушкіна, надрукованій в "Атенеї" в 1829 році. На гадку А.Майкова, з "Історією Русів" О.Пушкіна познайомив саме М.Максимович. Уривки з "Історії Русів" з'являються в "Запорожской старине" І.Срезневського в 1834 році: тут уміщено з "Історії Русів" "Повість

Кониського про хід смерті Наливайка", "Повість Кониського про хід Брестського собору", "Сказання про гетьмана Гулака". Загалом, "Історія Русів" у цей час вплинула на багатьох письменників, про це оповімо далі, тут же нас цікавить сам факт масового поширення твору.

Друга таємниця книжки — час її написання. Василь Горленко вважав, що її написано між 1822 і 1828 роками (*В.Горленко.* Южно-русские очерки и портреты. — К., 1898. — С.17 — 74), хоч вище подані факти про поширення "Історії Русів" в другому десятилітті XIX століття перекреслюють цей здогад — то, зрештою, крайня межа, до якої відсувають написання твору дослідники. Друга крайня межа — 1769 рік, дата береться з самого тексту "Історії Русів", бо твір закінчувався так: "На початку 1769 року призначено військам військовий похід і відкрилася справжня з турками війна, котра як закінчиться, Бог відає" (с.257 за першодруком). Але цю дату дослідники вважають облудною, вжитою з конспіративною метою, щоб сховати автора. Зокрема, заперечив її А.Єршов (Ювілейний збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського. — К., 1928. — Т.1), він вказав, що в творі цитується праця Д.Вагнера, надрукована в 1775 році; безсумнівно, користувався автор "Коротким літописом Малої Росії", який видав В.Рубан у 1777 році. На сторінці 257 йдеться про знищення "Румянцевського опису" — це могло статися в час глухівської пожежі 1784 року, інша частина опису була знищена в 1776 — 1778 роках. Згадується в "Історії Русів" Тмутараканський камінь, а його знайдено в 1792 році. На сторінці 252 автор пише, що царювання Катерини II "довготривало продовжувалося" — так могла писати людина в кінці 80-х — на початку 90-х років XVIII століття. А.Яковлів у статті "До питання про автора "Истории Руссов" (ЗНТШ, Львів, 1937. — Т.154) додає ще такі помічення: на с.III натякається на розділ Польщі — перший був 1772 року, третій 1795. Згадується в "Історії Русів" акт секуляризації монастирів — це сталося 1786 року. В двох місцях автор ужив слово "революція" — це могло статися після Французької революції 1789 — 1794 років, так само слово "патріот" (с.122). Ці дані відносять написання "Історії Русів" до 90-х років XVIII століття, що найвірогідніше, хоч деякі дослідники кладуть цю дату на початок XIX століття. Визначити цю дату конче важливо, бо, по-перше, нам треба знати, якого часу сама пам'ятка, по-друге, погляди якої групи суспільства вона відбивала, а по-третє, — це має кардинальне значення при розшуках автора. Коли твір написано у XVIII столітті, то відпадає гіпотеза В.Горленка про авторство В.Полетики чи інших дослідників, які твердили, що Г.Полетика почав, а В.Полетика твір закінчив; а коли прийняти дату 1769 рік, то від авторства треба відкинути і О.Безбородька, якому було тоді 22 роки.

Ми прийшли впритул до ще однієї, чи не найбільшої, таємниці "Історії Русів" — хто її написав? Автор мав підстави ховати своє ім'я і зробив ряд конспіративних заходів, притому так вдало, що його таємницю, можна сказати, не розгадано й досі, хоч це питання вирішувалося не одним серйозним дослідником. Воно складне, тож спробуймо в ньому розібратися.

Авторство Георгія Кониського, українського освітнього та культурного й церковного діяча, поета, автора поетики, драми, філософа, було поставлено на найдавніших, хоч і не на всіх списках "Історії Русів"; чи це зробив сам автор для конспірації, чи переписувальники, можемо тільки здогадуватися. Зрештою, про те, що книга не належить перу Г.Кониського (хоч той історичні твори писав, зокрема "Историческое известие о Белорусской епархии" — видав В.Рубан в "Любопытном месяцеслове" в 1776 році), скоро переконалися всі історики, особливо коли познайомилися з його справжніми творами. В передмові до "Історії Русів", до речі, тільки й сказано, що історію Кониський передав своєму учневі Григорієві Полетиці, велася вона, начебто, як літопис при кафедральному Могилівському монастирі "вправними людьми, що з'ясували потрібні свідоцтва з ученими мужами Київської академії і з усякими знаменитими монастирями". В.Горленко бачить у цих словах, і небезпідставно, звичайну містифікацію, за якою хоче заховатися автор. Додамо до того, що це писала людина, яка, напевне, навчалась у Київській академії, бо тут не тільки містифіковано джерела літопису, а й дотримано одну із вимог до історіографії, власне, риторичного мистецтва, як це викладалось у Київській академії, тобто автор мав обов'язково шукати для свого твору підкріплення авторитетів (*В.Шевчук*. Дорога в тисячу років. — К., 1990. — С.194, де розглянуто історіографічні принципи, яких мали дотримуватися історики). Отже, загалом текст "Історії Русів" не дає ніяких підстав вважати Г.Кониського автором, він тільки передав Г.Полетиці готовий твір. До речі, це саме фіксується в передмові до "Короткого літопису", виданого В.Рубаном, але, ясна річ, не "Історію Русів" він передавав Г.Полетиці, а тільки "Короткий літопис", який, у свою чергу, став одним із джерел "Історії Русів", що доведено вченими безсумнівно. Через це можемо гадати, що авторство Г.Кониського було поставлено у заголовку не автором, а таки переписувальниками. Заперечив цілком авторство Г.Кониського вже М.Максимович (стаття "Про козаків придніпровських"), вказавши те, що ми написали вище: тобто що Г.Кониський передав Г.Полетиці "Короткий літопис". Цей літопис був доповнений додатками, що їх написав О.Безбородько. Заперечив М.Максимович і авторство Г.Полетики і прийшов до висновку: "Мені здається, що "Історія Русів" складена невідомим для нас автором, що сховав своє ім'я за двома українськими знаменитостями, щоб сказати в передмові, що історія, яка пройшла

крізь ці уми, мусить бути певною" (Сочинения. — Т.1. — С.306). Отже, питання про авторство Г.Кониського було досить швидко закрите, й наука це прийняла.

Складніше питання з Г.Полетикою, бо той справді працював над якоюсь історією України, про що свідчить лист Н.Кондоїді до Григорія Полетики: "Про історію вашу без усякого винятку повідомлятиму в надії, що ся праця ваша в кожному добророзумному росіянинові збуджуватиме чудове задоволення і відмітну до Вас пошану" (Наше минуле. — 1918. — №1. — С.147). Але Г.Полетика не закінчив роботи, як про це свідчив його син, а тільки її накреслив. Василь Горленко вважає, що "Історію Русів" написав таки син Григорія — Василь Полетика, що видно з його листування із А.Чепою, бо той-таки збирав факти з української історії і написав чи збирався писати власну історію, про що прямо заявляє: "Накреслення якої було його (батька. — *В.Ш.*) і нарешті стало моїм предметом". Це писано в листі 1809 року. В.Горленко вважав, що "Історія Русів" була закінчена, як ми вже згадували, в 20-х роках XIX століття, хоч ми не маємо жодних фактів, що історія, яку хотів писати батько, а написав син Полетика, таки справді існувала. Зрештою, в архіві та паперах обох Полетик не знайдено жодної написаної чи початої історії, хіба рукописи записок на історичні теми. А.Яковлів докладно проаналізував суспільні та історичні погляди Г.Полетики та автора "Історії Русів" і, як на мою думку, переконливо довів, що ці погляди не були ідентичні, а ще докладніше це показав М.Возняк у монографії "Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика", яку ми вже цитували. На сьогодні можемо вважати це питання також розв'язаним, хоч цієї гіпотези дотримувалися такі авторитети, як О.Лазаревський чи В.Іконников. Так само відкинуто гіпотезу про авторство Василя Полетики. Зрештою, суспільні та історичні погляди В.Полетики були ідентичні до батькових, тобто різнилися від поглядів автора "Історії Русів", що також переконливо довів у своїй статті А.Яковлів. Отже, і гіпотеза про спільне написання твору батьком та сином Полетиками також не має під собою достатніх підстав.

І тут виникає чи не найсерйозніша гіпотеза: про авторство Олександра Безбородька. Вперше думку про це висловив М.Слабченко (Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Т.1. — С.104), подавши такі аргументи: рукопис знайдено в маєтку Безбородька, автор "Історії Русів" дослівно переписував із "Короткого літопису", виданого В.Рубаном у 1777 році і дописаного таки О.Безбородьком. Останній листувався з Г.Кониським і брав участь у війні 1769 року з турками. Цю гіпотезу підтримав професор П.Клепацький (Листування О.Безбородька з своїм батьком // Ювілейний збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського. — Т.1. — С.280 — 285). На доказ авторства О.Безбородька він подав листа того до батька від

1 серпня 1776 року з Петербурга, в якому син просить батька прислати матеріали до історії України та "історії малоросійські літописні". "Ці книги тим потрібніші, — пише він, — бо знаходяться люди, які хочуть видати історію малоросійську і надрукувати переклад Статута". Через рік В.Рубан, як ми вже вказували, надрукував "Короткого літописа", в передмові до якого написав, що "записки сі короткі літописні з 1506 по 1734 рік... дістав я від преосвященного Георгія, єпископа могилівського", а доповнені вони були по 1776 рік "нинішнім київським паном полковником, який перебуває при його імператорській величності для прийняття чолобить Олександром Андрійовичем Безбородьком, мужем у знанні вітчизняної історії відомим і здатним, до дієписань достатньо уталаненим". Отже, документи О.Безбородько просив для цієї роботи — це була, зрештою, перша праця його як історика. Приславши її батькові, син пише в листі від 31 березня 1778 року між іншим про потребу витягувати із забуття "славу і честь предків наших" і повідомив таке: "Сей твір служить тепер керівництвом до знаміреного нами *видання* (підкреслення моє. — *В.Ш.*) повної "Малоросійської історії", в якій, звичайно, всі помилки літопису буде виправлено, як тільки встигнем зібрати всі потрібні нам звіщення. Вправляючись у вільний від інших справ час цією приємною для мене працею, я благословляю дбання ваше милостиве батьківське в юності моїй щодо приведення мене до точного і докладного пізнання стану землі, де я народився, і всіх подій, що в ній трапилися. Велике й цілковите буде моє задоволення, коли я досягну успіхів у цій, яку беру на себе, праці, особливо, коли виконання цього буде супроводжуватися численними іншими випадками, які мав би я, щоб виявити своє нелицемірне дбання про своїх співгромадян". Отже, О.Безбородько збирався продовжувати свою історичну працю, притому хотів її видати, тобто мав би зважати на офіційну тодішню опінію, а "Історія Русів" аж зовсім не мала на меті стати підцензурним виданням, недаремно її автор так пильно ховав своє ім'я. Тобто прямих вказівок на те, що О.Безбородько написав саме "Історію Русів", нема в цитованому листі. Є, однак, опосередковані докази щодо авторства О.Безбородька, які зібрав А.Яковлів і які підтримав М.Возняк. Перше: автор, безсумнівно, використовував "Короткого літописа", виданого В.Рубаном, та доповнення О.Безбородька — ці запозичення численні, і їх вимітили дослідники (*М.Возняк.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика. — С.136, 144 — 146). Літопис, виданий В.Рубаном (до речі, В.Рубан був студентом Київської академії за ректорства Г.Кониського, між ними були добрі стосунки, вони листувалися), також кінчався 1769 роком і по тому, що О.Безбородько, автор заключної його частини, вважав, що подальша історія України "належить до загальної російської історії", — постулат "загальної російської історії" вживає і автор "Істо-

рії Русів". А.Яковлів проаналізував мову О.Безбородька й автора "Історії Русів" і засвідчив їхню тотожність. Є цілий ряд непрямих доказів на користь цієї гіпотези: автор описує в Молдавії ті міста, в яких побував О.Безбородько, добре знає діяльність Канцелярії міністерського правління в Україні, саме воно судило батька О.Безбородька, він настроєний супроти Теплова, як і О.Безбородько; останній був прихильником правління в Україні П.Румянцева, більше того, В.Рубан присвятив свою книжку П.Румянцеву, прихильником цього правителя України був і автор "Історії Русів", але не безсумнівним (негативне ставлення до проведення "Румянцевського опису"); епізод із поміщиком містечка Горська Городненського повіту, який є в "Історії Русів", на думку М.Возняка, велить шукати автора на Чернігівщині, що й справедливо, а О.Безбородько був таки з Чернігівщини. Був він близький із В.Капністом, що наближає його до патріотичного гуртка другої половини XVIII століття, що його звуть "Новгород-Сіверським осередком", прихильно поставився до проекту В.Капніста про відновлення українського війська, але не безсумнівно, бо був проти відновлення гетьманства. Все це, так би мовити, позитивні аргументи, слабкість їхня, принаймні, та, що все сказане може стосуватися й до іншої якоїсь особи, не тільки О.Безбородька, а, приміром, до А.Худорби, мова про якого буде далі; чимало є аргументів негативних. Не треба забувати, що О.Безбородько, хоч і виявляв український патріотизм, був високим сановником Російської держави (канцлер), тобто належав не до того прошарку освіченого українського громадянства, яке чинило опір насиллю над Україною, а до того, котрі під умови російського деспотизму приладжувалися і зберігали свій патріотизм у лояльних рамках, навіть спричинилися укріпленню того-таки самодержавства в Україні.

Загалом, із тих даних, що вибрали з "Історії Русів" дослідники, можна змалювати такий вірогідний образ його автора; жив він у другій половині XVIII століття, принаймні в 1769 році мав понад двадцять років, бо брав участь у турецькій війні, значить, народився близько 1745 року, учився в Київській академії, коли в ній уже не культивувалася книжна українська мова, можливо, продовжував навчання і в Росії, належав до козацької старшини (М.Костомаров у статті "Поїздка в Батурин" побачив автора як одного з нових українських дворян катерининського часу), був землевласником, очевидно, не маючи правдивих документів ні на дворянство своє, ні на землю (негативне ставлення до "Румянцевського опису"), жив на Чернігівщині, можливо, десь на Городнянщині чи Новгород-Сіверщині і, очевидно, був зв'язаний із новгород-сіверським культурним осередком, відзначався глибоким українським патріотизмом, схильністю до вільнодумства, мав широкий політичний світогляд, цілком негативно ставився до російського абсолютизму та самодержавства. Свій твір написав у 90-х роках XVIII століття

з метою повернути історичну пам'ять в середовище тодішнього освіченого громадянства, добре знав Молдавію, південь України і Крим. Джерела до своєї праці мав принагідні й недостатні, був у курсі подій, що відбувалися в Україні в час його життя і найближчий час до народження, з власного досвіду і розповідей очевидців, знав літописи Самовидця і Г.Граб'янки, знав також "Розмову Великоросії з Малоросією" Семена Дівовича, бо ще М.Петров помітив, що твір С.Дівовича "має деяку схожість із відомим історичним памфлетом "Історією Русів" псевдо-Кониського... і, може бути, послужив одним із джерел цієї історії" (Киевская Старина. — 1881. — Кн.1). Справді, тут є чимало спільного: державницька концепція, твердження, що козаки походять від козар, або хозар; опис боїв під Берестечком і Білою Церквою, ніби сприятливих для козаків; подробиці про перемогу полковника Галагана під Солодківцями в 1734 році тощо. О.Оглоблин писав: "Отже, нема сумніву, що автор "Исторіи Руссов" знав "Разговор Великороссии с Малороссіей", який в рукописних копіях був поширений на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст." (*О.Оглоблин.* Люди старої України. — С.18).

І тут ми не можемо пройти мимо ще однієї звістки, зафіксованої в листі декабриста О.фон дер Бріггена, написаній із села Понурівки Стародубського повіту, з маєтку його тестя М.Миклашевського до Кіндрата Рилєєва: "Я буду прикладати старання дослати Вам, наскільки можна, матеріали із малоросійської історії, маю на увазі дістати таку історію, писану сучасником Кониського Худорбою, вона невідома, бо тільки один екземпляр її існує в домі, в якому жив Худорба. Ця історія цінується тут нарівні з історією Кониського, ставлять їй тільки за хибу, що вона дуже вільно і супроти уряду нашого написана. Діставши її, я велю зробити з неї два списки, один для Вас, а другий для себе" (С.288). Обіцянка не була виконана, бо в цьому-таки році, коли писався лист, відбулося повстання декабристів, К.Рилєєв загинув, а О.Брігген був заарештований. У цьому цікавому листі є кілька місць, на які треба звернути увагу. О.Брігген сам історії Худорби не бачив і не читав її, він про те тільки чув ("ставлять їй за хибу, що вона дуже вільно і супроти уряду нашого написана", а питається: "Історія Русів" не вільно і не супроти уряду написана?"). Ця історія цінувалася на Новгород-Сіверщині, як і історія Кониського, тобто "Історія Русів"; про те, що О.Брігген "Історію Русів" читав і знав, сумніву нема, бо він збирався її навіть видавати.

Коротко про Архипа Худорбу. Він жив у селі Комані Новгород-Сіверського повіту і був шептаківським сотником. Худорби — старий козацький рід, який виводив себе від Михайла Кіндратовича Худорбая (Худорбія) — знатного військового товариша, але чи це мало історичні підстави, невідомо. Відомо лише, що Худорби були козаками в Комані, навіть підпомічниками, якими вони

записані в актах Румянцевської ревізії 1767 року. Один із них був у чині військового товариша — це був Михайло Омелянович Худорба, уродженець Комані, його сином був Архип, інші сини також вийшли в старшину: Опанас був корнетом, а Володимир — значковий товариш.

Архип Худорба народився між 1748 — 1750 роками, тобто приблизно тоді, коли мав народитися, за нашими підрахунками, автор "Історії Русів", був сотенним канцеляристом, під час Румянцевської комісії записаний "атестованим у сотенні новгородської старшини". З 1769 року він — сотенний осавул і, як такий, рушив у тому-таки році у Турецький похід, як і здогаданий автор "Історії Русів", воював у Другій армії у 1769 — 1773 роках, був при розоренні міста Дубоссари, при облозі і взятті Бендер, взятті Перекопської лінії та Перекопа, тобто мав добре знати південь України та Молдавію, як це знав автор "Історії Русів". У 1773 році його призначено сотенним отаманом, а з 1777 року про нього писали, що він "у комплекті при полку перебуває". Знаємо, що його представлено до чину секунд-майора. Очевидно, зі Стародубським карабінерним полком брав участь у походах О.Суворова. У 1789 — 1791 роках востаннє записаний як прем'єр-майор у дворянських реєстрах. У 1799 році Худорбам було признано право на російське дворянство; можливо, це сталося ще за життя Архипа. О.Оглоблин припускає, що він помер у 1799 році. Рід Худорбів був відомий на Новгород-Сіверщині в XIX — початку XX століття. Друге припущення О.Оглоблина: рукопис історії Худорби був знищений або реквізований у 1825 році після повстання декабристів.

Але ряд дивовижних фактів змушує нас порівнювати цей твір саме із "Історією Русів". Виявляється, анонімний автор її виявляє чималий інтерес саме до історії роду Худорбів і не раз користується нагодою, щоб піднести цей рід та його заслуги, і це при тому, що Худорби аж ніяк і нічим не відзначалися в історії України.

Тут ми хочемо поставити питання: а що, коли "Історія Русів" та історія Архипа Худорби один і той же твір? Чи не був рукопис Худорби, який ніби існував в одному примірнику, автографом "Історії Русів"? До речі, його й справді могли знищити родичі А.Худорби, коли повстання декабристів було придушене і в суспільстві почалася реакція.

Розв'язати на сьогодні це питання ми не можемо, хіба що подати таку цілком гіпотезну картину. Припустимо, що історія Худорби та "Історія Русів" — один і той-таки твір. У XVIII столітті, до смерті автора (а написав його А.Худорба, коли вийшов у відставку в 90-х роках), він поширення не мав, тобто існував в одному примірнику — автор, написавши його, мав усі підстави остерігатися. Після його смерті, що сталася до 1810 року, з нього було знято кілька чи одну копію, яка чи які поширилися, саме

копіїсти поставили біля твору ім'я Кониського (є копії без такого імені). Ці списки мали локальне поширення, бо йшлося про збереження нелегальної книжки. Свого ж імені автор не ставив також з конспіративних міркувань. Отже, "Історія Русів" відтоді почала існувати окремо, без зв'язку з іменем Худорби. Водночас хтось із родичів А.Худорби в 1825 році чи близько того року розкрив сусідам чи приятелям факт існування рукопису. Що то за рукопис, ніхто не знав, знали тільки, що це історичний твір і в ньому викладалися вільнолюбні думки, зокрема проти російського уряду. Чи можлива така ситуація? По-моєму, цілком, але фактів на її підкріплення поки що нема та й навряд чи вони знайдуться. Повністю ж таємниця авторства при тих даних, що їх маємо, залишається нерозгадана; відомо тільки одне: "Історія Русів" та історія Архипа Худорби між собою тісно зв'язані, і цього факту обійти увагою аж ніяк не можна.

На сьогодні маємо щодо пошуків автора "Історії Русів" таку статистику. З авторством Г.Кониського покінчено після виступів М.Максимовича. Думку про авторство Г.Полетики підтримали В.Іконников, Д.Дорошенко, М.Горбань. В.Горленка — в тому, що твір написав В.Полетика, підтримали М.Драгоманов, А.Єршов; М.Грушевський, Д.Майков, Є.Онацький висловилися за спільне авторство Григорія та Василя Полетик. Остаточно поклав край цій гіпотезі М.Возняк у книзі "Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика". Гіпотезу про авторство О.Безбородька розробляли П.Клепацький, А.Яковлів, М.Слабченко та М.Возняк у вказаних працях. Додамо до цього, що автором "Історії Русів" називалися князь М.Рєпнін (М.Драгоманов), О.Лукашевич (М.Петровський), О.Лобисевич та інші.

"Історія Русів" — це найвизначніший твір української національно-політичної думки кінця XVIII століття; не дивно, що він значною мірою вплинув на багатьох видатних митців, особливо в 30-х роках XIX століття, коли поширився рукописно. О.Бодянський, видавець твору, писав: "При друкуванні я користувався майже десятьма списками різного типу, зробив усі важливі і напівважливі різнослів'я, а все інше надруковане без найменшого скорочення, навіть до коми, до архаїзму" (*В.Иконников*. Опыт русской историографии. — К., 1908. — Кн.2. — Т.2. — С.1634). Під впливом цього твору О.Пушкін написав свою "Полтаву" — вона вийшла в 1828 році. М.Возняк вважає, що поет дістав копію "Історії Русів" від С.Ширая, а В.Горленко — від М.Гоголя. Сам М.Гоголь користувався твором при створенні "Тараса Бульби". О.Пушкін високо оцінив "Історію Русів", зокрема, він назвав Г.Кониського "великим живописцем" і припустив, що "серце дворянина б'ється в ньому під чернечою рясою", а з другого боку — "любов до батьківщини часто зваблює його за межі строгої справедливості". Це поет писав у статті "Собрание сочинений Георгия Конисского,

архиепископа Белоруссии". М.Возняк вважає, що до М.Гоголя "Історія Русів" потрапила таки від О.Пушкіна — перша редакція "Тараса Бульби" була закінчена 1834 року. Загалом М.Гоголь негативно ставився до українських літописів (не вказуючи, яких саме), зокрема писав у листі до І.Срезневського 18 березня 1834 року: "Добре ще, якщо траплялися між ними з різкою фізіономією, з характером, як, наприклад, Кониський, що вирвав хоч жменьку переказів і знав, що він пише" (Письма Н.Гоголя. — Спб. — Т.1. — С.278). На самого І.Срезневського "Історія Русів" так само сильно вплинула. "Фальсифікати "Запорожской старины" були головним наслідком знайомства з "Історією Русів", — пише М.Возняк, — яка викликала загальне захоплення гуртка Срезневського". Сліди читання "Історії Русів" помітно у віршах А.Метлинського, М.Костомарова (пізніше він ставився до неї критично), що написав під її впливом загублену драму "Косинський" та ряд віршів; Є.Гребінки (поема "Богдан", повість "Ніжинський полковник Золотаренко"), а особливо Т.Шевченка. М.Драгоманов так про це писав: "Між 1840 і 1844 роками, видно, Шевченко потрапив на "Історію Русів", яку приписували Кониському, і вона запанувала над його думками своїм українським автономізмом та козацьким республіканством часів декабристів. Шевченко брав з "Історії Русів" цілі картини, і взагалі ніщо, окрім Біблії, не мало такої сили над системою думок Шевченка, як "Історія Русів" (*М.Драгоманов.* Шевченко, українофіли і соціалізм. — Львів, 1906. — С.57 — 58). До творів, у яких видно вплив "Історії Русів" на Т.Шевченка, М.Драгоманов зараховував "Сон" ("Із города із Глухова"), "Великий льох", "Іржавець", "У неділеньку святую" та інше. М.Возняк добачає цей вплив раніше, в 1839 році — в "Тарасовій ночі" (*М.Возняк.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика. — С.26). Згадує "Історію Русів" Т.Шевченко у "Близнецах", навіть повідомляє про її рукописний примірник з автографом Г.Кониського, що є явним художнім домислом, свідчить він про популярність твору в Україні. "Історія Русів", — писав той-таки М.Драгоманов у статті "На захист невідомого покійника автора "Історії Русів", — була безпосередньою предтечею "Кобзаря" Шевченка, на якого самого вона, очевидно, мала справжній вплив. І якщо, як це можна бачити, наприклад, із "Записок сенатора Соловйова" (Русская Старина. — 1881. — №4. — С.748 — 749), чернігівське і полтавське дворянство було одним із небагатьох, яке в 1857 р. не висловлювалось хоч проти особистого визволення селян і якщо це дворянство дало декількох діячів партії, що більше сприяла селянам у редакційних комісіях, у цьому в значній мірі треба бачити вплив "Історії Русів" (Порядок. — 1881. — №128). М.Костомаров зазначив, що "Історія Русів" "вся просякнута духом напівдворянського малоруського патріотизму, який недавно ще був у моді в середовищі малоросійської

публіки" (*В.Иконников* Опыт русской историографии. — С.1629), а П.Куліш зазначав: "Був на світі Кониський — і своєю "Історією Русів", мов якою завісою мальованою, закрив од нас старосвітчину, аж поки Шевченко не розідрав тієї завіси" (*М.Возняк.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика. — С.30). Сам П.Куліш також піддався чарам цього твору, сліди користування "Історією Русів" знаходимо в повістях П.Куліша, зокрема "Михайло Чернишенко" (Київ, 1843), де він на "Історію Русів" прямо посилається, а останнім документом захоплення "Історією Русів" була Кулішева "Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького", повністю залежна від "Історії Русів". Але найбільше захоплений цим твором був М.Маркевич, який, як пише В.Горленко, "цілком обібрав це джерело" — текст його "Истории Малороссии" запозичено значною мірою з "Історії Русів"; сліди цього впливу помічаємо і в "Украинских мелодиях" того-таки М.Маркевича (1831). Вплинула також "Історія Русів" і на представників "української школи" в польській літературі, зокрема на М.Чайковського, М.Гліщинського та інших; захоплений був цим твором відомий польський учений В.Мацейовський, який навіть переклав деякі фрагменти "Історії Русів"; сліди впливу твору помітно в творі Г.Трентовського "Choniann". Займалися польські вчені й критикою "Історії Русів" (Л.Яновський), але тенденційною.

Нарешті в пізнішому часі "Історія Русів" залишила свої сліди на історичних поемах С.Руданського, в трагедії Й.Барвінського "Павло Полуботок", в "Молодому віці Максима Одинця" Олександра Кониського тощо. С.Єфремов, оцінюючи загальне значення твору для української культури, зазначив: "Історія Руссов" була немов пророкуванням про близьке національне відродження України і оправданням її нового письменства, з якого те відродження почалося" (*С.Єфремов.* Історія українського письменства. — К., 1911. — С.117).

Що ж собою являла "Історія Русів" як твір? Вона подавала картину історичного розвитку України від найдавніших часів до другої половини XVIII століття, власне, до 1769 року. Автор працював у традиціях так званих козацьких літописів, тими літописами він і користувався, доповнюючи виклад переказами, власними споминами, а подекуди (XVIII століття) — документами. Основна засада твору — натуральне, моральне та історичне право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, а боротьба українського народу за визволення — головний зміст книги. Загалом автор не мав на меті писати історію України, а дав свою мисленну картину цієї історії. І.Борщак назвав "Історію Русів" "історичною легендою України, політичним трактатом, втіленим в історичну форму" (*І.Борщак.* La legende histoque de L'Ukraine. Istoria Rusow. — Париж, 1949). Г.Карпов жанр твору визначив як "політичний памфлет" і пояснив особливості цього

жанру: "Автори таких творів дуже мало дбають про збирання солідних історичних джерел для своєї праці, але рівночасно для доказу вірогідності всього, що вони розповіли, добирають найбільш громоносні авторитети (нагадаємо, що це було в засадах історіографії, визначених курсами риторик Київської академії. — *В.Ш.*), так указують на участь у складанні подібного твору самих історичних осіб, у ньому описаних. Основна прикмета таких творів: зверхній лібералізм (він був якраз не зверхній, а глибокий. — *В.Ш.*), проповідь гуманних ідей, обвинувачення неприємних авторові осіб та народів у деспотизмі, неосвіченості, варварстві, схильності до підступу, лякливості (тут уже говорить у критикові ураза шовіністично наладнованого росіянина. — *В.Ш.*), дурноти, а тим, яких автор бере під свій захист, приписуються всі протилежні, цілком приємні, прикмети. Друга ознака — багатство анекдотів у них: прості звичайні події прикрашаються фантазією" (*Г.Карпов.* Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время 8-е генваря 1654 — 30 мая 1672, 1871. — С.44 — 45); до речі, всі ці викладки — типова риса так званої романтичної історіографії. Цю думку, тобто те, що перед нами памфлет, підтримав В.Іконников: "В сутності, — писав він, — "Історія" має характер історичного памфлету, автор чи автори її не були особливо точні при виборі джерел (що і зрозуміло при тодішньому стані нашого історичного мислення взагалі), її виклад нагадує манеру древніх чи псевдодревніх з твореними промовами історичних осіб; факти підганяються під тенденції, але в крайньому разі автори вигадували менше, ніж їх звинувачують, вони багато брали із давніх малоросійських літописів, але також багато брали із усних переказів, анекдотів, віршів, пісень, які ходили в українському дворянстві, серед козацької старшини і серед народу" (*В.Иконников.* Опыт русской историографии. — С.1638). Приблизно те саме каже й Д.Дорошенко: "Історія Руссов" вийшла не науковим історичним твором, а політичним памфлетом, вона прислужилася дуже мало науковому дослідженню українського минулого, але допомогла пробудженню національної думки; коротко кажучи, вона має інтерес як покажчик найвищого рівня, якого досягла українська політична думка в кінці XVIII ст., в її світлі стає зрозумілий для нас рух шляхти Ніжинського полку в обороні автономії в 1767 р. і таємна місія Капніста до Берліна в 1791 р." (Хліборобська Україна. — 1921. — №3. — С.189).

Автор оглядає історію України з найдавніших часів, а історію княжих часів — як самостійне державне життя під управою київських князів (с.3). Загалом "Історія Русів", за авторським задумом, написана, як сам пише, "на два періоди": до нашестя татар — "екстрактом", а після цього — "просторо й докладно". На Білорусію автор дивиться як на країну "одноплемінну, сусідську", на Росію має свій погляд, до якого ми повернемося окремо. Автор

"Історії Русів" гостро заперечує думку, ніби Україна постала в XIV — XVI століттях, доти це була порожня земля, козацтво заведене польськими королями (в цій полеміці заперечує навіть назву Україна), а вважає, що Київська Русь — це державне творення саме українського народу, що Русь — це Україна, а не Росія, бо до Русі з російських земель входила тільки Новгородська земля. У цій своїй концепції автор ішов за традицією, яка фіксується досить чітко в протестації Йова Борецького, де було написано, що українські козаки — "того-то правого руського народу з Яфетового насіння, плем'я, яке Чорним морем і сушею воювало Грецьке царство"; зрештою, ми цю думку часто зустрічаємо в поетичних пам'ятках XVI — XVII століття, зокрема в "Роксоланії" С.Кленовича, де в Русь також вводиться тільки Новгородщина, а Московія мислиться як окрема держава; так бачить Русь і литовсько-руський історик М.Стрийковський чи автор поетичних "Дніпрових камен" Іван Домбровський. Свій виклад про давні часи автор бере з історії "преподобного Нестора Печерського" і його наслідників та попередників, котрі ту історію писали, анахроністично вважаючи, що вони були членами чи академіками училища в Києві і що те училище ніби заснував грецький філософ Кирило. Через татарський напад та внутрішні незлагоди Україна (Русь) утратила державну самостійність, але з Литвою та Польщею з'єдналася цілком добровільно, щоб спільно боротися з татарами, і мала в Литві та в Польщі рівноправне становище у федеративній державі (с.7). Цю рівноправність порушила Польща, відбираючи права та вольності українського народу і чинячи релігійний гніт (позиція живцем узята з літописної традиції). Коротко автор описує устрій України після з'єднання з Польщею, відзначає походження "лицарства", що походило від "боляр" з князівських родів, і про козаків як лицарський стан — духовенство походило з лицарства. Подальша історія України викладається за гетьманствами, автор зупиняється на важливих послугах гетьманів та козаків Польському королівству, докладно вичисляє військові подвиги козаків, оповідає про їхній устрій, звичай, біди, про ставлення до Самозванця і Москви (с.42 — 44), вважає, що могутність Польщі зумовлювалася союзом з Україною, перечислює гоніння поляків на Україну. Ця частина більш конспективна і охоплює небагато площі (48 сторінок).

Центральна постать "Історії Русів" — Богдан Хмельницький (с.49 — 143), в цій частині автор виявляє антишляхетську тенденцію, Богдана Хмельницького високо шанує, називає його досконалим політиком, уміщає віршовану епітафію йому, посилається на договірні статті. Богдан Хмельницький звільнив Україну і повернув їй незалежність, відтоді автор "Історії Русів" вводить Україну в коло європейських держав, акт 1654 року розглядає як небезпечне порушення системи державної рівноваги в Європі,

бо від того надмірно зміцніло абсолютне російське самодержавство, воно з приєднанням України стало "серед царств могутніх і страшних" (с.122). Через це європейські держави вимагали від Б.Хмельницького повернути Україну "в колишній натуральний стан". Оповідається про союз Б.Хмельницького зі Швецією проти Польщі, тодішнього союзника Росії, про міжнародні стосунки з іншими державами. В уста Б.Хмельницького автор вкладає відповідь на вимогу турків та Австрії порвати зі Швецією — покликується на "природне право" кожного народу в своєму самовизначенні і в обороні незалежності. Юрію Хмельницькому автор приписує ідею "неутральства", тобто самостійності, хоч ця ідея насправді належала П.Дорошенку. На думку автора, винними у заколотах та бідах України після Б.Хмельницького були московські воєводи, військо і заведені в Україні порядки, також шляхетство — оповідається про змагання владолюбців. Далі автор докладно зупиняється на епосі Петра І і на ставленні царя до України; про образу Петром Мазепи на бенкеті у Меншикова і подає довгу промову Мазепи до всіх чинів про образи, причинені нації, про насилля російських військ в Україні. Мазепа, зокрема, говорить, що відбувається бій між "страшними деспотами, яких уся Азія і Африка навряд чи коли мали"; коли переможуть шведи, Україна буде передана Польщі, коли Петро І, то Україну пожере. Мазепа вимовив у шведів права для України, які вона мала за своїх природних князів і які належать кожній вільній нації. Мазепа, між іншим, заявив, що "уряд, першість і сама назва Русі від нас до них (росіян. — *В.Ш.*) перейшли" (с.204). Загалом можна сказати, що автор "Історії Русів" дивиться на історію України XVII століття очима політично грамотної людини XVIII століття, притому прогресивно мислячої. Він оповідає про "морочне торжество прокляття Мазепи", тортури й кари його прихильникам, Полтавську битву, Прутський похід, насилля над українцями, каторжну роботу на каналах та лініях, торкається історії царевича Олексія, пише про пожежу в Києві 1718 року і про знищення бібліотеки в Печерському монастирі; саме цю бібліотеку він веде від Ярослава, "багату великими тисячами книг рукописних і різних дорогоцінних манускриптів, написаних на різних мовах і багато поміж них на таких, які тодішнім ученим мужам не були відомі, а особливо всі записки й документи, що стосуються історії правління слов'янських племен і царств і їхніх законів та укладів" (с.225 — 226). Потім автор говорить про установлення Малоросійської колегії, указ про яку був "громовим ударом"; докладно оповідає про місію Павла Полуботка, арешт старшини, подає промову Полуботка, в автентичності якої засумнівався свого часу О.Лазаревський, описав побачення Петра І з Полуботком. Прихильно говориться про правління Петра II як час "блаженства Малоросії після довголітніх гонінь" (с.232), але він швидко закінчився. Цар-

ство Анни Іоанівни зображається як темний час утисків, бід, тягот, котрі впали на Україну. Царювання Єлизавети Петрівни — час великих добродійностей, які автор шанує аж надмірно, докладно описує подорож цариці в Україну, її відвідання Києва і зазначає: "Імператриця Єлизавета закінчила собою знатний вік для Малоросії", — і з сумом оповідає про набір українців у Голштинські полки, а в часи Катерини II — про набір пікінерів, про кари козакам, котрі не хотіли йти в пікінери, — вони були більші неронівських; розповідає про знищення гетьманства, про установлення в 1765 році Малоросійської колегії і про призначення П.Румянцева генерал-губернатором, якого оцінює позитивно, але й критично.

Ми навмисно так докладно переповіли всі теми, яких торкався автор "Історії Русів", щоб показати схему його історичного бачення. Не в усьому воно суголосне пізнішій історіографії, багато в його поглядах суб'єктивного, немало й незнання, але є й гаряче бажання розібратися в історичних перипетіях свого народу. Основне оповідання взято із Самовидця та Граб'янки (С.Величком, очевидно, автор не користувався), але він поширює виклад, дає більш-менш широке тлумачення подій чи підганяє факти під своє розуміння. По-справжньому демократично настроєний, протестує проти кріпацтва, деспотизму, урядовців, що ставили себе вище законів (с.165, 220, 229), проти насильства військ, релігійної нетолерантності, національної виключності і неоправданої погорди до чужинців, в тому числі і в українців (с.145, 204, 209), зате він повний щирого співчуття до долі свого пригнобленого народу. "Яка винагорода належить за кров народу руського (тобто українського. — *В.Ш.*), пролиту від гетьмана Наливайка до сьогоднішнього дня і пролиту великими потоками за те єдине, що шукав він свободи чи ліпшого життя у власній землі своїй і мав щодо того замисли, властиві всьому людству" (с.213). Автор "Історії Русів" є ворогом тиранії, він вважав, що будь-яке насильницьке чи тиранське правління ніколи не буває міцне і довготривале, а обов'язково впаде як таке, що неуміцнене згодою та взаємними інтересами, коли ж на скинення тиранії буде піднято народне обурення, то воно має вважатися за справедливе (с.59). В уста Богдана Хмельницького автор укладає думку, що всі народи, котрі живуть у світі, завжди захищали і захищатимуть вічно своє буття, свободу і власність, навіть тварини: плазуни, звірі, худоба, птахи захищають свої становиська, гнізда і дітей скільки мають сили, та й природа подала живим істотам за Божим велінням знаряддя для самооборони. Приводить автор і слова, які нібито Б.Хмельницький сказав, що вимушені клятви не мають значення, і Бог поверне їх на голови тих, хто брав їх примусом і марно користався для того ім'ям його. Закони божественні, природні й цивільні завжди такі клятви знищують, і кожна людина має

обов'язок перед Вітчизною, більший за природою від усіх клятв (с.63 — 64). Український народ називає автор "Історії Русів" "нацією малоросійською". Він засвідчив, що Україна не має природного захисту, що робить її "гралищем невідомої долі і сліпих випадків", через що Богдан Хмельницький і виводить потребу протекцій. Старі козаки хотіли московської протекції, бо то народ одновірний, а молоді заперечували, бо "з'єднатися з таким неключимим народом все одно, що кинутися з вогню у полум'я", та й духовенство перестерігало народ від того, бо "народ, що живе з ними (росіянами. — *В.Ш.*), доведений буде до такої бідності, що вбереться у рогожі і під рогожі" (с.98). Автор, зрештою, застерігає, що віра українців та росіян не тотожна, бо "вся віра в них складається в розбиранні образів та хрестів, і який з них ліпший, той і достойніший до пошанування і сильніший до людської помочі" (с.99). В уста татарського хана (до речі, прихильне до нього ставлення — ще одна ланка, що зв'язує "Історію Русів" з А.Худорбою, адже Худорбай — виразно татарське прізвище) автор укладає такі слова: "Війни з Московією є неминучі й безконечні для всіх народів, бо, незважаючи на те, що вона недавно вийшла з володіння татарського, і то єдино через міжусіб'я татарське, яким і тепер є данина, незважаючи на те, що в ній всі чини і народ майже неграмотні і безліччю різновірств і дивних мольбищ єднаються з поганством, а лютістю перевищують диких, незважаючи, кажу, на невігластво і грубіянство, нагадати потрібно прив'язливість їхню до самих дрібниць і вигадок, за які вони вели безглузду і довголітню війну зі шведами та поляками (йдеться про помилки в титулуванні царя. — *В.Ш.*), відмітивши в переписці з ними дещо нескладне в словах, за що і між собою вони безперестанно б'ються і тиранствують, знаходячи в книгах своїх і хрестах щось недогідне і не за правом кожного (йдеться про розкол у російській церкві. — *В.Ш.*). Згадати варто жадібність їхню до владолюбства і домагання, при яких присвоюють вони навіть самі царства, — імперії Грецьку і Римську, — вкравши до того державний герб царств тих, тобто двоголового орла, що є начебто по наслідству їхнього князя Володимира, що був зятем царя грецького Константина Мономаха і йому належав, хоч той Володимир насправді був князь руський київський, а не московський, від скіфів він походив. Згадаймо, нарешті, непостійне правління їхнє царське і знищення самих царів, яких кількох вони самі замучили по-злодійському, а одного продали полякам на убій. А доказано, що там, де нема постійної релігії і добрих норовів, там і правління постійного бути не може, і русаки ваші (тобто українці. — *В.Ш.*) будуть плазувати між москалями, як вівці між вовків" (с.134 — 135). Автор загалом вважає, що Московія порушила свої обіцянки щодо України, а Петро І українців "гнітить і озлобляє безсоромно" (с.210).

Цю настроєність автора "Історії Русів" чудово, як на нашу думку, скоментував М.Драгоманов: "Якщо автор не любив московських порядків, то цілком не як вузький український націоналіст, а як оборонець прав людини (пор. промову, що він вкладає в уста Павла Полуботка перед Петром І) і навичок новішої європейської культури — й замітна річ, що його виявлення московських порядків випереджають саме ті, які висловлювали великоруські ж ліберали й "западники" (В защиту неизвестного покойника автора "Истории Руссов" // Порядок. — 1881. — №128).

І справді, ставлення до тиранії в автора "Історії Русів" послідовно негативне. Через це він докладно описує кари, яким піддано тих, кого підозрювали в симпатіях до Мазепи, зокрема в Лебедині; підкреслюється, що за участь у війні проти шведів українці лишилися "без винагороди і подяки". Він засуджує Таємну канцелярію, вважаючи, що вона була "єдина в своєму роді у світі і тільки подобала до священної римської інквізиції", а Полуботкові автор вкладає в уста слова: "Кидати народи у рабство і володіти рабами та невольниками є діло азіатського тирана, а не християнського монарха, який має славитися і справді бути батьком народів" (с.230). Міністерську канцелярію в Україні автор називає "вичадом великої тої санкт-петербурзької Таємної канцелярії" (с.238). Про українців (русів) він каже: "Відомо по історіях, що цей народ був самостійний і самодержавний із найвіддаленішої давнини під управлінням своїх князів, досить славних великими своїми діяннями та війнами. Та перше нашестя і спустошення татарське з ханом своїм Батиєм завело його в протекцію литовську, а потім у з'єднання з Польщею. Це з'єднання розрушили самі поляки нечуваним і тиранським своїм правлінням, та свободу і вольність народну відновило правосуддя Боже, подвигнувши народ до неймовірної хоробрості та мужності" (с.135 — 136).

Не можна оминути тут також ставлення автора "Історії Русів" до шляхетства (до речі, це виразно свідчить, що твір написав не шляхтич, — ще одне заперечення гіпотези про авторство О.Безбородька, який був князем, і свідчення на користь А.Худорби, який був з дрібної старшини, і дворянство його рід отримав під кінець XVIII століття, коли "Історія Русів" уже була написана): "Те шляхетство, бувши завжди в перших чинах та посадах у Малоросії і в її військах, підводило під уряд її численні міни своїми підступами, контрактами і частими зрадами, намисленими на користь Польщі, а народу дало випити найгіркішу чашу зрадами і введеннями їх у підозру, недовіру і в найбільш тиранські за те муки, які чинив над ним за недоглядом верховний уряд, адже в сій замішанині, неладі і побоїщах у Малоросії, що були після Хмельницького, вони-бо й були причиною; і хоч які ховані були їхні сітки і підступи від народу, але він взнав винуватих, кількох знищив" (с.120). Виходячи з цієї засади, автор писав проти І.Виговського, хоч виславлював

вірного соратника І.Виговського І.Богуна, — він, очевидно, заходів гетьмана звільнити Україну від нового ярма не знав (Гадяцький трактат); про І.Мазепу також писав, що той був "поляк", хоч до його акції союзу зі шведами ставився співчутливо. Цікаво, що невисокої думки автор і про запорожців, Івана Сірка, І.Брюховецького, зате свої думки вкладав у вуста П.Дорошенка і розумів, чому той увійшов у союз із турками.

Після виходу "Історії Русів" у світ на О.Бодянського почали чинити напади (скажемо, до речі, що в оригіналі твір друкували лише раз і ще раз в нашому часі, ксерокопічно, в українському перекладі Б.Давиденка і зі вступною статтею О.Оглоблина в 1956 році — книга вийшла у Нью-Йорку, в 1991 р. в перекладі Івана Драча). Захищаючись від нападок, Осип Бодянський писав: "У цій порі раз по раз чулися розмови, як один, другий, третій пробував видати "Історію Русів", але надаремно, однак особливості цієї історії примушували всіх, кому траплялося читати її у списках, що ходили по руках, бажати її оголошення; виставлялися в такому оманливому світі особливо сміливість суджень автора про події, так само, як і мова його, зовсім не схожа на мову інших такого роду історій, то й природно було зважитися: чи не можна цей заказаний плід зробити доступним усім і кожному, а не тільки тим, кому випало щастя покуштувати його. До цього приєднувалася і страшенна ціна за переписку цієї історії, яка водночас вимагалася за готові вже її списки людьми, що на тому заробляли... Видання "Історії Русів", видати яку даремно намагалися Устрялов, Пушкін, Гоголь, вдалося здійснити товариству, незважаючи на те, що з кожною книжкою "Чтений" все більше й більше страшили всілякими страхами. Так з'явилася "Історія Русів" (*В.Горленко.* Южно-русские очерки и портреты. — К., 1898). Додамо до того, що змогу видати твір дав О.Бодянському граф С.Строганов, після чого історики здобули змогу зайнятися критичним аналізом твору. Кілька фактичних виправлень зробив ще Д.Бантиш-Каменський в 1830 році (*Д.Бантыш-Каменский.* История Малороссии. — Т.1, прим. до стор.72, 316, 317); загалом же Д.Бантиш-Каменський покликався на "Історію Русів" близько 90 разів у тексті та примітках. Досить точно з наукового погляду схарактеризував "Історію Русів" М.Максимович: "Історія Кониського, написана в 60-х роках минулого століття, з браку матеріалів і надміру будівельної сили — це тільки нарис такої дуже бажаної для нас мистецької історії українського народу, він пройнятий духом життя й означує свій предмет вірно тільки в загальних його обрисах і тільки в небагатьох деталях. У великій частині деталей підлягає він подальшому обробленню та переробці. А втім, деякі деталі цього нарису історії до сьогодні не втратили своєї ціни, і сьогоднішній історик не обійдеться без них, як це видно з нових творів Костомарова, що також зайво неприхильно поставився до Кониського"

(*М.Максимович.* Собр. соч. — К., 1876. — Т.1. — С.523 — 524). У рецензії на збірку літописів М.Білозерського (Русская беседа. — 1857. — №3) М.Максимович написав, що "Історія Русів" "як народна історична дума" повна животрепетного мистецького захоплення і сторожкого, вірного розуміння істоти подій та значення осіб, а в багатьох випадках вона залишається і єдиним джерелом історичного знання". В інших статтях М.Максимович вказав на численні неправильні й бездоказні дані "Історії Русів" ("Перші часи Київського богоявленського братства", "Історичні листи про козаків запорозьких").

Критично виступив з аналізом "Історії Русів" С.Соловйов у статті "Нарис історії Малоросії до підкорення її цареві Олексію Михайловичу" (Отечественные записки. — 1848. — №11, 12; 1849. — №2), вказано багато історичних похибок "Історії Русів". У 1849 році з'явилася стаття Клеванова (в "Московитянині") "Про "Історію Русів" Георгія Кониського", в якій автор поглибив критику твору як історичного джерела, зробивши висновок, що він "ніяким чином не може бути джерелом для історика України", його автор дав твору занадто полемічний характер і тому допустив багато помилок. Критично почав ставитися до "Історії Русів" П.Куліш, який раніше так захоплювався нею. В листі до М.Погодіна 1846 року він писав: "Не розумію тільки, чому друкування історичних українських джерел почато від літопису Кониського, коли маємо джерела в строгішому смислі слова, себто історичні твори" (*Иконников В.* Опыт русской историографии. — С.1632 — 1633) і пропонував до друку літопис Самовидця, вважаючи, що той був би найкращим поясненням "Історії Русів". Далі свій критицизм П.Куліш поглибив в епілозі до "Чорної Ради", в якім говорить, що стара література послуговувалася тільки "Історією Русів", але тепер наступив "момент історичного розроблення" і що "новий погляд на історію козацької України почав проявлятися в друкованих і рукописних творах", тобто визначив кінець романтичної історіографії і початок "здорових понять про історичні явища на Україні" (*П.Кулиш.* Черная Рада. Хроника 1663 года. — М., 1857. — С.239 — 241).

Найбільш негативно й суб'єктивно поставився до "Історії Русів" цитований нами Г.Карпов, він обкидає твір лайкою: її писала людина без таланту, роздразнена, це фальшивий твір і так далі. Попри надмірну роздразненість, Г.Карпов проводить історичну критику фактів, уміщених в "Історії Русів", цілком забуваючи своє ж визначення, що це літературний твір і що саме так на нього треба дивитися, — зрештою, наукова критика художнього твору теж можлива. Інша справа, що критика Г.Карпова вживає ті ж полемічні перехльости, які помічаємо і в "Історії Русів", тільки з протилежних позицій творені. Г.Карпов назвав, зрештою, "Історію Русів" "найзлостивішим політичним пасквілем".

Згодом часткові виправлення "Історії Русів" зустрічаються в творах М.Костомарова, О.Лазаревського, В.Антоновича. Дав аналіз твору і В.Іконников, який до очевидних вигадок "Історії Русів" відносить дані про гетьмана Свірговського, які викликали підробку дум у гуртку І.Срезневського, про смерть К.Косинського, відмітив суперечливі дані про Наливайка, в оповіданні про Тараса Трясила, Павлюка, Перев'язку тощо. Неточності є і в оповіданні про Сагайдачного, про виникнення Богоявленського братства, в списку козацьких полків, в розповіді про долю й смерть Д.Многогрішного і так далі (*В.Иконников*. Опыт русской историографии. — С.1649).

Підвів грунтовно резюме під дискусіями щодо "Історії Русів" Михайло Драгоманов у згаданій статті "У захист невідомого покійника автора "Історії Русів, або Малої Росії": "Справа в тому, що "Історія Русів", написана з гарячою любов'ю до України й у великоавтономічному та ліберальному дусі і при цьому дуже талановито, викликала у свій час, у 20 — 30-х роках, сильний вплив на публіку і на вчених, що писали про історію України, одначе врешті вчені запримітили масу недоладностей у ній, признали її фальсифікатором і почали говорити про неї з погордою і навіть із деякою досадою. Та, здається, час би вже з повним спокоєм поставитися до цієї, в усякому разі, замітної літературної пам'ятки і, вказавши її фактичні невірності, означити докладно її джерела (якими служили все-таки старовинні хроніки, а також і народна словесність), причому без сумніву осягнеться деяка кількість і вірних звісток, особливо не як наукового твору, але як політичного трактату". М.Драгоманов заперечив думку П.Куліша, що автор "Історії Русів" був прихильник "шляхетно-сепаристичного змагання", подавши докази про антишляхетську тенденцію "Історії Русів", і припустив, що це був "предтеча саме тієї теорії, науковим виразником якої став опісля й сам д. Костомаров".

"Історія Русів", як ми казали, написана російською мовою. Цьому не треба дивуватися, бо в другій половині XVIII століття, особливо з шістдесятих років, почався рішучий похід російського царизму супроти залишків української автономії та культури. Книжна українська мова як літературна була вигнана зі стін Київської академії, було заборонено театральні вистави — особливо тут старався київський митрополит С.Миславський. Отже, українська мова перестала бути мовою школи, і хоч традиційно російську мову українці нелегко засвоювали, але вони ставали продуктом освіченості, заснованої на російській мові, через що з більшим чи меншим успіхом нею користувалися як літературною, витворивши своєрідний суржик, який ми звемо зараз "мова, наближена до російської". Таким суржиком писали С.Дівович, Г.Максимович, інок Яків, І.Фальківський, Г.Сковорода, М.Базилевич, зрештою, згадуваний не раз на цих сторінках Георгій

Кониський (частково) та інші — це була мова справді тільки наближена до російської, бо вона вбирала в себе часом значне число українізмів. Інша група культурних діячів, котрі жили довший час у Росії, там училися чи працювали, як К.Кондратович, В.Рубан, Г.Полетика, О.Безбородько, В.Капніст та інші, володіли російською мовою цілком досконало, але були зв'язані з батьківщиною, інколи дуже міцно, отже, російська мова ставала об'єктивно однією з українських літературних мов; зазначимо, що багатомовність — традиційна риса української літератури XVI — XVIII століть. Народна українська мова виганялася на периферію літературного життя, вона культивувалася по рукописних збірниках, нею писалася поезія лірична, сатирична, травестійна. Книжна українська мова твердо утримувалася хіба на Правобережній Україні (без Києва), особливо в Почаївському культурному осередку; до речі, саме тут дійшли до думки, що літературу певного типу (повчання молоді, як себе вести, господарчі порадники) треба писати народною українською мовою, більше того, Ю.Добриловський спробував видавати народною мовою книги духовного змісту. Отже, на Лівобережжі народна мова як літературна вживалася стихійно, бо того вимагала жива практика, і це тривало аж до появи "Енеїди" І.Котляревського, яка вчинила тут справжній переворот, але до певної міри, бо і в першій половині XIX століття ще масово вживалася російська мова серед українців як літературна, і це протяглося до кінця XIX століття, власне, до появи покоління Лесі Українки та М.Коцюбинського, які різко з цією традицією порвали. Автор "Історії Русів" належав до тих, хто російською мовою володів досконало, хоч і в нього трапляються численні українізми. На жаль, ім'я автора поки що тільки абстракція — ми не можемо дослідити, чому він писав саме такою мовою: чи вчився, чи жив у Росії, чи служив у війську, як А.Худорба; зрештою, те, що він писав російською мовою так вільно, зовсім не перешкоджало йому, як і Василеві Капністу чи Григорію Полетиці, лишатися палким українським патріотом.

І ще одне питання не можна оминути увагою: негативне ставлення автора "Історії Русів" до понять "Україна", "український". Цілком резонно зважаючи,що Русь — це питома назва саме України, а руси — споконвічні жителі української землі і що це ім'я було штучно, через політичні, династичні посягнення, перейнято в Московії, і, чітко розрізняючи русів від росіян та білорусів, автор "Історії Русів" анахроністично вважає, що назву "Україна" накинули нашій землі поляки, зрештою, глибше не вникаючи в історію цього питання, бо не володів достатнім історичним знанням. Отже, він бажав затримати за українцями їхнє давнє історичне ім'я — руси, русняки, русаки, щоб не відривати історії своєї землі від історії Київської Русі й часів давніших, а те, що нашу самоназву перехопили для себе московити, росіяни, викликає в нього

законний протест. Очевидно, стійкість його у цьому питанні й зумовлювалася тим, що, за його даними, "Україна" — назва нова, привнесена, отже, незаконна, хоч історично це було не так, принаймні знаємо, що назва "Україна"вживалася вже у Київському літописі, та й назва "анти" означає в перекладі із санскриту — люди, що живуть у краю, українці; ці, однак, факти, кажемо, були йому недоступні.

"Історія Русів" — великий, навіть епохальний твір, незважаючи на всі його історичні недоладності й неточності — одна з найвидатніших пам'яток української духовності, політичного й історичного мислення, і саме в цьому її головна цінність. Людина, яка її написала, і справді горіла великою любов'ю до своєї нещасливої і поневоленої землі, отож у часи, коли все українське по-варварському нівелювалося, спромоглася на подвиг кинути в обличчя своїм нерозумним і збайдужілим землякам, які рвалися, як писав Тарас Шевченко, до "цинових гудзиків", які "всі ходи знали", гризлися за маєтки і зі шкури вилазили, щоб здобути російське дворянство, не нехтуючи ніякими засобами, які вже й мову рідну позабували, оцей пристрасний памфлет — історичне нагадування, і хоча сам автор як людина сховавсь у прірві часу, але своє завдання виконати зумів, бо недаремно цією книгою зачитувалися (зачиняючи при цьому двері), її переписувано, плачено великі гроші за копії — не всі-бо із земляків наших самознищувалися духовно свідомо і з власного бажання, інколи вони були іграшками в руках могутньої імперської сили і не завжди свою темноту усвідомлювали, були отакими сумними "продуктами часу" через здобуту імперську освіту, через суспільну опінію, через неймовірний, одне слово, покладений на рідну землю гніт. Їм затуляли очі, і вони, як отой кріт із байки Г.Сковороди, чесно вважали, що ніякого сонця і світла нема та й не може існувати. І треба було тільки творів-спалахів, як "Історія Русів" чи поезія Тараса Шевченка, щоб чесніші, кращі, розумніші, совісливіші з них збагнули нарешті елементарну істину, сказану тим-таки Г.Сковородою: "Сліпі очі, коли затулені зіниці", а щоб прозріти, не треба багато, треба прорубати в своїй темниці вікно, і світло поллється в неї потоком. Однією із гострих сокир, що прорубувала вікно у темниці українського народу, й була славнозвісна "Історія Русів".

"Історія Русів" практично завершує цикл козацького літописання, вона була його, можна сказати, домінантою, через це саме цьому творові судилося значною мірою вплинути на відродження національної свідомості в українських романтиків, а відтак — стати твором епохальним.

Побіч цих основних літописних повіствувань існувало й тепер літописання регіонального характеру. Не все до нас дійшло, не все вивчене, описане й видане. З регіональних історій найбільша була створена латинською мовою на Закарпатті. У 1799 — 1804 роках у

Мукачеві Іоаникій Базилович видав "Історію Карпатської України" в шести томах.Знаємо також "Літописні записки про події в Новоросії з 1743 по 1806 роки" (Киевская Старина. — 1890. — №3/4. — Приложения), "Київські літописні замітки з 1764 по 1861 роки" (надруковано в "Киевской Старине". — 1884. — №4). Степан Русов у 1809 році в Санкт-Петербурзі видав "Волинські записки", кілька розділів яких складають літопис від 888 по 1807 роки. Топографічний опис Чернігівського намісництва зладив Афанасій Шафонський, де є короткий історичний опис (вийшов у Чернігові у 1851 році). У XVII — XVIII століттях у старшинських родинах створюють родинні літописи, згадати б літопис Дворецьких (надруковано в: "Летописи и Хроники". — М., 1984. — С.227 — 234), "Літописні замітки, внесені в записну книгу М.Мовчана з 1664 по 1787 роки" (Киевская Старина. — 1885. — №1). Микола Стороженко вже в XIX столітті склав родинний літопис свого роду з 1610 по 1736 роки (Киевская Старина. — 1884. — №2), знаємо літописні записки Д.Туптала та І.Горленка (Чтения в Обществе Нестора-летописца. — Кн.6. — Отд.III. — С.83 — 106), сімейну хроніку Гоголів (Там-таки. — Кн.16. — Вип.I — III), щоденник проігумена Пазина з 1746 по 1752 роки (Записки чина св.Василія Великого. — Жовква, 1928. — Ч.III. — Вип.1/2. — С.97 — 125), літописні хронічки, як "Літописні замітки про різні відміни в Малоросії 1783 — 1811" (Киевская Старина. — 1883. — №3), тощо.

Літописна традиція не завершилася у XVIII столітті, вона існувала ще продовж XIX століття, і тоді створювалися твори поважної величини, як кількатомова компілятивна "Сводная галицко-руская літопись" А.Петрушевича, складалися літописи й у козацькій традиції, компілятивні літописні зведення, родинні хроніки та літописи — особливо в середовищі нащадків колишньої козацької старшини; форма літописів перейшла і в XX століття, згадати б літописи життя та творчості різних письменників, але аналіз тієї літератури виходить поза рамки нашого досліду.

Насамкінець хочемо привести погляд на козацькі літописи М.Грушевського, висловлений уже під кінець життя: "В історико-літературному аспекті пам'ятки української історіографії звичайно розглядаються серед творів київської школи початку XVII ст. Вони вводяться у загальну суму творів київської схоластичної літератури, як її різновид. Але це не зовсім правильно і дає про них неповне, однобічне уявлення. Перед нами не тільки підгрупа цієї академічної літератури, а певна літературна течія" (*М.Грушевский.* Об украинской историографии XVIII века // Известия АН СССР. — Отделение общественных наук. — VIII серия. — Ленинград, 1934. — С.216). Учений вважав, що цю "течію" створював знаменитий стан канцеляристів.

Вважаємо це зауваження великого історика прозірливим. Ми б тільки не протиставляли військових канцеляристів київській схоластичній школі, і то через те, що та школа мала велике значення для становлення людей освіченого стану, і всі військові канцеляристи були її вихованці, а науку творення історії та літописів засвоювали таки в академії. Прозріння вченого бачимо в іншому: в тому, що Козацька держава не тільки сприяла появі козацьких літописів, а за віковічною, ще з часів Київської Русі, традицією була їхнім соціальним замовником, а виконували це завдання часто військові канцеляристи як люди освічені, а водночас безпосередньо підлеглі правителям; отже, канцеляристи були своєрідною елітою, якій не чужі були й музи, зокрема, складали вони й вірші часом для державної потреби (П.Орлик, С.Дівович та інші). Тойтаки М.Грушевський у згаданій праці писав, що історики критичної школи значною мірою розчарувались у козацьких літописах, як в історичних джерелах, через що докладне вивчення літописів припинилося чи ж велося недостатньо. І знову-таки вони не враховували моменту, що майже кожен козацький літопис був писаний не з чисто наукового інтересу до минулого, але передусім це були ідеологічні трактати, які досить точно відбивали ту чи іншу доктрину чергового гетьмана чи певного кола людей, отже, ставили перед собою завдання передусім політичні, відтак їх треба розглядати як пам'ятки української політичної думки, а вже потім як історичні джерела. Але і як історичні джерела вони мають непроминальну ціну і то через те, що користувалися часом документами й творами, які до нас не дійшли, отже, несуть чимало інформації чисто історичної. З другого боку, як документи політичні вони історичні події певною мірою підганяють під свою доктрину, отже, автори їхні, як правило, не завжди ретельні бували в критичній перевірці фактів; зрештою, й деякі прийоми тодішньої історичної науки уже не сприймаються як наукові, тому літописи потребують сучасного опрацювання і докладних коментарів. Водночас вони залишаються дорогоцінними пам'ятками нашого буття, і саме через те вартість їхня непроминуща, і їх треба повертати в наш культурний обіг, бо без них годі собі уявити наш історичний процес.

У західноєвропейських культурах утопічних державотворчих систем створено цілий ряд, згадати б "Золоту книгу, таку ж корисну як і забавну, про найкращий лад держави і про новий острів Утопія" Томаса Мора (1516) — до речі, звідси й походить назва "утопія" (з грецького — неіснуюче місце), "Місто сонця" Т.Кампанелли (1602), "Монарх" Н.Макіавеллі (1513) тощо; на нашій же землі утопії мали значно менше поширення, що зумовлювалося рівнем розвитку державотворчості і колоніальним статусом України. І все-таки вони були, при тому по-своєму цікаві, творилися на різних інтелектуальних, емоційних, з більшою чи меншою мірою фантазійності, рівнях.

Розглянемо ці рівні від загального до конкретного; зрештою, вони типові для людини християнського світу. Передусім ідеальне суспільство утопічно бачилося християнами в образі раю, де правив головний правитель світу та всесвіту Бог і правив, ясна річ, ідеально, відповідно укладалася своєрідна суспільна структура, ба, навіть держава, де всі зі всього задоволені, через що описи раю розглядаємо як пам'ятки утопічного державотворчого мислення (згадати б "Утрачений рай" (1667) чи "Віднайдений рай" (1671) Джона Мільтона). Близькі до цього описи ідеальної держави, яка знаходиться на острові чи далеко на Сході і до якої добираються

С.Оріховський

мандрівники (Д.Свіфт, Т.Мор та ін.), зокрема царство Попа Івана, розповіді про яке були вельми популярні в часи середньовіччя і після нього. Типологічно ці описи близькі до описів раю, але мають земне поміщення і земний характер (хоч і рай не завжди бачивсь у небі навіть у Біблії). Третім рівнем утопічного мислення були спроби реформувати той уклад, який у країні, де жив мислитель, існував, зробивши його по змозі ідеальним, а через це утопічним; з цього випливала система розмислів про монарха, яким він має бути і як має правити (Н.Макіавеллі, С.Оріховський, С.Климовський та ін.). І нарешті, найнижчий рівень утопічності мають реальні спроби реформувати суспільство, але які не вдалися в силу тих чи інших умов, тобто невтілені державні проекти, котрі, однак, до втілення були близькі. Цікаво, що всі ці рівні утопічного мислення в Україні фіксуємо, хоч і розвивалися вони специфічно, однак не у відриві від форм загальноєвропейських чи християнських. Розглянемо кожен із них.

Описів раю в українській літературі загалом небагато, і що цікаво: рай описується не так у серйозних, як жартівливих творах:

інтермедіях, нищинських та різдвяних віршах. Великої фантазії у цьому наші предки не виявляли: рай, на їхню думку (висловлену, щоправда, жартівливо), визначається, кажучи сучасною термінологією, багатими засобами матеріального забезпечення. Друга риса раю — це палац із садом, довкола чудова природа: птахи, плоди, дерева — все розкішне. Найдавніший опис раю маємо в інтермедії Якуба Гаватовича до "Трагедії, або Візерунку смерті пресвятого Івана Хрестителя" (Львів, 1619 рік, після третього акту). Тут описується сон Максима. Опис раю казковий: небо неначе із золота, чудової роботи замок, його оточують золоті мури, "каменями всі уквітчені", тобто самоцвітами, які "блакитні є і освічені, є дорогії зелені, є білі, а є черлені". До замку веде золотий міст і ворота. Господь сидить за столом (як король на престолі), усі святі б'ють йому чолом, чутно чудовий спів. Їжу розподіляє сам Бог, за неї "служити усе живе подалося". Описується обід: усього не зрахувати: м'ясива, поросята, печені курчата, варене і смажене, біла і жовта юшки, тісто варене, смажене, печене, пироги (вареники), борщ, капустиця, горох, каша, ботвина, всяка звірина — тобто обід близько нагадує панський бенкет, що його описував незадовго перед цим Іван Вишенський. Схема соціального устрою дуже проста: існує монарх з необмеженою владою, решта в нього на службі, за що монарх розділяє засоби матеріального забезпечення (в якій пропорції — не оповідається, очевидно, скільки кожному потрібно). Супротилежністю раю є пекло, про яке розповідає Грицько. Скажемо принагідно, що описів пекла в українській літературі бароко є значно більше, ніж раю, і зроблені вони зі значною більшою й розлогішою фантазією — це, однак, тема окремого розгляду.

Образ раю може виступати як казкова земля, повна дивовижі та достатку, називатимемо її "чудова земля". Так Петро Попович-Гученський у рукописному збірнику кінця XVII — початку XVIII століття (вірш "От вже і я з чужої землі привандрував") подає такий її гумористичний опис, ясна річ, що йдеться про рай: там вивишаються дві масляні гори, на яких дві баби весь час виробляють пироги, а два зайці їх кидають у піч. Розширений опис раю йде у його ж вірші "Ось і я з Кобиволок, триста миль з-за світа" (звертаємо увагу на цей початковий рядок: чудова земля розташована поза світом), де вгадується той-таки рай, опис відповідно утрований: там небеса низько лежать — висять на двох печених кишках, у коморі місяць світить і сяє, у день білий сонце спочиває на печі, зорі — мов дині достигають, свині їдять мигдаль у золотих ночвах, ринком (отже, йдеться про місто) протікає горілчана ріка, горобці гуляють у срібних панчохах, на вербах ростуть живі ковбаси, в дубах вліті і взимі поросяться свині, бджоли щоднини накладують "меду цілу чверть", місто навкруги міцно укріплене, але обмурувалося в лободі і кропиві, а вітчизна героя вкрита

С.Климовський

праником, вшита бідою (гіркий іронічний контекст до ідеального опису). Там за печеного вола платять гріш (отже, продають і купують), з-під хвоста у вола витікає часник з оцтом, там "зелений салат" і багата земля. Про людей чудової землі не говориться нічого, хіба те, що й там герой живе бідно, незважаючи на всі її багатства (Антологія української поезії. — Т.І. Українська дожовтнева поезія. Твори поетів XI — XVIII ст. — К., 1984. — С.193 — 195).

У рукописному збірнику другої половини XVIII століття, що складається переважно із творів Дмитра Туптала (зберігається в моїй бібліотеці) є вірш "Опис Божого раю", очевидно, самого Д.Туптала — це один із нечисленних серйозних описів раю. Рай розташований вище всіх гір на сході, найближче до небес, зветься Едем, або Солодкість, перебуває в повітрі між землею та небесами. Вельми гарний, там ростуть чудові високі, під небо, широколисті дерева: кипарис, певч, кедр, мисіни, балсами, з них крапають аромати, ростуть там фініки з солодкими плодами,

кинамони, помаранчі та інші плодоносні дерева, яблуні, різні квіти, маслини, мигдалі, горіхи тощо, з таких дерев складаються ліси. Довкола райського саду — стіни, ростуть дивовижного смаку ягоди, виноград із великими гронами. Посеред саду стоїть найкраще дерево життя, подається його докладний опис — цар усіх дерев. Крім дерев — хлібні поля, місця гладкі та рівні, зелені, скрізь квіти (подається опис різних квітів). Нішо там не в'яне — вічна краса. Рай наповнюють чисті води, з нього течуть чотири золотоносні ріки, вони з коштовним камінням. Віють лагідні вітри, нема ні холоду, ні спеки. Птиці чудові, крила посріблені, плечі позолочені, гарно співають. Цей край бажаний для всіх. Обидва вірші споріднені поетикою опису, вони образні, але суспільної організації людей, що в раю мешкають, тут не знайдемо. Опосередковано випливає, що всі ті багатства існують для вжитку посельців чудової землі. Рослинний світ нагадує тропічний чи субтропічний. Єдині соціальні висновки з цих творів — рай мислимий тоді, коли земля матеріально цілком забезпечує людей.

Подібно бачить рай, також серйозно, і Григорій Сковорода. Він у мислителя ідентифікується із його Горньою республікою, яка має образ горнього граду, міста, про це скажемо далі. Рай у Сковороди в небесах, він існує разом із садом, це Божий град і Божий сад (пісня третя "Саду божественних пісень"). В іншому місці рай зветься Гора Господня, місто Бога нашого на горі святій його, священний град — пісня 20. Бенкет у богів, описаний у "Фабулі про Тантата", відповідає описам бенкетів у раю. Райське дерево в саду, так докладно описане Д.Тупталом, у Г.Сковороди — це закон Божий ("Вступні двері до християнської добронравності", глави восьма і десята, де прямо згадується дерево життя). Сам рай — це дім Божий із брамою, подібною місяцю-молодику, схожою на міст ("Наркіс". Розмова сьома). В "Розмові п'яти подорожніх про істинне шастя в житті" є термін "город Миру" чи Миргород, що на божественній горі, згадується навіть, що ворота до раю стереже Петро, котрий у рай і перепускає праведників ("притча про Марка препростого").

Жартівливі описи райських місць, тобто вимріяного краю та суспільства, проходять по так званій "нищенській поезії" (Давній український гумор і сатира. — К., 1959). У вірші "Помагай Бог вам, панове міщани" такий рай, або чудова земля, має назву міста Козина. Школа там накривана пирогами, дощ там іде "сметяний", град падає пироговий, бринза "як сніг з міха сиплеться" — ремінісценція небесної манни, — з-межи неї масло "плястрами ринеть", доми муровані з самих сал, замість вапна в них — лій, "книшами, пирогами побиті, а паляницями зверху накриті", двері із цільних шматків сала, так званих полтів, защіпки з ковбаси, а замість колодок (замків) — пшеничнії галушки. "Там душа моя прагне, там я іти маю" (с.197). Подібна картина у вірші "Паска

священная — ми найбільше співали", але повідомляється, що райське життя було ніби в минулому. Там школа також укрита пирогами, "у коморах їсти повно єсть і на горі одпочивали п'ятничнії сухарі". Од масла "одні хрипнуть, заледве мовлять, а по обіді писанками об зуби дзвонять", в кутках повно перепічок, біля церкви і на цвинтарі "тільки пасок, солонини, калачів — як звізд у небі" (с.202). У пісні світській "На небесній горі" описується бенкет у раю, де зібралися всі святі та празникували із "воздухами невидимими" і ангелами-херувимами. Керував трапезою Бог. Потім сиділи царі та пророки, попід стінами — священики, коло печі — мученики. Петро з апостолами за столами, перед столом владики, в кутках пустельники, на припічку — молодиці, біля них — дівиці, тобто подається певна структурованість райского суспільства, де кожен має собі визначене місце, отже, існують більш і менш шановані, саме суспільство збудовано ієрархічно. Всі п'ють один до одного мед, вишняк, грає музика із скрипки, цимбал, гобоїв, дудок, пищалок (сопілок) (с.226 — 228). Підпоївшись, почали танці, тобто маємо опис звичайної земної учти, яка переноситься в рай.

У ряді великодніх віршів ідеться про те, як Христос виводить із пекла праведників і веде їх у рай (популярна в бароковій літературі тема про "збурення пекла", власне — її продовження). У вірші "Нуте лиш, беріте яйця" тільки-но вийшли з пекла в поле на зелений гарний луг нові пожильці раю, почали розмови, ігри, а тоді й танці під музику гусель. Після того подалися до раю, наближення раю знаменувалося блискавкою. Опису самого раю нема, пишеться лишень, що вони будуть там розкошувати, гуляти і груші рвати (с.228 — 231). Це саме у "Вірші, говореній гетьману запорожцями" 1791 року, тут згадується відкритий рай, де Адам з усім родом буде утішатися райськими плодами і збиратиме в райському саду яблука, їсти які йому і Єві вже буде дозволено (с.244). В "Доповненні до великодньої вірші" опис раю подається розширеніше: рай — це сад, тут є покої, де навічно оселяються праведні, тут "свобода засіла" і тишина, начальство тут не докучає, ніхто не вимагає повинностей (наприклад, ходити в підводи, що вимучувало простих людей в Україні), немає напасників ("сільських нахалів"), нема податків, колотнеч, зборів, зокрема квартального, людей не дають тут у поталу, відсутнє здирство, щезло лихо, "погибла власть" і ожила голота. Падає "манна з неба, все, що треба, — їж, пий, веселися"; співають райські птиці: ластівки, жайворонки, соловейки, грають музики — які саме, не описується. Цей опис надзвичайно цікавий своєю, так би мовити, бездержавністю, з нього сам собою випливає висновок: рай настане тоді, коли зникне держава, начальники, податки, збори, не буде сіпак, драчів, напасників — у цій утопії бачимо реальний результат довголітнього неповнодержавного статусу України, своєрідний анархізм (с.244 — 246).

Опис раю маємо і у вірші "Отець Негребецький". Герой до раю йде пішки, проходячи "ліси, поля, гори, ями", нарешті побачив рай — це чисте поле, вкрите квітами, сам рай неогороджений. Під раєм стоять сходи, по яких "до неба заходять народи"; героєві здалося, що сходам тим нема кінця, "вони стояли ще вище сонця". Далі — ворота, що їх стереже святий Петро. Після розмови Петро запросив отця Негребецького "до свого фільварку", налив чарку горілки. Неб'яни, тобто жителі неба, "розкішно всі живуть", "вони багаті, як на світі пани". Далі йде безпосередній опис раю. У небесах весело, оповідає отець Негребецький, "такі палати, що хата на хаті, сіяє ясно, бо "єсть свічок сила" (цікаве пророче видіння майбутніх багатоповерхових будинків, освітлених електрикою). Дорогою отця зустрічають знайомі, одна просить на снідання, друга "табаков частує", інші також гостинні. "Що душі мило — всього досить мають". Божий палац не описується, але в ньому — небесні чати. У "великій хаті" Бог сидить на золотому престолі, близько нього "син Божий на чудовому, багатому стільці. Дух Святий "сидить на печі і горох дзюбає" — опис Святого Духа досить вільний. Цікаве чисто барокове обмалювання архангела Михаїла. Він з мечем,

На нім холошні тонкі, замшовії,
По всіх швах злотом обмальованії,
Куртка понсова[1], з золотими гудзами,
Шапка злотиста з білими перами,
В жовтих чоботях, крила — як у пави...

Потім отця Негребецького гостили, дали йому їсти "пшеничну паляничку", печеню свинячу, упечену, тлусту, у мисці поставили капусту, отець їв, аж "смалець тече по бороді". Другий раз до Бога отець Негребецький не добився, бо на рай напали вороги: "турки і татари, калмики, греки, козаки (очевидно, дончаки, а може, в автора вже було таке ставлення до козаків своїх. — *В.Ш.*), райтари, збройне шарлатанство, ляхи і всяке поганство", чорти з люципером, отець уключився сам у бійку (с.285 — 288).

Я не ставив собі за мету зібрати всі описи раю, вони, зрештою, значною мірою однотипні і різняться лишень у деталях. Усі вони, за винятком Д.Туптала чи Г.Сковороди, творились у соціальних низах, відповідно відбито в них соціальні ідеали саме тих низів: в раю відсутній соціальний гніт; є щедра матеріальна забезпеченість (цікаво, що автори ніби забувають, що нематеріальним душам, котрі потрапляють у рай після смерті, земна їжа й напої цілком зайві; отже, така заземленість небесних бенкетів тільки підкреслює, що рай — це утопія, людська мрія про ідеальне суспільне життя); лад і організованість, але без вказівок чи розробок, як саме той

[1] Червона. — *В.Ш.*

лад забезпечується; багата на плоди земля, що виключає важку працю, але не працю взагалі, бо поля і живність треба доглядати, доступність раю для кожного праведного, незалежно від його суспільного стану, географічна віддаленість чудової землі — вона поміщена або на краю світу, або за світом, або в горах, або між землею і небом, все це наближає подібні уявлення і до мандрівних сюжетів літературних на цю тему, і до народних уявлень ідеального суспільства, де людина може жити вільно і задоволено. Наївність цього погляду очевидна, як і те, що подібні мрії глибоко загніздились у народній свідомості, через що і в наші часи комуністи цілком успішно могли дурити маси подібною легкотравною утопією.

Не дивно, відтак, що описи чудової землі (раю) в давні часи почали входити у пілігримську прозу — вже Мойсей шукав землі обіцяної, чи Господньої, повної чудес і з ідеальним суспільним устроєм. Саме в описах таких подорожей і бачимо зародження утопічного мислення. Іван Франко в "Студіях на полі карпаторуського письменства XVII — XVIII в." (ЗНТШ. — 1901. — Т.XLI. — Кн.III) писав про це цілком виразно: "Коли простий народ і малокультурні уми шукали в таких далеких подорожах і походах тільки диковин та монстрів, то для високоосвічених письменників, філософів та політиків — се були рами, в які вони вміщували свої ідеальні конструкції кращих держав і суспільностей" (с.5). В описах мандрів "розвивається т.зв. суспільно-політична утопія, себто опис якогось далекого, фантастичного краю з ідеальним громадським і державним устроєм" (с.5). Платон описав так Атлантиду, в "Александрії" така країна — Індія; сама "Александрія" стала вельми популярна в різних народів і здобула ряд літературних переробок (твір було складено псевдо-Калістеном в II чи III ст. н.е.), зокрема в X — XIV ст. На слов'янському грунті в XIV ст. з'явилася сербська "Александрія", а на греко-візантійському — оповідання про святого Макарія Римського і про трьох пустельників, що знайшли його, Макарія, недалеко земного раю, а також оповідання про пустельника Зосиму, що ходив до рахманів. Ще один Зосима, чернець, знаходить в однім прийорданськім монастирі ченців, що живуть своєрідним укладом. Оповідання "Про синів Мойсейових", або "Червоних Мошків" записано у Талмуді — йдеться про єврейський народ, що жив щасливим життям. На основі цих оповідань і постав сюжет про царство попа Івана, котрий живе на Далекому Сході, тримається християнської віри, походить од трьох царів, що прибули поклонитися новонародженому Христу, він цар і священик водночас. У XII ст. з'явився лист Попа Івана, написаний ніби до грецького царя Емануїла (очевидно, Комнена) — цей лист став популярний у Західній Європі, його перекладено на різні мови, літературно опрацьовано — тут ідеться про чудове царство в Індії. Іванові служило

72 царі. Близьким до цього стало "Сказання про Індію багату", яке часом входило до "Александрії", де також йдеться про міфічне царство Попа Івана з ідеальним устроєм: "Нема в моєму царстві, — пишеться тут, — ні злодія, ні розбійника, ні завидливої людини, бо всім земля моя багата" (с.19) — тут маємо перегук із описами раю. "Сказання" з'явилося десь у XIII — XIV ст., очевидно, в Сербії, тоді перейшло в Україну. Відгомін легенди про Попа Івана фіксуємо в билині про Дюка Степановича, але тут втрачено риси суспільно-утопічного мислення. Легенда про царство Попа Івана ввійшла до "Космографій", але тут Піп Іван — абіссинський володар. "Повість про Вавилонське царство" називає Попа Івана вавилонським царем. У польській хроніці М.Бєльського (1564) Піп Іван зветься африканським царем, тут-таки подається опис цієї міфічної країни. Наводимо його тут, бо "Хроніка" М.Бєльського не тільки була поширена в Україні, але в XVII ст. була перекладена на церковнослов'янську мову: "Оповідають, що відповідно до науки Філіпа віру християнську тримають. Перш за все священики жінок мають, як у греків; не святять на священство до 40 років, а хто мав би позашлюбних дітей, відберуть йому священство. Ченці жінок не мають, працюють, щоб виживитися, як інші люди". Мають патріарха, що зветься Абунна, хрестяться всі щороку "на день Трьох Царів у пам'ять Христа". Мають обрізання для хлопців та дівчат. "Останнього помазання не приймають, чистилища не знають, святих не освячують, окрім кількох апостолів. Мають сповідь і покуту приймають: коли хтось согрішить, падає в ноги священичі, аби його розгрішив, дає йому покуту і тіло Боже під обома тільки особами в церкві, а не в домах, прецінь хворим не дають. Прибутків жодних священики не мають, лише їм в церкві з ласки дають за душі померлих. Службу тільки одну на тиждень мають не за вмерлих, а за живих. Всіх померлих ховають із хрестом та молитвами. Суботу освячують, як і жидове... Царство не переходить спадком до синів, тільки кого цар хоче після себе залишити. Монети власної не мають, хіба що з інших земель приходить, усе за золото та срібло купують, що треба, відповідно ваги. Наплели про нього (Попа Івана) жидове у своїм писанні, ніби він тримав жидівську віру і звідтіль, гадають, постали червоні жиди, які мають посісти цілий світ і обернути на жидівську віру. Писали, що має під собою 40 царів різноманітного за походженням люду" (Цитуємо за І.Франком. — С.25 — 26). Отже царство Попа Івана подається тут як країна громад, близьких до протестантських. Цар з'єднує цивільну та духовну владу, так само й священики.

Легенда про царство Попа Івана знайшла своє поширення в Україні, вона відбилася в "Листі половця Івана Смери до великого князя Володимира" — звісній фальсифікації другої половини XVI століття — цей лист ніби був написаний на дванадцятьох мідяних табличках залізними літерами давньоруським письмом,

диякон Андрій Колодинський ніби передав цього листа Будзінському в 1567 році. Тут пишеться, що половця Івана Смеру послав князь Володимир на вивідання найліпшої віри (ремінісценція відомої легенди із "Повісті врем'яних літ"). Смера потрапив до Александрії, де знайшов святий, божий народ, тобто з ідеальним способом життя. Опис його такий: "Тут я всюди побачив божниці, побудовані розкішно, і людей, обичаями подібних до аспидів та василисків. Та бачив я також немало молитовних домів християнських, де нема ніяких ідолів, а тільки столи і лавки. Люди, що до них належать ті доми, — богослови (себто такі, що говорять про Бога), вони чесні, над усе люблять спокій і тишину; се достоту немов ангели Божі. Кожного дня вони, по Божому наказу, сходяться для науки; на молитви сходяться перед сходом, а потім по заході сонця, іноді також по третій і десятій годині дня. Тут усі люди називають їх народом святим, Божим і новим Ізраїлем. Їх науки держаться тут також деякі царі зі своїми вченими, і сам я часто відвідую їх, бажаючи повчитися" (український переклад листа І.Смери у І.Франка. — С.32). Смера при цьому посилає Володимиру їхню книгу — Євангелію, з наукою апостолів. Цим чесним і добродійним людям греки чинять велику кривду. Вони платять грекам данину і примушені служити їм, їм забороняють мати жінок і "користуватися засобами для виживлення по своїй волі", забороняють вільні мистецтва і зброю. Далі І.Смера називає цей народ "твердими людьми, що хоронять заповіти премудрості" (с.34). Київський професор Іван Малишевський у розвідці "Подложное письмо Ивана Смеры к великому князю Владимиру" (К., 1876) вважав цей лист пам'яткою аріанської чи антитринітарської секти в Україні і висловлює припущення, що його написав згаданий Андрій Колодинський із Вітебська. І.Франко припускає, що в складанні твору брав участь Будзінський — це увіч пам'ятка протестантизму, а написано її в 1554 — 1555 роках. Під греками треба розуміти латинян. Дослідник також вважає, що між оповіддю М.Бєльського та І.Смери є прямий зв'язок. "Його хроніка показує, що круг понять, витворених легендою про Попа Івана, був популярний серед польських протестантів, тим більше, коли реляції про Абісинію давали підставу вважати сей далекий і відлюдний край заселеним людьми дуже близькими у вірі і обрядах до протестантів. Вони жиють у спокої і люблять спокій так, як ідеальні християне Смери; у них нема монастирів, бо монахи тільки тим монахи, що не женяться, але, зрештою, мусять робити на хліб; у них духовні не збирають маєтків, не дістають приносів, як у Смерових греків; у них нема надмірного почитання мерців ані відправ за них, ані фундацій за їхні душі, ані віри в чистилище, нема деяких тайн; вони святкують суботу так як "жидовствующа" аріанська секта — що ж натуральнішого, як веліти руському послові там власне

знайти мету своєї мандрівки" (с.39). Країна Попа Івана — не тільки край чудес, але суспільство етично розвинених людей, що не крадуть, не займаються розбоєм і не брешуть.

Легенда про ідеальну країну Попа Івана прийшла в українську літературу кількома шляхами: через билину про Дюка Степановича, що постала в Галичині, через "Александрію", яку в нас залюбки перекладали й поширювали, слов'янську повість "Про Індійське царство" і через польську літературу, зокрема Мартина Бєльського. Існувало це оповідання і в окремих розробках, як "Про Тібет чи новознайдений світ в Азії, західній частині світу" (XVII — XVIII століття, рукописна збірка). Тут йдеться про Антонія, ченця палестинського монастиря, що пустився в мандри в "західну (?) країну", зайшов між ліси та скелі дуже дикі, де заблукав і спробував спуститись у долину із засипаних снігом скель. І "прийшов до інших, такої ж висоти гір і скель, але ті проквітали чудовістю пахучих дерев і пригідними для прохарчування людського овочами, де не було потреби ні про харч, ні про напої для спраги дбати (пригадаймо описи раю. — *В.Ш.*), бо від самих запахів і різноманітних та пожиточних овочів міг би і кілька днів без покорму і без напою жити" (с.41). Потім він вийшов на скелю високу, щоб роздивитися. "І уздрів на далекій та розкішній долині велике вельми місто" і пішов до нього. Воно "вельми велике й багате, люди в нім гарні, й уродливі, і покірні, кожен йому кланяється і дивується, що це за такий чоловік" (с.42). Виявляється, вони зв'язку із світом не мали, ніхто до них не приходив, не воював, і вони ні на кого. "До того ж всіляких багатств, золота, срібла, шат різноманітних, стад верблюжих, волів, овець та іншої худоби пожиткової і робітної достатньо, виноградів і овочів різних всі долини заповнені, тільки письма ніякого не мали, отже, і пам'ять якась буття не могла в них довго тривати" (с.42). Але були вони християни, знали Христа і його історію. Антоній вивчив їхню мову і почав проповідувати "статті віри християнської" і навчати письму. Всі його полюбили і оповіли про нього цареві своєму, що звався Піп Іван, який його з пошаною прийняв. Зрештою, було постановлено письменних єпископів. Звалося те царство Тібет або Новий світ. Королів у ньому живе 24, стільки ж єпископів, всі сідають до царського столу, ходять у шатах до самої землі і пояс носять на правому рамені. Щочетверга вони чинять по полях біля міста процесії, на межах ставлять хрести і заклинають злих духів, які чинять їм пакості і напасті. Зима тут дуже довга, в дев'ять часом місяців. Багато наготовлюють харчу, посту не мають, святкують суботу, не неділю, але пожитків родиться достатньо, вода здорова, але рік чи потоків не знають, тільки криниці; вітрів, пролийних дощів, граду, грому не буває, сніги на горах не тануть, але є місця, де вони відразу ж топляться. Золота і срібла є тут багато, і вони не у великій ціні, зброї не відають, і не лише битися, але "водитися

не вміють", а коли хто йде на зваду, рік сидітиме в ув'язненні, а хто проклене дияволом, кидають у яму і камінням засипають. "І на все є справедливість прудка" (с.43). Пробув тут Антоній два роки і пішов до Палестини з подарунками від Попа Івана.

Оповідання тісно в'яжеться не лише з описами раю, як помітить читач, а й з оповіданням про мандрівку трьох ченців до Макарія, недалеко земного раю, "Ходінням Зосими до рахманів", повістю про Варлаама та Йоасафа — основа цих повіствувань, зрештою, спільна.

Загалом, легенда про Попа Івана та його казкове, утопічне царство не давала чіткого розпису суспільного устрою, системи правління, через що і заналізувати це суспільство нелегко, надто абстрактно та ідеально воно подавалося. Начальники (царі) підлягали одному керманичу (Попові Івану), в особі якого з'єднувалася релігійна і державна влада. Підлеглі царі також були і священиками, і правителями водночас. Саме суспільство розкладалося на громади, котрі корилися священику-правителю. Суд існував звичаєвий, було тюремне ув'язнення для непокірних і смертна кара. Саме суспільство жило ізольовано від світу, воно є відбитком народних примітивних уявлень про рай та райське життя, про яке ми говорили вище. Чи не тому такий спосіб утопічного мислення став близький українським мислителям, які були, як правило, ченцями чи священиками, і наближався до народного уявлення бездержавного етносу про ідеальне буття. Очевидно, цим і пояснюється особлива популярність легенди про царство Попа Івана в Україні та її численні ремінісценції у мислительних структурах наших філософів, тісно зв'язаних християнським баченням світу. Саме на цій основі, вважаю, збудовано утопічну систему державотворчості Івана Вишенського.

Перше, що вражає в думках І.Вишенського: йому цілковито чужий постулат національної держави, відтак і народу, який творить певну суспільну субстанцію. "Я з народом, — прямо писав І.Вишенський, — заповітів не складав і відповідей не творив, і народу я не знаю, в бесіді з ним не спілкувався і на очі не здибувався. Про що каже пан Юрій, не знаю! Може, позичив що у кого і маю віддати борг? Що за привід — народні страсті, і якого народу, не можу зрозуміти" (*І.Вишенський.* Твори. — К., 1986. — С.178). Суспільне бачення І.Вишенського утопічне, йому в ідеалі марилася держава, подібна до тієї, що її нібито збудував Піп Іван. Бачення це досить чітке: суспільство, засноване на соціальній рівності, об'єднане в громади, що нагадують ранньохристиянські, з рівнем освіченості, який би не виходив поза Псалтир, Часословець та Октоїх, тобто на нижчому ступені, що й було в Україні до заведення латинських шкіл, про що говорив ще С.Оріховський. Єдине мірило істинності для І.Вишенського — відповідність букві та духу Святого Письма з маловаженням постулату праці. В корінь

своєї мислительної системи Вишенський ставить боротьбу істини з неправдою, що певною мірою відповідає державотворчості Попа Івана (згадаймо про відсутність брехунів, злодіїв та розбійників у тому суспільстві). І.Вишенський, як і автор листа І.Смери, вважає, що ідеальне суспільство вже існувало в минулому (ремінісценція так званого Золотого віку людства чи Сатурнових віків, як це називалося). Цивілізація, вважає І.Вишенський, пішла по неправедному, хибному шляду, і треба це хибне відсікти, а повернутися до того стану, коли існували первісні християнські ідеали простоти й бідної чесності. Мислитель заперечує ренесансний погляд на людину, який сповідував його духовний супротивник Юрій Рогатинець, що ставив людське єство "не серед недужих, а чинить і розуміє людину відразу здоровою, просвіченою і довершеною" (с.171 — 172), а по-бароковому вважає, що в людині точиться постійна боротьба доброго й лихого начал, які образно персоніфікуються в Бозі та Дияволі, отже, очищення має йти від зла до добра, до моральної досконалості й чистоти, що й називається наближенням до Бога. Іван Вишенський у корені заперечує ідею раю як життя в повному матеріальному добробенстві, а виводить ідею убогості, ідентичну до ідеї простоти, тож різко виступав проти багатства, панів, запанілого духовенства, бо багатство — це поселення світового зла. Ідеал людини — в убогості (апологія убогого ченця), в бідності та глупоті, коли чернець, бідна і зле одягнена людина, нічим зовні не прикрашена, володіє духовною чистотою — людина, скажемо, цілком утопічна. З повернення до первісної глупоти й освіченості, вважає мислитель, і треба починати новий цивілізаційний виток, основуючись на тій правді та істині, як він їх розуміє, тобто людині замість суєтних мудрості та розуму "від стихій світу" треба побудувати "мирський розум духовний і простий, смиренний, покірливий і мовчазний". Почати нове життя, на думку Вишенського, — це забути життя старе, яке минало в неправді, відрубати його, відкинути, а вже тоді простувати вперед, але по-новому. Рай для Вишенського — вихід у вічне життя, це і є досягнення людством "золотого царства", до якого люди можуть прийти, коли кожен поставить перед собою завдання морально вдосконалитися, коли всі зможуть скласти спільну церкву (ремінісценція царства Попа Івана). "Церква, — пише Вишенський у "Короткослівній відповіді Феодула", розділ 2, — є земне небо, образ і подоба горньому небесному небу... Отут посередині посаджене... розумне дерево вічного життя (згадаймо опис раю у Дмитра Туптала з деревом життя посеред раю. — *В.Ш.*), яке завжди родить плід віри — безсмертя". Ця церква (тобто суспільство. — *В.Ш.*) має складатися із вільних, рівних людей, морально очищених, які вміють боротись у собі за добро супроти зла. "О блаженна купино, — вигукує І.Вишенський у тій-таки "Короткослівній відповіді Феодула", — о всечесне братство, о преславна єдносте, хто від тебе

відлучається, хто від тебе відвертається, хто від тебе утікає, хто супроти тебе бореться, бреше, гудить, хто тебе ненавидить і тобою бридить, хай буде проклятий!" — це відповідає покарам відступникам в оповіді про царство Попа Івана. Вишенський заперечує приватну власність, хіба дуже обмежену признає, зароблену власною працею, без панів, царів, владик (до речі, царі і владики в країні Попа Івана були, тут він ближче до утопістів анархічного типу), тобто без паразитичних прошарків суспільства. Цікаво, що на відміну від легенди про Попа Івана і деяких оповідок про рай, І.Вишенський гостро заперечує самодержавну форму правління, самовладдя, яке має в нього образне втілення у папі римському, ідею сліпої покори овець пастирям: вівці мають звіряти пастиря на правду й істинність і корегувати його дії, йдеться про спосіб правління громадський. Отже, мислитель свій утопічний спосіб державотворчого мислення будував не лише на легенді про Попа Івана, але, як доказав Володимир Перетц, немало взяв із утопічних схем західноєвропейських, зокрема й польських, між іншим у "Діалогах" Ульріха фон Гуттена, "Утопії" Т.Мора, "Місті сонця" Т.Кампанелли тощо (*В.Перетц.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI — XVII в. — Ленинград, 1926. — С.15 — 49), а його апологія простоти та глупоти є полемікою супроти книги Еразма Роттердамського "Похвала глупоті", мислитель прямо виступає супроти деяких постулатів цієї книги (я це докладно розглянув у статті "Я прагну бути корисним рутенам. Еразм Роттердамський і давня українська література" // Дорога в тисячу років. — К., 1990. — С.80 — 96). Особливістю позиції Івана Вишенського було те, що він не тільки теоретично обгрунтував, змалював і з'явив утопічну модель свого суспільного ідеалу, а й хотів-таки впровадити його в життя. Його твори, а особливо "Книжка", були практичною наукою людям, а його громади є образом братських спілок реальних, які почали під проводом Львівського братства множитися на українській землі. Тісний зв'язок мислителя з братствами, особливо з Львівським, свідчить про те, що саме за допомогою братств Вишенський хотів упровадити в життя свою утопічну систему. Хоч апологізує церковнослов'янську, він пише свої писання книжною українською мовою, подає науку, як у братствах на зібраннях мають читатися його твори; більше того, відчуває свою місійність у світі, через що в посланнях, писаних у стилі апостола Павла, повчає, сварить і наказує, тобто поводиться як провідник, керманич. На цій основі будує притчу про двох братів, уподібнюючи себе в ній до того брата, який заступає перед царем рідну землю, тобто відчуває себе заступником рідного народу перед Богом. Оскільки саме братства засновували школи і впроваджували свою систему освіти, Вишенський подає схему такого впровадження. Можна припустити, що певна заслуга І.Вишенського є в тому, що з часу

розповсюдження братств (з кінця XVI століття) ледве не в кожному селі заведено так званий "братський дім", шпиталь та школу, в шпиталях знаходили притулок каліки і старі, а школи стали початковою ланкою освітньої мережі, що розкинулася в XVI — XVIII століттях на всю Україну; ця система, до речі, побудована на тій основі, на якій радив навчати дітей І.Вишенський. Недаремно в "Совітуванні про благочестя", пам'ятці, яка вийшла з братських кіл у 1621 році, високо оцінюється діяльність Івана Вишенського. Але він не зумів стати безпосереднім та безсумнівним духовним керманичем братств, бо його утопічні погляди не завжди погоджувалися із практичними потребами життя. Воно вимагало компромісів, позиції гнучкішої, з чим непримиренний та безкомпромісний письменник примиритися не міг. Його "Послання до Домникії" і є пам'яткою та свідченням такої непогодженості із Львівським братством. Подорож мислителя в Україну, можна вважати, була не спробою примиритися, а лише відновити свій авторитет учителя та керманича, зрештою, й перевірити, який вплив справила його з великою пристрастю написана "Книжка". Однак взаєморозуміння із львівськими братчиками Івану Вишенському досягти не вдалося, його не тільки не прийняли як керманича, але й Юрій Рогатинець висунув ряд йому звинувачень, більшість із яких підтримувалася й іншими братчиками: Вишенському пропонувалося не ставати в позу апостола, а реально включитись у щоденну боротьбу за самобутність та реальні житейські права рідного народу, бо в цей час посилилася польська експансія, що почала загрожувати основам національного існування українців. Вишенський відчуває розчарування, що не зміг ввести своєї ідеальної моделі суспільства в живе життя. Саме тому зневірюється, ховається у Скит Манявський, а тоді повертається на Афон. Його твори цього другого періоду — спроби оборонити свою давню позицію, але біс, породжений релігійним доктринерством, зрештою, подолав мислителя і загнав його в печеру, убивши творченосну силу.

Отже, утопічна система Івана Вишенського мала на меті не будівництво держави як такої, тобто політичної організації народу, а ставила завдання будівництва більше морально-етичного, своєрідної духовної республіки, де кожен член суспільства — вільна і мисляча особистість і де національні інтереси й постулат народу (нації) випадають із мислительного кругогляду і стають неістотні, власне, інтереси національні підміняються конфесійними — це була, до речі, одна із причин, чому українське духовенство так небагато доклало до українського державотворення, часом стаючи йому суперечним, і, зрештою, розчинилося в російському православ'ї, ставши до державотворчих змагань свого народу в позицію чи нейтральну, чи й ворожу (за певними винятками, звичайно, зокрема в нашому часі: утворення автокефальної церкви, на-

ціональна заангажованість греко-католицької тощо). Це ослаблювало і локалізувало державотворчий процес в Україні, особливо тоді, коли борцям за нашу державність доводилося змагатися супроти агресора одновірного. І хоч сам І.Вишенський та його однодумці вважали, що, вийшовши з кола національного в конфесійне, вони ніби виходять на ширший простір, але життя доказувало, що все відбувалося навпаки: простір ставав вужчий і безвиглядніший, бо надто тісно в собі замикався. В цьому, зрештою, і був його утопізм.

Ідею пресвітлого Сіону (Горньої республіки) і супротивного йому темного Вавилону розробляв Кирило Транквіліон-Ставровецький у своєму "Зерцалі богословія" (1818), книга вийшла в друкарні Почаївського монастиря. В другій частині праці подано вчення про світи: 1) Невидимий світ духовних сутностей, або "світ ангелів"; 2) Видимий світ тілесний; 3) Людина, або мікрокосмос; 4) Світ зла, що є творенням диявола. Світ зла — це темний Вавилон, сукупність поган, грішників та єретиків. Свій утопічний ідеал мислитель бачить, як і І.Вишенський, не в майбутньому, а в минулому, так само ідеалізуючи общини ранніх християн, де існувала рівність і братерство, саме проти цього ідеального суспільства й повів війну диявол, встановлюючи своє темне суспільство (Вавилон). Люди ж мають, проти нього боровшись, установити місто "блаженного життя майбутнього світу" — Новий Єрусалим, чи пресвітлий Сіон, на засадах раннього християнства. "Вавилон, — пише мислитель, — зібрання всіх нечестивих, синів гніву вічного" (Київська старовина. — 1994. — №5. — С.111), його поселяють люди гріха. "Через пиху і розкіш гріх входить у душу і губить її смертю вічною" (с.112), "з розкоші-бо, знаю, всі гріхи родяться" (с.112). Кінець темному Вавилону має бути один — "наступить тимчасова смерть, яка витирає природу людську, і наступить смерть вічна нетлінна тіла в геєні" (с.115). Цьому темному Вавилону — світу гріха — протиставляється "люд Божий вибраний з-поміж поганів і грішників, і єретиків, і відлучений від їх безчестя і скверни". Цих усіх церквою Христовою називають (с.117). Цей люд і має скласти жителів і стати "прекрасного міста мешканням трисіятельного божества" (с.117). В тому пресвітлому Сіоні живе Христос, місто це розділене надвоє: "одне — в небі з Христом тріумфує, а друге проти диявола воює і полки його перемагає" (с.118), тобто живі люди борються "проти влади темних і сил ворожих духів злостивих: проти гріха і спокус злостивого світу і темного Вавілону сильно воюють" (с.118). Так має будуватися новий Єрусалим, що його провіщав ще Іван Богослов (Об'явлення, XXI-2). Ідея пресвітлого Сіону, тобто ідеального утопічного суспільства, розробляється також в "Євангелії учительному" (К., 1637), передмову до якого написав Петро Могила. Загалом ідея "пресвітлого Сіону" має характер не так соціально-утопічний, як

морально-установчий; це ідеальне суспільство складають люди вибрані, які живуть праведно у вірі в Бога, морально вдосконалені, отже, складають певну єдність у супротилежності до грішних, тобто темного Вавилону. Ця ідея була вельми популярна на православному грунті; перші її розробки фіксуємо в І.Вишенського, по тому мала вона розвиток у творах українських мислителів XVII ст., нарешті дістала своє завершення у Г.Сковороди, який був цілком подібного типу мислителем-утопістом, тобто будівничим духовної чи, як він її назвав, Горньої республіки.

Корені його системи — також у легенді про царство Попа Івана, до речі, саму легенду він чудово знав, принаймні, маємо кілька опрацювань та трансформацій цієї теми в його творчості. Так у "Наркісі. Розмова про те: пізнай себе" оповідає притчу про двох звільнених невільників, які прийшли до великих гір в Азії (очевидно, Тибет) і побачили людські сліди біля джерела. Стежка привела їх у печеру з написом: "Скарб світу, гріб життя, двері блаженства", що вивела мандрівників у залу, де бенкетували веселі люди — це було поселення кількох хліборобських родин, а святкували день народження свого пана, якого ніколи не бачили. Мандрівники пішли до пана, що жив у палаці "раннім світлом освітленім" (Повне зібрання творів. — К., 1973. — Т.І. — С.194 — 195). Загалом, пілігримська тема була близька Г.Сковороді, який сам вів мандрівне життя. У "Розмові п'яти подорожніх про істинне щастя в житті" Григорій розповідає притчу про п'ятеро мандрованців, які ввійшли в царство миру й любові. Царем цієї землі був Мелхиседек, який "ніякої схожості не має із іншими царями" (ремінісценція Попа Івана). Все в цьому царстві "вічне і люб'язне, навіть до останньої волосини, а закони цілком супротивні тиранським". Межею та кордоном цієї країни була веселка (дуга) з написом: "Світ першородний" — це й була обітована земля. Мандрівників люб'язно зустріли, скинули з них стару одежу і вдягли нову. Відчинилися ворота — там було поселення цих людей. При співі хорів сіли до трапези (це нагадує описи райських бенкетів: ангельські хліби, нове вино, однорічне ягня, трилітня телиця, коза, голуби, горлиці, манна і все, що стосувалося обіду). Але гості не відчували веселощів, їх відвели у лікувальний дім, де їм дали блювотне, щоб викинули із себе все старе. Це блювотне — Біблія (Т.І. — С.344 — 345). Тут-таки оповіджено притчу про рай, про Петра з ключами (с.346), тобто Г.Сковорода будує свою духовну республіку, як любив казати — за Біблією, не на піску, а на камені національної традиції. Цим, очевидно, й пояснюється схожість його думок із думками І.Вишенського, творів якого читати він навряд чи міг, обидва мислителі, такі далекі в часі, були з'єднані культурною традицією та спільними джерелами, з яких черпали свою мудрість.

Людське суспільство Г.Сковорода розділяє на юрбу, що є бездуховна і живе в світі тимчасових марнотностей, тобто має лишень, кажучи сучасною мовою, матеріальні інтереси, юрбу цю мислитель часто називає "чернь", її, однак, складають не лише представники простолюддя, а й соціальних верхів — все залежить не від станового статусу людини, а від її морально-етичного образу, отже, в юрбу може однаково входити і пан, і селянин, і військовий, і міщанин, священик тощо, так само будь-хто із них може стати людиною вибраною. Загальний світ для Г.Сковороди — лихий, йому протиставляється вибрана людина, рідкісна, власне елітарна: чиста серцем і душею, яка живе в непорочності і невинності і якій належить заходити в "кола надгорні", така людина любить мир, спокій, самоту, простоту в побуті та їжі, але з виборною бібліотекою — йде шляхом, який "для мирського темний", вона "має духа напитись, аби погорджати світ цей проклятий" (вірш-переспів 16-ї оди Горація). Ця вибрана, чи духовна, людина "світить сокровенним світлом", ціна її і честь — у середині її (Байка 17 із "Харківських байок"). Вона не народжується такою, а самовиховується, науку до такого самовиховання і подає філософ. Має бути проста й убога зовні і багата душевно, внутрішньо. У згаданій притчі про святого Петра та неграмотного Марка Петро, перш ніж пустити Марка в рай (рай індентичний духовній, Горній республіці), спитує його і, хоч Марко не вчився мов, не бував в академіях, не читав книжок давніх богословів і не знає й "аза", а у рай таки пропущений, бо він наслідував святим людям, гребував тим, за чим женуться беззаконники, і не бажав іншому того, чого не хотів собі, тобто йшов у житті шляхом добра, а не зла, і вже тим ставав у число вибраних людей. "Ти мало їв, а вельми ситий", — каже йому святий Петро. Виховані в такий спосіб люди й мають складати духовну, чи Горню, республіку.

Перейдемо до третього рівня утопічного мислення — спроб реформувати той політичний уклад, який існував у країні, де жив мислитель, намагаючись його поліпшити та удосконалити, тобто наблизити до ідеального (а через це і сам спосіб мислення є утопічний). Перш за все — це система розмислів про монарха. Найвизначнішим твором цього типу в українській літературі є "Напучення королеві польському Сигизмунду-Августу" Станіслава Оріховського-Роксолана, створене в 1543 — 1548 роках — яскравий зразок ренесансного утопічного мислення. Сам змішаного польсько-українського походження, С.Оріховський недаремно називав себе Роксоланом, він заявляв, що вітчизна його — Русь, тобто Україна, "сувора й неосвічена, яка завжди шанувала Марса, а Мінерву щойно тільки шанувати почала. Адже Русь раніше не дуже відрізнялася родом і звичаями від скіфів, з якими межує. Проте, спілкуючись із греками, прийняла від них символіку й віру, покинула свою скіфську неосвіченість і дикість і тепер лагідна,

спокійна і врожайна виявляє великий потяг до літератури латинської й грецької". Русь вважає він провінцією Польщі в державному відношенні (Лист до Павла Рамузія від 15 серпня 1549 року // Українська література XIV — XVI ст. — К., 1988. — С.153). Подібне мислитель зазначає в листі до Яна-Франциска Коммендоні від 10 грудня 1564 року: "Вітчизна моя, Русь, простягається над рікою Тиром, яку жителі надбережних околиць називають Дністром, — біля підніжжя Карпатських гір, пасмо яких відокремлює від Угорщини. Народ той, ведучи збройну боротьбу проти своїх сусідів, волохів і татарів, не займався ніколи наукою і філософією (про часи Київської Русі-України С.Оріховський, очевидно, мало що знав. — *В.Ш.*), зупинившись на освіті середньої міри, частково слов'янській, частково латинській, на такому ступені, який був необхідний для ведення служби Божої і до вироблення законів" (с.155). Отже, С.Оріховський відчуває себе філософом саме цього народу, і це треба мати на увазі, розглядаючи його утопії.

Написано твір після великого вторгнення татар в Україну (скіфів, як тоді поетично називали татар). Поради королеві мислитель подає через те, що Україна перед татарами безборонна, а також "почасти із-за моєї вірності до тебе, а частково із-за любові до батьківщини" (с.113). Себе автор називає "зразковий підданий". "Якби ти захотів Русь від рабства звільнити, — пише він, — і спільну твоїй державі свободу зберегти, мусив би показати вже від дитинства, що ти за король" (с.114). Автор радить королеві: Краків "спочатку залишити мусиш і на Русь податися, щоб відбудувати її і врятувати громадян, що уникли ворожого меча" (с.115). Для цього

автор і створив свої "філософські настанови", бо королю "не вистачає часу на дослідження того, що в глибинах самої філософії міститься" (с.115).

Твір складається з двох книжок, перша книжка розділяється на дві частини. Перша частина зветься "Про короля", тут мислитель ставить вимоги до короля, тобто творить його ідеальний образ. Той має бути мудрий, отже, треба, "щоб по змозі вчився" (с.117), за природою своєю має прагнути до правди та справедливості. Найважче в світі — керувати державою. Король має стримувати свої бажання, шанувати Бога, любити рідних, гуртувати громадян, а в час війни та миру захищати кордони. Вказується, що Александр Македонський учився в Арістотеля. Правителі, позбавлені добрих настанов, стають тиранами, ті, які одержували задоволення від жорстокості, "були навчені ганебними науками і вчителями" (с.118). Доблесті перевіряються розумом та знанням. Правитель повинен мати право остаточного рішення на сеймах. Наближені до короля є гідні й негідні. Негідні ті, що завжди хвалять короля, гідні ті, що часом засуджують учинки короля, виправляють його несхваленням, бо похвалою утверджують у помилці. Найбільше треба уникати підлабузників, базік, донощиків та пліткарів. Король має бути мужем сильним, твердим, сарматом напереможним, полишити розкоші і машкари і поїхати "до гімназії справжньої доблесті — на Русь", а не жити в Кракові, безпечному місці (до речі, цю пораду автор повторює кількаразово). Тут же житиме серед труднощів та страху, поєднається з підданцями і стане загальним улюбленцем. Опорою своєю король має зробити шляхетство і прихиляти до себе, бути щедрим, не пожадливим, уникати підданих, що вельми дбають про королівські прибутки. Державу треба захищати так: щороку хай воює по кілька (три) воєводств, змінюючись. Коли найде особливо велика сила — скликається посполите рушення. "Найсправедливіше, щоб король перебував у межах свого обов'язку" (с.123). Він вибирається задля держави, а не держава задля короля існує. "Закон же, коли він є душею і розумом держави, є тому далеко кращим за непевну державу і більшим за короля" (с.124). Закон — правитель вільної держави, король же є вустами, очима і вухами закону. Король — це посередник закону. Правити мусить не людина, а закон, який є даром Божим, за порушення його Бог помщається вбивством, чварами, вигнанням, ворогуванням, руйнуванням, рабством, веде державу до ганебних законів. Тирани завжди нещасливо закінчували життя. Коли король підкорить себе закону, королівство стане щасливим. Коли ж "вкажеш, що ти є паном закону, змінить тоді Господь королівство твоє і віддасть або ворогові, або рабові твоєму". Сама людина керувати державою не може, а має мати вірних помічників, порадників. Не зайве відзначити: коли б замінити слово "король"

на "президент", "королівство" на "республіку", ці думки звучать вельми актуально по сьогодні.

У частині другій книжки першої йдеться про сенат, і тут думки С.Оріховського надзвичайно суголосні нашому часові. Тиран не має сенату або як має, то нікчемний гурт людей. Тиран пильнує, щоб видатні люди в державі не зростали ні в благородстві, ні в науці, ні в доброчесності, виганяє з держави відважних, шляхетних, розумних, вчених чи багатих мужів. Король, що править, ставши з ласки підданих правителем, обирає у спільники найкращих і найвидатніших, талановитих і вчених оточує увагою, сенат же добирається так, щоб король був королем, а не тираном. Не можна висувати на керівні посади зажерливих, інакше з'являються в державі хитрощі, обман, зрада, грабунки, чвари, насилля над слабшими. Тому до сенату треба підбирати людей стриманих, що задовольнятимуться малим. До державної служби не можна допускати людей незнатних або заплямованих. Добирати до ради треба людей відомих, тобто доброго роду, з авторитетних родин, але авторитет є нагородою за славу і доблесть, а не породу. Отож, знатного розпусника і гультіпаку треба відкидати, а незнатного, звичаями своїми протилежного цьому, прихиляти до управління. Ніщо так не руйнує держави, як чвари в сенаті, тут має бути належна згода. При незгоді між сенаторами король не може міцно тримати стерно держави. Коли в сенаті з'являються партії, то вони прагнуть "знурити супротивників образами, приниженнями, плітками" (с.127). "Моє" і "твоє" — два джерела всілякої незгоди в суспільстві, з цього виникають заколоти, що призводять до кінця держави. Сенатори мають стати отцями держави, далекими від чварів, дружніми, лагідними. "Хай душу мають не затуманену ворожістю, не обплутану ненавистю, не сліпу від заздрощів, а дбають за те, що корисне державі". Королеві належить бути чуйним до плачу і стогону своїх підданих, у яких відібрано свободу, вони ж не зважаться поскаржитися королеві, бо це ще погіршить їхнє становище. Хабарі по судах і правліннях нищать лад у державі, бо громадяни починають думати зле про республіку. Король має звільнити свою державу од такого рабства і нікому не дозволяти сваволити. Єпископи в сенаті — це правило чуже для релігії Господа Христа. Єпископи не повинні призначатися правителем, а вибиратися вірними, як рівними перед Богом, від цього твориться нелад у церкві.

Дві речі маємо визначити, аналізуючи поданий матеріал: перше, автор виразно й постійно протиставляє конституційну, гуманну монархію тиранічній (перша була в Польщі в той час, друга — в Московщині, до речі), і це стане згодом традиційним при осмисленні ролі правителя українськими мислителями, що далі покажемо; і друге, автор бачить Україну не як окреме державне тіло в певному зв'язку із Польщею, а як провінцію цієї держави, але

центр цієї держави бажає перемістити з Польщі та Литви (Кракова та Вільна), де не має жити король, на Україну-Русь, вивисити країну у центр держави, отже, державно її піднести, як це було, до речі, в часи Київської держави, коли саме українські землі були місцем поселення верховного правителя; Литва і Польща відповідно ставали провінціями — це зумовлювало б і зріст тут державотворчих процесів, розвивало б освіту, за яку активно поставав С.Оріховський, та культуру, зокрема науку та філософію.

У книжці другій свого трактату мислитель подає пунктами напучення королеві від "зразкового підданого". Вони такі:

1. Дорадник короля мусить підкорятися йому без образи і слухати його наказів, король має про нього дбати, а він з'являтиме, яким хоче бачити правителя.

2. Підлеглий має поважати короля, і король хай дбає про це, дотримуючись двох умов: дбає про добробут підлеглого і чинить так, щоб виглядати мудрішим, справедливішим, сильнішим і кращим за нього. Підлеглий має любити короля і вірити йому. Коли підлеглі вважатимуть, що король нерозумний, несправедливий, слабкий і безчесний, — становище держави стане непевне.

3. Серед усіх доблестей захисниця — мудрість. Людина-підлеглий не дурніша за худобу. "Адже навіть худоба швидше послідує за розумним своїм вожаком, ніж за тим, хто її зваблює їжею". Мудрим треба бути, а не здаватися ним, удаваність швидко відкривається. Не можна правителю давати даремних обіцянок підлеглим, а підкріпляти слово ділом, інакше люди перестануть йому вірити.

4. Король сам має вміти керувати державою без наставників, виявляти при цьому "весь сенс і силу розуму свого", щоб підлеглі повірили в його велику мудрість.

5. Підлеглий має бачити, що правитель не лише захоплюється мудрими людьми, а й живе з ними, їм відданий, настанов їхніх слухає і у згоді із ними править, коли усуває від себе людей похітливих, жадібних, злочинних, хвалькуватих, блазнів. У почті короля можуть бути й іноземці, але чесні і вчені мужі, корисні королівству. Уникати треба фальшивих мудреців, так само відданих обжерливості та пихатості. "Справжня мудрість і правдива наука тісно пов'язані з освіченістю, уникають титулів, керуються благородством" (с.133). Не за титулами треба обирати людей, а за ділами, філософів, яких треба до себе прихиляти.

6. Король має засновувати, де нема, школи і гімназії, а де занепали — відновлювати, тут мають навчатися мудрості і гуманності.

7. Держава має існувати у праві і владі у згоді із законом та природою — це кінцева мета. Король повинен дбати про славу, доблесть, шанувати справедливість і плекати їх. Недостойним не можна приписувати достойностей. Ознака ж тирана — невідповідний і несправедливий розподіл почестей, посади тиран дає

негідникам, доблесть губить ганьбою, ніби мором. "Доблесть живе своєю нагородою" (с.135). При розподілі посад варто бути пильнішим і справедливішим за всіх, прихильним до добрих людей, що про гаразд держави дбають, а хто негідно домагається посад — на того не зважати. За тиранії при розподілі посад мають значення гроші, підлабузництво, на якому вона тримається.

8. Король має турбуватися, "щоб тіло республіки було здоровим, бо в ньому найвища похвала королеві як лікарю". Хвороби має лікувати законами, незалежно чи багатий, чи бідний, пан, чи раб, громадянин, чи чужинець. У людях варто шанувати гідність. "З несправедливого судочинства народилася їхня нестерпна сила, яка на суді при складанні угод лише забороною діяла, пригнічувала всяке право і замість одного короля наплодила нам у провінціях багато королів" (с.137), які судять як хочуть, пригнічують підданих, дбаючи про власну вигоду, для держави від цього збитки, тут панує сила, нестерпна для слабших. У провінціях правлять свої правителі, і король узагалі ніякої сили не має, королює там вельможа.

9. Король не повинен довго жити на одному місці, всюди бувати, оглядати провінції, вислуховувати скарги, винних карати, пригнічених звільняти, правителів скидати за пригнічення нещасних, викривати негідників, щоб бути єдиним королем, захисником і патроном усіх. "Гонором своїм королівським ні з ким не ділитись" (с.136). Водночас піддані мають відчуватися вільно в оскарженнях і претензіях, при суді. Сенатори не повинні в сенаті вести справ знайомих.

10. Церковне правління в церкві має бути виборне, а не настановлене за заслуги, бо "не про ревність, благочестя і братню любов чи допомогу бідним братам ксьондзи нині дбають, а про свої сімейні справи, про панування, сіяння чварів і неробство" (с.139). Священики нічого не варті і є вояками найжадібнішими, які тільки й дбають, щоб народ це не розпізнав і не забрав прибутку. С.Оріховський закликає короля знищити користолюбну релігію, тоді не буде єресей і зміни релігії. Єпископи мають нести мир та злагоду, такі й шани достойні, але маєстат їхній не має дорівнювати королівському.

11. Єпископ під час богослужіння не є підданий короля і не повинен перед ним схилятися, навпаки, король його підданий, на богослуженні він приватна людина і грішник, рівний усім іншим, що присутні, навіть більший. Після служби король знову король. У церкві королює священик, король — у республіці.

12. Король має турбуватися про безпеку від зовнішніх напастей, бути хоробрим та мужнім, з великою та благородною душею, загартовувати себе, не шукати спокою, жити там, де страх та злигодні, бути діяльним, досвідченим, сміливим, надійним.

13. Король має поїхати у найбільш загрожену частину держави — Україну, щоб захистити слабке місце, набудувати тут

фортець, прогнати татар, волохів і турок. Міста України хай стануть пристанищем священиків та купців. За королем сюди підуть хоробрі мужі, а не ганебні блазні.

14. Король має не цуратися народу, не втікати від нього, уникати неслави, жити на Русі (Україні).

15. Король не має захоплюватися тілесними похотями, шаліти бенкетами, пиятикою, танцями, блазнювати в машкарі — це неронівські примхи, а саме він призвів до загибелі Риму; зрештою, сам себе покарав, був убитий. Коли король жорстокість і злість у себе не гамує, а шаленіє, буде з нього тиран, подібний до Нерона. Треба жити стримано і сумирно, без нарікань.

16. Має одружитися, з дружиною добре і сумирно вік прожити. У неї ж два обов'язки: ночувати з королем у постелі і бути королевою для держави, співправителькою. Одружуватися варто на дочці могутнього правителя, щоб він став державі союзником, адже Польща оточена ворогами.

17. У справі одруження треба дбати про гідність, шляхетність, інтереси держави, дружина має підтримати державу новими союзами та договорами, зміцнити мир і злагоду у країні.

18. Король має зміцнювати владу і уславляти своє ім'я; доблесть діяльних королів може досягти багато. Доблесті не приходять самі, а через постійні вправляння: треба жити так, як Александр Македонський: з вояками терпіти злигодні, мерзнути і страждати, жити без даху, першим бути у наступі, останнім при відступі, в небезпеці пильним, відважним, в бою — де найважче, з переможеними вестися великодушно.

19. Так жити можна, тільки переїхавши в Україну. Тоді вороги почують про славу короля, як у воєнній справі досвідченого, припинять напади і самого імені його боятимуться. Варто відчути сенс суворої слави і йти до неї шляхом мудрості, справедливості, могутності та стійкості, а не шукати слави між людьми.

20. Хай розсудливість дружить із силою. Король перебуває на найвищому щаблі гідності, очі народів спрямовані на нього, жоден учинок його не може бути прихований і стає відомий. Треба не місцем прикрашатися, а щоб місце красилося тобою.

Другим соціально-утопічним трактатом С.Оріховського була "Політія королівства Польського", написана на зразок книг "Політики" Арістотеля, де подається огляд станової структури "коронного тіла", основними складниками якого є король, сенат і поспільство. Стосунки між ними регулюються за допомогою прав та привілеїв, розділяються вони на певні прошарки: орач (кметь), ремісник, рицар, король, священик. Суб'єкти Політії — священик, король, рицар (шляхтич, вояк). Решта входять у слуги. Селянство, ремісництво та купецтво мають бути відлучені від громадянства, бо вони не мають належних моральних якостей та доброчесностей і не є вільними, а людина може реалізувати свою людську суть

завдяки свободі, тоді вона "правдива людина"; свобода особистості виникає з природного права, а природний він і прийнятний для "благородної людської натури". У тираніях же все населення несе невільництво. Щоб цього не було, треба правовий устрій держави ввести в закон, тобто конституцію, права і свободи мають регламентуватися, як і дії вищої державної злади. Представники пануючих станів повинні бути рівні перед законом. Король має бути виборний і обмежений законом, що не дає йому можливості стати тираном. "По справедливості тоді королівство Польське назване Політією, оскільки воно власним правом нищить тиранію, губить зло, стає на перепоні сваволі урядовців, нарешті робить вільними найвищого з найнижчим у Польщі" (*П.Сас, С.Оріховський, Й.Верещинський.* Політико-правові концепції державного устрою // Польсько-українські студії. — К., 1993. — Кн.І. — С.64). С.Оріховський виступає, отже, проти спадкової монархії, бо тоді люди починають ставати "перед щастям чи нещастям", та й жодна людина не народжується королем, претендент же на це місце має перевищувати інших моральними й розумовими якостями. Обраний король стає "сторожем" шляхетських вольностей, королем же його чинить сила Божого слова в час коронування. Автор захищає примат архієпископа гнєзнинського і вважає, що коли б Польща не мала тісної злуки з папським престолом, то не змогла б уціліти, а загалом, священницька зверхність над світським правлінням має бути тільки у сфері церковній. У "Політії королівства Польського" С.Оріховський доповнює і розвиває схему ідеальної держави, як він її бачить.

У подальшому українські мислителі у своїх поглядах на ідеального правителя (короля, царя) багато чого з думок С.Оріховського повторюватимуть, дещо й коригуючи. Ідеал політичного устрою, але вже не Польщі, а України, з'являється у Йосипа Верещинського (про нього буде далі) і в Касіяна Саковича ("Вірші на жалобний погріб славного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного" (Київ, 1622). Останній вважає, що козаки мають нерушно тримати православну віру, заховуючи пильну вірність королю польському: "Є король, а крім нього не знаєте пана", і увільнитися від усіх податків та судів, найбільший же клейнот — свобода ("Передмова"). Потім у серії віршів про царів поет змальовує образ ідеального правителя. Той має не забувати про власну смерть і "добрими ділами душу гартувати", не жити в розкошах, а пам'ятати про "смерть, суд, пекло, царство" (вірш П'ятого спудея), царі також не повинні покладатися на щастя у світі, бо "світ і честь, царська слава і багатство минає як тінь, сон і пара" (вірш Шостого спудея). Цар не повинен бажати захоплювати чужі краї (вірш Сьомого спудея), навіть підбивши під себе численних монархів, цареві сьогосвітнім щастям не варто пишатися (вірш Дев'ятого спудея). І в інших поезіях цієї книжки підкреслюється смертність царів, отже, запе-

речується їхня богоносність, а ретельно підкреслюється, що вони не більше як звичайні люди: "Хоч яка охорона царя б оточила, хоч яка стрільна зброя його сторожила", смерть "візьме з-поміж варти" (вірш Двадцятого спудея). Отже, цар не повинен бути невситенним до влади, завойовником і не стежити, щоб "не вибився жоден з-під твого підданства". Як ідеальний володар звеличується К.Саковичем Петро Сагайдачний: він мужній, добре знає рицарське діло, захищає рідний край, шанує церкви навіть і у ворогів, благочестивий, не ласий на чуже. Умів рядити і військом, і пером:

Од гетьманів, уважай, панство все залежить,
Добрий пан його звиша, а лихий — бентежить...

(Вірш Тринадцятого спудея)

У Сагайдачному поет хвалить "віру з мужністю тверду" за те, що він "віру завжди боронив". "Бог у цьому гордякам завжди спротивляє, а покірливих добром щедро наділяє" (вірш Чотирнадцятого спудея). Гетьман "вітчизну боронив, щоб жила безпечно", маєтністю добре уряджав, на "догідні справи" давав гроші, зокрема, на церкви і на те, "щоб науки цвіли" (вірш Чотирнадцятого спудея). Правитель, отже, має сіяти добро і за ділами своїми судитиметься: "Хто що сіяв, оте і пожнемо, а в нагороду небо чи пекло візьмемо" (вірш Шістнадцятого спудея). У вірші Вісімнадцятого спудея К.Сакович робить підсумок, "які гетьман чесноти повинен з'являти": божу боязнь, тверезість, чуйність, статечність, чистість (це підкреслюється), має карати гвалтівників, бути вченим "у науці воєнній", зносити голод і холод, не шукати вишуканої їжі, догідного ложа, "будинків хороших", коштовних напоїв, а пробувати на самій воді; гетьман повинен приймати нестатки, "коли хоче для слави іти воювати", у війську чинити справедливість, любити доброго, а злого карати нещадимо, має бути розумний: "Ліпше гетьманить хай лев оленями, аніж олень гетьманить почав би над львами". Як бачимо, в образі ідеального володаря немало співдотичних рис, з'явлених і С.Оріховським і К.Саковичем. Не зайве сказати, що один із поетів другої половини XVII століття — анонімний автор "Віршованої хроніки" в "Описі Сіркових діянь", описуючи козацького ватажка, наділяє його тими рисами, які мають в ідеалі обидва наші мислителі. В подібний спосіб поети змальовували і Б.Хмельницького.

Кирило Транквіліон-Ставровецький у книзі "Перло многоцінне" (Чернігів, 1646), травестуючи розмисли про премудрість "Соломонових приповідок", вважає, що царі царюють і керують сильними народами через премудрість, за її допомогою пишуться права, статути, а в них кладуть "правду узаконену, всьому світові відслонену", більше того, за допомогою її, премудрості, мучителі народом управляють, безсилих сильні убирають легко в шори.

Премудрість має бути — царів держава. У своєрідний спосіб заперечує ідею соціальної рівності Данило Братковський у книзі "Світ, розглянений по частинах" (Краків, 1697):

Пізнали б світу трагедію люди,
Коли б предивне побачили чудо:
Ошатні, голі, здорові і хворі,
Голодні, п'яні, веселі і в горі,
Коли б одразу зійшлися у хаті,
Що світ предивний, змогли б упізнати.

("Манливість світу не зрозуміти"),

хоч, з другого боку, поет радить бідній шляхті одружуватися на багатих, тобто взаємно лікувати біди людей вищого стану (Антологія української поезії. — К., 1984. — Т.І. — С.238, 240).

Іван Орновський у книзі "Багатий сад" (Київ, 1705) подає образ ідеального царя і вважає, що "тільки такий у віках панує", "хто мудро сам собою і серцем керує". Не мета для царя "карті світу ланцюг накидати", а "свого духу вогонь гамувати". Поет не прихильник тиранії і засуджує царів типу Нерона — царем типу Нерона був його сучасник, цар Петро І, а за тих, хто "в доброти короні із плем'я добротворця Феба — над добро в людині більшого не треба", що цілком перегукується з думками на цю тему Станіслава Оріховського (Там-таки. — С.224).

Іван Максимович у книзі "Алфавіт" (Чернігів, 1705) не раз описує царів. У вірші "Камбиза" розповідає про перського царя Камбизу і його жорстоку судову реформу, яку ставить у приклад: тих судей, які учиняють переступ, "не з багатства тих велів, а з шкіри злупити", тобто говорить, що біди в суспільстві, зокрема, від продажності суду. У вірші "Тайна" йдеться про царя Мідаса і про потребу тримати державну дисципліну. У двох віршах про царя Александра виступає проти зажерливості та захоплення царями чужих земель — відгук на імперіалістичні війни Петра І; говорить, що зажерливість царів буває безмежна, в той час коли у світі немає нічого постійного і влада царська ефемерна:

Всі влади і начала на нитці висять,
І тим своє падіння прийдешнє вістять.

Цар не є богорівним, бог царя може зробити із городника чи з будь-кого. Радить цареві не вірити багатим людям; цар має утримувати те, що є в нього, "нехай не маліє", а не сягати на весь світ. Водночас у власному царстві має наладнувати "міцні віжки". В другому вірші "Цар Олександр" також говориться про ілюзорність царської влади, бо "царство світа все таке: в усім непостійне" — маємо виразне підкріплення думок С.Оріховського та К.Саковича. Про перемінність царського щастя йдеться також у вірші "Щастя". У книзі "Театрон" (Чернігів, 1708) І.Максимович заявляє, що добродійність царя — не відшукати царство, а утримати його, і

засуджує жорстоких царів, бо жорстокий цар "сам себе згубляє" ("Хто скиптром жорстоким..."). Поет за владу "спокійну, розумну і мирну", що опирається на смирення — не силу; тоді правління буде "в довгім мирі", коли правління премудре ("Не велика сторожа на зброю багата..."). Саме царство має множитися любов'ю, як це чинив Август, а не як Нерон, що люттю царство вкінець розорив. Любов — "це і стіни, нерушність це царства" ("Любов'ю Август царство своє розмножив..."). Цар — це журавель, що не спить, а сторожує своє стадо ("Сторожує журавель..."). У царстві, де нетерпима влада, нема віри друзям ("Нема віри друзям..."). Ця ж думка в книзі "Царський путь хреста Господнього" (Чернігів, 1709), де поет радить тримати лодію м'яко, і це ліпше, як утримувати преміцно ("Держи лодію легко...") — ясна річ, що всі ці вірші — пряма реакція на деспотичне, тиранське правління Петра I (Антологія української поезії. — Т.I. — С.266, 267 — 271, 275 — 276).

Ще два приклади з пізнішого часу мають підкріпити нашу думку, що образ правителя українськими мислителями бачивсь у різні часи значною мірою однотипно. Михайло Козачинський пише в 1733 року трагедію "Смерть останнього сербського царя Уроша П'ятого", де виступає за мудрого, просвіченого правителя і вістить: мало бути добрим войовником, без мудрості такий ні до чого не здатний.

Без учення цілий світ стане потемнілий,
І без нього світ ясний стане спохмурнілий;
Вчення, знайте, милують і царі, і князі,
Хочуть не дурними буть у такому разі...

Хто так не чинить, "марнотно згинуть всі і на пси зведуться". "Бути мудрим побажай — і вже підіймає". Саме це дасть голові вінець благодаті. Треба утримуватись од пристрастей, утримувати чесність, бо "без чесності в житті є сум і судома", а в "злонаречене єство, знай, мудрість не входить" (Аполлонова лютня. — К., 1982. — С.177 — 179). Пилип Гошкевич у своїй рукописній "Поетиці" з 1742 року говорить про злісного правителя, який зневажає "ради всі корисні". Тільки той, хто "зло побиває", не вчиняє гріха супроти правди. Властолюбці хочуть усе, до чого торкаються, убрати золотом. Такий був князь Святополк, який захотів кров'ю братньою себе впоїти, бо "несито замишляв більше захопити", але сталося так, що вбиті ним брати Борис та Гліб стали славні, а він потрапив у неславу.

Найвидатнішою ж пам'яткою утопічного суспільного мислення на тему правителя землі, монарха, став у XVIII столітті віршований трактат Семена Климовського "Про правосуддя начальних, правду і бадьорість їхню" — повний текст в оригіналі подано в книзі В.Срезневського "Климовський-Климов, "козак-стихотворец" и

два его сочинения" (Харків, 1905; уривки в перекладі на сучасну українську мову див.: Антологія української поезії. — Т.І. — С.291 — 295). Це віршоване послання царю Петру І — видатна пам'ятка українського утопічного державотворчого мислення. Подамо докладно її огляд.

У прозовій передмові "До благочестивого читача" про царя пишеться, що він "як око є всаджене тілові, так і цар світові придається від Бога даний для корисного життя; про всіх-бо, як про свої вуди, має мати дбання, хай має успіх у добрих справах, а не торкається злих" (с.8). Цар мусить "кожного дії спідручних своїх бачити, так і шкідливу для загалу відсікати від них поведінку, а себе самого образ на наставлення їм подавати" (с.8); як сонце освітлює землю, так і цар має просвічувати всіх до добродійності, щоб зберігалася правда, суд був непідкупний, а хто не хоче жити в добрі, "наставлення і примус творити" (с.8). Правосуддя автор бачить основою суспільства, "як серце, що є в тілі людському, всього тіла міць утримує жилами, що сходяться до нього з усіх членів, так правосуддя в середині народу утримує все царство". Цар, який заведе належне правосуддя, є "богосильним хранителем престолу царського і невикрадної істини у всіляких творених ділах та правліннях" (с.9). Правосуддя мусить бути однакове для "всіх високородних і простородних, славних і безславних, багатих і бідних, друзів та ворогів рівним за ділом возданням, милосердям до добрих і жорстоким до злих" (с.9), незважаючи на лиця і ступінь дружби чи ворожнечі. "Кожен праведний суд, — пише С.Климовський, — без вінця блаженства вічного не буде, а неправедний без Божої кари не сховається". Кожен начальний чоловік має уподібнити себе Богові, "від нього-бо бачимо невимовне до добротворців благосприяння і всіляку милість, а до злотворящих невимовну ярість і жорстоку покару" (с.9). Отже, правосуддя треба утверджувати нерушно, а в усіх ділотвореннях — правду, бо жоден не може нічого створити без правди, "у кожній вона доброчинності як міцна якась жила, що в'яже собою всі інші добродійності, чи доброчинний корінь, котрий численне на себе красноцвітне добровидних справ утримує гілля, чи наче сонце душевне, яке великим світлом Христовим блискоче благодаттю і добродійністю, душу озаряючи і розсипаючи проміння (с.9). Монарх буде славний і мудрий, "коли в усіх підвладних христоподібними подвигами своїми трудиться насаджувати за Божим доброданням квітучий рай", що завжди "зеленим добродійним красується листям і плід приносить правди, любові і всілякої благостини" (с.9). Хто ж такий не буде, то пошкодиться "злошкідливим вітром неправедностей і всіляких кривих хитросплетінь" (с.10). Не має цар забувати про смертність свою, він не лише "пошанований владою від Бога і царською прикрашений короною, але й в смирення одітий порфирою і не має виноситися як смертний, добросудячи, що істотою

тіла цар рівний є кожній людині, а владою достойності подібний Богу, пан є над усіма, раб же з усіма є Божий" (с.10) і однаково з жебраком стане на Божий суд.

Після цього йде віршований текст, який складається з розділів, де висловлені в передмові постулати розробляються докладніше. Отже, перший розділ "Послання" — "Про правосуддя". Як судите, так і вас засудять, суд свій треба уподібнювати Божому, а всім владарям і суддям образ — сам Спаситель, до якого цар має уподібнюватися. В Господа любов та ярість розділяється порівну, добрим — милість, злим — кара, добрим — рай, лихим — пекло; за покірливе слово розбійник увійде в рай, а фарисей — до пекла. Бог вимірює праведно, рівно розташовує на вагах Доль, навіть блудниці можуть сльозами погасити вічний вогонь, гріх чиниться в короткому часі, але віддається вічним мукам, інший карається тимчасовою карою, людина має коритися за нечестям своїм і числом гріхів, неправд, хитрощів, образ, озлоблень; без озиру на Бога сильний і могутній не може нічого творити. Достойне варто давати достойним, псам кровоядним святого не давати. Царська милість може бути до правдивих і вірних, цей бісер не треба кидати свиням, тобто невдячним синам, що мають песій норов, що рвуться до влади і від сліпоти своєї заблуклі розумом, — все має чинитися за Божою волею. Той із начальних, який не на Бога покладається, а на володаря, — лихословець, Бог-бо карами своїми навчає владних, їхні беззаконня покарано буде за ділом без відради і проллється на них ярість та гнів. Болість подасть Бог викрадачам правди, тим, що в тьмі: кожен творець неправди, блудячи у тьмі, потьмарений розумом, осліплений золотом, падає в золоті диявольські сіті, ними зв'язаний, буде взятий бісом у "вогненну пущу". Навіщо в золоті сильця вдягаєте голови, страждаєте тілом і душею за неправедні діла, життя в печаль, тіло в кару готові віддати? Поет описує, як будуть покарані нечестиві, вінець же життя буде даний "синам вибраним", тим, що творять покаяння. Отож, влади, Богом людям поставлені, мають слідувати Богові, бо вони є боги земні, а коли вони боги, то мають слідувати науці Христа. Лихоносний підданий для володаря є "гнилість і рана смердюча" його душі, коли володар таких карає, то "струпи то смертні на тілі своїм він зціляє". Таке правління, говорить поет, — є вінцем цареві, коли люд свій пасе як власний батько, царський сад процвітає чудовими квітами, а сад потребує догляду, де корисне доглядають, а бур'ян, терни нищать. У число свого воїнства доброзумний і мужній вождь бере добрих, вправних мужів, а бездільних відлучає з числа вибраних; премудрий володар у своєму саді заради добрих плодів уміло й трудолюбно насаджує добрих, а "козлів смердячих від ягнят відлучає" і як неплідні дерева викидає. Володар не відповідає за те, що є люди, в яких годі викоренити "норов безчесний", лікар не всіх зцілює, не всіх учитель навчає;

важливо, шоб він сам не був пошкоджений "від них ранами всезлими". Саме правосуддя і має карати отих лихих; в "божественному суді" є з'єднані милість та істина, милосердя ж не супротивне праведному суду; Бог діє за правдою, що правда вимагає, те Бог чинить; правда і Бог мир утримують найсолодший, але правда без Бога ні на мить не пробуває; Бог з правдою і правда з Богом живуть вічно — це і є мірило покари лихих людей. Отже, судді мають творити достойно, "мірою діл вимірювати, на лиця не зріти", без злохитрості на суді дарується милість, хвалиться честю, коли діло правдиво розрішене. Суддя без милосердя, а зі злістю нелюдською подобає бісу, дії такого судді Бога із суду проганяють, а біса вводять; злобний любить біса — батька брехні. З Богом розлучається і той, що "поработився золоту", зваблює себе похіттю і мамоною. Зваблені золотом — бісов'яни, а не християни, дияволові раби. Неправедний суддя норовом є лютий звір і бісу раб. Коли ж суддя перед винним стає овечкою, солодким у слові та ділі — той облудник, така милість ворожа Творцю, а схована правда — як змій під красною рожею. Милість хвалиться в суді, коли твориться добро, право, відкидаються дари, а підсудні рівним судом судяться. Кожна сльоза ображеного має стати дорожча дарів, а істину треба шанувати більше всіх царств. Лихий суддя, що неправедно судить, примножує отруту більше злобного, одного злого милуючи, навчає на зло багатьох. Добрий суддя — доглядач Христового винограду, наставляє на розум, зло зупиняє. Хто ж не чує плачу бідних і пригноблених, не викорінює лихих звичаїв, такий володар сам кров бідних поїдає, їсть замість хліба людей бідних, такий цар є кровоїдцею, безбожним і нелюдським.

Добрість є, що добротою звати не годиться,
А любов бува рабиня, не лише цариця!
Чесно славно не карати люд, що у пригнобі,
Про людей хто не подбає — не як батько робить...

(Антологія української поезії. — Т.І. — С.291).

Коли цар звільняє кривдителя від кари, він сам стає кривдником, коли його сенатор "до убивства здатний", бачить безкарність, він входить у ще більший гріх убивства. "Гріх найбільший — вбити, ти гріх другий учиняєш — захотів простити". Знаючи, що йдеться про часи Петра І, коли панувала деспотія та сваволя, а судова система відзначалася свавіллям, підкупами і неправедними засудами, коли сатрапи царя відчували себе поза законом і чинили, що хотіли, доходячи до бузувірств, ці слова звучали не просто актуально, але нечувано сміливо. За кривий суд, віщає поет, цар престола, також і корони недостойний, отже, має володіти "мудрим правосуддям". Цар навіть сина має карати, коли б той пішов на зло, аби батькові за сина не бути у пеклі, коли ж карати злоумно доброго сина — це віддати душу в пекло; чи не є це реакцією на розправу над власним сином Олексієм російського царя?

У другому розділі розробляється докладно постулат правди. Правда для царя — душа, без неї цар "мертвий, недійсний у світі", тобто живе зовнішньо, всередині ж — "трупом зігнилий"; коли ж мертвий цар, то мертві і його підлеглі, "хоч і рухаються в світі", вони блудять без пастиря, бо той "в живому вмер тілі", ходять у тьмі, все лудять брехнею, люті, блудливі, занепадають, бо "від тіла прогнилого здорове нидіє". Коли сам цар без правди, правди не боронить, — це згуба власних людей (згадати б, скільки людей поклав трупом Петро І через свої людожерські та загарбницькі забаги). Жебрак при правді кращий царя без правди, бо він, жебрак, у нетлінній короні. Радість, кінець якої сльози, — борони Боже від неї, хай прийде скорбота, що має кінцем безсмертну радість; людина без правди — пекельний вогонь відчуває, з правдою — веселе серце, надію на вічне блаженство.

Правда — це найчесніша добродійність, ключ царства, розоритель пекла, корона царська, престол, золотий скіпетр з коштовним камінням, око душевне, вождь од Бога, премудрий учитель, світильник, стовп царів земних, воєвода тлінного царського вінця, очисник ран, володар і суддя, ключар палати царської, джерело життя і т. ін. Правдиво чинить той, хто сповняє Христову заповідь, творить доброчинства. Кожне добре діло — це правда, лихе — бісівська лож. Правда — це Божа премудрість, мірилом правди вся суть виміряна, правда — це вождь розуму. Добрий правитель — добросудець; правда — конечний свідок, чи достойний у світі цар царем може пробути; коли він з правдою — благий, а без правди "недостойний царити", він тоді гірший найостаннішого бідака; без правди золото й коштовності — болото. Без правди володар чинно управляти не може, лукавий навчати не може, неправий правити, зла утроба правди не з'являє: "добрий добре шанує, злий шанує злеє" (с.294). Без правди добрим годі бути, в правді живе Бог, в неправді — біс, зрештою, правда — це сам Бог і його божественне діло осяяне світлом правди, тож землі боги, правителі, мають творити при цьому світилі. У війнах правда іде "перед лицем усіх царів", це світло небес, що отіняє рицарську голову; здається, із сучасників С.Климовського, ніхто як він, не відважився кинути в обличчя царя-тирана таких гострих і проникливих слів.

У третьому розділі "Про бадьорість" говориться, що усе, що є (небо, земля, світло, тьма, царство небесне, пекло, гори, доли), створено Богом. Бог поставив царів людям, щоб були як батьки з любими дітьми зі своїми підданими. Це іго божественне вельми важке. Кожен цар і володар, що з правдою, заради бадьорості, трудів, користі народної хай віддасть все за всіх Богові й буде готовий на потребу воєнну й цивільну. Що мається на увазі? А те, що цар має бути подібний Христові, його правду розуміти, трудитися, бути бадьорим, не оспалим; коли сум'яття хоче його підлеглих обняти, треба йому себе за всіх класти, не жахатися, не

боятися в бою стрільб, смертей, що довкола нього літають, бо смерть за церкву більша життя; безперервно мислити, як цілими овець Христу явити в день судний; вночі як журавель поміж сплячих не спати (ремінісценція з Івана Максимовича), всередині добро берегти, дбати, пасти народ свій. Цар має страждати внутрішньо, мати в утробі печальні рани, бути мучеником і приймати вінець мученичий, уболіваючи за багатьох, щоб не бути переможеним ворогом. Цар — воїн серця міцного, в бою грудей не має ховати, готовий за церкву і весь світ умерти, всі тяготи кладе на себе, носить тягар хресний без стогону. Труд, піт, вар, спеку має приймати, гіркоту — за цукор, за мир — труди, прохолоди зневажати, а працю кладучи, щоб усі мирно жили, не сум'ятилися злими — ось похвальна добродійність.

І завершує трактат друга книжиця "Про смирення найвищих". Хто сидить найвище, мусить бути смиренний заради Бога, тоді матиме благодать. Смиренний цар достойний бути і небесним царем у чертозі, отже, не буде надутий вітром марнославства; розумна людина не може забувати, що вона — черв'як, а все — тінь, дрібничка (нагадаємо, що Петро І сам називав себе великим). Цар має смиряти волю, доручати себе тверезості, зневажати пагубно душевні роди, давати дорогу Творцеві. Досить глянути на мертвого — і там побачити себе (ремінісценція з К.Саковича). Смирення — добрий лікар на рани марнославства. Образ царський — смирення, бо ним прикрасився Христос. Смирення возносить добродійність, лише на крилах смирення можна вилетіти вгору. Кожна добродійність устрашає бісів, а смирення — як грім для них. Бог дивиться тільки на смиренних, адже і Христос прийшов на землю бідний, голодний, спраглий, голий. Треба відректися похвал і славних вивишень, світло-золотих колісниць і золототканих одеж. Премудрий цар не має любити слави, хвали, блискоти і многолюдних величань (зазначимо, що все це вельми любив Петро І). Думки марнотні розум має долати, бо й немалі сходять у мале, а царі, хоч і квітли і володіли краями, падають з престолу прямо до "ями", у порох, бо життя марнотне, сьогодні голова в короні, а завтра вб'є тебе буря смертна, сьогодні гримить слава, а завтра смерть її навіки гасить, тоді де й царськість минеться!

Я навмисне переказав докладно найвидатніші утопічні трактати в українській літературі С.Оріховського та С.Климовського, щоб читач мав змогу їх порівняти, вони близькі між собою напрочуд, так само як близькі духовні республіки І.Вишенського та Г.Сковороди, а водночас і різниця між ними немала: С.Оріховський пише спокійне наставлення просвіченому монарху як "зразковий підданий" — це повчання вчителя високородному учню, не звинувачуючи його і не засуджуючи, а лишень викладаючи власні думки, за які, знає напевне, гоніння від правителя не буде. С.Климовський

викладав ті ж таки думки, але царю-деспоту, тирану, творцю імперії зла, в якій закон "ніби дишло — куди повернеш, туди й вийшло", царства Дракона, як тоді говорили, де не тільки цар визначався сваволею і самодурством, але і його сатрапи не меншою мірою (взяти хоча би О.Меншикова). Через це твір С.Климовського — не просто гуманістичне напучення, творене на християнській основі, а й памфлет-звинувачення, адже образ ідеального монарха, змальований у творі, утопічний, разюче суперечний до реального образу царя, якому цей трактат посилався. Недаремно дослідники вважають (зокрема Г.Нудьга), що С.Климовський після подання трактату змушений був утікати в запорозькі степи і там ховатися (сучасна Кіровоградщина), прожив він, щоправда, вельми довге життя. Ще одна спільна риса між посланнями С.Оріховського та С.Климовського: вони писали їх чужоземним володарям України з уболівання за рідну землю, перший це декларував, а другий мав у думці. Зрештою, з усіх українських мислителів, що міркували та тему монарха, тільки К.Сакович говорив про володаря України, достосовуючи цей образ до ідеального, отже, утопічної моделі, хоч про гетьманів писали немало і літописці, і поети, але зображально, часом з осудом, часом з похвалою чи аналізом діяльності, через що ми цих описів не розглядаємо — то не є пам'ятки утопічного державотворного мислення. Однак цікавлять нас певною мірою реальні спроби реформувати українське суспільство, ті, які не вдалися, хоч до втілення в життя були близькі, а частково і втілилися чи до втілення яких політичні діячі бралися, проте потерпіли поразку. Про це ми немало писали в попередніх есе, зокрема про Гадяцькі пакти Івана Виговського, Острозьку комісію Петра Дорошенка, проекти визволення України Богдана Хмельницького, Петра Іваненка (Петрика), Івана Мазепи, Пилипа Орлика, реформи Павла Полуботка чи Кирила Розумовського, але картина буде неповна, коли не згадаємо першого, хто ці проекти висунув ще в кінці XVI ст. Тоді вони звучали цілком утопічно і мали характер мисельної системи чи уявлення, а не чину. Йдеться про Йосипа Верещинського — постать, яку нам треба вивчати, а його твори донести до читача, бо вони залишаються ще малодоступні навіть спеціалістам. Найцікавіше те, що ідея Козацької держави була висунута й обгрунтована не православним за конфесією, а римо-католиком. Хто ж він був?

Українець родом, можливо, із Збаража, шляхтич, батько його був підсуддя, православний. Сам Й.Верещинський перейшов у римо-католицизм, став священиком у Холмі, ігуменом бенедиктинського монастиря; з 1589 року — київський біскуп, автор ряду політичних, полемічних, моралізаторських та поетичних творів. Саме він підхопив ідею С.Оріховського, до речі, теж римо-католика, про рицарську школу в Україні-Русі, видавши в 1592 році книжку "Дорога певна до найшвидшого і найнадійнішого осад-

ження в Руському краї пустельних земель рицарства королівства Польського", книжка вийшла в Кракові, і "Оголошення про фундування рицарської школи для синів коронних в Україні, подібно до уставу мальтійських хрестоносців" (Краків, 1594). Й.Верещинський гаряче пропагував ідею християнської єдності "з метою піднесення святої війни спільною рукою супроти турків і татар", яку пізніше обстоював і Лазар Баранович ("Побудка". — Вільно, 1594). "Голос... на піднесення потужної війни проти турецького царя" (Новий Верещин, тобто Фастів, 1597), а особливо цікаві його проекти організації України в державне утворення, а також вказівка на особливе значення Києва: "Спосіб осадження нового Києва" (Краків, 1598) тощо. Помер Й.Верещинський 1598 чи 1599 року.

Проект організації Війська Запорозького на Задніпров'ї мислитель уклав ще 1590 року, а остаточно опрацював 1596 (*П.Сас.* С.Оріховський, Й.Верещинський. Політико-правові концепції державного устрою // Україна — Польща. — К., 1993. — С. 65, 67). Отже, Йосип Верещинський чи не перший на повний голос заговорив про утворення на основі козацьких полків окремих адміністративно-територіальних одиниць (цей проект було впроваджено в життя вже в XVII ст. гетьманом Михайлом Дорошенком). Населення територіального полку з полковим містом і сільськогосподарською округою мало б підпадати під юрисдикцію місцевих органів влади. Із запровадженням такого адміністративно-територіального поділу, який узаконював і гарантував стале надходження прибутків із території Задніпров'я, мілітарно орієнтований суспільний організм старого Запорожжя мав отримати потужний імпульс для розвитку цивільних владних структур. Але найцікавіше в проекті Й.Верещинського — виразно і чітко поставлена ідея Козацької держави у формі князівства чи герцогства з підлеглістю королю, ідея, яка в XVII столітті стала основоположною для козацького державотворення, і саме за неї і змагалися гетьмани від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського. В Гадяцькому трактаті вона оформлена як Велике князівство Руське. З одного боку, це було повернення до старого князівського укладу, традиційного в Україні, адже Київське князівство перетворилося на воєводство після смерті князя Симеона Олельковича у 1470 році, а з другого боку, державне утворення проектувалося нове, козацьке, з метою державного упорядкування козацтва, що було вельми на часі. Йосип Верещинський, отже, був перший, хто накреслив конституцію України як Козацької держави, де князь ставав чільним правителем краю, про гетьмана тут згадки нема. Князь командувати мав козацьким полком, бути воєнним адміністратором — князівський територіальний полк, проектувалося, мав перебувати в Переяславі, саме місто з округою мало перейти йому "на вічні часи", про владу над усім козацьким

військом не говориться. Князь також мав керувати місцевою шляхтою, яка ставала ніби субвасалом і мала тягти однакову повинність із Запорозьким Військом. Влада князя поширювалася і на "обивателів усього Задніпров'я", які також мали нести повинності на користь Війська Запорозького. Отже, князь володів правом адміністративного управління всіма цивільними підданими — не козаками, незалежно на території якого полку вони жили.

Йосип Верещинський політично обгрунтував державницький статус нового утворення: Українське задніпровське князівство мало бути у васальній залежності в короля. Чисельність вояків, що виставлялися на вимогу короля із князівства, визначалась Запорозьким Військом, яке жило за традиційними військовими звичаями та самоврядуванням. Вищою посадовою особою в козацькому війську лишався гетьман, який уводився у володіння Лубнами з округою також "на вічні часи", що могло означати "до кінця життя" або ж до кінця гетьманування. У своєму першому проекті 1590 року Й.Верещинський радив підпорядкувати гетьмана київському єпископу, в другому, 1596 року, гетьман уже мав підпорядковуватися князеві. Саме Й.Верещинському належить ідея, яка згодом стала предметом мріянь та домагань козаків: розглядати козацький стан як шляхетський, котрий має статус повноправних підданих Річі Посполитої, користуватися джерелами прибутків та політичними правами, отже, має перетворитись у панівний стан. Й.Верещинському відтак належить честь першого теоретика-фундатора Козацької держави, саме він визначив її корінні ідейні постулати і ступінь самоорганізації, вище якого, скажемо до речі, козаки дуже рідко піднімалися, принаймні, ідея незалежної Козацької держави, хоч і народжувалася вряди-годи в головах козацьких провідників, але домінуючою не ставала. Зате державотворчі постулати Й.Верещинського виявилися напрочуд продуктивними та живучими і у Визвольній війні українського народу, що тривала з кінця XVI, все XVII і частково у XVIII столітті, стала предметом політичних домагань козацтва. На сьогодні не просто визначити, наскільки проект Й.Верещинського мав реальні підстави до здійснення чи творився він виключно утопічно; факт той, що в кінці XVI століття ідея української держави почала визрівати і, здається, не тільки в колах православних (у колі князя К.Острозького), а й римо-католицьких українських, тобто в шляхетському середовищі, адже недаремно було написано Себастіаном Кленовичем "Роксоланію" (1584), де Україна (Роксоланія) розглядалась як окреме — без зв'язку з Польщею — етнічне тіло; недаремно гірко оплакав розлам між козацтвом та шляхтою Симон Пекалід ("Острозька війна", 1600); недаремно С.Наливайку приписували, що він хотів стати українським царем; недаремно в той час римо-католицький домініканський орден змагався, щоб вийти із польської підлеглості, патріотично заявляючи про свою

українськість. Загалом, про "католицьку русь" (термін В.Липинського) ми ще небагато знаємо, але одне те, що ідея козацького державотворення та відновлення держави Київської України-Русі ішла саме із середовища "католицької русі", примушує нас змінити певні свої стереотипи і, принаймні, признати, що католик-українець у XVI і в першій чверті XVII століття ще не був ані ренегат, ані відступник від свого народу, а часом виявляв не менший патріотизм, як українець православний. Зрештою, і в творців унії резони були не лише меркантильні, а значною мірою ідейні, прихильники з'єднання церков хотіли ввести Україну у загальноєвропейський духовний контекст, чому конфесійна розбіжність вельми заважала; інша справа, що ці ідеї були практично використані ворогами України і стали причиною розламу і розбрату українського — все це свідчить, що історичні процеси та явища не можна розглядати одновимірно, адже й життя ніколи одновимірним не буває.

Утопічне державотворче мислення виникало в людських мозках не через схильність до порожнього фантазування чи бажання творити казку дійсності; воно ставало результатом гарячого бажання мислителів поліпшити життя та світ, через що часом елементи утопій згодом ставали реальними чинниками життя, а дещо у сфері мрій навіки залишалося і здатності до животворного проросту не виявляло. Але коли б людство втратило здатність мріяти, воно перестало б розвиватися. Так само і з українською державою. Коли б не мріяли про неї і не будували в розумах своїх наші предки, не почали б їхні сини та внуки будувати її й боротися за неї реально, відтак ідея української державотворчості не змогла б утілитись і стати очевидною реальністю.

Післяслово

На цьому я завершую чергову свою мандрівку в нашу історичну минувщину. В "Епілозі" до книги "Дорога в тисячу років" (К., 1990. — С.407) я писав, що здійснюю кілька таких мандрівок: перша — в історію української літератури за її тисячолітнього існування, згадана книга була ніби першим томом такого розмислу. Другий том "Дороги в тисячу років" у мене вже написаний і чекає свого видавця; тут я в серії статей намагаюся побачити, освітити і збагнути занедбані і забуті наші літературні явища, через що цей том хочу назвати "Фенікс воскреслий". Друга моя мандрівка — в історію, першою книгою її було "Мисленне дерево. Роман-есе про дохристиянський Київ" (К., 1989), де я спробував помислити про наші поганські часи, державне й культурне тодішнє життя. Ця книга, вважаю, є прямим продовженням тієї мандрівки, щоправда, я перескочив тут інші великі теми: "Київська держава", "Галицько-Волинська держава", "Литовсько-Українсько-Білоруська держава" — є в мене мрія, коли Бог дасть силу й час, ту прогалину певною мірою заповнити й поблукати по тих часах. Третя мандрівка — художня: серія історичних повістей та оповідань, якими я охоплюю час від XI по XX століття, намагаючись збагнути його вже на емоційному рівні через мистецьке бачення. Мандруючи отак по століттях і намагаючись їх збагнути, я зустрічаю сотні історичних, мислительних та літературних пам'яток, тож, помилувавшись і насолодившись ними сам, доношу їх сучасному читачеві через художні переклади: корпус давньої української поезії, якої я видав п'ять книжок, твори І.Вишенського, їх я переклав усі, літопис С.Величка у двох великих томах, твори Г.Сковороди у двох томах (у співавторстві з М.Кашубою); зараз перекладаю том малих літописів (регіональних, монастирських, родинних хронік, малих

діаріушів), також перший том "Четьї-Міней" Дмитра Туптала. Нарешті, видавництво "Веселка" готується видати книгу "Українські билини" з моїми розмислами на цю тему і текстами та ін.

Дивне відчуття маю, отак близько тридцяти років мандруючи по глибинах, дорогах та стежках нашої історії та культури, — це щось таке, як небо, коли намагаєшся збагнути його безконечність. Це ж бо небо друге, небо нашої духовності, зриміше, може, і збагненніше Неба Високого, але і як Небо Високе незбагненне до кінця, принаймні поки що країв його я не побачив. Отож, відкривати його і відкривати, мислити про нього і пробувати збагнути його віхи та явища — це воістину вічна мандрівка, і одного людського життя на це недостатньо. Але пізнання таке необхідне, бо коли доля поклала тобі народитися на певній землі і причислила тебе до певного народу (це, гадаю, призначення твоє й приречення), мусиш цю землю і цей народ пізнати, коли бажаєш бути людиною духовною, а не лише жуючою та виригаючою істотою, дерево пам'яті свого народу треба конче побачити. Так, до речі ("Дерево пам'яті") я й назвав упорядковану мною разом із Ю.Хорунжим чотиритомну антологію українського історичного оповідання. А саме дерево уявив собі так:

"Витворилося з туману, з проміння, повітря, пари, що підіймалася від Дніпра, виростало могутнім блакитним стовбуром, виносило його вгору, сюди, до Київських гір, і вже тут починало розгортатися кроною, і та крона, так само блакитна, як і стовбур, розкинулася над головою дивною зав'яззю крилатих хмар, котрі творили несамовиті горорізьби: кинуті в пориві тіла, розверсті роти на величезних блакитних обличчях, підняті руки з ощепами, шаблями, булавами, киями, копіями, розмотані хвости бунчуків, сколихнуті прапори, кінські тіла, сплетені в боротьбі тіла богатирів, напружені м'язисті спини, жилаві ноги, кольчуги, щити, шоломи, князівські знаки, біла й червона одежа, вуса, чуби, бороди дідів, кобзи, золототкані парчі, ковані труби, гудки, свирілі, псалтирі й гуслі, органи срібні, білі теремні будівлі, храми, ідоли зі срібними головами і золотими вусами, дерева, жито, пшениця, овес, просо, дикі кабани, тури, лосі, сайгаки, ведмеді, вовки, чорногузи й лебеді з розкинутими крильми, соколи, орли, крилаті змії — усе це було сплетено, зв'язано, перемішано, з'єднано, все це виростало з того могутнього блакитного стовбура, що тримав корені у великій ріці Славутичі" (Дерево пам'яті. — К., 1990. — Т.І. — С.307). Десь така візія стала для мене спонукою рушати в мої історичні мандрівки, а потім писати про те книги. Посилаю їх до читача, бо хочу поділитися з ним тим, що мене вразило, захопило і що принесло мені віщі хвилини одкровення. Не лише світло я там бачив, а тьму, не лише героїчний чин, але й розбрат, братовбивство і зради, не лише сіяне добро, але і зло, не лише волю, але й рабство наше. Все це мені боліло й болить, а з другого боку, це лікувало мене від ліні

й оспалості, і не давав я собі спочинку, а йшов і йшов із широко розверстими очима. Отож хай ті, хто прочитають мої книги, рушать на пошуки дерева пам'яті нашого народу разом зі мною, бо воно мені бачиться не лише як символ проминулого та відлетілого, але як витворювач живої роси для дерева життя, може, й отого, яке вміщали в раю мрійники-утопісти. Зрештою і я сам шукаю і пізнаю те дерево пам'яті для того, щоб дати силу зросту дерева життя. Життя, яке ми бачимо і творимо у сьогоденні.

Зміст

Передмова 5
Давня українська поезія як речник державотворення 22

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА

Богдан Хмельницький — фундатор Козацької держави 51
Іван Виговський і його державотворча програма 88
Петро Дорошенко та Острозька комісія 106

СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Державні заходи Івана Самойловича 125
Політичний ідеаліст другої половини XVII століття
Петро Іваненко (Петрик) і його спроба
повторити чин Богдана Хмельницького 152
Визвольна акція Івана Мазепи
та його система державотворення 167
Місія Пилипа Орлика 192

СПРОБИ ВРЯТУВАТИ КОЗАЦЬКУ ДЕРЖАВУ

Іван Скоропадський та його спроби врятувати
українську державність 213
Боротьба Павла Полуботка за збереження решток
української автономії 234

ЗАГИБЕЛЬ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Данило Апостол і його реанімаційні зусилля
щодо збереження Козацької держави 257
Гетьман Кирило Розумовський та кінець Козацької держави 275

Українські літописи XVII — XVIII століть
як чинник державотворення 296
Утопічне державотворче мислення
в давній українській літературі 349
Післяслово 386

Науково-публіцистичне видання

ШЕВЧУК Валерій

Козацька держава

Етюди до історії українського державотворення

Художнє оформлення
І.В.Козій
Художній редактор
А.В.Косяк
Технічний редактор
М.А.Притикіна
Комп'ютерний набір
В.І.Гломозда
Комп'ютерна верстка
Л.Г.Іванюк
Коректор *О.А.Дітель*

Підписано до друку 8.12.95. Формат 60 х 84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Друк. арк. 24,5. Обл.-вид. арк. 32,8. Тираж 10 000 пр.
Зам. №6-1

Видавництво гуманітарної літератури "Абрис".
252001 Київ 1, Трьохсвятительська, 4.

Надруковано з оригінал-макету ВГЛ "Абрис" в АТ "Книга"
254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25

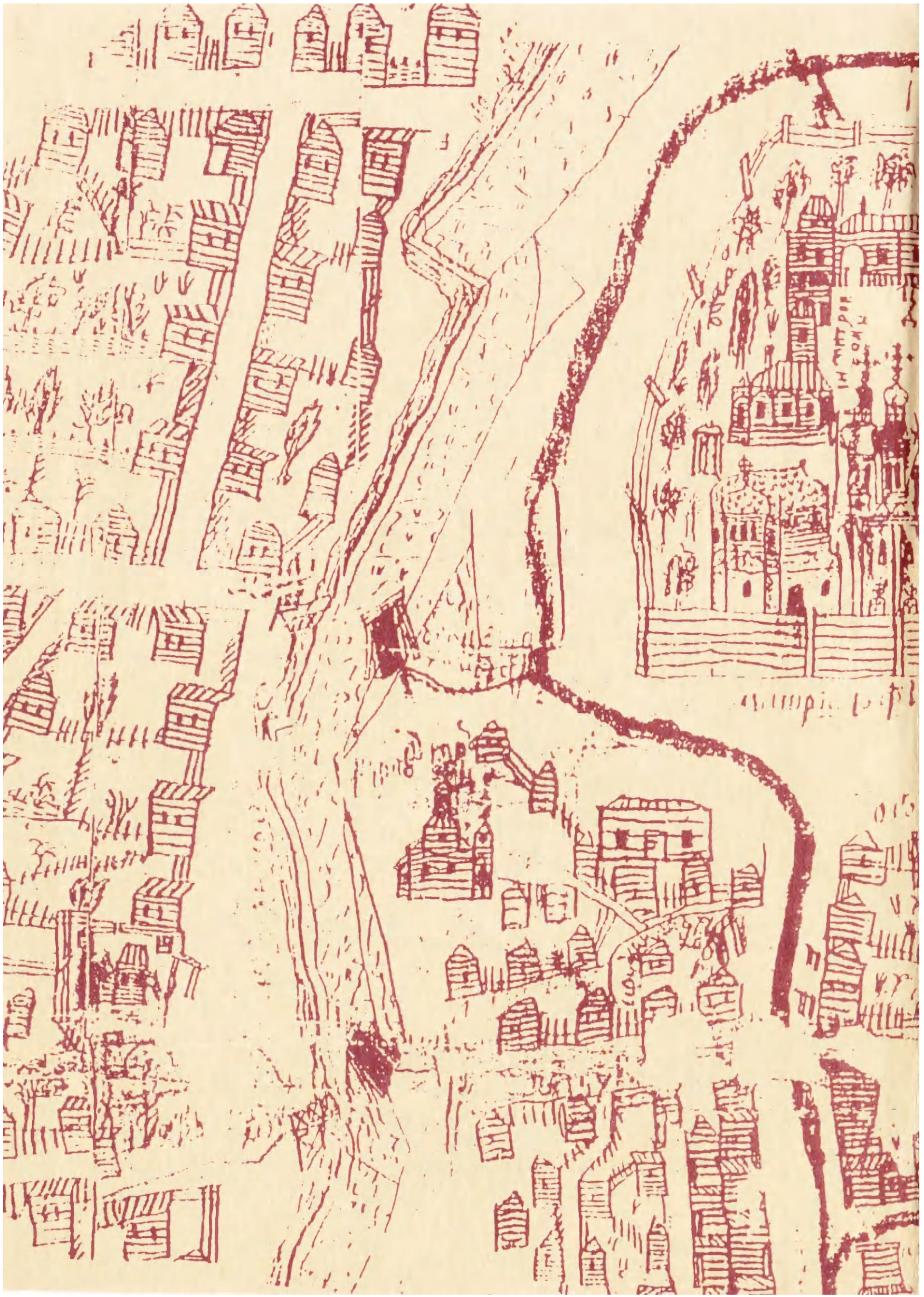

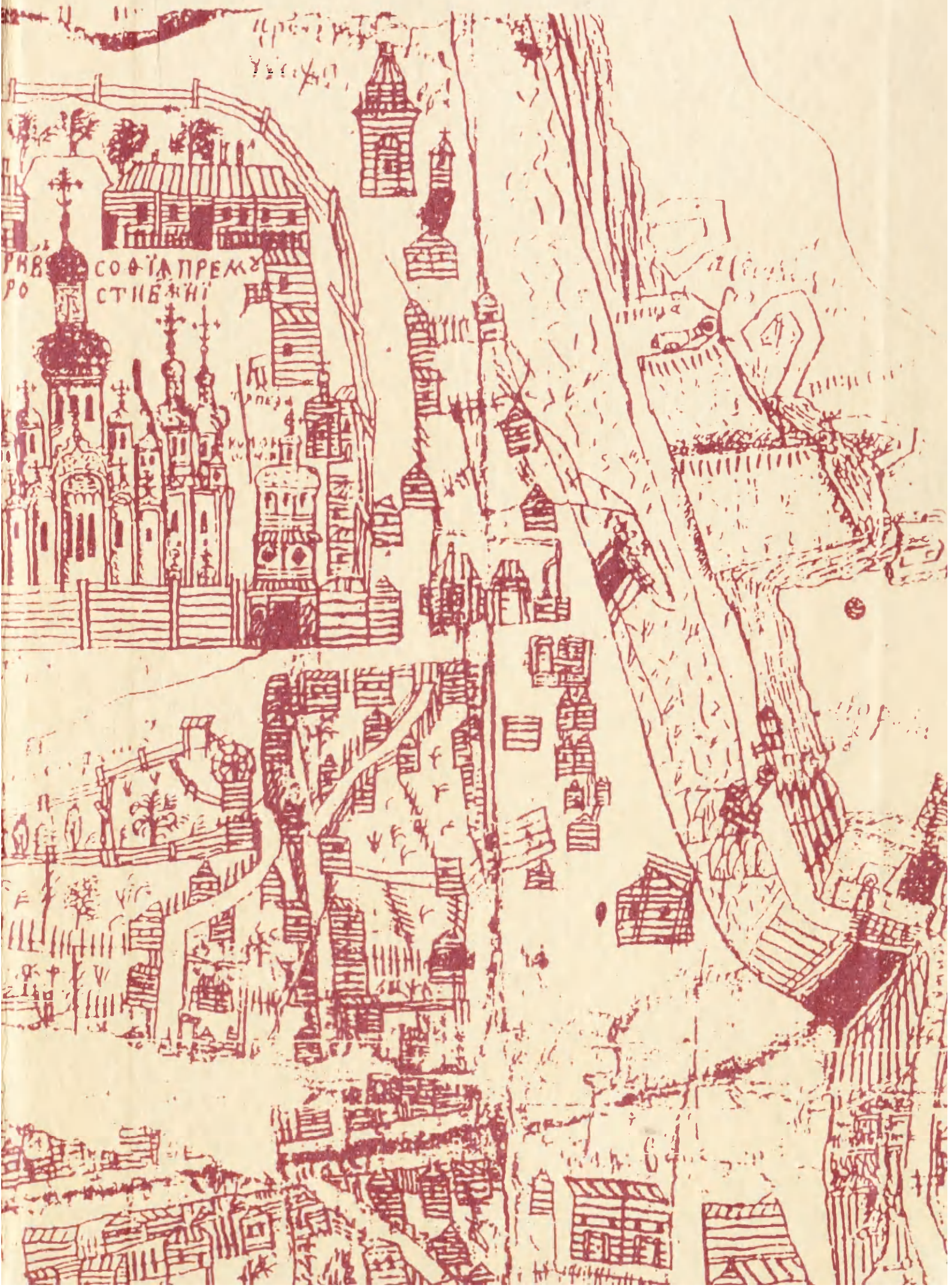
СОФІЯ ПРЕМУ
СТЕЖНІ